ВСЕ СВІТ

3

ВСЕ СВІТ

1978

Галина АУДЕРСЬКА. «Плід гранатового дерева»

З ПОЕЗІЇ ЕСКІМОСІВ

АМЕРИКА: ШЕДЕВРИ І МУЛЯЖІ

ОРГАН
СПІЛКИ
ПИСЬМЕННИКІВ
УКРАЇНИ,
УКРАЇНСЬКОГО
ТОВАРИСТВА
ДРУЖБИ
І КУЛЬТУРНОГО
ЗВ'ЯЗКУ
З ЗАРУБІЖНИМИ
КРАЇНАМИ ТА
УКРАЇНСЬКОГО
РЕСПУБЛІКАНСЬКОГО
КОМІТЕТУ
ЗАХИСТУ МИРУ

ВСЕСВІТ

1978

(591)
БЕРЕЗЕНЬ

3

Журнал
засновано
1925 року

ЛІТЕРАТУРНО-
МИСТЕЦЬКИЙ
ТА
ГРОМАДСЬКО-
ПОЛІТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

Видавництво «Радянський письменник» Київ.

ЗМІСТ

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА

ГАЛИНА АУДЕРСЬКА. Плід гранатового дерева. Повість. Закінчення. (Переклад з польської Дмитра Андрухова.) 3

З поезії ескімосів. КЛАРЕНС ПІКЕРНАЛЛ. ТАКТУ. САМІК. (Переклад з англійської Юрія Косача.) 80

АКАХІТО ООНІСІ. Панахида по людству. Оповідання. (Переклад з японської Галини Дудкіної та Віри Сулими). 87

ГАБРІЕЛЬ ГАРСІА МАРКЕС. Осінь патріарха. Роман. Закінчення. (Переклад з іспанської Сергія Борщевського та Світлани Жолоб.) 90

ЖИТТЯ І СЛОВО

ВАЛЕРІЙ ШПАК. У пошуках традицій. 163

РОМАН БЄЛОУСОВ. Красуня, ув'язнена в Сальпетрієрі. 166

РЕЦЕНЗІЇ. ВІДГУКИ, АНОТАЦІЇ

ОЛЕКСІЙ ЧИЧЕРІН. Подолання пристрасті. 170

ГАЛИНА РЯГУЗОВА. Роздуми про щастя. André Stil. Romansonge. Paris. Julliard. 1976. 172

МАРГАРИТА ЖЕРДИНІВСЬКА. Історія очима письменників. Custavo Eguren. Los lagartos no comen queso. Contemporáneos. La Habana· Manel Cofino. Cuando la sángre se parece al fuego. Contemporáneos. La Habana. 173

УКРАЇНА І СВІТ

ВІЛЬ ГРИМИЧ. Від покоління до покоління. 174

РОМАН ЛУБКІВСЬКИЙ. Алмазом добрим, дорогим... Taras Sevcenko. Bíle mraký — cerná mracna. Výbor z versu. Klub pratel poezie. Ceskoslovenský spisovatel. Praha. 1977. 180

ВАДИМ СКУРАТОВСЬКИЙ. Шевченко в контексті світової літератури. 184

ФЕДІР ПОГРЕБЕННИК. Нові штрихи до зарубіжної шевченкіани. 189

ШЛЯХИ МИСТЕЦТВА

ТЕТЯНА ЧЕРЕДНИЧЕНКО. До соціології кітчу. 193

ОЛЕНА ОВЧИННИКОВА. Америка: шедеври й муляжі. 198

НА РУБЕЖІ ВОГНЮ

ВОЛОДИМИР ЄВТУХ Канада та її суперечності. 213

НАШ КОМЕНТАР

КОСТЬ НЕДАШКІВСЬКИЙ. Подвійна бухгалтерія Раймона Арона. 210

КРАЇНИ, МІСТА, ЛЮДИ

ВІРА ШАПОШНИКОВА. Спраглий архіпелаг. 220

З МІСЦЯ ПОДІЙ

ДІТЕР ХОЛЛМЕН. Зустрічі в Тель-Авіві. 228

Літературно-мистецька хроніка. 234

Веселі сторінки. 238

© «Всесвіт», 1978. Український переклад художніх творів, літературно-критичних і публіцистичних матеріалів. Статті й нариси, написані спеціально для «Всесвіту».

Галина
АУДЕРСЬКА

ПЛІД ГРАНАТОВОГО ДЕРЕВА

Повість

ЧАСТИНА ДРУГА

Тоні Вегеріх

Потім до мене причепилася скарлатина, і я подумав, що це вже настав мій кінець. Я боявся сказати про нову хворобу і мусив іти на роботу. Ми носили тоді дошки, а також цеглу на будівництво нових бараків, і я, хитаючись на ногах, які ледве тримали мене, подавав її хлопцям, котрі котили нагору тачки. Одного дня Ярек, глянувши на мене, перелякався — я марив, увесь червоний від високої температури. Він запитав, чи дуже я хворий. Я відповів, що так, що мене нудить і що я не можу встати. Але встати я таки мусив. Допоміг мені в цьому Ярек. Він навіть не пробував мене втішати, ми обидва знали, що в таборі не хвороба, а праця робить людину вільною, й нікого тут не хвилює процес нашого планомірного винищення. Тоді ми, пригадую, підходили до цього значно простіше.

— Їм на це начхати, — мовив Ярек.

— Атож, — кивнув я, вже не думаючи про те, що десь є інше життя, забуваючи рідний дім, ліс, навіть маму. Існувала тільки страхітлива табірна дійсність, спазми шлунка, понос, худющі євреї, котрі юрмилися за дротами гетто, й хворі, схожі на скелети діти, які щоночі вмирали в нашому таборі. Я розповім матері, що одного разу пролежав з таким трупом до самого ранку. Ярека, як здорового, перевели тоді до іншого барака, й ніхто нічим не міг мені допомогти. Я повторював швидше за звичкою: «Мамо, мамочко... Матусенько!» — але відчував, що я зовсім сам. Чи думала вона тоді про мене? Єдиною моєю втіхою було те, що наступної ночі я зможу вкритися ще однією ковдрою, але другий сусід виявився меткішим: він зірвав її з трупа, перш ніж я встиг простягти руку.

Закінчення. Початок див. «Всесвіт» № 2, 1978.

— Ти маєш Ярека, — сказав він і повернувся до мене спиною.

Так, я і справді ще мав Ярека. І це було набагато цінніше за ковдру.

Я також розповім матері про нашу першу перекличку в таборі. А може, краще не треба? Я тоді сплохував. Що з того, що мені було всього сім років, це мене не виправдовує. Але тоді я ще іноді був зовсім дитиною.

Після того, як ми вишикувались і розподілилися, почали перевіряти наші прізвища й номери. Мій номер був невеликий — 635, великі транспорти дітей почали прибувати тільки на початку 1943 року. Який номер мав Ольо? Справді, 7300. Мене завжди смішили ці два нулі в його табірному номері і в імені.

Згодом ця процедура змінилася, але в перший рік існування табору під час збору перевіряли відповідність імен і прізвищ нашим номерам. Був жовтень, я стояв, міцно впершись босими ногами у витоптану землю плацу. Мама, напевне, здивується, коли довідається, що носити взуття на дерев'яній підошві нам дозволялося тільки з листопада по травень. Вона завжди забороняла мені бігати босоніж, боялася, щоб я не поранився об скло.

Есесівець Август вигукнув мій номер, а я, пам'ятаю, навіть не поворухнувся. Ярек штовхнув мене під бік. Есесівець запитав, як моє прізвище. Я відповів різко, як в Обервейсі:

— Антон Вегеріх.

Він сторопів і рвучко підвів голову. Ніхто, крім мене, не стояв так бездоганно струнко, витягнувшись, наче капрал перед генералом.

— Wie? [1]

— Антон Вегеріх.

Він підійшов зовсім близько, пильно придивився до мене й запитав уже лагідніше, тихіше:

— Franzose? Aus Lothringen? [2]

— Nein! Deutsch [3],— проскандував я, дивлячись йому просто в вічі, свідомо, з великою гордістю.

Але він зазирнув у папір і раптом ударив мене в обличчя.

— Брешеш! Verfluchter Pole! Du, Dreck [4], запам'ятай собі, що німецькі діти не гниють у концтаборах. Вони служать своїй батьківщині.

На це я не мав що йому відповісти. А втім, ні, мав — відповідь надійну, яка завжди виручала нас в Обервейсі. Я виструнчився й вереснув:

— Хайль Гітлер!

Це справило на німця враження, він відступив, але потім знову підійшов, майже підбіг до мене, й удари його хлиста посипалися на мої груди, руки, ноги.

З того дня Август бив мене дуже часто.

З осені сорок другого року до табору почали привозити багато французьких, бельгійських і чеських дітей. Найлегше я знаходив спільну мову з хлопчаками з Лідіце, бо вони були тоді найменші, а також

---

[1] Як? *(Нім.)*
[2] Француз? З Лотарінгії? *(Нім.)*.
[3] Ні! Німець *(нім.)*.
[4] Проклятий поляк! Ти, погань *(нім.)*.

з малими французами з Ельзасу та Лотарінгії, бо дехто з них розмовляв по німецькому. Вони опинилися в концтаборі переважно через те, що їхні батьки відмовились заповнити Reichliste [1]. Дітей із Лідіце привезли до табору після того, як їхнє село спалили есесівці, а радянські діти в основному потрапили сюди після «Heu-Aktion» [2]. Їх привезли до табору найпізніше, мабуть, аж у сорок четвертому році, і нині я знаю, що гітлерівські війська, відступаючи з Білорусії й України, захопили під час операції з умовною назвою «Сіно» близько 180 тис. дітей. Але до нашого табору потрапило лише кілька тисяч найменших із них, яким не було й десяти років, а також кількасот тих, що виявилися непридатними до тяжкої праці і були вислані сюди на знищення.

Ми трималися замкнутими національними групами, принаймні так мені здається. В усякому разі, в цьому таборі, де я знову став поляком, я почав поволі забувати обидві мови: я користувався якимсь мовним суржиком і говорив здебільшого мало й неохоче.

Він любив мене, як меншого брата, а проте покинув. Він теж. Якось увечері, коли я був уже офіційно здоровий, хоч моя шкіра лущилася ще після скарлатини, ми разом відкидали сніг біля барака. Я часто зупинявся звести дух, схилявся на холодні стіни, спирався на лопату. Ярек сказав, що ця робота не для мене, що я повинен іще якийсь час полежати. Я здивувався так, немовби почув, що він кидає мені під ноги килим-самоліт.

— Де? Хто мені це дозволить?

— Я. Завтра або післязавтра я розбуджу тебе серед ночі. Нам треба звідси тікати.

— Тікати? Ти думаєш, що це можливо?

— Я знаю місце в дротах навколо гетто, де можна протиснутись.

— А що ми робитимемо в гетто? Вони теж оточені дротом, голодні.

— Зате там у них є лікарі. Вони розмовляють по-польському. Може, вони...

— А ти це звідки знаєш?

— Не твоє діло. Тобі стане сили, щоб...

— Стане, звичайно, стане!

Але це була неправда. Ми вислизнули вночі з барака, і я впав одразу ж, тільки-но ми зачули гавкіт вівчарок. Ярек не озирнувся, як завжди, не допоміг мені навіть підвестися. Я бачив, як він біжить сам до мурів довкола гетто, й лежав безсило, не здатний навіть поворухнутися. Мене знайшов вартовий, але бив недовго, мабуть, побачив, що я вже й так ледве дихаю. Що було в наступні дні, я не пам'ятаю, бо в мене знову підскочила температура, і я ходив, хитаючись од вітру, Але одного дня до мене підійшов якийсь новий Häftling [3], страшенно худющий, і шепнув, що Ярек сказав йому потурбуватися про мене. Це він, Ольо, розповів мені про невдалу Ярекову втечу. Його наздогнали вівчарки й стягли з муру пораненого.

— Його підстрелили?

— Так. Він дістав кілька куль у груди і в ноги.

---

[1] Анкета про німецьке підданство *(нім.)*
[2] «Операція «Сіно» *(нім.)*.
[3] В'язень *(нім.)*.

— А коли він прийде до мене?

— Ти, бачу, зовсім дурненький!

Так я довідався про смерть мого товариша, старшого брата, захисника, батька...

Якби Ярека стягли з дротів не пораненим, його спіткала б доля Стаха Ліпи, який трохи пізніше теж спробував подолати огорожу між табором і гетто. Вартові спіймали Сташека, а потім кілька тижнів в'язнів примушували бити його під час перекличок. Били по-справжньому, бо за кожним із нас пильно стежили. Чи зміг би я вдарити Ярека? Боюся, що так, і, мабуть, через те в душі радів, що його вбили під час втечі. Мені соромно було навіть думати про це, але я радів... Відтоді мені часто сняться оскаженілі вівчарки під стовпом, на який я намагаюся видертись... Я, Ярек і Стах становимо в цьому кошмарі одне спільне тіло з трьома перекошеними обличчями. Кожен із нас завинив перед іншим. Цього не можна витерпіти, треба протестувати, кричати. І я кричу.

Ольо був інший, не такий турботливий, як Ярек, і менш упевнений в собі, але добрий: він не скривдив мене ніколи, за винятком того разу, коли, вишикувавшись у дві шеренги, ми шукали воші в білизні наших візаві (за знайденого паразита той, хто шукав, одержував шматок хліба, а той, у кого шукали,— хльосту. Сталося так, що Ольо опинився навпроти мене. Було холодно, я хапав дрижаки, простягаючи йому білизну й одяг, та, крім холоду, я тремтів ще й від страху. Ми знали обидва, що в мене є воші, бо жоден із нас не був вільний від цієї гидоти. Завтра інший хлопець з'їсть порцію хліба у винагороду за знайдені в Ольо воші, і хлист есесівця впаде на спину Ольо. Але сьогодні...

Між двома шеренгами був вузький коридор, по якому походжали есесівці, пильно придивляючись до рук хлопців, що нишпорили в білизні. Я тремтів від холоду й дедалі більше мерз. Нараз Ольо, перед яким зупинився есесівець, доповів, що знайшов вошу.

Я від подиву й страху аж рота роззявив. Пам'ятаю це дуже добре, бо німець, обернувшись до мене, закрив мені його ударом кулака. Я ще сподівався, що на цьому все скінчиться, ще мав якусь надію. Але удари посипалися на мої груди, плечі, руки. Затулятися долонями, щулитись, відвертатись, заплющувати очі було заборонено, отож я стояв перед німцем, голий і беззахисний.

Ольо не подав мені одяг, а кинув. Тим часом як наша шеренга одягалася, есесівець закінчував свої розрахунки: видавав усім тим, хто доповів, що знайшов вошей, талони на додаткові пайки хліба.

Того дня, — була саме субота, нормальний для таких оглядів день, — ми довго прибирали бараки, плац, де ми шикувалися на переклички. Я уникав дивитися на Ольо, він теж не пробував наблизитися до мене, а коли ми проходили один повз одного біля вбиральні, він навіть відвернувся і скорчив гримасу. Я ладен був заприсягтися, що на його обличчі відбився вираз огиди. Рудий хлопець, який ішов поруч нього, запитав:

— Це той вошивець?

Ольо не відповів, але я побачив, як він червоніє, й зі страхом подумав: «Це кінець, кінець...» Я вже перестав його любити, а тепер

ладен був зненавидіти. Але табірна дійсність була набагато складніша. Увечері, коли всі вже спали, а я повернувся до Ольо спиною на знак осуду, думаючи про те, чи довго витримаю так, чи, може, холод змусить мене вночі притулитися до його тіла, він боляче штовхнув мене під бік. Я навіть не здригнувся. Тоді в мене під носом раптом запахло кислим житнім хлібом. Піднісши непочату скибку до мого рота, Ольо прошепотів:

— Їж, дурнику. Ти слабий, і я зробив це навмисно для тебе. Тобі треба їсти якомога більше...

Я знову розкрив із подиву рота, але цього разу він запхнув у нього шматок хліба.

Жадібно жуючи й давлячись хлібом, я запитав:

— Для мене? Справді?

— Так. Тобі було дуже боляче?

— Ага.

— Це великий окраєць...

— Ага.

— Я теж міг би з'їсти шматок?

— Ага.

— Якщо хочеш, то можеш кожного разу знаходити у мене воші.

— Я?

— Атож. А потім ми поділимося хлібом. Розумієш?

— Ага.

— Смачно?

— Дуже.

— Але це таємниця. Ти нікому не скажеш?

— Ні. Про це знатимемо тільки я і ти.

— Звичайно. Бо якщо й інші почнуть робити те саме, то може не вистачити хліба. Ти це розумієш?

— Ага. А як не буде вошей?

— Що ти сказав?

— Я можу їх не знайти.

— Тоді все одно скажеш, що вони є. Гаразд?

— Ага. Але чому... Чому ти дозволив, щоб той новий хлопчисько назвав мене вошивцем? Ти відвернувся...

— Дурненький! Саме тому, що він тут новий. Спершу побачимо, як він шукає воші, й чи він, бува, не виказувач. Тільки після цього йому можна буде довіряти або ні.

— А мені? Мені ти довіряєш?

— Ну звичайно!

Такий приблизно був зміст нашої нічної розмови. Потім я повернувся до Ольо обличчям, ми разом поскидали всіх блощиць, що повзали по ковдрі, й заснули, підкріпившись хлібом, за який я заплатив кільканадцятьма синцями на плечах і руках.

Чи розкажу я матері, що це задумане есесівцями розтління дітей, зрештою, зробило з нас зграю напівдиких істот, які боролися за те, щоб вижити, за шматок хліба, за крихту тепла? Вона, мабуть, не повірить, що іноді лайки вартових, з яких я запам'ятав найбільш зрозумілі, на зразок: «Ти, паскудо», «Вошивець, плямистий тиф, дикун, ти, Bandenkind», почали здебільшого відповідати тому, що вони тоді з нас зробили?

— У всьому цьому винні дорослі. Хіба не так?— заявив якось Ольо.

— Та, мабуть. Не ти ж бо вигадав ці повні блощиць бараки, воші, дисциплінарні переклички.

— Вони могли б зробити, щоб було інакше. Але не хочуть.

— Хіба ми їм заважаємо?

— Бачиш, ми мали б давно вже здохнути, а ми ще живемо, як ті, у гетто.

— А ми хіба не вимремо?

— Ну що ти! У нас же є воші.

— Ну то й що з того?

— А те, що воші — то хліб.

— Але вони нас б'ють, і то боляче.

— Інакше не можна. Дорослі — це кати. Тільки діти...

Я хотів бути справедливим, відчував іще докори сумління:

— Вони теж обманюють, крадуть.

— Бо змушені. А дорослі хочуть цього. Я їх ненавиджу. Це вони зробили нас такими.

— Що?

— Атож. Такими злими, як ми є.

Я не думаю, щоб через багато років міг щось додати до цієї оцінки. Вони зробили нас такими, якими я ще бачу нас іноді уві сні, коли тікаю з табору, коли мене наздоганяють вівчарки, коли я захлинаюся від сліз і давлюся шматком табірного хліба.

Увага комендантів табору й вартових концентрувалася на часі бездіяльності в'язнів, а не на часі їхньої праці, бо небезпечними й невигідними для них були тільки години нашого відпочинку. Навіть тих вечорів, коли зі стелі барака капала сконденсована пара й нам докучала сверблячка, ми могли шепотітися, бунтувати, думати.

Пам'ятаю, як одного разу п'ятирічний Рись, хворий і дуже підупалий на силах хлопець, благав Ольо, щоб той розповів йому якусь казку.

Він пхикав і просив, зовсім як дома. Ольо відмагався, казав, що не пригадує жодної казки, що концтабір — це не дім, але врешті погодився розповісти якусь казку про тигра й лева; малюк весь аж стрепенувся і запитав, чи тигри й леви є в таборі, бо вовків тут чимало, тож краще не треба, хай Ольо розповість про щось інше. І тоді разом з Рисем я вислухав казку про соняшника, який заявив, що забороняє гедзям торкатися його пелюсток, бо він — сонце, і про бджіл, котрі покарали цього гордія за брехню, хмарою кружляючи над ним і жалячи.

Пам'ятаю, що останні слова: «Тепер ти можеш заявити, що ми, бджоли, знищили сонце» — доходили до мене дуже довго, і тільки вони відкрили мені ту істину, що я теж міг би покусати есесівця Августа, який завжди мене бив, або котрогось із вартових. Але вже тоді я знав, що це нереально й що хлопці не слухатимуть мене. Через те я запитав тільки Ольо, чи соняшник з покусаними, погризеними пелюстками дав згодом насіння, і цим невинним запитанням примусив його зробити несподівану заяву. Він відповів, що той соняшник, мабуть-таки, не дав насіння, бо був понівечений, але я не здавався.

— Жаль. Я охоче з'їв би це соняшникове насіння. А так — не можу.

— Не можеш, бо сидиш у концтаборі.

— Інші діти теж не могли їсти насіння з цього городу. А насіння — це розкіш.

— Інших дітей там не було.

— У казці чи насправді?

— Насправді. Але ти ще замалий, щоб слухати такі речі.

— А для того, щоб сидіти в концтаборі, я не замалий? Щоб працювати, хворіти на понос і годувати вошей?

— Це теж правда.

— Розкажи, Ольо. Я тебе не перебиватиму.

— Гаразд, розкажу, тільки не сьогодні. Я страшенно стомився.

Це сталося тоді, коли я відкрив для себе чарівність загадок і без кінця придумував їх вечорами, в'язнучи до Ольо.

— Ти не спиш? Відгадай, що це: черв'як, а з людською кров'ю?

— Надто простенька ця твоя загадка. Воша — не черв'як.

— Але звір. А це що таке: має людську кров, але не живе?

— Не знаю.

— Палиця есесівця.

— Облиш уже про цю кров! Палиця вимащена нею, але не має її всередині. Зовсім дурна загадка. Годі вже. Спи.

— А це що: вода, а називається інакше?

— Відомо що — баланда.

— А тепер ти почуєш справжнє диво, а не загадку. Achtung!

— Тоні!

— Увага! Що це: годує, миє, але ніколи не б'є?

— Не знаю. Годує? Миє? У таборі таких немає.

— Важко, правда ж? А це мама.

— А, мама... Це зовсім не звідси. Треба спати.

— Зачекай, зараз я загадаю тобі таку важку загадку, що ти нізащо не відгадаєш. Гладеньке, чорне, не живе, а ворушиться?

— Годі! Я не можу більше цього слухати.

— Чому? Це ж наша ковдра. А ворушиться, бо...

— Тоні!

— Не кричи! Що з тобою?

Він зблід і міцно стиснув кулаки. Я злякався, що він мене вдарить, але він сказав, що винен тут не я, а тільки остання загадка. Бо йому раптом спала на думку зовсім інша відповідь. І тоді я почув розповідь, чому в селі, де цвів той соняшник, не було жодної дитини.

Я пам'ятаю цю історію ще й нині. Вона не годиться для того, щоб її повторити моїй матері, але тоді Ольо вирішив, що її можна розповісти мені. Я гадаю, що він просто мусив її комусь розповісти, мусив скинути з себе цей тягар.

Це сталося торік, коли йому минуло десять років, у Єзьорковському лісі під Ломжею. Він жив з батьками під самим лісом, у саду цвіли мальви й соняшники. Якось у липні він побачив, що в бік села їде колона грузовиків з німцями. Він страшенно любив автомобілі, мотоцикли, всякі машини. Отож, незважаючи на заборону батька й матері, вибіг на дорогу й почав придивлятися до важких мотоциклів з колясками. І тут один із них раптом зіпсувався і став. Ольо підійшов до нього, зачарований блиском нікельованих частин мотоцикла. Йому хотілося торкнутися мотора, погладити його. Німці не проганяли хлопця,

а один із них навіть усміхнувся до нього. За хвилину вони поїхали, й Ольо стежкою попід лісом подався в бік села. Йому було цікаво, що німці там робитимуть. По дорозі він побачив кількох чоловіків, які корчували ліс, і на хвилину затримався біля них. І саме тоді з села долинули якісь зойки, гортанні вигуки німців, постріли. Лісоруби кинули роботу, прислухаючись і чекаючи, що буде далі. Незабаром на лісосіку виїхали грузовики, але тепер на них було повно чоловіків, жінок і дітей, навіть немовлят. Німці позабирали людей, хто в чому був, не давши їм навіть як слід одягтися. Ольо помітив серед них літнього чоловіка в халаті. Може, він переховувався в цьому селі? Якась жінка з маленькою дитиною на руках була в самій тільки сорочці.

Німці підійшли до лісорубів і, погрожуючи автоматами, звеліли їм копати на лісосіці рови. Ті не хотіли йти, й німці почали бити їх прикладами. Тоді вони взяли лопати і пішли; обличчя в них були білі як крейда.

Люди, яких привезли на машинах, стояли спершу всі разом. Потім есесівці вишикували окремо всіх чоловіків у довгу шеренгу. Ольо бачив, як німці спершу підійшли до них, а тоді раптом метнулися назад. Чоловіки всі раптом страшно закричали. Шеренга захвилювалася, почала ламатися, чоловіки хапалися руками за обличчя, несамовито кричали. Мабуть, есесівці линули їм у вічі якоїсь їдкої кислоти, бо у всіх чоловіків були червоні обличчя, вони затуляли їх або, навпаки, терли повіки, хапалися за голови, вили... Ольо подумав, що німці зробили це зі страху, боячись, щоб чоловіки не кинулися на них. І щоб вони не бачили ні їх, ні своїх дружин та дітей. Ольо казав, що не міг дивитися на це страшне видовисько. Натовп сліпців хвилювався, корчачись, махаючи у повітрі руками й стогнучи. Це було гірше, ніж сама смерть.

А потім прийшла й вона. Німці повбивали спершу дітей, потім жінок. Ольо казав, що цю моторошну картину важко навіть описати. Зовсім маленьких дітей німці брали за ніжки й розбивали їм голови об пні. Потім усіх поскидали у рів і жбурнули туди кілька гранат. Матері дивилися на це, гризучи у відчаї кулаки. Тих, які кричали, німці били. Ті, які бігли за своїми дітьми, діставали кулю в спину.

Жінок німці розстріляли кількома чергами з кулемета й зразу ж почали закопувати, хоч серед них були ще живі. Лісорубам звеліли засипати їх землею. Ті знову почали опиратися. Тоді німці застрелили одного з них, і решта почали засипати рів під ударами прикладів. Ольо бачив, як над купою тіл піднімалися голови, руки ще живих. Якась жінка вилізла з рову, вся залита кров'ю. Її добили пострілом у голову. Потім есесівці самі заходилися утрамбовувати землю чобітьми, повернувши лісорубів спиною до рову. Під тяжкими, кованими чобітьми земля весь час ворушилася, мабуть, багато жінок ще були живі. Гітлерівці лаялись, реготали, що танцюють на тілах бандитів. Потім звеліли шоферам проїхатися по могилі, щоб земля утрамбувалася й перестала ворушитися. Грузовики проїхали по рову кілька разів туди й назад.

Чоловіків німці повбивали в останню чергу й теж утрамбували рів грузовиками. Наприкінці по всіх могилах проїхалися ще й мотоцикли.

Лісорубів німці забрали з собою, тільки того, застреленого, закопали разом з іншими чоловіками. Коли їхали, заспівали солдатської пісні.

Ольо лежав у канаві й блював.

Грузовики з гуркотом проїхали повз нього, але його, очевидно, помітили ті мотоциклісти, які лагодили під лісом мотор. Вони зупинилися, витягли його з канави й наказали сідати в коляску. Німці лютували, що знайшли його тільки тепер, коли вже впоралися з усією роботою. Той, який недавно всміхався до Ольо, сказав своєму товаришеві, що хоч вони повертаються без жодного поляка, зате на одного німця в них буде більше. Але другий есесівець розсердився на нього, кричав, що цей хлопець бачив занадто багато, до того ж він уже завеликий і взагалі Scheiss und Dreck [1].

Ольо розумів усе, про що вони говорили й чому його зразу відправили до концтабору. Він мав тут зникнути без сліду, розтанути в ночі і в тумані. Nacht und Nebel. Ніч і туман. Який смисл вкладався в це гасло: «Nacht und Nebel».

Тепер я це вже знаю. А тоді довідався тільки про те, чому Ольо в таборі уникає дивитися на фургони, військові грузовики й мотоцикли. Бо це такі самі чудовиська, як люди.

Скінчивши свою розповідь, він запитав мене, чи тепер я розумію, чому в тому селі немає дітей, які могли б їсти соняшникове насіння.

Не встиг я одужати після скарлатини, як захворів на очі. Цю гнійну гидоту я підхопив у майстерні, де вирівнював в'язальні спиці. Кожен із хлопців повинен був, б'ючи по залізній наковальні, вирівняти за день тисячу скривлених спиць. Ми пооббивали собі пальці, від стукоту молотків у нас боліли голови, та найгірше було те, що гас, у який треба було перед цим занурити спиці, бризкав у вічі, в обличчя, змушував робити короткі перерви, а за кожну найменшу перерву в роботі наглядач бив. «Tempo! Schnell! Schnell!» [2]. Я не виробляв норми, мої загноєні повіки пухли, в голові гуло, мов у вулику. Мене перевели до штрафного барака, де ми від світанку до пізньої ночі працювали в Baukommando [3], а також — як спеціальна Abortdienst — чистили вбиральні. Пізніше, не пам'ятаю вже точно, коли це було, я повернувся до барака, до Ольо, і якийсь час, напівсліпий, плів лозові кошики, збивав великі ящики й допомагав шити підсумки для вермахту. Тільки б швидше! «Schneller! Los! Los! Loos! Tempo!» [4]

Мені було дев'ять років, коли я раптом почав рости. Це сталося приблизно через рік після тифу. До того часу я не розвивався зовсім, не ріс і не показував на одинадцятирічного хлопця, яким мав бути Щежуя. І раптом я виріс на кілька сантиметрів, зробився ще худіший, трохи згорбився, але зростом тепер майже зрівнявся з Ольо. Нас уже не можна було вважати зовсім малими, крім того, ми, мабуть, привернули до себе увагу тим, що прожили в таборі, незважаючи на епідемію тифу, на поноси, голод і виснажливу працю: я — майже два роки, а Ольо — рік. Хто так довго не хотів умирати в цьому таборі, той мусив бути неймовірно сильний. Отже, ми цілком годилися для того, щоб нас використали в кращий спосіб.

Нині я уявляю собі, що саме так повинні були міркувати есесівці, та як би там не було, а нам обом раптом звеліли з'явитися на комісію, і це нас неабияк здивувало. Мене це просто-таки приголомшило, бо

---

[1] Лайка.
[2] Швидко! Швидко! Швидко! *(Нім.)*
[3] Будівельна команда *(нім.)*.
[4] Швидше! Давай! Давай! Давай! Швидше! *(Нім.)*.

я не хотів знову зустрічатися з доктором Г., та Ольо, вислухавши мої побоювання, сердито урвав мене:

— Ти повинен наполягати, що тобі одинадцять років. Ти мусиш бути Вегеріхом або Щежуєю. Інакше загинеш.

— Ні.

— Ти помреш, коли я звідси поїду. Ти худий, як Марек, як Казік і Стах. А ті померли.

— Вони були надто малі.

— Дурнику, тобі зараз дев'ять років. Їм теж було по дев'ять, коли вони померли.

— Я боюся.

— Чого, коли ти й так помреш?

— Ти поїдеш без мене? Покинеш мене?

— Так.

З мого боку цей опір і ці сумніви були цілком безглузді, бо ніхто мене навіть не питав, чи я ще раз хочу стати перед доктором Г. Але я міг йому сказати правду, і тоді — як дитину, котрій немає ще десяти років,— мене залишили б у таборі. На його думку, я не годився для онімечення, був надто молодий і слабкий для сільськогосподарських робіт. Але я залишився б сам...

Ольо всю дорогу до Rassenamt[1] бурмотів крізь зуби:

— Ти помреш, помреш, помреш.

Я вже сам знав, що без Ольо не протягну в таборі й півроку. Баланда, яку нам давали, з кожним днем містила в собі все менше картопляних лушпайок і шматків брукви, а в капусті з'явилися черви. Вошивий хліб — і той часто давали зовсім цвілий. А якби Ольо поїхав, я не мав би й цього шматка кислого житняка. Та все ж таки краще було існувати бодай під іменем Вегеріха чи Щежуї, ніж не існувати взагалі.

В Rassenamt доктор Г., мабуть, не хотів мене бачити, бо мене послали до іншого німця, який оглянув разом зі мною й Ольо. Нас пропустили через лазню, оглянули, зважили і якнайретельніше обмацали наші плечі й руки. Потім я став у довгу шеренгу таких самих голих хлопців, як я. І тільки після цього помітив, які ми худі, посмуговані рубцями від ударів, як випинаються наші ребра, стирчать коліна, лопатки. Я назавжди запам'ятав жовту шкіру наших тіл і криві, худі ноги, а змія голяків, яка поволі повзе, й досі сниться мені ночами. Я прокидаюсь від одного й того самого страху: чи поставлять мене праворуч, де вже стоїть Ольо, чи, може, ліворуч? Ті, що стоять переді мною, шепочуть, що праворуч — це добре, а ліворуч... Що ліворуч? Там стоять найменші, найхудіші, з великими головами й висипом на тілі. Хлопці шепочуть, що їх забракували. В таборі «забракування» означало відправку до Освенціму, в газову камеру.

Хлопець, який стоїть позад мене, притискається до моїх плечей і пошепки просить, щоб я витягся якомога вище. Я не знаю, навіщо це йому, аж поки не бачу перед собою білу планку, покладену есесівцями на рівні їхніх грудей, і в'язнів, які зразу ж після цього проходять попід нею, — тих, які стоять у черзі переді мною. Один проходить легко, не зачепившись головою об планку, і його ставлять ліворуч. Другий витягується, розпростує плечі, росте на очах у мене і головою черкає

[1] Управління у справах раси *(нім.)*

планку. Німець, який записує результати вимірів, помахом руки спрямовує його праворуч. Я бачу Ольо. Він теж витягує шию і пильно дивиться на мене, отож я намагаюся йти твердо, напружуюсь, набираю повні груди повітря й відчуваю міцний удар по маківці.

Я зачепився за планку, зріст у мене був такий, як і належить, 120 см, — отож разом із групою інших десяти- й дванадцятирічних хлопчаків мене відразу ж після відбору повезли фургоном до Übergangsheim [1]. Там протягом тижня нас годували трохи краще, навіть давали до хліба трохи повидла, і ми одержали цивільний одяг, старий і полатаний, але чистий.

Я не люблю думати про цей тимчасовий розподільний пункт і не пам'ятаю, щоб коли-небудь згадував про нього Аліції. Матір я теж убережу від цих спогадів. Не тому, що там мені було найважче і найгірше, а тому, що я там поводився не найкраще. Й Ольо теж. Ми жадібно накидалися на бурду, в якій плавала справжня картопля, без лушпайок, і, відмовившись від ложок, сьорбали й, хлебчучи, трохи не занурювалися обличчям у мілкі тарілки. Ми виловлювали пальцями тверді шматки картоплі, які чинили опір нашим зубам: у таборі, крім бур'янів і хліба жувати не було чого.

В останній день для нашої групи з двадцяти чоловік принесли з поля відро білої рідини. Ми спершу не знали, що це таке, хтось сказав, що це вапно, що нас хочуть отруїти, а ще інший запевняв, що вапно зміцнює, мабуть, ми підемо на важкі роботи. Нікому з нас навіть на думку не спало, що це може бути просто звурджене молоко. А коли нарешті нам віддали те «молоко», щоб ми поділили його між собою, ми накинулися на відро так жадібно, відштовхуючи один одного і видираючи його з рук товариша, що воно перекинулося й дорогоцінна рідина розлилася. Ми попадали на підлогу, лизали кам'яні плити, пробували збирати молоко пригорщами. Наш новий опікун спершу кричав і відштовхував палицею розпластані на підлозі тіла, а потім покликав кількох солдатів, і вони дивилися на нас, регочучи, нацьковуючи, заохочуючи до бійки.

Це тривало недовго — на ноги нас поставив хлист. Вигляд у нас був жахливий: розкуйовджені, брудні, кожен крадькома облизував губи. Я, пам'ятаю, опустив очі, щоб не дивитися не тільки на тих, хто бив, але й на тих, кого били. Мені вперше стало соромно. Тут голод не дошкуляв нам так, як у таборі, й спазми шлунка не будили нас уночі. Нам хотілося їсти, весь час хотілося їсти, але ми рухалися мало, нас ніхто не примушував носити каміння, котити важкі тачки й чистити вбиральні. Ми також уже кілька днів не мерзли на дисциплінарних перекличках. І все ж таки саме там ми поводилися, як дикі звірі. Чому саме там?

Наступні роки я пам'ятаю значно гірше, хоч перебування на фільварку «Lebensborn», а потім і в бауера в порівнянні з лодзьким кошмаром було майже стерпне.

Зрештою, я пам'ятаю не всі дні, година за годиною, з ранку до вечора, а тільки ті, які чимось були схожі один на один й одноманітні: дні сонячні, дні осінньої негоди, дні засніжених дерев і скованих морозом доріг. І мені здається, що найприємнішим для мене були періоди тепла, сонця, спілкування не з людьми, а з природою.

[1] Табір полегшеного режиму *(нім.)*.

Виявилося, що тоді, в червні, нас послали на сінокоси, і з того часу запах сіна щоразу нагадує мені перші дні перебування на волі. Я відчував невимовну насолоду, торкаючись знову босими ногами вогкої луки, й, немовби окрилений від цієї радості, бадьоро згрібав скошену траву, аж поки не переконався, що ця робота така ж стомлива, як носіння цегли й штовхання важких тачок з розчином. Але тут я не був звичайним номером, як у таборі,— наді мною клубочилися хмари, лука пахла скошеним зіллям і бур'яном. Я знову оглядав поля, вдихав пахощі зів'ялих трав й іноді, коли ніхто не бачив, міг навіть по них покачатися. Вони перестали правити мені для заспокоєння тваринного голоду й знову пестили мої босі ноги, були відпочинком для моїх загноєних очей.

Праця наша була дуже важка, але вона все ж таки мала якийсь людський сенс: була потрібна лукам, полям і тваринам на фільварку. Коти, собаки й особливо миші перестали бути для нас потенційною здобиччю, живим м'ясом: ми могли спокійно дивитися на те, як вони бігають і навіть їдять. Я з цікавістю придивлявся до величезного подвір'я, по якому походжали ситі кури й гуси. Ніч тепер не лякала мене вошами й блощицями, холодом, дисциплінарною перекличкою. Отож, коли після сінокосів на фільварку нас розділили й послали до бауерів на жнива, я досить легко переніс розлуку з Ольо.

З того періоду мені найкраще запам'ятався день, коли я побачив інтер'єр жилого будинку, і день, коли я засміявся вперше за кілька років.

Наступного дня після того, як ми приїхали до бауера й розмістилися в бараках, мені звеліли занести до кухні в будинку господаря кілька відер картоплі. Тоді я побачив її знову: вона була простора й чиста, довгий дерев'яний стіл аж сяяв, так його було вишарувано. Вперше за багато років я дивився на звичайну кухонну плиту, заставлену паруючими каструлями, на сковорідки, які висіли над нею, й гаптовані рушники, на білі емальовані коробки з написами: «Сіль», «Перець»... Написи ці були зроблені чужою мовою, але з гарячої, душної кухні на мене війнуло запахом рідного дому, і я раптом побачив за кухонним столом матір, яка намащує мені повидлом шматок хліба. Ледве стримуючись, щоб не вибухнути плачем, я уп'явся очима у вікно, але й воно було звичне, знайоме з далекого дитинства: його захищала муслінова сітка, а перед вікном гойдалися дві скручені липучки. Тоді я позаздрив мухам: приклеєні до золотистої поверхні липучки, вони могли бути тут дуже довго, вдихати смачні запахи, відчувати тепло нормального, людського дому. Я повернувся до дверей і вибіг. Забившись у густі кущі, які оточували будинок, я ридав, уперше після багатьох років, голосно, спазматично, захлинаючись слізьми. Ніхто не прийшов подивитися, хто це так плаче. Ніхто не вдарив мене. Це теж було нове — право на сльози.

Друга дата була пам'ятною не тільки для мене. Ми всі довго згадували: «Це сталося на третій день після нашого приїзду», або: «Коли Тоні сміявся». Не лише їх — мене самого здивував цей сміх, який я вперше почув тоді. Пам'ятаю, я спостерігав за витівками малих кошенят, які гралися біля стайні. Вони нікуди не тікали й за ними ніхто не ганявся. Вони просто гралися. Мабуть, вони були дуже потішні, проте я запам'ятав не їхні пустощі, а саме голосний вибух мого сміху. Я пам'ятаю також перші дні нашої праці в полі. Ми всі були такі

виснажені голодом, що ледве рухалися, заточувалися, як п'яні, й падали. Під нами підламувалися ноги, мучила задишка. Піт котився з нас градом, але ніхто навіть не пробував витирати обличчя, бо тоді довелося б раз по раз підносити вгору руку. Земля виявилася надто твердою й копати її було справжньою мукою...

Бауери приходили або приїжджали на фільварок і самі вибирали собі робітників. Здається, вони щось платили за нас — так колись купували рабів.

— Куплять мене сьогодні чи ні? — питав я Ольо з надією в голосі. В бауера, казали, було легше й краще.

— Ти страшенно худий.

— Але ж я їм тепер більше.

— Не забувай, що ти ростеш.

Я ріс, але витягувався тільки вгору, наче рослина, яку посадили в тіні і яка насилу пробивається крізь густі бур'яни до сонця. Згодом виявилося, що моє серце не встигало рости разом зі мною й назавжди залишилося серцем дитини. Через те я стомлювався швидше за інших, а відпочивав довше. Хлопці знали, що я молодший, і намагалися мені допомогти, хоч дражнили капшуком, шмаркачем. Але для бауерів я весь час був надто кволий, надто худий, і один із них, уважно оглянувши мої руки, навіть заявив, що вони недорозвинені. Не я, тільки мої руки. На це не було ради, і я мусив чекати.

Виявляється, заздрощі існують скрізь, де тільки є люди, навіть на ринку рабів. Якби я був сам, то страждав би менше, але довкола мене були хлопці, яких хтось вибирав, купував і віз до себе додому. Саме вже це слово — «дім» — викликало спазми в горлі. Я знав, що цей дім чужий, може, навіть ворожий для мене, але це не концтабір, не спільні бараки, не нари, де чути шепіт і схлипування, не казармене життя на фільварку «Lebensborn». Я побачу чисто заслані ліжка, накритий стіл, чиюсь матір... Почую знову це слово, байдуже, що воно звучатиме чужою мовою: «Mutti».

Але мене не хотів ніхто. Може, важко було повірити, що мені одинадцять років? Може, я не вмів усміхатися лагідно й мило? В усякому разі, я зазнав тоді нового болю, який спричиняє нехтування тобою, відчув, що мені знову бракує Ольо, і заздрив, що йому пощастило поїхати. І тільки коли на фільварку з'явилася нова партія чеських і югославських дітей, мене випхнули звідти майже силоміць, віддавши дружині якогось бауера, котра не змогла відкараскатись від такого робітника, як я.

Так, усупереч волі господаря й небажаний для нього, я опинився в маєтку Роберта Фальтена, в селі Карлсдорф, округ Регенсбург, Баварія.

Незважаючи на те, що на фільварку я провів понад місяць, харчування там було дуже скупе, і я довго не знав, що означає бути ситим. Тільки фрау Фальтен, дозволяючи мені вранці випити подвійну порцію хлібної кави, вилікувала мене від манії робити запаси, ховати якісь рештки й крихти «на потім». Так тривало тиждень, може, два, й нарешті мій вовчий апетит почав її дратувати. Якось, побачивши, що я наливаю другу чашку кави, вона зневажливо сказала:

— Ох, ці поляки...

Можна було подумати, що я тут представляю націю якихось не-

нажер. Це образило мене ще дужче, ніж коли б вона відібрала кухоль або категорично заборонила доливати каву. З того дня я випивав на сніданок тільки один кухоль і вперше помітив, що цей напій дуже гіркий на смак.

У Фальтенів ми, я і ще двоє хлопчаків, спали на горищі над стайнею. Там було тісно і душно, горище дуже нагрівалося вдень, а вночі продувалося вітром. Але з віконця відкривався звичний сільський краєвид, повітря було напоєне пахощами сіна, а тверді табірні нари нам заміняли матраци, туго напхані свіжою соломою. Кожен із нас одержав по дві подерті ковдри: однією ми застеляли постіль, а другою вкривалися. Подушок не було, але ми намостили собі в голови сіна, й першого дня нам здавалося, що ми вже на дорозі до раю.

Рай виявився чистилищем, проте воно однаково було краще від табірного пекла. Нас гнали на роботу, тільки-но розвиднялося, але харчі були трохи кращі, я знову пригадав собі запах варених овочів і присмачених борошном супів. Мені все ще пахло молоком і яйцями — вони й тут були не для нас. Якось ми украли тарілочку кислого молока, забуту на кухонному вікні. Воно було вже не добре на смак, але холодне й біле, і це так зачарувало мене, що я віддав за нього всю свою двотижневу пайку повидла. Я їв цю простоквашу неквапливо, кількома заходами, уявляючи собі, що я дома, що мама подає мені до нього гарячу, сипку картоплю, а я поспішаю, бо зараз під вікном почується крик сільських хлопчаків:

— Швидше, Тоні! Ми на луці!

Я й тепер бував на луці, але йшов туди не для того, щоб гратися, гасати там до знемоги. Я здирав шкіру з долонь, не випускаючи з рук грабель, і тяжко працював у полі, допомагаючи під час жнив. Мої долоні, — все ще малі, — вкрилися сіткою червоних подряпин, затвердли від мозолів, почорніли від бруду, який глибоко в'ївся в шкіру.

Я не гніваюся за це на фрау Фальтен, вона просто мене не бачила, я був для неї не дитиною, а звичайною робочою силою, до того ж рабською, чужою. Чоловік її був брутальний, хоч зовні й добродушний. Він стусав мене, навіть бив, але не знущався ніколи; завжди гримав на мене, не терплячи навіть найменшої непокори.

Фальтен повернувся з фронту без лівої руки, і йому потрібен був помічник, який ходив би біля коней, зокрема запрягав їх у воза. По якомусь часі він зупинив свій вибір на мені, і йому було байдуже, що я надто малий для цього, що коні, так би мовити, не відчувають до мене поваги, кусають мене, хвицають і що я їх боюся. Якось я упав біля воріт загороди, і кілька лошат галопом промчали наді мною. Вони не затоптали мене, але добре пом'яли. Незважаючи на це, Фальтен за кару звелів мені допомагати ловити їх і відтоді щоразу посилав до стайні. Я мусив чистити коней скреблом, годувати їх, поїти і, що найгірше, запрягати.

З того часу я дивлюся на коней спокійно, але підходити до них не наважуюсь.

І ще один спогад: Тереска. Фальтени були досить молоді, і їхній донечці на вигляд було щонайбільше три роки. Може, чотири, точно вже не пригадую. Мати була з нею досить сувора, але завжди цілувала її

перед сном, і мене щоразу, коли я це бачив, брали заздрощі. А одного вечора... Ні, то було, здається, вночі. Я повертався зі стайні, де чергував біля новонародженого лошати, й раптом почув дитячий крик:

— Ні! Мамо! Мамо!

Мені пригадалося, що я теж так само кричав у ту хвилину, коли мене потягли до машини під час викрадення. Це були ті самі слова, те саме розпачливе ридання. Кричала польська дитина, але де? В домі Фальтенів?

Я підкрався під вікно спальні, наполовину затулене кущами жасмину. Розсунувши обережно віття, я зазирнув до кімнати. Над ліжечком малої Тереси схилилася фрау Фальтен і будила дівчинку з кошмарного сну. Мені були добре знайомі такі пробудження — в табірних бараках вони становили невід'ємну частину наших ночей.

Отже, вона кричала вночі по-польськи? А що ще? Ага, згадав: одного разу я почув, як вона співала якусь пісеньку своїй ганчір'яній ляльці. Якусь мить я дослухався до цієї мелодії, й мені раптом пригадалося моє раннє дитинство: стою на луці, а довкола мене кружляють якісь малюки й співають: «Стоїть троянда в червоному вінку...»

Я підійшов до дівчинки, поклав ляльку на траву й, узявши її за руки, почав з нею кружляти. Потім тихенько заспівав: «Стоїть троянда...»

Вона нітрохи не здивувалася й підхопила мелодію, наспівуючи без слів, дедалі голосніше: «Ля-ля-ля-ля-ля-ля!»...

Ми втішалися цією мелодією й цим кружлянням. Потім Тереска спіткнулася, і ми обоє простяглися на траві.

Я добре пам'ятаю, як вона тоді витягла з-під мене ляльку, котру я трохи прим'яв, і сказала, сміючись: «Der Fuss tut ihr weh» [1].

Здається, вона сказала це саме так. Я мовчки дивився на її золоті кучері, на очі, які всміхалися до скривдженої ляльки і до мене. Рвучко підвівшись, я мовчки пішов геть. Мені перехотілося співати про троянду, перехотілося співати про червоний вінок. Я відчув у серці якийсь різкий біль. Невже мені завдавала болю навіть гра? Якби не висновок доктора Г., я тоді напевно подумав би: «Das Herz tut mir weh» [2].

Потім чеська дівчина, яка допомагала на кухні, сказала мені під великим секретом, що хазяї привезли цю дівчину торік й удочерили її як дитину загиблого солдата вермахту, Фальтенового товариша. Але якось, прибираючи в кімнаті, вона побачила на комоді лист із Rassenamt, адресований у Літцманштадт. З цікавістю прочитала прізвище: Наркович. Батько Терески помер у 1942 році, а матір заарештували й вивезли до Равенсбрюка. Це була відповідь на запит Фальтенів, чи батьки Терески згодом не схочуть забрати дитину назад. Banditenkind Тереса Наркович вважалася особливо цінним матеріалом, бо її батьки, котрі насмілилися вчинити німцям активний опір, безперечно, належали до доброї раси, отже, в їхніх жилах текла кров, у якій було щось германське.

Де працював Ольо? Звичайно, в іншому селі, й через те ми бачилися з ним дуже рідко. Чи бракувало його мені? Якоюсь мірою, однак я вже не потребував його допомоги, до того ж у Фальтенів стільки осіб керувало мною, спрямовувало, примушувало сліпо коритися, що я підсвідомо почав шукати когось, хто дивився б на мене не байдуже, а мо-

---

[1] У неї болить нога *(нім.)*.
[2] У мене болить серце *(нім.)*.

же, навіть з любов'ю. Тереска не могла братися тут до уваги, та й, зрештою, незабаром мені заборонили приносити їй навіть ті скромні подарунки, якими були світлячки, деревні жабки й напрочуд гарні метелики.

Невже це тоді я познайомився з Янкою? Мабуть, таки тоді, вона працювала в маєтку Бірнів, у тому самому селі. Була за мене трохи старша, світле волосся заплітала в кіски, але очі мала темні, й саме це спричинилося до того, що ми зустрілися в Карлсдорфі. Якось вона розповіла мені, що її забрали з дому разом із двома сестрами. Одна з них була голубоока, й після огляду в Rassenamt її знову передали для онімечення якомусь бездітному подружжю есесівців. Найменша, трирічна, замерзла в дорозі. Янку визнали не зовсім чистою в расовому відношенні, крім того, вона була вже велика, добре пам'ятала свою адресу, школу, прізвища вчителів. Її відправили спершу до німецького сирітського притулку, а потім послали працювати на фабрику. Там із нею стався якийсь нещасний випадок, вона довго хворіла й нарешті опинилася в Бірнів.

Я хотів, щоб вона стала моєю товаришкою, повірницею, сестрою. Не тому, що я тужив за маленькою сестричкою, яку залишив удома, а тому, що прагнув бути, зрештою, від когось розумнішим.

Але чому в своїх спогадах я так неохоче повертався до цієї псевдодружби? Може, тому, що між нами не було справжнього взаєморозуміння, що вона ніколи навіть не чула про існування табору der Sicherheitspolizei? Ні, навряд. А може... Це таки ймовірніше: мої плани виявилися нереальними, Янка з самого початку ставилася до мене трохи з іронією, а трохи із співчуттям. Я був молодший і слабший, приїхав до Баварії пізніше за неї, отож вона виступала щодо мене в ролі чичероне, розказуючи, де і в кого в Карлсдорфі є польські діти.

Це вона перша підказала мені ідею, щоб я потай від бауерів написав листа матері. Мені це ніколи й на думку не спадало, і я змушений був із соромом визнати, що не пам'ятаю ні нашого прізвища, ні домашньої адреси. Й це страшенно здивувало, і я ще й досі відчуваю, як палають у мене від сорому щоки.

— Ти не пам'ятаєш, де ви мешкали?

— Неподалік од Варшави. Під лісом, біля костьолу.

— А до цього, в Варшаві?

— Не пам'ятаю.

— От тобі й маєш!

Я вперше лаяв не Гільду, не доктора Г. й есесівців із концтабору, а себе, власну дурість. І до цього змусила мене Янка.

— Я писала з першого ж дня. Викидала записки з грузовиків, з поїздів.

Я не вірив їй.

— Ну й що це тобі дало?

— Я робила, що могла.

— Я ще не вмів тоді писати.

— А хіба ти не міг попросити про це інших?

Мене брала злість, і я мусив захищатися.

— Ну й що це тобі дало? — правив я своєї. — Ти ж однаково тут.

Вона опустила голову. Пам'ятаю, тоді я ще подумав: «Тобі добре так», — але вона зразу ж узяла реванш:

— Це нічого, що я тут. Зате мама знає, що я жива.

— Вона відповіла тобі? Приїздила?

Янка сумно глянула на мене, її нітрохи не розсердила моя озлобленість.

— Ні, але... якось прибираючи в канцелярії сирітського притулку, я побачила листа. Тоді я вже вміла читати по-німецьки, а конверт був іще не заклеєний.

— Ну, а далі, далі що? — нетерпляче запитав я. Виходить, моя мати теж могла писати мені?

— Директорка в тому листі пояснювала, що в її закладі ніколи не було дітей з Генерального губернаторства. І що серед дівчаток немає ніякої Янки. Це була правда. Мене звали вже Грета. Грета Янке. Я запитала, чи не було мені якого листа з дому? Вона відповіла, що ні, бо моя мати померла. І татко теж. Вони завжди брехали.

Янка мені сподобалася, і це, мабуть, позначилося на розвитку дальших подій. Пізніше, коли ми зважилися на втечу, не я, а вона склала її план, украла клаптик карти, пошила мені щось схоже на рюкзак. Вона також сушила потай сухарі й запасалася харчами. Я сліпо слухався її, певний, що вона знає довколишні місця краще, ніж будь-хто з нас.

Але поки дійшло до втечі, минуло багато часу, сповненого тяжкої праці в Фальтенів. Незважаючи на сувору заборону, я потай відвідував Янку і деяких польських хлопчиків. Якось відразу ж після жнив я познайомився з Гейнцом. За що я його полюбив? За те, що він не соромив мене, навпаки, підбадьорював, як міг. Того дня ми з Янкою прокралися до будинку поштового службовця, в якого він жив. Пам'ятаю, ми застали хлопця в саду. Він радо підбіг до Янки, з якою був знайомий. Ми розмовляли по-німецьки, бо іншої мови Гейнц не знав. Але...

Відрекомендувавши мене як свого нового товариша, Янка почала його муштрувати:

— Скажи Тоні, як тебе звуть.

— Гейнц.

— А раніше?

— Дудусь.

— А прізвище?

— Дудусь і все. А тепер моє прізвище Бальке.

— Ти намалював щось нове?

— Еге ж, дім.

— Знову дім? Покажи Тоні.

Я не міг одірвати очей від цього аркушика паперу, на якому були намальовані дім, вулиця і голубий трамвай. Нарешті іще хтось, хто пам'ятає зовсім мало, але сумує... Затамувавши віддих, я спитав:

— Ти пам'ятаєш цей дім?

— Він належав нашій бабусі. Вона була дуже добра, і в неї було багато котів.

— А чому ці коти сидять у руїнах, біля дому?

— Бо в домі бабусі вони б поздихали з голоду. Мене ж там немає.

— Ну то й що з цього?

— А те, що я їх годував. Мама привозила їжу з дому. Трамваєм.

— Як називається ця вулиця?

Він знизав плечима.

— А місто?

— Ти що, не розумієш? Це було наше місто. Бабусине, мамине і моє.

— А прізвища матері ти не пригадуєш?

— У мене болить голова. Не пригадую.

Я глянув на Янку так, наче здобув хтозна-яку перемогу, але вона зразу ж осадила мене:

— Недавно він перехворів на грип, і тепер у нього часто болить голова.

— Дудусь, скільки тобі років?

Він ніяково всміхнувся і схилив голову набік.

— Не знаю. Вона каже, що п'ять. Але це нічого, я ще буду такий, як ти. Як тільки приїде матуся.

— Mutti?

— Моя мама. Трамваєм, по мене.

Того дня я не довідався од нього більше нічого. Потім Янка розповіла мені, що «мама», «бабуся» і «Дудусь» — єдині слова, які хлопець пам'ятає і які, поки вона тут, він не забуде.

Чи довго я ще був безпорадним, дурним хлопцем, хоч виконував роботу дорослої людини й до мене ставилися як до дорослого? Не пам'ятаю, не знаю. Останні роки війни й період одразу ж після її закінчення зливаються в моїх споминах в одне: я весь час був стомлений і хотів спати. Я засинав у задушливій стайні, в теплій кухні, під час коротких перепочинків між однією роботою й іншою. І кожного світанку в нашому підхмарному гнізді точилася боротьба моїх товаришів зі мною — безвладним, сонним. Це був єдиний період у моєму житті, коли я спав, хоч Павел запевняв, що часто вночі їх будить мій крик. Але я збрехав би сам собі, якби сказав, що пам'ятаю кошмари, які мене тоді мучили. Я просто був організмом, який мусив відновлювати вночі свої сили, тілом, яке прагнуло розвиватися й рости, проходячи всі фази зупиненого розвитку, немов пізня рослина, яка намагається цвісти, незважаючи на осінь, холод або дощі, й робить це, відмовляючись від допомоги сонця, керуючись тільки власним бажанням існувати й потребою завершити цикл, котрий вона необережно почала, пустивши паросток.

Та якщо під вихованням людини розуміють дане їй почуття перспективи, почуття радості доріг завтрашнього дня, то я був дикою, зовсім невихованою істотою.

Я забув про те, що можна вчитися, читати книжки, що колись із цікавістю придивлявся до світу, ходив, куди хотів, гасав по луках, по лісу, видирався на високі дерева, щоб побачити якомога далі. Стовбури дерев правили мені тепер тільки для того, щоб спертися на них плечима, спати стоячи. Земля? Вона існувала зовсім не для того, щоб по ній бігали мої цікаві ноги. Я рив її, мов кріт, копав, розчісував граблями трави, які росли на ній, весь час дивлячись униз і ніколи вгору, на небо, на хмари, на сонце. Розум — не тварини, а мислячої істоти — легше пізнати з тих сумнівів, які її мучать, із запитань, які вона ставить, ніж з її відповідей на ці запитання. Так от, у ті роки я не міг похвалитися навіть розумом. Не пригадую нікого, хто хотів би мені пояснити щось, розтлумачити; зрештою, мене перестала в той час цікавити ускладнена структура світу: він просто був злий, жорстокий, заселений дорослими людьми, яким не можна було довіряти.

Якось Ольо приніс новину, що недалеко від дому його володаря, — бо ми казали саме так: мій, твій «володар», або мій «Herr» і ні в якому разі не «пан» чи «бауер», бо це були якісь звичні людські слова, а їхня влада над нами була нелюдська і незрозуміла, — що недалеко від їхнього дому спіймали робітників, котрі втекли з якогось заводу під час нічного нальоту бомбардувальників. Жінки й підлітки з «Гітлерюгенд» влаштували на них справжнє полювання, пустили по їхньому сліду собак і знайшли в недалекому лісі. Ольо запевняв, що поки есесівці забрали цих двох поляків з комірчини, де їх було замкнено, йому вдалося перемовитися з ними кількома словами. Від них він довідався про незвичайну, але цілком зрозумілу для мене річ: на заводі, незважаючи на те, що там день і ніч звучать накази «geh!», «tempo», «schneller», «los», los!»[1], робітники навмисне працюють якомога повільніше. Вони не завжди закручують усі гайки, не завжди припасовують деталі машин. Що вони борються, працюючи на німців, що ця боротьба нерівна й смертельно небезпечна. Що можна й так боротися. Саме тоді Ольо з Янкою вирішили втекти, не коритись більше наказам. Для мене це теж був удар: я не мав тоді ні найменшого сумніву, що опинився вже на самому дні, що можу тільки заритися якнайглибше в мул і чекати. Коли я нині дивлюся на це з відстані років, то мушу визнати, що великим досягненням і успіхом для нас було саме вже існування, сам процес життя, незважаючи на все і всупереч усьому.

Пам'ятаю, що, гладячи тієї ночі телятко, яке недавно народилося, ще не могло триматися на ногах і весь час падало на підстилку, я вперше глянув на нього іншими очима, очима вбивці. Це було м'ясо, консервоване м'ясо або багато літрів молока, яке в майбутньому Фальтени здадуть «на потреби вітчизни й армії», як казали вони патетично, виструнчившись, мов по команді. Якби я його знищив, наприклад, задушив, якби поздихали усі поросята, телята й лошата, то, може, нарешті настав би кінець війні, бо, щоб жити, треба було щось їсти. Щоправда, в таборі я жив, хоч і не їв, але фронтовики, мабуть, не змогли б задовольнитися супом з брукви й кропиви.

Тоді мені пригадався кінець казки про соняшник: «ми, бджоли, знищили сонце», і я відчув, що обертаюся саме в таку караючу бджолу, що вже обернувся в неї, жадібно вдивляючись у заслинений писок телятка. Я озирнувся, шукаючи в'язку соломи, якою міг би... Але, мимохіть доторкнувшись до тремтячого, гарячого тіла, я раптом міцно, трохи не з розпачем притиснувся до нього. Відчувши, як шерехатий язик лиже мої щоки, шию, я безладно говорив:

— Ні! Я цього не зроблю! Не бійся! На таке здатні тільки вони, дорослі!

Не було ні танків, які нас визволили, ні вигуків і сліз, з якими ми вітали б переможців. Травень сорок п'ятого року приніс свободу в'язням концтаборів і таборів для військовополонених, але щодо нас він виявився безжальним: ми залишилися в того самого бауера і ще довгий час працювали так само, як перше, з тією лише різницею, що одержували трохи сиру й Фальтен гримав на нас не так голосно і не так часто. Події розгорталися надто швидко, щоб ми могли опам'ятатися: ще зовсім недавно був березень і вдала втеча Ольо та Янки,— незважаючи на обіцянку, вони не прийшли по нас домовленої години, — потім квітнева

[1] Іди! Швидко! Швидко! Давай, давай! *(Нім.)*.

спроба нашої втечі, що зазнала невдачі через Фальтениху, котра, однак, не сказала чоловікові нічого, заручившись моєю й Павеловою клятвою, що ми нікому не скажемо про Тереску, про її крики: «Мамо, мамо!» Потім у травні раптом виїхали всі гітлерівці й сільське начальство, дорогою на захід сунули машини, їм не видно було кінця-краю, на узбіччі валялися поламані мотоцикли й велосипеди.

Якось уночі ми побачили з віконця горища заграву; все довкола палало, і в дворі, мабуть, теж. Коли над нами з'явилися літаки, ми кричали: «Ми тут, тут, рятуйте нас!» Фальтен погрожував нам кулаком і замикав двері стайні; ми не могли вийти й дивилися на похапливий від'їзд фрау Фальтен і Терески, яких забирав із собою якийсь німець у чорній уніформі; вони страшенно поспішали, Тереска навіть не глянула в наш бік, побігла з великим ведмедиком до машини, упустила його, але повернулася й підняла, сіла з фрау на задньому сидінні, поруч з якимсь цивільним, фрау Фальтен обняла її за плечі й пригорнула до себе; всі дуже квапилися, але в дворі було тихо, навіть Фальтен — і той не сказав жодного слова.

Хоч кількарічна табірна муштра, блискавична реакція на крики: «лягай», «вставай», «ab»[1] і «marschieren»[2], на накази підстрибувати навприсядки або бігати весь час довкола стовпа так увійшли в мою кров, що я слухав нашого бауера всупереч власній волі, бо почуття сліпої покори перетворилося в мені на умовний рефлекс,— наступного ранку. коли він відчинив двері стайні й почав виганяти нас до схід сонця на роботу, я не послухався його наказу. Павел і Антек, як старші, стали біля мене з обох боків, і ми отак чекали в кутку комірчини, за купою матраців, певні, що, зрештою, він теж утече, треба тільки пересидіти кілька днів, навіть якщо нам дошкулятиме на горищі голод. Того дня Фальтен по нас більше не приходив, але наступного, коли заграви трохи пригасли й уже не було чути гуркоту літаків, він з'явився з буханцем хліба й глечиком молока. Поставивши все це на порозі, він сказав, що за півгодини чекає нас унизу або замкне стайню, нехай вона згорить разом з нами, що уже й так горить корівник, що ніхто не стане цікавиться тим, коли вибухнула пожежа й що вона знищила, отож нам краще злізти, ніж загинути наприкінці війни в покинутому сільському дворі. Він пішов, а ми, мов зачаровані, дивилися на свіже, щойно надоєне молоко, яке ще пінилося, на житній хліб, а потім кинулися до віконця — побачити, що діється на подвір'ї. Фальтен перегнав до повітки спершу корів, а потім завів туди всіх коней і замкнув за ними двері. Або він зробив це для того, щоб переконати нас, що стайня порожня і він може підпалити її першої-ліпшої хвилини, або й справді — вогонь, який пожирав корівник, котрий нам із горища не було видно, бо він стояв у кутку двору, міг от-от перекинутися на стайню, і Фальтен рятував коней. Так чи інакше, а погрозу, яку він нам кинув, не можна було пустити повз вуха: ми могли живцем спектися в покинутій стайні. У віконце нам було видно, як неподалік догоряв жилий будинок, повітря було насичене димом.

— Пауль! — покликав знизу Фальтен.

Павел був найдисциплінованіший з нас. Він нічого не відповів, неквапливо підійшов до порога, схопив обома руками глечик і жадібно припав до нього. Пив великими ковтками, по його підборіддю, по шиї й сорочці стікали дві білі цівки. Якби він цього не зробив, може, ми

[1] Єтій *(нім.)*.
[2] Рушай *(нім.)*.

затялися б на своєму, але вигляд молока, яке капало на підлогу, молока, яке марно пропадало, смак якого ми вже давно забули і яке належало всім нам, вивело нас із рівноваги. Ми з Антеком кинулися рятувати його, видерли глечик з Павелових рук і пили, пили, пили, захлинаючись. Молоко. Цей неоціненний скарб.

Ми злізли додолу лише через годину, коли побачили, що Фальтен поливає зі шланга стіни стайні, й коли перші краплі води впали крізь віконце на горище. Ми не хотіли так загинути, боялися згоріти у вогні живцем.

Внизу нас обдало струменем крижаної води, ми позадкували до стайні, але потім таки вийшли на подвір'я. Фальтен віддав нам шланг і звелів поливати димуче згарище корівника. Він стояв над нами й наказував, знову командував і порядкував. Корівник і справді згорів, але стайні вогонь навіть не торкнувся, бо вона стояла далеченько від нього; ми дали себе обдурити, та було вже пізно щось змінити: за хвилину прийшла сусідка й, попросивши в Фальтена перину його дружини, запевнила, що в селі вже все заспокоїлося, військо пройшло, дорога захаращена поламаною технікою, а більше не змінилося нічого, отож треба працювати, щоб якось жити далі. Ми зробили з цього висновок, що вона теж мала клопіт із чеськими хлопцями, але що вже все гаразд — вони працюють, як завжди, бо господарство без робітників нічого не варте. Наш бауер згідливо закивав головою, виніс їй перину, а також кілька подушок; вони відійшли від нас на кілька кроків і почали про щось радитися, не спускаючи з нас очей. Фальтен щось довго говорив, вона кивала головою, обіцяла переказати іншим. Ми відчували, що вони змовляються проти нас, радяться, як нас затримати, але були безсилі, бо не знали, що справді сталося, про кінець війни нам тоді не сказав ніхто й слова, ніхто не хотів цього сказати. Отож, коли знову попливли день за днем, заповнені важкою працею від сходу й до заходу сонця, коли ми переконалися, що тепер нас пильнує не тільки Фальтен, але й німецька дівчина, яку жінки прислали йому на допомогу, що, зрештою, ми не можемо вийти за межі подвір'я, бо ворота замкнені, й Фальтен відмикає їх і замикає по кільканадцять разів на день, ми зрозуміли, що, в разі втечі, вони наздоженуть нас і виловлять, як отих робітників у лісі.

З нами тепер розмовляли ще менш, ніж раніше, ніхто не згадував уже про солдатів і про підвищені поставки для армії, й ми були певні, що фронт відкотився назад, що наступ відбито й Гітлер дотримав своєї обіцянки виграти цю війну.

Минула пора жнив, копання картоплі, довга й сльотава осінь, минула зима, як ніколи, сніжна, але не дуже страшна для нас, бо одного дня дівчина принесла нам на горище аж дві ковдри й позатикала ганчір'ям щілини у віконці. Схоже було, що все лихо походило від фрау Фальтен, її чоловік навіть натякав, що тепер нам буде легше й краще, аби ми тільки йому корилися і не пробували знову тікати. Виявилося, що він знає про нашу невдалу втечу, фрау Фальтен таки виказала нас, і тепер ми могли вже геть усе розповісти про Тереску. Але ми не мали кому про це розповісти, бо розмовляли тільки між собою, до того ж більше мовчали, ніж говорили, вдаючись до переморгувань, жестів і кивків голови. Світ знову скорчився, ми стомилися від нього, зробилися дратливими й злими.

І саме тоді з'явилася Яна, — тепер вона просила називати її тільки так, — і все раптом змінилося.

Пам'ятаю, як пізнього вечора, коли ми вже засинали, під ворітьми пролунав гудок автомобіля. Потім ми почули голосну розмову під нашим віконцем, і в дверях заскреготів ключ. Увійшов Фальтен зі свічкою в руках, і з-за його спини хтось посвітив нам просто у вічі електроліхтариком. Я перший крикнув: «Янко!» — і кинувся до неї. Вона обнімала нас, гладила наші розкуйовджені голови, сміялася — вперше за багато часу хтось сміявся не з нас, а до нас. Фальтен стояв і дивився на все це спідлоба, не наважуючись утрутитися. Сходи зненацька зарипіли знову, і з-за його плечей виринув високий, худорлявий чоловік у цивільному, освітлений тьмяним світлом свічки. «Це пан професор Орда», — сказала Яна, і він раптом видався нам тут, на цьому голому горищі, особою нереальною, не з цього світу. Ми позадкували, забилися в куток і стежили звідти за незнайомцем. Може, його спіймали під час утечі і замкнуть тепер разом з нами? А Янка? Невже її теж спіймали і віддали Фальтенові?

Вони витратили чимало часу, перш ніж ми їм повірили, що війна скінчилася ще торік і ми можемо робити все, що хочемо, йти, куди хочемо. Ми повторювали: «Фальтен, володар, Негг», а він щоразу здригався й пильно дивився на нас, немовби хотів зрозуміти, що ми говоримо про нього, в чому його звинувачуємо. Але ми тільки констатували, що він сильний і що йому ніщо не загрожує, що він існує, отже, існуємо й ми, його раби. Врешті-решт професор звелів йому вийти і спробував наблизитися до нас. Ми інстинктивно позадкували. Він запитав, у чому річ, і тоді Павел сказав:

— Бо ви звідти. Не хлопець, не дитина...

Сказано це було не зовсім ясно, але він усе зрозумів і відповів, що був у Лодзі наступного ж дня після того, як табір покинули всі діти, котрі вижили в ньому, і що він бачив, як потім вони крадькома поверталися до порожніх бараків, бо боялися дорослих, що гуляли по вулицях визволеного міста, бо не могли, не хотіли підходити до них. Професор запитав, чи ми теж звідти, й кивав головою, щось записував. Потім він дав кожному з нас по плитці шоколаду, присів на одному з сінників, Янка на другому, і обоє почали з нами розмовляти. Ми не знали деяких слів, вони були для нас нові й незрозумілі, але за півгодини, а може, й раніше в нас розв'язалися язики, і ми заходилися розповідати про нашу роботу, про втечу Фальтенихи, про те, що останнім часом нас замикали на ключ; професор усе занотовував. Янка згадала про втечу, яку ми були разом запланували, про свої пригоди й поневіряння на шляху до свободи, а також про Ольо, який першим же ешелоном виїхав на батьківщину. Потім ми всі встали, досягши повного взаєморозуміння, і професор звелів нам вийти на шосе, де діти з інших господарств уже зібралися довкола його джипа. Але перед цим він поговорив у нашій присутності з Фальтеном, розпитуючи його про Тереску: той усе категорично заперечував, мовляв, це дочка баварця, його загиблого фронтового товариша, вони з дружиною удочерили її, й мати з дівчинкою виїхали на захід, адреси їхньої він не знає, дитина ця не польська й ніколи не була в Польщі. Хлопці? Вони брешуть, бо злі на нього, дівчинка ніколи не гралася з ними, то звідки вони можуть це знати? Зрештою, вона вміє говорити тільки по-німецьки.

Потім ми пішли в напрямку шосе; пам'ятаю, тоді світив місяць, була ясна серпнева ніч 1946 року. Я знову був за ворітьми, на безлюдній дорозі, бачив зорані поля, вогні у вікнах далеких будинків і зірки над

своєю головою. Але потік дітей, замість пливти по шосе, розливався ліворуч і праворуч, одне з дівчаток кинулося в паніці через поле і бігло наосліп уперед, тільки щоб бути якнайдалі від нас усіх, від Карлсдорфа. Проте більшість дітей посідали тут-таки на стерні, деякі хлопчаки бігали наввипередки, вигукуючи якісь безладні слова.

Маленька, худа дівчинка, яка стояла поруч мене на узбіччі дороги, раптом підняла обидві руки вгору, неначе хотіла спіймати зірку, що падала, і, звівшись навшпиньки, закричала в небо пронизливим голосом:

— Je suis là! Là! Vivante! [1].

Якийсь хлопець біг накульгуючи вперед, повертав назад, торкався фар джипа, знову біг уперед, знову повертав назад, безперестану скандуючи:

— До-до-му! До-до-му! До-до-му!

Я добре розумів його стан, бо тієї ночі й сам упивався подібним рефреном, повторюваним, щоправда, подумки: «Мамо, мамо, мамо!»

Ніхто не міг устояти на місці й ніхто не хотів ставати по двоє. На звук клаксона, який просигналив збір, маленькі постаті розсипалися навсібіч, розтанули в темряві. Схоже було, що навіть блукання полями в холоді та голоді для них — краще, ніж марш зімкнутою колоною. Клаксон замовк, ніч знову була тиха, звична, не схожа на ті, що були в таборі. Тоді на шосе повиходили майже всі діти. Їх було близько двох десятків. Професор не сказав ні слова, тільки увімкнув мотор і помаленьку поїхав уперед, а натовп ішов ззаду і з боків, дехто тримався навіть за машину, немовби хотів упевнитись, що вона існує насправді. Я теж приєднався до них, і тоді цей незнайомець сказав мені: «Ходи, сину», — і, не зупиняючись, однією рукою втягнув мене до джипа, посадив біля себе. Але я не міг спокійно всидіти на місці, бо був надто збуджений, уперше в житті їхав у легковому авто. Я стояв біля нього, вихилившись із машини, щоб мене всі бачили, щоб чули ті незвичайні слова, з якими звертався до мене професор: «Сину, сину».

Він запитав, скільки мені років. Я відповів, що насправді одинадцять. Як мене звуть?

— Тоні.

— А прізвище? — розпитував він.

— Справжнє чи те, що для німців? Бо справжнього я не знаю. А для них я Вегеріх або Щежуя.

Він швидко глянув на мене і знову втупився очима в шосе. Треба було пильнувати, щоб ніхто не потрапив під колеса, бо діти йшли, заточуючись, наче п'яні.

— Хочеш лишитися зі мною? Яна завтра звідси виїздить, і мені потрібен помічник.

— Вам? Навіщо?

— Щоб знайти інших дітей, таких, як ти. Це Яна привезла мене до вас.

— Я знаю Гейнца. Справжнє його ім'я Дудусь.

— Гаразд, поїдемо й до нього. Хочеш?

Я кивнув головою. Професор був моїм другом, він дав мені сьогодні плитку шоколаду, то була перша в моєму житті плитка шоколаду. І тоді я подумав про те, що й Ольо, й Павел, мабуть, брехали: можна бути дорослим і все-таки залишатися людиною. Я сказав йому про це. Він знову окинув мене швидким, коротким поглядом і відповів:

---

[1] Я тут! Тут! Жива! *(Франц.)*.

— Так, синку. Але не думай більше про це. Повторюй про себе: «Я їду в машині. Я хочу бути щасливим, я повинен бути щасливим, я буду щасливим. Люди від природи добрі».

— Ні! — закричав я, враз увесь затремтівши, й трохи не випав із джипа.

Він нічого не сказав. Це була наша перша сварка. І водночас остання. Потім я вже завжди і в усьому погоджувався з ним.

Я залишився у Місії, що займалася розшуком дітей, і разом із професором їздив скрізь: до бауерів, до німецьких службовців і до сирітських притулків. Нині я вже, звісно, не пригадую, в якій послідовності ми це робили. Першим у нашому списку стояв Гейнц, я це добре пам'ятаю, ми застали його за малюванням нового варіанту вулиці з голубим трамваєм. Вийти до нас він не міг, бо двері були замкнені, а його «Mutti» кудись на хвилину вийшла. Професор вирішив зачекати на неї, брати хлопця насильно йому не хотілося. Дудусь ладен був піти зі мною відразу ж — він заходився навіть пакувати свої речі, згортати в рулони малюнки. З професором він розмовляв мало й неохоче, запитав тільки, чи той і справді відвезе його додому, чи не обдурить, бо старші завжди дурять дітей. В цей час повернулася господиня й заявила, що не віддасть Гейнца. Вона запевняла, шо це ми з Яною навчили хлопчика говорити по-польськи, що він родом з Мюнхена, що його батько загинув в Африці, а мати — її двоюрідна сестра — разом з госпіталем виїхала на Східний фронт і більше не повернулася звідти. Ми поїхали по Яну, яка знала більше, і встигли ще привезти її перед від'їздом до Кракова, де вона знайшла якихось своїх далеких родичів. Але коли ми приїхали вдруге, німкеня кудись зникла, і хлопця теж уже там не було — його, мабуть, заховали десь у селі, та так добре, що нам більше не вдалося його знайти. Через кілька тижнів Міжнародний Червоний Хрест, до якого професор, як уповноважений Управління в справах повернення загарбаного майна, звернувся в цій справі, одержав повідомлення від властей села, що малий Гейнц помер від запалення легенів і його поховано на місцевому кладовищі. Професор не вірив у цю раптову смерть, але був безсилий щось удіяти, так само як і тоді, коли ми поїхали по малу Зосю й після довгих наполягань змогли нарешті поговорити не лише з її опікунами, а й з нею самою. Ми говорили з нею по-німецьки, бо іншої мови вона вже не знала.

— Нам дозволили побачитися з тобою. Твоє ім'я Зося? Зоф'я?

— Nein. Sofie-Luise [1].

— Ти пам'ятаєш свою польську маму?

— Meine Mutti ist hier [2].

— Твоя мама написала до Місії аж із Любліна, вона шукає тебе.

— Meine Mutti ist hier.

— Гаразд. А скажи, ти знаєш якісь інші, чужі слова? Хоча б одне слово?

— Ja. Кіт. Дім. Komische Worte [3].

— Ти полька?

— Nein. Ich bin eine Deutsche [4].

---

[1] Ні. Зофі-Луїза (*нім.*).
[2] Моя мати тут (*нім.*).
[3] Так... Це кумедні слова (*нім.*).
[4] Ні. Я німкеня (*нім.*).

— Твоя мати пише, що...

— Meine Mutti ist hier, hier, hier!

Ми поїхали, залишивши її в нападі істеричного плачу. Ще гірше зустрів професора чотирнадцятирічний Лешек, чиї справжні батьки благали Місію прислати їхнього сина додому. Але, згідно з діючими тоді правилами, заборонялося репатріювати дітей, яким було більше, ніж чотирнадцять років, без їхньої на те згоди, а хлопець відмовлявся повертатися на батьківщину, твердячи, що він вихований німцем і таким залишиться.

— Я ненавиджу всіх союзницьких службовців і солдатів. А вас зневажаю. Батько каже, що вас розгромили в тридцять дев'ятому в перших же битвах. Що можете ви запропонувати мені краще за те, що я маю? Навіть коли б я не любив цієї країни, мені однаково жилося б тут краще, ніж у вас. І я мав би кращі перспективи на майбутнє. Я хочу кимось бути.

— Твої батьки пишуть сповнені розпачу листи. Вони сумують за тобою.

— Це було давно, і я вже їх не пам'ятаю. Тепер моє ім'я Шульц. Йоганн Шульц.

А бувало й інакше. Одне забуте слово викликало друге, одна картина викликала іншу. В свідомості виникають перші слова якоїсь пісеньки, і ось уже можна проспівати цілу її строфу. Якось професор довго бився над тим, щоб розбудити в малого хлопця пам'ять методом асоціації. Хлопець уперто мовчав, коли той нагадував йому якісь окремі моменти, показував листівки з видами польських міст, але коли ми привели його до кондитерської, щоб почастувати тістечками, він без ніякого акценту сказав:

— Наполеона і шарлотку.

Лише після цього на поверхню його свідомості випливли речі, глибоко заховані в пам'яті, й навіть ім'я меншого брата: Лешек.

Я пам'ятаю руду Євку, яку нам удалося забрати тільки завдяки тому, що вона при нас заспівала своїй ляльці колискову Монюшка, калічачи й перекручуючи слова, але не фальшивлячи; Бронека, який, оглядаючи колеса мого велосипеда, виразно сказав: «спиці», малу Мисю, яка не взяла шоколаду в професора й не захотіла поїхати з нами на прогулянку, ані зійти в тому місці, де продавалося морозиво, вперто відповідаючи на всі наші пропозиції: «Ich will nicht»[1], але яка аж засяяла, почувши слова «залевайка»[2], «борщ», і почала повторювати їх. Вона була з Замойщизни[3], її вивезли до Німеччини після того, як спалили і знищили її рідне село.

Ми не раз блукали наосліп, влаштовували нескінченні вилазки й очні ставки. Кожна з цих історій могла б стати темою детективного роману: викрадення, спроба замести сліди й відмовитись від злочину, і брехня, брехня, брехня. В одному із сирітських притулків нам заявили, що в цьому закладі перебувають виключно діти німецьких санітарок, які загинули на фронті, хоч у нас і були з собою списки югославських дітей, котрі перебували там; в іншому директорка закладу, переглянувши пред'явлені їй картотеки — їх гітлерівці з «Lebensborn» не

---

[1] Я не хочу *(нім.)*.

[2] Борщ, приправлений молочною забілкою *(польськ.)*.

[3] Під час окупації гітлерівці розпочали тут акцію пацифікації, виселивши понад 110 тис. жителів 297 сіл, і серед них 30 тис. дітей.

встигли спалити, — заявила, що «ні про що подібне ніколи навіть не чула. Дітей із Польщі тут не було й немає».

— А ці картотеки? Ці офіційні направлення до ваших притулків?

— Вони можуть бути сфальсифіковані. Nicht wahr? [1].

Коли я повертаюся в пам'яті до тих трьох років упертих розшуків і зусиль, які часто виявлялися марними, до моєї дружби з чоловіком, який навчив мене дивитися, запам'ятовувати і пов'язувати речі між собою, якому я завдячую логіку, а також точність мислення, я завжди доходжу висновку, що це були мої справжні університети, хоч насправді я знав менше, ніж будь-який мій ровесник, і стикався з величезними труднощами в школі таких, як я, дітей, школі вечірній, оскільки цілі дні в мене забирали роз'їзди з професором або з іншими членами Місії.

Що я ще розкажу моїй матері? Думаю, що пам'ять моя розкриється, як тільки я побачу її обличчя, очі, а також знайому обстановку, стежки й дерева в саду. Та я не знаю, які саме почуття розбуджу в ній. Я також не знаю, що саме закарбувалося в моїй пам'яті про сестру, бо з її особою в мене не в'яжуться жодні переживання. Маленька сестричка в ті роки зовсім не цікавила мене, і я змушений буду приховувати від матері, що мені, по суті, байдуже все, пов'язане з нею. Я запам'ятав назавжди луки, ліс і вежу костьолу, бо зафіксував ці картини в моїй пам'яті, малюючи їх. А сестра? Вона чужіша мені, ніж Ольо, дальша й нереальніша, ніж Ярек.

До батьків Ольо і Ярека я майже щомісяця посилав листівки. Люди з Місії запевняли, що їхні прізвища не сходять з друкованих у польській пресі списків розшукуваних осіб, які пропали безвісти. Однак не відгукнувся ніхто. Я спробував відшукати Щежуїв, хоча б задля того, щоб пояснити їм, чому я ношу прізвище їхнього сина, й повідомити, що сам він утік із транспорту ще на початку війни. Якщо він не повернувся до них тоді, то, може, вони знайдуть його тепер? Але не одізвалися і Щежуї, схоже було, що я шукаю людей, розстріляних чи спалених у газовій камері, в кожному разі, тих, кого вже давно немає на світі.

Коли міжнародна кампанія по репатріації поволі почала згортатися через ускладнення, різні рогатки, а також неймовірні труднощі із встановленням правди в кожному окремому випадку, мене спіткав тяжкий удар — довелося розлучитися з професором. Його забирали на якусь посаду до Берліна, а я неодмінно хотів віднайти себе, яким я був колись, і повернутися нарешті додому.

Немов у тумані, я бачу наше прощання, дорогу назад і мій приїзд до Лодзі. Я почувався дуже нещасним, шкодував уже про своє рішення, до якого мене ніхто не змушував, і з настороженістю дивився на місто, в якому ще витав привид концтабору. Я віз із собою лист професора до начальника Відділу громадської опіки і знав, що там хтось мене зустріне, уважно перегляне мої документи й акти, якими я встиг за цей час обрости, і щось для мене зробить.

Я ходив від установи до установи, очікував на відповідь, без кінця повторював одне й те саме особам, які займалися однією і тією самою справою, але на різних щаблях і в різних аспектах. Я стукав у одні

[1] Правда ж? *(Нім.)*.

двері, щоб за хвилину вийти з кімнати під таким і таким номером дверима іншими, вдивлявся в шафи і скриньки, які ховали в собі різні папки, картотеки, картки — щільники, повні гіркого меду знання, зібраного з тисяч людських уст, або як я ще називав їх у хвилини гіркоти й досади, катакомби людського життя — пояснював, свідчив, ставив підписи. Час минав, я ріс, а справа моя і трохи не посунулася вперед. Нарешті мені дали для ознайомлення всі зібрані документи й запропонували частково залагодити мою справу: Відділ візьме мене під свою опіку й дбатиме про мене, аж поки я не закінчу школу, але я повинен зважитися на якесь із колишніх своїх прізвищ або вибрати собі інше, зовсім нове. Таким чином я дістав доступ до моїх документів і водночас до таємних документів та папок Jugendamt, яких гітлерівці не встигли знищити.

Якби хтось тепер побачив, як я розкриваю папку і всоте вивчаю ці папери в такій незручній позі, під тополею, котра порошить снігом насіння, то подумав би, що я божевільний. Але поблизу немає нікого, і хоч я знаю, що міг би почекати й зазирнути в папку тільки там, у долині, я не здатний опиратися своєму бажанню ще раз оглянути ці документи, оглянути їх інакше, її очима.

Поглянь, моя люба. Звичайний коричневий швидкозшивач. Щоправда, не той, який мені дали для ознайомлення, а точна його копія — я подбав про ідентичний сорт і колір картону. На обкладинці точно скопійований напис: «Städt. Jugendamt Litzmannstadt, Aktenzeichen 4601,S/ 80. Kidn: Stefan Szczeżuja». Всередині швидкозшивача бланк із коричневого картону й анкета німецькою мовою: коли народився, де, імена батьків, місце їх проживання. Далі: «Tag der Aufnahme, Grund für die Aufnahme», або день і підстава прийняття. Далі: «Feststellung: das Kind Stefan Szczeżuja vel Anton Wegerich wurde z. Eindeutschung vorgeschlagen u. wurde nach Oberweis verschickt». Це підтвердження, що мене визнано придатним для онімечення і послано до школи яничарів в Обервейсі.

Документ другий — це добре відомі мені застереження др. Г., вислані через Stadt-Gesundheitsamt Erb. und Rassenpflege у цей же Jugendamt. Я хирлявий, і мене треба ще раз оглянути до кінця року. Внизу запис: перевірити, чи я розвиваюся правильно і гармонійно.

Наступний документ: Beobachtungskarte — картка обстеження, яка констатує, що стан дитини — не найкращий, що обстежуваний має кволий вигляд, що його поведінка — бездоганна, але вдача його неприємна, він замкнутий, охоче вчиться і малює. Чи годиться він для усиновлення? Щодо цього є серйозні застереження, краще послати його до закритого закладу, а через рік знову ретельно оглянути.

Далі йде картка пристосування — порожня. Ще далі — приголомшливі папірці: безліч розписок моїх конвоїрів: «відвезено до...», «доставлено в...», «прийнято до...», а також рахунки за виданий мені одяг у пересильному таборі після виходу з концтабору, за харчування в дорозі, за харчування і навчання в Обервейсі. Далі кошторис. З нього ти довідаєшся, моя люба, що твій син працював у таборі в 1942—1944 роках, заробляючи, очевидно, тільки на суп із кропиви й брукви, бо вартість утримання не зазначено. Зате в 1941—42 роках я обійшовся Jugendamt аж у 950 рейхсмарок (багато «подорожував», був в Альпах),

а протягом кількох місяців 1944 року — у 498 рейхсмарок. Моє перебування в бауера теж позначилося на касі цієї установи. Загалом на мене витрачено 1448 рейхсмарок.

Нарешті в самому кінці швидкозшивача — аркуш бузкового кольору, на якому стоять тільки дати й назви місць мого перебування. В одному короткому слові — переміщений — умістилося все моє дитинство:

ПЕРЕМІЩЕНИЙ

12.X.41 — 18.X.41	Табір полегшеного режиму, Фр. Госслерштр. 36.
18.X.41 — 7.XI.41	Табір расового відбору, Фр. Госслерштр. 36.
9.XI.41 — 15.VII.42	Школа-інтернат «Lebensborn», Обервейс (Обердонау).
15.VII.42 — 25.VIII.42	Праця на жнивах, «Lebensborn»,
25.VIII.42 — 1.IX.42	Школа-інтернат «Lebensborn», Обервейс (Обердонау).
2.IX.42 — 20.IV.44	Табір для неповнолітніх поляків Управління охоронної поліції в Літцманнштадті.
20.IV.44 — 8.VI.44	Табір полегшеного режиму, Фр. Госслерштр. 36.
8.VI.44 — 30.VI.44	Будинок для підлітків, «Lebensborn», Баварія.
30.VI.44 —	Баварія, Карлсдорф, бауер Роберт Фальтен.

До цієї папки після війни було додано документи Відділу соціальної опіки під назвою: «Список дітей, яких німці забрали з польських родин для онімечення».

Ось польська інвентарна картка 546 S/12, в якій, крім анкетних даних, є рубрики: дата взяття дитини, обставини, за яких її було взято, де й коли дитину піддано расовому оглядові, прізвище, дане їй після викрадення, останні відомості про дитину, остання адреса в рейху, хто шукає дитину, до кого вона повернеться, чи може вона пам'ятати когось із родини, зовнішній вигляд дитини або фотографія, що сталося з батьками після того, як забрано дитину, які установи, крім Jugendamt та Rassenamt, цікавилися дитиною, де й коли заявлено про її розшук.

Додатки, листи: повідомлення професора — уповноваженого — про моє перебування в Баварії і співробітництво з Місією, прохання розшукати сім'ї моїх товаришів і кілька моїх листівок.

Це все. Вся історія Тоні, Стефана Щежуї, Антона Вегеріха.

Деякі інформації й пізніші дати зовсім стислі. Але ніщо не змінює того факту, що половина німецької анкети зовсім не стосується мене. оскільки там перелічені дані Стефека Щежуї, а польська анкета майже чиста.

Прізвище перед викраденням, імена й прізвища батьків, їхні адреси, хто шукає дитину, до кого вона повернеться... Як бачиш, моя люба, скрізь тут стоять зроблені олівцем знаки запитання. Після мого приїзду до Лодзі хтось інший, уже чорнилом, подописував до них: «Не знає, не пам'ятає».

Ні в Лодзі, ні у Варшаві не знайшлося нікого, хто зміг би встановити мою особу. Отож, зрештою, щоб знайти собі якесь ім'я, я почав

гортати старі телефонні книги. Ніяких асоціацій, нічого, порожнеча. Невже це тоді я вперше зазирнув до ботанічного атласу? Мабуть, що так: я шукав рослину, таку ж просту, як Вегеріх, котра зустрічається скрізь: на узбіччях доріг, облогах, пасовищах, а також у канавах і заростях. Я знайшов слово «Jasnota» — Глуха кропива — і в такий спосіб визначив сам себе мовою моїх предків. Ким є насправді Тоні vel Adam Jasnota, Глуха кропива? Не знаю. В цьому атласі я фігурую як невибаглива, проста рослина. Моє насіння розносять не люди, коні та дикі кролики, а мурахи. Мене може розносити також вітер.

Хоч би як іронічно придивлявся я до себе, примруживши око, під різним кутом і з різних боків — знизу, збоку чи з висоти пташиного лету,— це нічого мені не дає, я завжди залишаюся тим самим: скаліченим, вирваним з рідного грунту, позбавленим коріння. Навіть діти в сирітських притулках мають якісь прізвища або вірять, що одержали їх у спадок від найближчих людей. Я ж знаю, що ношу прізвище, взяте з ботанічного атласу.

Я неохоче вертаюся думками до тих років, коли вів нормальне життя школяра. Я не люблю лодзького дитячого будинку, який був місцем мого проживання, і в мене не залишилося жодних приємних спогадів про школу. Навпаки, вона стала для мене новою мукою, справжнім чистилищем. Я відставав у навчанні, розмовляв по-польськи не зовсім добре, мені було соромно за мій убогий запас слів. Я змушений був визубрювати цілі абзаци з підручників. Я все ще лічив у пам'яті по-німецьки й страшенно соромився того, що змушений у чотирнадцять років вивчати таблицю множення. Через нажиту в період голодування хворобу очей я довго не міг читати,— спершу куряча сліпота, потім кон'юнктивіт. Щоб зосередити на чомусь свою увагу, мені доводилося докладати величезних зусиль. Я не виробив у собі навику запам'ятовувати новий матеріал, а засвоювані відомості ніяк не пов'язувалися з раніше набутими знаннями. В підсумку наслідки навчання були такі мізерні, що не давали ніякого задоволення, а це, в свою чергу, відбивало охоту до розумового напруження. Так виникало зачароване коло. Відчуття небезпеки з боку викладачів і кращих за мене учнів позначилося на моїй психіці: я й досі не терплю осіб, які, знаючи більше, ніж я, намагаються мене в цьому переконати. Я тоді замовкаю, глухну й тільки мовчки дивлюся на них вовком.

Ровесники, хоч які розумні, здавалися мені зовсім дітьми, а я змушений був весь час проводити з молодшими за себе, я, хто у вісім років був у концтаборі вже старим чоловіком. Тоді я ще не вмів усміхатися, через те мене прозвали відлюдьком і глузували з мене. Я не вмів бути товариським, усе ще боровся за існування, за місце в цьому середовищі, отож мене всі вважали егоїстом; я не мав друга і мріяв про нього, але ніхто не простягнув мені руки. Вчителі тут були кращі, й лише в школі я змінив свою думку про дорослих, зрештою, може, тому, що сам перестав бути дитиною? Пам'ятаю, як під час галасливих ігор у коридорі чи на шкільному подвір'ї я стояв самотній, підпираючи плечима стіну й жуючи щось — цієї звички їсти non stop [1] я не міг позбутися ще дуже довго, голоду я вже не відчував, але не міг спокійно дивитися на щось їстівне, що може пропасти,— адже воно дає життя!

[1] Безперервно *(англ.)*.

Я дивився на цих веселих і радісних хлопців понуро й спідлоба, через те що багато років страждав від комплексу неповноцінності. Це було саме так, бо майже у всіх класах я сидів по два роки, і мені було прикро читати у списку випускників прізвища колишніх моїх товаришів, тим часом як я ще тільки мріяв про атестат зрілості. Потім, склавши в лодзькій гімназії іспити на атестат зрілості, я виїхав до Варшави. Хто мене туди кликав? Звичайно, Генрик, який в останній; передвипускний період виконував обов'язки мого товариша. У Варшаві жила його сестра, і він умовив мене поїхати до неї. Генрик завжди був винахідливий, безтурботний, веселий і такий зайнятий своїми справами, що йому зовсім не заважала ні моя похмура вдача, ні мовчазність. Говорив, як правило, він, а я терпляче слухав.

Генрик. Варшава. Магда. Аліція. Це верстові стовпи на моєму шляху дорослої людини. Цих людей моя мати не знає, ніколи не бачила їх, але Варшаву? Тільки тепер мені спало на думку, що ми жили там до війни, що вона може мені сказати, на якій вулиці стояв наш будинок, нагадати, в який саме парк я ходив гуляти маленьким. Для нормальних людей це, мабуть, не має ніякісінького значення, але я зразу ж після приїзду до Варшави обійшов усі сади й парки, щоб установити принаймні, в якому саме кварталі ми могли жити, і звузити до нього коло своїх пошуків. Я нічого не знайшов. Варшава зі старих фотографій, які я оглядав багато разів укупі з професором, була густо забудованим містом з вулицями, засадженими деревами, і я сподівався, що на одній із них знайду той будинок, який шукаю і де народився. Хоч я і знав про те, що Варшаву майже зрівняно з землею, мені здавалося, що, побачивши крамниці, назви на вивісках, площі й сквери, я зможу пригадати, якими вулицями ходив чотирирічним хлопчиком, і, не знаю чому, тішив себе, що в це неторкнуте, скам'яніле минуле увійду зовсім іншим, невпізнанно зміненим. Але я побачив нове місто, яке широко розкинулось на руїнах колишньої столиці, майже без жодного деревця, з такими широкими й так вільно забудованими вулицями, що воно здалося мені просто безліччю будинків, які вільно стоять на велетенському будівельному майданчику. Згодом я зумів оцінити всю красу відбудови Старого Мяста і плавної дуги Нового Святу, але в мене виник великий сумнів, щоб ми могли там мешкати до війни. Чому? Не знаю. Я наївно шукав залишків уцілілих будинків, блукав напівзруйнованими вулицями, заходив до частково знищених двориків. Нічого, жодної деталі, яка б мені щось нагадувала,— величезна чорна прогалина в моїй пам'яті. Таке ж саме розчарування принесли мені й сквери. Сад біля палацу Краснінських був настільки сплюндрований, що став після війни зовсім невпізнанним, Саський сад стояв без залізної огорожі, не було й брили палацу, до якої збігалися всі його алеї; сад був майже порожній, вільний простір, поранені дерева й побиті скульптури німф та богів утратили свою колишню красу. Єдиним місцем, яке напевно не змінилося, був невеликий ставок, де плавали вже післявоєнні лебеді. Але це водяне дзеркало, таке ж, як і те, що його я довго оглядав в Уяздовському саду, обходячи безліч разів і з різних боків, не будило в мені жодних споминів та асоціацій. Залишилися Лазєнки, і хоч я не сподівався відшукати в їхніх тінявих алеях себе в особі малого хлопчика, який грається м'ячем або крутить педалі триколісного велосипеда, я пішов туди ще того самого дня, котрий присвятив оглядові вцілілих дерев. Бо це була довга низка днів варшавської молитви: дім мого дитинства і подвір'я — нагадай мені, господи. Браму, яка до них вела — нагадай мені, господи.

Сквер, де цвіли квіти з невідомими мені назвами, алеї парку, де я бігав наввипередки з іншими дітьми, ставок із паперовими корабликами і киданими коропам крихтами хліба, міст, що перевис через Віслу, бачену вперше, сповнені радості очі батька, коли він гойдав мене і підкидав угору — бо не міг цього не робити, ці рухи одвічні, майже ритуальні, а над усе — обличчя матері, яка схилилася наді мною, сонним, вередливим, заплаканим, нагадай мені, нагадай мені, господи!

Нині я вже не зміг би жити в якомусь іншому місті. Але моє перше зіткнення з Варшавою схоже було на дотик до трупа, ледь присипаного землею й знову викинутого на поверхню вибухом снаряда, з силою, рівною силі моєї закоханої пам'яті, трупа, який благав тільки про одне: щоб його поховали вдруге, але вже глибше, навіки.

Я викопав таку яму, мабуть, достатньої глибини, бо, ходячи нині вулицями цього гарного міста, іншого міста, не думаю вже про те, що жив тут колись, у ті роки, коли воно славилося своєю дев'ятнадцятивіковою красою, від якої залишилися тільки бліді сліди, що я жив тут під час мого першого втілення, коли ще мав рідний дім і ім'я.

Тільки тепер, уперше... Все зміниться, я житиму нормальним життям, постараюся про все забути. Я буду інший, інший, нарешті зовсім інший.

Я знов аж до болю в очах дивлюся на знайому форму вежі, на смугу лісу, що темніє на далекому обрії.

Гарна ця долина пра-Вісли, ця моя долина, що міниться зеленню й тьмяним золотом аж до підніжжя пагорба. Вона здається глибокою, бо пагорбок, на якому я лежу, значно вищий, ніж я гадав, коли вирішив зійти сюди.

Тополя, котра на цьому пагорбі править мені за опору, кидає в цю хвилину дуже коротку тінь. Отже, сонце стоїть уже, напевне, в зеніті. Моя тінь теж скоротилася й схожа на маленьку грудку чорної землі. Наді мною кружляють дві білі капусниці, й одна з них раптом сідає на моє плече. Довкола тиша, пахне м'ятою і скошеною травою — цим концентратом сонця, його засушеним промінням. Немає ні тіні тополі, ні моєї власної, і я вже ладен повірити, що немає й мене.

Хтось зітхнув. Невже це справді зітхнув я?

Біла гілочка затремтіла під подихом вітерцю, й переді мною знову закружляв пух насіння в своєму нетерплячому весільному леті до землі. Здається, я десь недавно вже бачив таку ж гарну заметіль. А й справді, це було тиждень тому, по дорозі до Вілянова, в алеї старих тополь.

Аліція навіть змушена була увімкнути двірники, здивовано вигукнувши:

— Що це, сніг у червні?

І справді: схоже було на те, що розгулялася метелиця, бо світло фар насилу пробивало рухливу білу завісу, яка раптом опустилася між нами й глибокою алеєю. Темна, суцільна гущавина дерев утворювала чудові рамки для цієї феєрії, яка відбувалася на її тлі: легкий пух сипався звідусіль, осідав на склі, кружляв у повітрі, білим килимом слався під колеса авто. Сніг виблискував і мерехтів у світлі фар, був срібний і водночас золотий, нереальний сніг у червні, сніг із квітучих тополь.

Ми їхали цим сніговим тунелем кілька хвилин. Я навіть запропонував Аліції зупинитися й помилуватися на це незвичайне видовище, мовби навмисне влаштоване для нас. Я відчинив дверці і вийшов на дорогу. З боку Вілянова промчав огорнений хмарою куряви чорний лімузин, примарний і теж нереальний у цій літній метелиці. Десь високо вгорі защебетав птах. Соловей у середині червня. Я нітрохи не здивувався, все раптом видалося мені можливим, як і те, що час повернув назад і зупинився. І водночас мені здалося, ніби починається щось незвичайне, ніби я знову вступаю в чарівний світ казки, в країну снігової королеви і її крижаних палаців, котрі виблискують, наче кришталь.

Треба мобілізувати свої сили, змусити себе щось робити. Так, за хвилину я це зроблю. А тим часом іще раз, широко розплющивши очі, придивлюся до моєї долини. Придивлюся... Хто це сказав: «Я не люблю, коли ти так дивишся просто себе»? Звичайно, Аліція. Саме цими словами кілька років тому вона вторглася в моє життя. І ці її перші адресовані мені слова повинні були стати для мене осторогою, що я вступив у чуже магнітне поле з великим радіусом дії, що ця заява вплине на всю подальшу мою долю, що я змушений буду любити те, що любить вона, ненавидіти те, що не терпить вона.

Магда мовчала в хвилину нашої першої зустрічі, яка була для нас обох зачаруванням. Аліція заявила мені про свою волю ще до того, як почала її нав'язувати. Під час першої ж нашої розмови, котра була рівнозначна диктатові переможця.

В останні місяці, лежачи в ліжку після перенесеного інфаркту, я подружив з моїм лікарем. Він казав, що мені треба поїхати кудись на село й багато ходити, бо довгі прогулянки — то найкраща гімнастика для м'яза, який називається серцем.

Я поставився до цих його порад швидше скептично, ніж серйозно.

— Я не змію ходити без мети, лікарю. Я ніколи не гуляв просто так, задля власного задоволення.

— То навчитеся.

— Але я справді не можу обіцяти...

— Тоді придумайте собі якусь мету. Байдуже яку. Щодень ходитимете до аптеки, на пошту, по газети до кіоска. Зрештою, в околиці завжди знайдеться якийсь пам'ятник, котрий варто оглянути.

— Пам'ятник?

— Вас це не цікавить?

Я не встиг йому відповісти, бо Аліція раптом глянула на мене і втрутилася в нашу розмову:

— Але ніяких хвилювань і емоцій, правда?

— Ну звичайно. Вам треба рухатися поволі, ходити, глибоко дихаючи, і думати про все приємне.

— Найкраще взагалі не думати.

— Ви суворіші в своїх вимогах, ніж я. Раджу вам просто багато й вільно рухатись, жити разом з природою, втішатися сонцем і вітром. Просто існувати.

Так усе це почалося. Він підказав мені ідею придумати собі якусь мету, й відразу ж перед очима в мене постав той краєвид. «А чому б і ні?» — подумав я, певен, що Аліція подумала про те ж саме. Але цього разу всі козирі перейшли в мої руки: я був хворий, який поволі повертався до життя, й лікар прописав мені (який він молодець!) гуляти на

сколицях міста. Якось у мене вже була виникла ідея про те, щоб присвятити всі весняні й літні неділі розшукам вежі костьолу, котру я увічнив на малюнку. Я поділився цією ідеєю з Аліцією. Вона ущипливо зауважила, що недільні заняття живописом іноді приводять навіть до слави, отож цілком можливо, що мої недільні розшуки теж можуть увінчатися успіхом. Зовні це схоже було на згоду, але після кількох моїх невдалих вилазок вона рішуче запротестувала проти того, щоб я проводив неділі й свята далеко від неї.

Тепер, коли піші прогулянки мені прописав лікар, перед Аліцією виникла альтернатива: або супроводжувати мене в цих блуканнях, або перестати ними цікавитись. Я чекав на її рішення, але Аліція знайшла третій вихід: вирішила довести, що навіть за найсприятливіших умов я не зможу впізнати той костьол і той ліс у долині. Що знову тільки марнуватиму час у гонитві за химерою, за минулим, якого вже давно немає, а якщо воно й існує, то тільки як тінь високої стіни, котра розділяє нас.

Через те, поки я міцно став на ноги і поїхав відпочивати, ми з її ініціативи почали виїжджати з міста машиною, яку нам позичив один із лікарів перед тим, як у складі якоїсь делегації виїхав за кордон.

Весна цього року почалася раптово, друга половина квітня була погідна й тепла, на полях соковито зазеленіла озимина. Після кількатижневого перебування в лікарні світ здавався мені особливо гарним — свіжий вітерець, лагідне сонце, отож я не мав нічого проти цих стомливих пообідніх вилазок, тим більше, що Аліція була надійна як водій, а також як організатор прогулянок у невідоме. Вона часто зупиняла авто в лісі або над низьким берегом Вісли і змушувала мене випробовувати сили, вчитися ходити, поволі й обережно. Але я знав, що не для того вона роздобула машину і відмовлялася від пообіднього прийому своїх маленьких пацієнтів, аби разом зі мною блукати серед калюжниць, котрі вкривали надвіслянські луки, або топтати мох і висловлювати своє захоплення лісовою зеленню, острівцями пролісків, осоки чи ситняку. Я вдавав, ніби з мене цілком вистачає того, що гуляю вербово-тополиними заплавними лугами над річкою і бачу, що голубі печіночниці перенесли вже небесну блакить у глиб лісу, а святкова білість анемон чудово контрастує з бузковим рястом та яскравими плямами жовтцю.

— Чи знаєш ти, чому навесні в лісі так раптово й так буйно починає все квітувати?

— Я бачу, що ботаніка й далі залишається твоєю пристрастю.

— Германістика не була нею ніколи.

— Можеш мені цього не нагадувати. Я не забула.

— Я повертаюся до лісових кольорів. Усі рослини мають тепер однакові світляні умови, які вони потім утратять — їх затінять густі крони дерев. От вони й поспішають розквітнути, відквітувати й почати плодоносити, бо повинні за цей короткий період, поки не розпуститься листя дерев, пройти цілий цикл свого розвитку. Незважаючи на свою короткочасність, цей цикл повний. Як ти гадаєш: чи люди, які вмирають замолоду, теж закінчують свій цикл розвитку? Скорочений, але повний?

— Я не хочу про це й думати. Ти не помреш, Тоні.

— Ти вважаєш, що ще не час?

— Рідко хто вмирає від першого інфаркту. Зрештою, твій життєвий цикл іще не закінчився.

— Звідки в тебе така певність?

— Я лікар.

— Але дитячих хвороб!

— Не забувай, що в тебе серце десятирічного хлопчика.

Я з досадою глянув на неї.

— Я волів би про це забути. Ти сама казала... щоб...

— Так... даруй. Але ти ще стільки повинен зробити в своєму житті...

— Ти цього певна?

— Ну звичайно. Я навіть подумала, що тепер, користуючись автомобілем, ти захочеш звільнитися від того, що тебе зупиняло, і від мавії теж.

— Хочу. Я завжди цього хотів.

— Тоді починай.

— Не розумію.

— Ти чудово розумієш, Тоні. Бачиш он той ліс на обрії й вежу костьолу? Сідай, я відвезу тебе туди.

— Ти гадаєш, що...

— Я знаю, що ти там нічого не знайдеш, але ми можемо шукати. У нас є час і чудовий засіб пересування. Ну то як, їдемо чи ні?

Я повинен був відмовитись, щоб довести свою послідовність, й Аліція розраховувала саме на це після моїх слів: «Хочу. Я завжди хотів». Але я спіймався в уміло розставлену пастку й, прагнучи з неї звільнитися, знову вирватися на свободу, байдуже сказав:

— Ну звичайно, їдемо.

Перша спроба була геть невдала. Виявилося, що ліс зовсім не є фоном для вежі костьолу, як нам здавалося віддалеки; не перетинало того лісу й жодне шосе. Я дивився на узбіччя, вкриті барвистими плямами стокроток, а також підбілу, й абсолютно був певен, що не звідси мене викрали того раннього ранку. Не затримуючись, ми поїхали далі, попід лісом. Від того дня ми часто вдавалися до подібних спроб, але так ніколи й не знайшли пейзажу мого дитинства. Одверто кажучи, був такий момент, коли я на хвилину навіть завагався, бо рельєф поверхні дуже скидався на той, що був зображений на моєму малюнку, але виявилося, що тут, на піщаних дюнах, ріс тільки рідкий сосновий перелісок. Це не був той тінявий, листяний ліс мого дитинства, з густими хащами, високою травою й виткими рослинами, які звисали з ясенів, тополь, кленів і в'язів. Таким принаймні бачив я його в пам'яті, я, лісовий стрибун, який у гонитві за білочками пірнав колись у кипучий вир його зелені. Я міг помилитися в окремих деталях, бо був тоді надто малий, щоб знати, як називаються всі дерева, але спогад про повінь, про затоплені луки, про народження острова з річками, які вилися концентричними витками й нікуди не пливли, підказував мені, що моє село і мої луки мали б лежати серед родючих земель, котрі періодично затоплювалися водами незнайомої мені притоки Вісли або ще меншої річки, котра впадала в цю притоку.

Після двох тижнів таких блукань, які мали служити моєму фізичному й психічному здоров'ю, Аліція, переконавшись, що зробила все від неї залежне, запропонувала найняти кімнату в її приятельки-лікарки, котра практикувала в одному з підваршавських сіл. Я відразу ж погодився. Мені набридли вже і самі шукання, і невдале лоцманство моєї пам'яті. Я волів зовсім сам, без будь-чиєї допомоги, віднайти дорогу до своєї пристані й нарешті повернутися до неї.

Віддана в наше розпорядження кімната на першому поверсі дере-

в'яної вілли в сосновому лісі виявилася досить зручною, навіть приємною, й Аліція через два дні, переконавшись, що я почуваю себе тут добре й поводжуся цілком розсудливо, почала дедалі частіше згадувати про клініку, про своїх забутих пацієнтів. Мені теж не терпілося залишитися самому, може, через те, що я більше, ніж будь-коли, сподівався покласти край цій непевності. Мені хотілося до знемоги блукати на самоті, і, зовсім уже по-дитячому, я уявляв собі, що досягну мети зразу ж, тільки-но буде ліквідовано перешкоду, тобто тільки-но звідси поїде Аліція.

Ми дедалі частіше мовчали, сидячи на лежаках під будиночком. До мене повертало́ся здоров'я, стояли гарні червневі дні, ми були разом. Цими словами Аліція спробувала переконати мене й себе, що нашого щастя ніщо не затьмарює.

— Ти знову в селі, в лісі. Ти вже заспокоївся зовсім?

— Так, дякую.

— Ти спиш тепер краще й набагато більше.

— Мабуть. Зрештою, я приймаю стільки порошків і ліків.

— О, це не тільки тому. Просто ти повертаєшся до здоров'я, до життя і, може...

— Що «може»?

— Воно буде нашим спільним життям.

— Половину котрого, як кожна людина, я просплю?

— Тоні!

— Ну хай не половину, хай третину. Скажи, хіба це не смішно, що люди будь-якою ціною хотіли б зупинити час, який від них утікає, а майже половину свого життя проводять у сні?

— Ти все перекручуєш. Просто вони відновлюють у сні свої сили.

— Якою ціною? Короткочасної смерті?

Ми довго мовчали. Аліція шукала іншої теми для розмови. І не її вина, що, маючи таку цілеспрямовану волю, таке вузьке коло інтересів, вона її не знайшла.

— Сьогодні вранці я задивилася на небо, яке просвічувало між кронами сосен, і, спіткнувшись об корінь, трохи не впала. Будь обережний, коли гулятимеш лісом.

Я нічого не відповідаю, коли відчуваю в словах Аліції якийсь підтекст чи натяк. Навіщо? Те, що вона каже, завжди логічне, слушне, її перестороги ретельно виважені й розумно дозовані. Але вона весь час чекає від мене тільки одного — підкорення й відмовлення від надії, котру вважає своїм найгіршим ворогом. Ворогом номер один. А вона ж знає, і то дуже добре, що все моє життя, якщо не фізичне, то духовне напевне визначив наперед один факт, і що я неспроможний позбутися цієї маніакальної думки: знайти свою матір і повернутися додому. Може, то віра в те, що такі страшні нещастя компенсує це одне велике щастя, яке належить мені по праву? Я людина одного страждання й однієї пристрасті, то як же я міг забути? Відмовитися?

Той день, коли вона сказала, що поїде, — це рішення мало вплинути на дальший розвиток подій, — здавалося, нічим не відрізнявся від інших. Сонячний пил сіявся крізь крони дерев, було тепло й тихо.

Ополудні, коли ми сиділи під соснами, Аліція раптом запитала:

— Ти не відчуваєш, що ти тут дома? Що твій дім в он тому лісі?

Я спробував усміхнутися замість відповіді. Вона теж активно нама-

галася боротися за мене й щоразу, натикаючись на перешкоду мого мовчання, відступала знову, щоб звести дух перед новим наступом. Я глянув на неї: вона сиділа, освітлена сонцем, під будинком, як любила сидіти моя мати, і раптом здалася мені майже чужою. Ні, це не був ні той самий ліс, ні моя мати з її всеосяжною любов'ю. Аліція припустилася помилки, змушуючи мене зіставляти і порівнювати. В моїй пам'яті, як у пам'яті всякої людини, стерлися всі вади моєї матері, всі прикрі хвилини, прожиті з нею, й залишилося саме світло і чуйність, яка була зовсім чужа Аліції. Ні, ні, не тільки їй, а й Магді теж.

Я пам'ятаю, що того надвечір'я ми довго й мовчки гуляли попід лісом. Нарешті вона запитала, чи міг би я кілька днів щотижня залишатися тут сам? Їй треба повернутися до Варшави і залагодити свої службові справи, але вона обіцяла приїздити сюди щосуботи й бути зі мною до понеділка.

— Але перш, ніж я поїду, мені хотілося б знати, чи дотримуватимеш ти всіх приписів лікаря?

Аліція намагалася не виказати неспокою, який прозирав з її очей, котрі дивилися уважно, з німим благанням, щоб я виправдав її надії й відповів те, що вона прагнула від мене почути. Я знав, що вона чекає мого збентеження, може, навіть рефлексу страху. Якби я сказав, що боюся залишитися сам, що почуваюся ще не зовсім добре або що без неї не наважуся відходити далеко від дому, вона поїхала б, незважаючи ні на що, знехтувавши серйозністю моїх слів. Моя слабість додала б їй спокою й сили. Але, хоч я і читав її думки, я не міг її обдурити, і радість від того, що я зможу ходити, куди схочу, досліджувати, роздивлятися й, нарешті, розпочати свої шукання, які нададуть мети моїм пішим мандрівкам, огорнула мене, мов полум'я. Я відвернувся, боячись, щоб вона не прочитала все це на моєму обличчі.

— Ти мовчиш? Може, ти волів би...

В її голосі забриніла нотка благання, але, затявшись на своєму, я вирішив удати, ніби не розумію, що для неї тут таке важливе й чого вона так боїться. Змісту нашої дальшої розмови я не пам'ятаю, але вона, мабуть, відчула, що стукає в глуху стіну, яка раптом виросла між нами. Більше вона не наполягала, і ми повернулися додому зовні примирені, говорячи тільки про її завтрашній від'їзд.

Аліція поїхала. Ми попрощалися раннього ранку після ночі палкого кохання, немовби злякавшися чогось, відчуваючи, що день знову розділяє нас, але не бажаючи виявляти причину свого неспокою. Нам забракло сміливості уважно придивитися одне до одного, і наші очі уникали зустрічі. Я провів Аліцію до автобуса, але коли вона від'їхала, притиснувши долоню до скла, немовби хотіла розбити цю перешкоду, яка розділяла нас, очі її були сумні, повні мовчазного благання. Я зробив усе, щоб її заспокоїти — пообіцяв уникати хвилювань і надто далеких прогулянок. Ми обоє добре розуміли, який я взяв на себе обов'язок. Але, тільки-но голуба коробка зникла в хмарах куряви, я повернувся й пішов до лісу.

В мені співали всі його птахи, шуміли сотні сосен, і серце калатало швидко й гучно, в ритм тутукання дятлових дзьобів. Я зупинився під деревом, яке обстукував один із них у пошуках хробаків. Голова його з яскравим пір'ям то наближалася, то віддалялася від кори стовбура. На секунду він застиг і, повернувши голівку, подивився на мене намистинка-

ми своїх бистрих очей. Я помахав йому рукою, як робив це, коли був малим, і раптом засвистів, імітуючи крик дрозда: «Тікс, тікс...» Я не робив цього вже не пам'ятаю відколи, мені навіть здавалося, що я забув, як співає цей птах.

І раптом мені пригадалося геть усе: і писк синиці, що повисла на гілці головою вниз,— «бінк-бінк»,— і застережливий крик сойки, свист дрозда,— «піпітер-філіп»,— і спів жовтої іволги, королеви лісу: «дідлядіібіло»... Відповідаючи цим лісовим співакам і передражнюючи їх від надміру радості, я рушив у бік надвіслянської долини на розшуки свого дитинства.

Навдивовижу швидко я натрапив на вірний слід. Пагорб, вербова алея, довгий відпочинок під тополею...

Спека наростає, розпечене повітря аж тремтить наді мною й оточує з усіх боків світляними стінами, мов скляним ковпаком. Скільки часу минуло від тієї хвилини, коли я побачив костьольну вежу, вежу з мого малюнка? Стрілка годинника зупинилася на цифрі одинадцять, видно, його теж стомило це сходження. Та доки я, зрештою, сидітиму тут, отак розлінившись? Стільки думок устигло пропливти в моєму мозку, стільки виникло асоціацій, хвилі спогадів несли мене м'яко, але вперто, аж до грані сну.

Я вже добре-таки зголоднів, отож треба буде зійти наниз, не чекаючи вже ні на кого й ні на що. В таку спеку всі сидять по домах або освіжаються криничною та річковою водою. Мабуть, спека наростає, бо мені хочеться пити. Важко. Нещасний, ти повинен перебороти лінощі, виринути з-під віття тополі, розбити одну з вібруючих стін ковпака навколо себе й рушити вниз, до зеленої смуги лісу.

Я сказав на себе «нещасний»? Яка непослідовність! Адже там, унизу, мене може чекати мета моїх багаторічних, упертих шукань.

Мати, дім. Повернення, яке я бачив уві сні безліч разів, про яке розповідав у концтаборі, немов казку й реальність водночас, за яке заздрив усім, хто повертався з таборів для військовополонених і таборів концентраційних, повернення додому викраденої Персефони. Невже я боявся здійснення моєї мрії? Невже кілька годин спеки, тимчасова фізична слабість могли завадити мені досягти того, за що я ладен був віддати кілька років життя?

Вставай, Тоні. Адже ти добре знаєш, що ця дорога веде до твоєї долі.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

По той бік

І ось я спускаюся з пагорба, який дав мені змогу побачити і мої луки, і ліс, і струнку вежу костьолу. Це тільки третя моя вилазка після того переломного дня, а я вже досяг успіху. Це чистісінький випадок, я знаю, а проте не можу позбутися думки, що не дійшов би аж сюди, якби не був сам, що остаточною й неодмінною умовою для розв'язання цієї загадки була моя нічим не скована свобода, — я міг вільно рухатись,

дивитись, милуватися і розмірковувати. Я не міг би йти тепер поруч Аліції і вдавати, ніби мені байдуже, що я знайду там, у долині. Я хочу, навіть ідучи, святкувати досягнення мети, розкошувати хвилиною, яка в моєму житті більш ніколи не повториться, хвилиною, котра щось принесе мені, хвилиною-надією. Я міг би відкласти свої шукання й повернутися сюди завтра або післязавтра, щоб знову втішитися сьогоднішнім відчуттям. Але мені кортить якнайшвидше мати цілковиту певність. Нетерпіння спонукає мене прагнути до розв'язки ще сьогодні, зараз, цієї ж хвилини.

У затінку тополі на вершині пагорба я залишив увесь досвід дорослої людини, її сумніви, гіркоту, невіру. Біля вербової гілки я залишив своє хворе серце, яке, напевне, тремтить там іще від утоми й страху, колихане теплим вітром. Я іду молодий, наївний, мов дитина, яка вірить, що всі її забаганки й бажання здійсняться в одну мить, наче за помахом чарівної палички. Іду такий сильний і здоровий, що міг би бігти, якби не соромився отих жінок, що працюють у полі. Вони дивляться на мене, приклавши до очей дашки долонь і мружачись проти сонця. Я поминаю перш за все солодку смугу запаху люпину, потім свіжою хвилею накочується гіркий дух трав: я всміхаюся дівчатам, житнім ланам, що вже почали половіти, бур'янам і придорожнім квітам, особливо їм, жовтим квіткам кульбаби та її пухнастим кулям, які розлітаються при найлегшому подиху вітерцю. Трохи далі — блакитні кошички дикого цикорію і його ланцетне листя. А там м'ясисте стебло ромашки, яке виблискує на сонці, туга розетка подорожника й нарешті ворсисте, загострене на краях листя глухої білої кропиви, моє листя. Я зриваю квітку і, розглядаючи її білу корону, подумки повторюю слова, зовсім нові для мене, сформульовані вперше:

«Зараз я ще з тобою, але за хвилину, коли дійду до лісу, не буду вже ні твоїм лускатим корінням, ні твоїми квітками й листям. Я знову називатимусь Тоні, просто Тоні-Не-Знаю-Як. А потім знайду дорогу до села, ввійду до будинку з вікнами, під якими ростуть півники, й буду нарешті собою, справжнім собою, не хлопчиськом Тоні, а дорослим чоловіком, свідомим того, як називалися мої батько й дід і яке ім'я насправді вибрала колись для мене, свого первістка, моя мати».

Внизу, на дні улоговини, тече річка, якій я приписав колись такі дивні, чужі для решти річок, властивості. Тепер, навпаки, вона здається мені менш покрученою, це навіть не річка, а звичайний струмок. В усякому разі, її легко перестрибує куций кам'яний міст, занадто масивний для цієї річечки.

Сонце вже так низько, що коли я зупиняюся на мосту, спершись на кам'яне поруччя, то бачу в центрі вербової доріжки, заповненої рідким сапфіром, золотий шлях, який спускається з неба просто до мене й стелеться мені під ноги.

Я люблю дивитись на відображення небесних тіл у воді. Око моє милують занурені зірки, срібний слід місяця, що виблискує, наче риб'яча луска, і золототканий пояс, яким сонце намагається оперезати річку, озера, моря й океани. Я не знаю, чи воно для всіх так, але для мене ці небоземні узи, котрі помітно тільки на світанку і ввечері,— єдині молитви, які я бачу очима й повинен шепотіти вустами, вихваляючи їхню осяйну красу.

Через те мене здивувало, що якась жінка, котра йшла мені назустріч і теж раптово зупинилася на мосту, не стала біля мене, в тому міс-

ці, куди з неба лився той сонячний потік, а значно ближче до берега, звідки могла дивитися на річку, перебуваючи поза межами сонячної дороги.

Невже її очам миліша була холодна зелень води, в яку видивлялися верби? А може, в неї був слабкий зір, і вона не зносила сліпучого блиску? Чи, може, просто не знала, що тут, біля моїх ніг, цієї хвилини зав'язується сакральний вузол між землею і небом?

Я сходжу з мосту, йду золотим шляхом усе далі й далі, аж до місячного диска, а потім вертаюся знову на дно долини Я сам, я щасливий. І раптом, хоч я цього не роблю ніколи, мені кортить закричати про свою радість, поділитися нею з кимось, хто навіть не підозрює, що таке щастя можливе. Ця жінка... Мене щораз більше дивує, що вона ні про що не здогадується, що стоїть, не помічаючи мого зачарування, за крок від джерела краси й не робить нічого, щоб до нього дійти, що її задовольняє така мала дещиця. Я бачу, що я значно щедріше за неї обдарований долею, й відчуваю, — чого досі майже ніколи не траплялося зі мною, — що мені щось «удалося». Мені так рідко вдавалося щось у житті, в спілкуванні з людьми, в сірості буднів. І ось тепер я піднявся високо вгору. Ця жінка явно не знала, що її скривджено, може, не так уже й тяжко, але скривджено. Я це добре бачив і не міг довше терпіти.

— Гей! — гукнув я.

Вона повернула голову в мій бік, неквапливо, мовби знехотя. Була старша, ніж мені спершу здалося, й досить гарна.

— Звідси краєвид гарніший.

Жінка мовчала. Я зрозумів, що вона сприйняла мої слова як спробу познайомитися з нею, і з жалем побачив, що вона відвертається й знову втуплює очі в прибережну течію. Моя радість почала танути в річці разом із сонячним диском. У цю хвилину жінка, мовби боячись, що я знову чіплятимусь до неї, одірвалася від поруччя і, вийшовши на середину мосту, мовчки поминула мене.

Я ще хвилину вдивлявся в золотисту воду, але од мого врочистого настрою не залишилося вже й сліду. Поволі, як ця жінка, я рушив уперед. Коли я дійшов до того місця, де вона щойно стояла, і сперся на поруччя, мене мовби хто вдарив палицею по голові: сонячна доріжка бігла вздовж річки, ближче до берега, і так само покірно стелилася тут мені під ноги, як там, де я стояв хвилину тому.

Який же я дурень! Виходить, вона стояла віддалік од мене, зовні скривджена, не помічаючи, як я думав, цього шалу барв, свідком якого я був, і бачила точнісінько те ж саме, що і я, і її могли заполонити такі ж самі почуття? Я співчував їй, а вона мала мене за дурня. Мені соромно було не так за мої слова, як за наївну думку, що мені дано щось понад звичну міру, щедріше, ніж іншим людям. Що мені щось могло вдатися...

Невже я забув, що там, де є світло, є і тінь, що кожна радість має домішку гіркоти? Нічого не сталося, зовсім нічого. Якась жінка разом зі мною милувалася на чудовий захід сонця. Стояла щойно тут і пішла. Я повинен про неї відразу ж забути. І я забуваю про неї.

Йду тепер дорогою через луки — сказати «мої луки» я вже боюся. Знову? Годі. Переді мною темніє ліс, вежа костьолу щораз ближчає, видно вже перші будинки селища чи, може, села. Пора пізня, але до сутінків ще далеко, я встигну дійти й до костьолу, і до будинків, які його оточують, навіть до лісу. Чому ти не скажеш, хоч тепер ти вже повинен: «До мого лісу?»

Ти дурень, Тоні.

Я прокинувся рано, мабуть, зразу ж після того, як зійшло сонце. Напевне, спав зовсім мало, але це був сон, нічим не порушуваний, без видінь і марев, до яких я звик. Спершу я здивувався: у відчинене вікно заглянуло віття каштанів, усе довкола здавалося мені чужим і новим. Де це я? І раптом, разом із свідомістю, яка повернулася до мене, я знову відчув приплив радості, котра зробила мене таким легким, що я міг би підхопитися з ліжка, підбігти до вікна й випурхнути з нього птахом.

Нарешті я в матері, у себе. В моєму домі!

Учора мене так стомили хвилювання й довга дорога, що ввечері я навіть не придивився як слід до цієї кімнати, яка колись правила нам, мабуть, за дитячу. Тепер, утішаючись свіжістю раннього ранку, холодом лляних простирал, я оглядаю поламані меблі, давно небілені стіни й велику сіру пляму патьоків у кутку над вікном. Старомодний письмовий столик перехнябився, одна його ніжка підперта цеглою, дверці шафи, посічені кулями, чи, може, осколками бомб, не зачиняються. Те, що зразу ж після пробудження видалося мені рештками зітлілої фіранки, виявляється павутинням, яке заснувало віконце над дверима. Кімната майже порожня, під стінами стоять якісь старі віконні рами й поламані стільці. Невже це ті самі стільці, які, вишикувані в ряд, утворювали колись вагони поїзда, або, прикриті старим простиралом, зображали вавельського дракона? Невже це я під ними протискувався, вдаючи із себе крота, який риє під землею ходи в пошуках смачних хробаків?

Я заплющив очі, щоб відновити в пам'яті кімнату мого дитинства і цей куток, де я плакав від того, що на моєму малюнку не вийшла річка. Стіни кімнати мали білий колір, це я добре пам'ятаю. Я розплющую очі й замислююсь над тим, чи ці стіни могли колись бути білими. Далебі, не знаю.

Я лежу, дивлюся і — сповнений жалю до себе — нічого не впізнаю. Моя радість пригасає, починає поволі змінюватися неспокоєм. Невже це можливо, щоб протягом стількох років я жив спогадами, котрі, деформуючись із плином часу, стали нарешті чимось нереальним, таким, що не відповідає дійсності? Що справжнє — мій спогад про дім чи він сам?

Я не знав свого минулого й не міг передбачити, яке буде майбутнє, але й теперішність теж видається мені якоюсь непевною, неясною. Вчорашнє збудження згасло, хвиля радості немовби відпливає, і я не розумію, чому мене раптом починає морозити. Дім спить, я дослухаюся до його тиші. Що сталося? По суті, нічого, а проте я вже не такий спокійний, як учора, коли потемки з розгону впав на ліжко. Мені сьогодні бракує вже почуття звільнення й цілковитої свободи, які були охопили мене зразу ж після того, як я переступив цей поріг. Чому? Я повинен пригадати все, починаючи з тієї хвилини, коли опинився між костьольною вежею і будинком. Те, що я пережив, що побачив учора, було суцільною ясністю, без будь-яких світлотіней. Тепер я можу придивитися до нього уважніше, помітити всі деталі картини, яка мене так зачарувала...

Отже, вежа, ліс... Костьол зблизька був нижчий, вежа не така струнка. Але тло темної лісової гущавини — діброви й березового гаю — залишилося, мабуть, без зміни. Куди це я біг щоранку, щоб разом з білками стрибати з гілки на гілку? Щось не пригадую, щоб мені дово-

дилось поминати цей низький барак зразу ж за костьолом. Але це ще нічого не означає — цей будиночок новий, і його, мабуть, поставили значно пізніше, вже після війни. А дім, який був нашим захисником протягом двох років мого свідомого дитинства? Мабуть, ото він, під самим лісом. Звичайна кам'яниця, з червоним черепичним дахом і звивинами стежок у садку. Ганок дерев'яний і обвитий диким виноградом. Що ж, ці виткі рослини могли посадити недавно, а може, я просто забув про них? Зате під вікнами зовсім немає півників. Замість них ростуть білі й рожеві півонії, такі великі, що їхні важкі квіти схиляються до землі або спираються на стіну будинку. Невже це тут, під ось цим вікном, я лягав горілиць, шукаючи серед голубих півників очі моєї матері? Я знаю, що багатолітні рослини стійкі, але не вічні. Я не був тут майже тридцять років і від них не зосталося вже нічого, крім грудок компосту, але ці півонії раптом видалися мені непроханими гістьми, і їхній вигляд став для мене такий нестерпний, що я відвернувся. Довкола мене зненацька почало темніти, темніти, і я кинувся до лавки, щоб дати там перепочинок моєму хворому серцю. Лише після кількох хвилин я знову був здатний споглядати віднайдену Ітаку — ця назва вперше тоді спала мені на думку, так само як порівняння моїх мандрів із поверненням Одіссея.

Адже він теж сидів, ніким не впізнаний, дивлячись звіддалік на дім, який жив своїм загадковим життям? Адже його теж вражали зміни, які сталися з його домівкою,— вона змаліла, збідніла, змінилася не так у часі, як у його власних спогадах. Його впізнав сліпий старий пес. Хто вийде назустріч мені?

Довкола панує тиша, тільки чути, як гудуть бджоли й час від часу на землю падає зелена шкаралупа горіхів, яку скидають білочки; їх руді тіла мелькають наді мною. Цього волоського горіха я теж не пам'ятаю, бо його віття тридцять років тому, мабуть, не накривало ще цієї лавки зеленим шатром. Як багато нового з'явилося на моїй Ітаці, котру, мені, здавалося, я пам'ятав до найменших подробиць.

Вікно, яке досі було зачинене, раптом ожило. Спершу я побачив пальці, які його відчинили і торкнулися ясних голівок півонії. Потім з віконного отвору виринули руки, і нарешті з-за фіранки з'явилося обличчя сивоволосої жінки. Перехилившись через підвіконня, вона однією рукою брала квіти півонії, немовби зважуючи й оцінюючи їхню пружність, а другою, озброєною, мабуть, маленькими ножицями, зрізала біля самої землі. Коли кілька цих рожевих куль лежало вже на підвіконні, вона припала обличчям до них, дмухаючи на квітки, немовби хотіла побачити їх пахучий осередок із жовтими тичинками. Її щоки, також рожеві й гладенькі, здавалося, запозичили свій блиск від тих пелюсток.

Я сидів непорушно, дивлячись на це обличчя, на ці руки, на всю постать, міцну й невисоку, з круглими плечима. Раптом вона підвела очі, й наші погляди зустрілися. Спершу вона здивувалася й зробила непередбачений рух — рвучко відкинула барвисті кульки квітів, так далеко, що вони покотилися аж на стежку. Руки її опустилися, і вона стояла непорушно, втупившись у мене, непроханого гостя, який підглядав за нею, не здатна зрушити з місця. Я всміхнувся, встав і пішов до вікна через газон. Я не мав часу на пошуки стежки — ноги самі несли мене. Я відчував, що вони справді несуть мене до неї всупереч моїй волі, наперекір жахові, який застиг на її обличчі. Я мусив підійти близько до неї, торкнутися її, упевнитись, що це не мана.

Раптовим рухом вона притисла до грудей сплетені руки, а потім посунула їх вище, аж до самої шиї, розстебнула комірець, який, мабуть, почав її душити. Її розтулений рот хапав повітря, і я злякався, що вона от-от знепритомніє. Але кров поволі відринула від її скронь, щік, шиї, а на очах заблищали сльози. Коли я підійшов зовсім близько й нас не розділяло вже нічого, крім кущів півонії, вона простягла перед себе руки, немовби хотіла ними захиститись, почала пошепки, благально повторювати: «Згинь, пропади. Згинь, не спокушай...» Я не ворухнувся, стояв, наче не бачив її простягнених рук, боячись, що земля знову захитається в мене під ногами, і цього разу я впаду насправді. Та спазм серця відпустив так само раптово, як і схопив. Я відповів теж тихо.

— Це я. — І додав уже пошепки: — Я, мамо.

Якусь мить вона, здавалося, ще нічого не розуміла, не реагувала на мої слова, а тоді раптом відвернулася і в паніці побігла в глиб кімнати. Фіранка гойднулася й опустилась. Я знову був сам. Я чекав, що двері зараз відчиняться, що вона збіжить зі сходів ганку й опиниться нарешті в моїх обіймах. Минула хвилина, дві. Двері не відчинялися. Тоді я підбіг до них і схопив за ручку, але вони не піддавалися. Мої напружені до краю нерви не витримали, я щосили шарпнув кілька разів. До дверей ніхто не підійшов, ніхто не озвався до мене. Будинок наче потонув у тиші, він був глухий до мого стукоту. Довго не думаючи, я повернувся до вікна, переліз через підвіконня і, відсунувши фіранку, вскочив до кімнати.

Під самим вікном стояло високе вольтерівське крісло, об яке я боляче вдарився. В глибині кімнати біліла розкидана постіль. Але в кімнаті нікого не було.

За хвилину я почув щось схоже на схлипування й прискорене, хрипке дихання. Не сходячи з місця, я дослухався, звідки долинає цей приглушений звук. І тоді, в глибині кімнати, між шафою і книжковою поличкою, я помітив пасмо сивого волосся. Я тихо підійшов на пальцях туди і знайшов її — вона забилася в цю вузьку щілину, стояла закам'яніла, мовби знепритомнівши від переляку. Я розумів, що її не можна зараз ні обняти, ні навіть торкнутися до неї. Ми стояли довго й мовчки, пожираючи одне одного очима. Зіниці її були розширені, як у кішки, але райдужні оболонки мали колір вицвілих на сонці голубих півників.

Така була моя зустріч із матір'ю. Повернення до омріяного дому.

Тільки тепер я усвідомлюю, що вона боялася не мене, а її. Бо чим іще можна було пояснити те, що мати вийшла із своєї схованки лише тоді, коли впевнилася, що дома, крім нас, немає нікого?

— Там, там. Вона не захоче, — були її перші слова.

Я підійшов до дверей другої кімнати й розчинив їх навстіж. У більшій із кімнат, котра правила, мабуть, і за їдальню, не було нікого. Тут було повно книг, на письмовому столику лежали якісь нотатки, рукописи, зшитки. Посеред столу білів папірець. На папірці гарними великими літерами хтось написав: «Повернуся в четвер пізно увечері. Привезу ліки. Не чекай на мене». Підпису не було. Я взяв записку і, повернувшись, поклав на стілець, що стояв від неї на відстані витягнутої руки. Потім відступив до вікна. Вона спершу поволі й обережно торкнулася папірця, а потім піднесла його до самих очей. Окулярів у неї не було, але вона явно не хотіла їх просити і читала досить довго, хоч записка

була написана великими й виразними літерами. Зате коли вона дочитала...

Не пам'ятаю, щоб я ще коли-небудь бачив таке. Вона враз наче переродилася, ожила і з сяючими очима рушила до мене. Записка випала з її рук. Тепер я не ворушився, бо не був певен, що станеться за хвилину. Але вона підійшла до мене майже впритул і, остаточно переконавшись, що ми тут тільки вдвох, обняла мене перша, повторюючи, мов у нестямі:

— Я весь час чекала... Чекала... я знала, що ти повернешся...

В її поведінці не було вже нічого дивного. Вона відступала від мене на крок і знову припадала до моїх грудей, її сиве волосся торкалося моїх щік, і, обіймаючи її, я відчував, як вона тремтить, як калатають наші серця! Я підвів її до крісла, і вона, полегшено зітхнувши, сіла на м'які подушки. Її рука міцно, майже до болю стискала мою, а коли я сів долі, вона поклала другу руку мені на голову і, відхиливши її трохи назад, уп'ялася в мене очима. Я теж дивився на неї.

Вона була така не схожа на ту, з моїх снів! Може, тільки колір очей, обрис уст, ледь похилі плечі? Вона здавалася мені меншою й трохи світлішою від тієї. Але хіба можна було довіряти спогадам шестирічного хлопчика? Тим часом вона дивилася на мене з таким захопленням в очах, що я відчув збентеженість. А потім ми заговорили, мабуть, обоє водночас.

Вона відтоді нікуди не виїжджала звідси, не хотіла кидати це село, до якого я мав повернутися.

— Повернутися... Я ж не знав ні куди, ні до кого.

Вона здивувалася. Таке їй ні разу навіть на думку не спало, що я міг не пам'ятати, не знати ні назви села, ні її прізвища. Я намагався розповісти їй, як мені важко було пригадати це. Лише потім, коли я повернувся... Вона шукала мене всі ті роки, а коли закінчилася війна — не переставала звертатися з листами до Червоного Хреста, до Місії репатріації викрадених дітей. Але ніхто ніколи так і не натрапив на слід Тадеуша. Це ім'я прозвучало для мене, мов удар грому серед ясного неба.

— Отже, мене звуть Тадеуш? Не Адам? Не Антоні?

Вона здивувалася, а потім тихенько, якось по-дитячому, засміялася.

— Чому Антоні? В тебе таке ж ім'я, як у твого батька, як у дідуся. Тадеуш.

— А далі? Далі?

— Що далі? Прізвище? Мєлеж. Ти справді його не пам'ятаєш?

Вона сказала це з сумом, наче аж з докором, і пильно подивилася на мене. Я мовчав, стискаючи її пальці. А вона тим часом заговорила — швидко, дуже швидко, задихаючись від надміру слів, які виривалися з неї.

— А те, як ти щипав Ельжбету, коли вона тобі надокучала, пам'ятаєш? А як ти втікав з дому на шлях, на луки, щоб гратися там із хлопчаками?

— Вони називали мене Тоні.

Але тепер вона чомусь ніяк не могла пригадати, як прозивали мене сільські шибеники, яких завжди було повно в саду.

— Я найчастіше кликала тебе просто «синочку».

— Не Ада?

Вона замислилася, якусь хвилину мовчала, потім промовила:

— Може, Адусь? Від Тадеуша? Але потім, у думках, я вже весь час називала тебе «синочку, синку», а при чужих людях — «мій син». Ти був гарною й милою дитиною, тільки трохи нервовий. І жвавий, як вогонь. Завжди багато їв, квапився, ковтав, зовсім не пережовуючи. Я сердилася за це на тебе. Ти не любив ні борщу, ні супу, тільки солодощі. Принаймні це... ти пам'ятаєш?

Я й тепер не люблю супів, вони для мене надто кислі. Я помітив, що в ту хвилину, коли наша безладна розмова звелася до кулінарних тем, мати пожвавішала, встала з крісла й почала готувати мені щось поїсти. Вона завжди любила поратися на кухні, це я добре пам'ятаю. Пошукавши щось у шафі, вона підійшла до мене майже впритул і простягла на долоні тістечко. Я машинально взяв його, хоч воно було й несвіже, і запитливо глянув на неї. Вона покивала схвально головою.

— З'їси потім із чаєм. Тобі доведеться задовольнитися тим, що зосталося від обіду. — І подріботіла до кухоньки.

Я знову був маленьким ласуном, який любив підживлятися між сніданком, обідом і вечерею. Ось тільки не пам'ятаю, щоб вона випікала якісь солодкі делікатеси, нам тоді жилося дуже важко, та й, зрештою, в ті роки було сутужно з яйцями і борошном. Вона, мабуть, теж подумала про це, бо, ставши раптом на порозі кухні з чайником у руках, сказала:

— Я давала тобі звичайний картковий хліб з буряковим варенням, але ти завжди мріяв про безе. Може, ти бачив такі тістечка на картинці? Або їв колись іще до війни? Я печу їх уже тридцять літ. Вони завжди чекали на твій прихід...

Вона посмутніла, опустила руки.

— Тільки недобре, що вона не дозволяє. Шонайбільше двічі-тричі на рік і на свята. Обережно, не поламай собі зуби. Краще розмочи тістечко в чаї. Чай цей справжній, не такий, як тоді.

Потім ми вже майже не розмовляли, бо я раптом зрозумів, який я голодний, і, на превелику її радість, почав наминати все, що опинилося на столі: булку, якийсь домашній вінегрет, холодне м'ясо. Вона сиділа біля мене спокійна, усміхнена й захоплено дивилася, як я їм. Ні про що не питала, нікого не осуджувала. Просто дивилася на мене так ніжно і з таким благоговінням, немовби я, вихваляючи її страви, робив якесь важливе відкриття, взагалі щось неординарне. Тільки мати може з таким хвилюванням ставитися до того, як їсть її дитина, який вона одержала атестат зрілості, університетський диплом чи документ про присудження їй Нобелівської премії.

В ту першу годину я був безмежно щасливий. Може, саме цього мені й бракувало протягом усіх минулих років? Вірності, відданості, захоплення? Без ніякої на те причини й підстави, просто з любові. Коли вона зверталася до мене, голос її лунав ніжно і м'яко, іноді навіть благально. Вона знову була тільки моя, ця сама людина, чия думка постійно кружляла наді мною, була біля мене й буде зі мною вже до кінця. А хіба не віддячив я матері такою самою вірністю протягом усього свого життя? Я бачив її щогодини, в хвилини страждань і розпачу, під час нічних роздумів і в снах. Я кликав її, і вона приходила до моїх нар, плакала з голоду, який дошкуляв мені, була біля мене, коли я кривавив від поносу і шкрябав нігтями обвуглені дошки, жуючи цей попіл, обіцяла, що я видужаю, що колись повернуся до неї. Ніхто її не бачив, але вона була зі мною *там*. Я виправдувався перед нею за свої

дрібні крадіжки і злочини чи жорстокості. Вона не лаяла мене, бо хотіла, щоб я вижив. Я кричав не раз уві сні «мамо!» Хапався за її руки, обіймав за шию, тулячись обличчям до її теплих щік. Іноді сон був такий виразний, а її постать така реальна, що я робив усе це насправді, й тоді мене будив сусід по нарах, ворушачись у темряві й теж плачучи так само, як я: «Мамо! Мамо!»

Ми прокидалися обоє, майже водночас, добре розуміючи, що наших матерів тут немає, що довкола тільки задушлива пітьма і повні блощиць нари. Я ображався на сусіда за те, що він не був моєю мамою, а він сердився на мене, що я обманув його — дав покуштувати солодкої материної ласки, а потім виявився звичайним плаксієм, недотепою, Тоні. Був час, коли я досить часто й довго сповідався матері пошепки про щось. Тоді Ярек питав мене:

— Ти щось сказав?

Я рішуче заперечував, дивувався, що він взагалі міг щось почути. Спершу це його сердило, і він наполягав на своєму, але потім, напевне, зрозумів, хто весь час присутній біля мене, до кого я звертаюся зі своїми скаргами і жалями. Він перестав питати, старався навіть захищати мене перед старшими хлопцями.

Тільки раз він розсердився на мене. Це було тоді, коли я не хотів їсти траву, яку хлопці крадькома жували. Я опирався, казав, що мама забороняла мені рвати будь-яку траву в канавах. Він тоді дуже різко перебив мене:

— Облиш уже про свою матір. Тепер я не дозволяю тобі померти, а не вона, і ти їстимеш те, що я тобі дам.

Згодом я довідався, що це було листя й коріння дикого цикорію, того вегеріха, який, крім поживних властивостей, має також цілющі і вже не одне століття застосовується з лікувальною метою. Отже, рятуючись від знищення й смерті, я тоді, за наказом Ярека, з'їв сам себе, і цикорій кровотворчими вітамінами усмоктувався в тіло Тоні Вегеріха.

Чому цієї хвилини, відразу ж після пробудження в моєму омріяному домі, я думаю саме про це? Мабуть, тому, що, незважаючи на все, це пов'язане з мамою, з її заборонами й порадами, які виявилися такими непридатними в житті маленького невільника. Вона вчила мене бути добрим, щирим, слухняним і поступатися перед іншими, не думаючи про себе. Я був би загинув, якби Ярек не дорікав мені за млявість і м'якість, не вчив хитрувати й не хвалив за безсердечність, за спритність, за черствість. Вона не запитала мене вчора, як я обходився без неї, коли й за яких обставин у мене виросли пазурі для боротьби за те, щоб вижити, і що я зробив поганого в боротьбі за найвище добро, ім'я якому життя. Мені важко було першому почати про це. І їй, мабуть, теж. А може, вона хотіла, щоб я біля неї забув, як було *там*?

Ми мовчки пили чай, а потім вона стала неквапливо розповідати про турботи, які почалися після смерті власниці будиночка, про дах, який протікав навесні, нарешті про шкоду, якої цього року завдали всім садам кролики й зайці. Я слухав, дедалі більше ніяковіючи, і мовчав, чекаючи, коли вона закінчить розповідати про речі, чужі для мене й цілком байдужі, і коли, нарешті, ми повернемося до пам'ятного дня розлуки. Як тільки трапилася нагода, я перервав її оповідь зауваженням, що впізнав будинок відразу ж, що не забув ні цих місць, ні своєї

мови. Я чекав, що вона знову мене похвалить і висловить своє захоплення, але її реакція на ці слова була зовсім інша.

— Мови, кажеш? А чому б ти мав її забути? Втім, я завжди старалася, щоб ти розмовляв літературною мовою. Вона... Вона навіть викладає польську мову в школі.

Може, через те, що мати не вловила в цю хвилину мого настрою й не перейнялася моїм збудженням, вона раптом здалася мені якоюсь недоброзичливою, майже чужою, і я сказав трохи гостріше, ніж хотів:

— А хто це — вона? Опікунка? Знайома?

Вона здивовано глянула на мене й розвела безпорадно руками:

— Ти що, не знаєш? Ти хіба цього не знаєш?

— Я намагався згадати, але...

— Я думала, що ти здогадався відразу ж. Це ж була записка Ельжбети.

— Ти забула, що тоді я іще не вмів читати писаного від руки, бо був... надто малий.

— Але ж Ельжбета — це... Це твоя сестра, — сумно мовила вона.

Ми хвилину помовчали. Нам важко було вийти з цього незручного становища. Врешті вона сказала, мовби з жалем:

— Я думала, що ти пам'ятаєш. Не було такого дня, щоб ми з нею про тебе не говорили. Вона навіть казала, що ми робимо це занадто часто й багато.

— Мамо...

— Я не скаржусь тобі, тільки...

— Але ж я зовсім не знаю її, не пам'ятаю навіть, яка вона! Тоді вона була дворічною дитиною, яка тільки вчилася говорити. Я, здається, називав її «Дзідзя». Це все, що я пам'ятаю.

Вона мовчки дивилася на мене, щось підраховувала й зважувала в думці. Заплющила навіть очі й хвилину сиділа зосереджена, майже непорушна, тільки пальці її не переставали бгати паперову серветку. Нарешті вона прокинулася з задуми, розплющила очі й усміхнулася.

— Дзідзя? — сказала вона вже лагідно й весело. — Може, навпаки, цього я не пам'ятаю? Це ж було так давно. Потім я весь час називала її Ельжуня. Це була добра дитина, хоч і неслухняна. І тільки тепер...

— Що тепер?

— Вона страшенно змінилася, стала якась черства. Часто повторює, що марнує тут свої літа, що нам треба переїхати кудись ближче до Варшави. Що все це через мене. А я ж чекаю, розумієш? Тобто... чекала. Я не могла й кроку звідси ступити, бо як же ти знайшов би наш дім? Раніше я весь час сиділа у кріслі біля вікна. Щось плела й дивилася на дорогу. Люди проходили повз дім, питали про тебе: «Як ваше здоров'я? Чи є якісь новини про сина або листи?» Вони знали, що я чекаю. І тільки поштар, відколи йому дали велосипед, не їздить уже сюди. Якось він сказав мені, що знайшов іншу дорогу, коротшу й зручнішу. Але це неправда. Просто йому вже набридло відповідати на мої запитання. Весь час одне й те саме, щодень те саме: «Мені нема нічого?»

Мати замислилася й знову посмутніла.

— Вона каже, що я живу у вигаданому світі. Що це манія, нав'язлива ідея і що з цим треба боротися. Одного дня вона навіть відсунула крісло од вікна. Вона... Вона сердиться. Дуже часто.

Отже, й вона теж. Мама... Ми страждали обоє, надто багато думаючи одне про одне, а коли нарешті зустрілися — дивна річ! — майже не мали чого сказати одне одному. Може, це тільки спочатку так? Може, завтра? Я хотів висловити цю думку вголос, та вона, вся захоплена в цю хвилину дочкою і своїми взаєминами з нею, присунулася ближче й почала розповідати нервово, хаотично.

— Вона любить мене. Як звичайно всі діти своїх батьків. Проте вона дуже ревнива, завжди ревнувала мене до тебе.

— Але ж вона не могла мене пам'ятати!

— Так. Тобто ні, не пам'ятала. Однак я весь час говорила про тебе, тужила за тобою, плакала. Була сама не своя з того дня, як тебе взяли.

— Отже, ти знала, що це зробили вони? Знала це з першого дня?

На обличчі її знову відбився вираз, схожий на розгубленість.

— Ну звичайно! Матері завжди все знають. Так от, із того дня вона немовби затаїла на мене образу. Що я не приділяю їй стільки уваги, як раніше, що думками я постійно з тобою...

— Така мала дитина. Що ж вона могла в цьому розуміти?

Мати квапливо притакнула.

— Нічого, зовсім нічого. Але підсвідомо відчувала, що я далеко, не біля неї, а біля тебе. А пізніше, коли закінчилася війна і я почала шукати тебе через Варшаву, через Берлін, через Міжнародний Червоний Хрест, писати листи, сотні листів і прохань, образа її на мене, на нашу долю, на весь світ дедалі зростала. Вона ще більше замкнулася в собі, стала якась чужа. Хотіла виїхати звідси зразу ж після війни. Але ми залишилися. Вона закінчила якісь скорочені курси для вчителів. Тоді знову: «Їдьмо звідси!» Але ми залишилися. А тепер, коли вона озлоблена через те, що зосталася в дівках...

— Ельжбета не одружена?

— Була, але невдало. Це був немолодий уже чоловік, працював гут на пошті, зовсім їй не пара. Вона вийшла за нього, тільки щоб виїхати звідси. Так мені здається, я навіть цього певна. Казала, що кохає його! Він міг бути її батьком і годився швидше для мене, ніж для неї. — Вона захихикала. — Приємний, дуже спокійний чоловік. Я бачила по її очах, що їй нудно з ним. Але вона заперечувала, казала: «Ні, ні»! Я залишилася тут, коли його перевели. Тоді тут іще жили власники цього будинку. Вони, звичайно, допомагали мені, доглядали, коли я хворіла. Через три роки Ельжбетин чоловік помер, і вона повернулася до мене. Сказала, що ненадовго, тільки на якийсь час. Але залишилася. І ось тепер... Ось тепер вона міняється з кожним днем. Через те я не відчинила тобі двері, не вибігла до тебе відразу. Боялася. Не знала, що її вже немає вдома. Я лягла після обіду й, мабуть, тоді...

— Куди вона поїхала?

— До Варшави. Клопочеться про якусь путівку до моря. Повернеться тільки післязавтра.

— Ви поїдете туди... обидві?

— Не знаю, цього я не знаю. Але тепер, коли ти тут, я не поїду звідси нікуди.

— Але ж я...

— Я не відпущу тебе, ти мусиш залишитися. — Вона мить пова-

галася, вся якось знітилася й тихо вже додала: — Принаймні до четверга.

Я нічого не відповів на це, але мені було страшенно неприємно. Я волів, щоб вона просила, наполягала, що я повинен залишитися надовго, може, навіть назавжди.

Так було вчора. А як буде сьогодні? Як буде завтра?

Я чекав з великим нетерпінням, коли вона скаже врешті: «Я хочу знати про тебе все, говори, розповідай, сину». Бо вона уникала називати мене на ім'я й називала просто своїм сином, своєю любов'ю, своїм любим хлопчиком. Але я чекав даремно. Ми говорили про все — про дім, про Ельжбету, про моє здоров'я, але ні разу не згадали про табір, про моє перебування *там*. Зрештою, так і не дочекавшись, коли вона запитає мене про це, я заговорив сам. Це сталося позавчора увечері; світив місяць, надворі було зоряно й гарно. Я говорив про моторошні нічні переклички, про крики есесівців: «Los», «Ruhe»[1] або «Maul halten! Verfluchte Bande! Banditenkinder! Dreck!»[2] — згадував про перенесені хвороби, про голод і про те, як кликав її у снах. Тільки це останнє пробудило її з задуми, викликало живу реакцію. Досі мені здавалося, що вона слухає неуважно й думає про щось зовсім інше.

— Я тобі снилася?

— Майже щоночі. Ти, дім і ліс.

— Але я частіше?

— Так.

Довгі роки я прагнув висповідатися перед нею, скинути з себе тягар манії, звільнитися від нього. І ось зараз є нагода розповісти їй про кошмари, які мучили мене вже на волі, про другу матір, яка приходила до мене в снах, матір з обличчям Гільди, але я мовчав, хотів розказати про це й не міг, воно боліло мені, отож могло завдати болю і їй, я знав, що не признаюся про цю мимовільну зраду, не признаюся і про багато які інші свої провини й зради.

Її блакитні очі, втуплені в мене, були лагідні й невинні, як очі малої дитини. Зненацька на них набігла якась тінь, і вона присунулася ближче до мене.

— Як ти гадаєш: іншим дітям теж снилися матері?

— Так. Усім без винятку. Вночі, крім схлипувань і стогонів, у бараці чути було уривчасті крики й шепіт: «Мамочко! Мамо!»

Вона зітхнула й на хвилину замовкла.

— Ти думав про мене і вдень?

— Завжди, постійно. Коли мене били, коли я копав землю й носив каміння. Коли їв щавель, а також, коли, хворіючи на скарлатину, в гарячці лизав льодові бурульки.

— Але там, за дротами, можна було вижити?

— Я вижив.

— Ти вижив, але...

Мене це здивувало, я чекав іншої реакції, запізнілих слів утіхи, співчуття. Але вона сказала це з великим сумом, і я подумав, що, як мати, вона співчуває всім тим жінкам, які не дочекалися повернення своїх синів і дочок. Я погладив пальці її рук.

---

[1] Давай, тихо! *(Нім.)*
[2] Мовчати! Проклята банда! Бандитські вилупки! Паскуди! *(Нім.)*.

— Не думай зараз про них. Я живий. Я біля тебе.

Вона злякано стрепенулася й почервоніла.

— Авжеж, авжеж! Ти не подумай, що я не радію, що не дякую богові... Так ти, кажеш, тужив там за мною?

— Дуже. Я був там такий нещасний. Зовсім самотній.

— Я теж. Сама, весь час сама.

— У тебе була Ельжбета.

— А в тебе Ярек. Він хотів мене замінити. Це смішно.

— Не знаю. Я ніколи так про це не думав. Я багато, може, навіть саме життя завдячую йому.

— А ти казав, що мені. Доторкам моїх рук уві сні, колисанню, ласці.

— Але після ночі наставав день. Треба було добувати додаткові пайки хліба, щоб вижити, незважаючи на все.

— Я молилася за тебе. Стільки років. А ви? У вас були колективні молитви? Ви співали їх?

— Під час переклички? Вночі, в години тиші?

— Я думала...

Збрехати? У неї був такий нещасний, такий розчарований вигляд, губи її так тремтіли.

— Там були діти, розумієш? Самі діти. Ти не думаєш, що вони відчувають і реагують на все інакше, ніж дорослі?

— Бідненький, — нарешті прошепотіла вона.

Тоді я розжалобився, я, немолодий уже чоловік, і почав розповідати їй про те, як важко було мені стояти годинами на плацу під час переклички, як світили прожектори, обмацуючи дроти, руїни, гетто, як навздогін за втікачами мчали величезні осатанілі вівчарки... Вона не витримала й урвала мене:

— Ні, ні! Я не можу більше цього слухати.

І ми говорили про мої молочні зуби, котрі почали випадати саме там, усупереч заяві Гільди, що я — вже справжній дядько, восьмичи дев'ятирічний, і про те, як багато дітей у таборі було щербатих, а також, скільки не вимовляли ще літери «к» чи «р». Вона посміхалася, коли я згадував, як кількарічний Каролек ніяк не міг вимовити власне ім'я, називав себе «Тароль», «Тарль»,— і як малий Рись, якого взяли під час облави, називав себе «Лісьо», і німці довго не могли зрозуміти, що це за ім'я.

Я нарешті дав волю фантазії і почав розповідати навіть про те, чого в таборі взагалі не було: як маленькі пташки сідали на грати вікон барака (я ніколи не бачив у таборі ніяких птахів), як ми бігали по плацу під час дощу, вмиваючись м'якою дощівкою (це була чистісінька брехня, котра, проте, не викликала ніяких заперечень), і нарешті, як ми вечорами декламували пошепки вірші й співали один одному колискових пісень (насправді ми тільки ритмічно цокотіли зубами, а колискових пісень нам співали колючі дроти й вівчарки).

Її це зацікавило, й вона спитала, яку пісеньку ми співали найчастіше, і тоді, оскільки нічого іншого не спало мені на думку, крім «Und Morgen die ganze Welt» [1] та «Rosamunda» [2], які весь час лунали в Обервейсі, я сказав, що ми співали пісню про троянду в червоному вінку.

---

[1] «І завтра весь світ» *(нім.)*.
[2] «Розамунда» *(нім.)*

Вона нітрохи не здивувалася й довірливо дивилася на мене, як колись мала Тереска.

— А пригадуєш давню пісеньку, яку співали ще в роки моєї молодості? Я часто співала її тобі: «Нумо, діти, нумо разом! Робіть те, що роблю я!»

Я брехав би далі, якби не почув цього. Але саме ці слова, які вона затягла тихеньким, милим сопрано, загнали назад у моє горло всі брехні, які були в мене напохваті. Я раптом знову почув свист нагайки, крик катованих дітей, побачив чобіт, котрий стусав якогось хлопчака, й велике ручисько в гумовій рукавиці, що пхає тифозних хворих у корито з бридкою водою. І раптом, зовсім несподівано для самого себе, я майже закричав:

— Ні, ні! Тільки не так, як вони! Не так.

— Вони? Хто вони?

— Дорослі. Не розумієш? Дорослі люди!

Я ненавидів дорослих. Боявся їх. Не тільки я, а й усі діти, тисячі дітей, яких щодень шикували в довгі шеренги на плацу для переклички. Крім батьків і тіток, бабусь, інших дорослих у нашому короткому житті до концтабору ми не знали. Це неправда, що діти бачать світ у всій його складності. Вони помічають тільки інших дітей, тварин та своїх найближчих. Навіть гуляючи вулицями міста, серед дорослих, вони бачать тільки дітей, що тримаються за їхні руки, так само як собаки помічають тільки інших собак, котрі дріботять поруч своїх господарів. Щоб щось помітити, особисто я повинен відчувати бодай якусь цікавість до того, що бачу. Світ дітей герметично замкнутий, і дорослі не цікавлять їх зовсім, так само, як ми, з головою пірнувши в свої турботи, не помічаємо щодень неба, хмар і зірок. Що з того, що на світі щось існує, коли те «щось» не обходить мене, коли воно поза мною, а не в мені?

Дітей у таборі — від найменших до найстарших — нітрохи не обходив світ дорослих, що залишилися на волі. Батьки — так. Вони були потрібні їм, діти кликали їх у свідки своїх незаслужених страждань, незбагненних мук. Розрадників, захисників, надлюдей. Але довкола нас аж кишіли дорослі — чужі, жорстокі, несправедливі й незрозумілі люди. Ми не зробили їм нічого поганого, не пожартували зло над ними, не вибили їм вікон. А проте їхня чужа мова, жести рук і рухи ніг, буквально все, разом з видресируваними собаками, — було причиною нашої муки, становило постійну небезпеку. Ми ненавиділи їх, бо відчували, що вони ненавидять нас, ненавидять ні за що, бажають нашої муки й нашої смерті. Ми не довіряли нікому з цих людей — я досі не довіряю дорослим людям, хоч уже їх помічаю.

Коли я йду вулицею і хтось із перехожих запитає, котра година, я інстинктивно роблю ще кілька кроків і зупиняюся, тільки включивши всі гальма своєї волі. Невже це те, що зосталося в мене з часів, коли затримка на табірному плацу означала нові знущання, лайки й побої? Так, але не тільки. Просто я не позбувся страху перед дорослими людьми. Я постійно почуваю над собою потенційну загрозу. Коли мене зупиняє дитина, я не відчуваю цього внутрішнього опору, зупиняюся відразу, відповідаю і — якщо вона білява — гладжу її волосся. Це теж залишилося в мене від тих років, коли в бауера я кілька перших днів боровся із спокусою торкнутися золотих кучерів малої Терески, її м'якого, пухнастого волосся, такого несхожого на наше, обстрижене біля самої голови.

Я прийшов сюди позавчора; сьогодні вже четвер. Чи досить буде того, що друзям Аліції я передав через випадкового велосипедиста записку з кількома словами пояснення? Чи не вдарять вони на сполох? Не знаю, мені не хочеться про це думати. Але чи хочу я, щоб Аліція приїхала сюди, щоб познайомилася з матір'ю? Ні, я певен, що не хочу цього. Принаймні поки що, поки сам перебуваю ще в стані невагомості, поки ще не ходжу місцями мого дитинства, а тільки плаваю, гуляю, перекидаюся, іноді навіть стаю на голову. Через те, що й далі живу немовби в трансі.

Вчора пополудні я ходив до лісу; там вогко, буяє кипуча зелень. Я побачив багато синичок і дятлів, руді хвости білок знову серпантином перекидалися з гілки на гілку. Але за якийсь кілометр від дому я знайшов у лісі стоячу воду, зарослу лепехою. Її листя-мечі, — тугі і яскраво-зелені, — надовго привернули мою увагу. Я не пам'ятав цього болота, цього очерету. Невже в дитинстві я не доходив сюди, невже в той час це було для мене задалеко? Бо як же інакше пояснити те, що я не пам'ятав цього озерця, цього чудового татарського зілля, з твердого листя якого піки і мечі виходили б значно кращі, ніж із слизьких вербових прутиків з обдертою корою? А може, ця ковбаня виникла вже згодом, може, це вирва від авіабомби чи від снаряда, які впали тут тоді, коли я був уже *там?*

Уперше в житті я бажав, щоб це було так, щоб під цією спокійною, каламутною водою лежав смертоносний шматок металу, який, не досягши людини і не вбивши її, розчахнув і поранив принаймні її землю. Але ця лепеха? Невже вона росла й підростала разом зі мною, не усвідомлюючи, що ми обоє тільки облямівка, тільки обрамлення для завданої рани, яка не може загоїтися, яка є і буде доти, доки існуватиме ця каламутна вода болота? А може, все-таки... Може, це лепеха-онука, лепеха-правнука тієї, яка росла тут уже багато років, яка була й буде завжди, поки існуватиме цей ліс, котрий глядить очима своїх озер у небесну блакить? Може, вона — одвічна облямівка лісових очей, озерні вії?

Ні. Я не можу пересвідчитись, чи на дні цієї ковбані лежить снаряд, так само, як не знаю, чи багато таких боліт у цьому лісі, і ніколи не відповім собі на запитання, чому я не запам'ятав ні цієї води, ні лепехи, ні запаху дикої м'яти, яку топтав учора.

Увечері я запитав матір, чи добре знає вона ліс? Вона відповіла, що не ходить туди ніколи. А хлопчаки? Ті хлопчаки, з якими я грався колись, вони ще тут? Може, вони знають, чому ми ніколи не ходили до озерця по зелені мечі?

Вона похитала головою й розвела руками. Ні, хлопців, моїх ровесників, у селі немає. Одні загинули, інші переселилися з батьками після війни на Одру, а ще інші переїхали до міст.

Я не міг у це повірити.

— Усі? Невже тут не залишилося нікого з моїх ровесників?

— Ні. Залишилися тільки такі старі, як я, або дівчата, котрі повиходили заміж за чужих. А тих хлопців ти тут не знайдеш. Може, про це знають дівчата? Ельжбета?

Я знизав плечима. Що могла знати ця дитина про наші тодішні ігри, про холодну й вогнепальну зброю? Що їй міг би сказати зелений меч татарського зілля?

Вчора ми також говорили про поодинокі випадки повернення з конц-

табору. Моя мати хотіла знати, чи, крім Ганечки, що поверталася зі мною з Обервейса, я зустрічав й інших дітей, які виходили на волю. Я на хвилину замислився і подумав, що міг би розповісти їй історію Мірека, якого послали в штрафну команду тільки за те, що після хльости він не вигукнув по-німецьки, виструнчившись, як належало: «Дякую, ця кара цілком справедлива». Опікуном у цій команді був завжди п'яний німець, який примушував своїх підлеглих виконувати всі роботи бігом. Підганяючи млявих, він придумав жорстоку гру: коротким ремінним батогом намагався влучати в червоні смуги на грудях і спинах хлопців зі штрафної команди. Мірек, якого він одного разу звалив, наважився не встати відразу ж, немовби зовсім не чув верещання свого мучителя:

— Schneller! Auf! Auf!

Мірек хвилину чи дві полежав у калюжі, а тоді раптом підхопився й рушив до гітлерівця, стиснувши кулаки, з ненавистю в очах. У таборі так рідко бунтувався хтось із зацькованих дітей, що німець отетерів. Мірек зупинився перед ним, весь напружений, немовби приготувався до стрибка, і сказав по-польськи, голосно, так, щоб це почули всі:

— Я хочу бути вільним. Убий мене.— І додав: — Du, Dreck! Schneller! Schneller!

Це був єдиний хлопець, чий вихід із табору я бачив на власні очі. Чотирьом в'язням звеліли нести його тіло до вартівні й вертатися бігом, бігом, бігом, але крики вартового, який супроводжував нас, не могли заглушити ні думки про криваві смуги на грудях Мірека, ні слів, які настирливо бриніли в моїх вухах: «Я хочу бути вільним. Убий мене!»

Моя мати відвернулася до вікна, біля якого стояла, й запитала з надією в голосі:

— Ти щось сказав?

— Ні, ні. Нічого, — заперечив я.

Сьогодні ввечері я перестав говорити правду й почав розповідати всілякі баєчки. Я зробив це тому, що ми з матір'ю пережили якийсь шок: я зі страху за неї, а вона... Та саме цього я і не знаю. Не розумію, чому вона зреагувала на мої слова саме так і чому тільки потім я усвідомив, що вона воліє говорити про день сьогоднішній. Минуле і майбутнє для неї явне табу. Те, що вона боїться думати про повернення дочки, про її зустріч з віднайденим братом, що не наважується спитати, чи довго я пробуду в її домі, — це я ще можу зрозуміти. Але чому вона так боїться минулого? Не свого, а мого?

Ми знову сиділи в саду, стояв теплий, напоєний пахощами квітів вечір, переді мною біліли стіни будинку. Здавалося, ніщо не може затьмарити нашого щастя. Я обняв матір за плечі, і її срібне волосся лоскотало мої уста, які й на хвилину не змовкали. Хіба це не дивно, що з вівторка я говорив майже без упину? І раптом... Вона запитала, чи були в нас узимку галоші. Я мимохіть засміявся, і вона швидко виправилася:

— Ну, тоді хоча б дерев'яні сабо? І теплі шкарпетки чи онучі?

Вона з кожною хвилиною зменшувала свої вимоги, трохи не благала, щоб я збрехав. Та оскільки все це було вже позаду і, як я думав, — забуте, оскільки я відчував тепло її руки, яка торкалася моєї шиї, я відповів уперто й безтурботно:

— Ну що ти, мамо, більшу частину року ми ходили босі й тільки взимку взували дерев'янки. Ніяких шкарпеток чи онуч, іноді замість них

якісь ганчірки, бо онучі в таборі були заборонені, й на перекличках за них нас били.

— Били?

— Не тільки. Знаєш, як поплатився за онучі Рись? Одного вечора вартовий застав його на смітнику, коли він порпався в картопляних лушпайках. За це він зразу ж дістав кілька нагайок. А наступного дня, — мороз тоді сягав двадцяти градусів, — цей самий вартовий зупинив його біля барака й звелів скинути дерев'янки. Лісьо стояв на снігу й не мав куди заховати своїх ніг: вони були коричневі, бо він позамотував їх клаптями подертої ковдри. Наші ковдри дерлися, але їх не можна було чіпати: вони мусили залишатися того самого розміру і форми. За дірки у них не відповідав ніхто, але накриватися чи загортатися ними вдень суворо заборонялося. А Лісьо позамотував ноги клаптями з ковдри...

— Вони їх у нього відібрали? В такої дитини?..

— Вартовий покликав есесівця, й Август дуже довго поливав його водою, щоб він загартувався. За годину на тому місці, де стояв хлопець, лежала вже велика брила криги. Снігова баба.

Мати скрикнула й відштовхнула мене так сильно, що я відчув у боці тупий біль; коли я опам'ятався, її біля мене вже не було; спотикаючись, вона бігла до будинку, затуливши долонями рот, немовби хотіла заглушити крик. Почувши, що я женуся за нею, вона звернула вбік і заховалася за стовбуром дерева. Коли я підбіг до неї, вона стояла, прикипівши всім тілом до дерева, така непорушна, що в своїй світлій сукні сама була в цю хвилину схожа на крижану брилу.

Скрадаючись, я підійшов ближче й став біля неї.

— Мамо, не треба так. Не треба...

— Мовчи. Нічого більше не говори!

— Я мовчатиму. Але я... Я живий, мамо.

І саме в ту хвилину сталася дивна й незбагненна для мене річ: з її уст вихопилося скавучання, скавучання вовчиці чи суки, в якої відібрали щеня. Пронизливе, моторошне. Я дав їй спокій і, відійшовши кілька кроків, сів на стежці, а тоді заткнув собі пальцями вуха, бо не міг чути її скімлення.

Сьогодні вранці, тобто в четвер (весь час треба пам'ятати, що я тут тільки третій день), я заговорив нарешті про півники. Вона встала зовсім спокійна, немовби вчорашній вечір не кинув ані найменшої тіні на картину, яку ми силкувалися відтворити спільними зусиллями, картину нашого втраченого і дивом віднайденого щастя. Вона послала мене в город за полуницями, й, вертаючись, я зірвав один із двох чахлих півників, які цвіли в кутку саду. Я сказав, що колись ці квіти були в значно більшій пошані й цвіли під вікном нашої кімнати. Вона торкнулася пальцями бузкових пелюсток.

— Півники? Авжеж, їх тут було колись багато. Але їх треба щороку пересаджувати, а крім того... Ельжбета віддає перевагу півоніям.

Коли я був *там,* то довго шукав у садочках біля будинків левандові півники, схожі на очі моєї матері, з великими труднощами з'ясував їхню назву. І ось тепер виявилося: те, що було для мене найніжнішим спомином, синонімом материнської любові, не торкало в її душі жодної струни, взагалі нічого для неї не означало. Одного разу я вже пережив подібний шок: це було, коли я нагадав Магді хвилини нашої першої зустрічі. Вона глянула на мене, мружачи очі, як тоді, але сказала зовсім не те, чого я чекав:

— Це було, здається, в плавальному басейні? На мені був старий купальник. Той червоний, пам'ятаєш?

Отже, вона не пам'ятала ні алеї в лазєнківському парку, ні неводу з золотими вічками, який у натовпі людей виловив нас двох, тільки нас двох. Наша зустріч асоціювалася в неї з червоним купальником, якого, мабуть, я не бачив ніколи, а якщо навіть і бачив, то значно пізніше, вже тоді, коли ми були одружені.

Півники, закарбована в пам'яті алея, червоний купальник... Певні предмети чи факти живлять нашу тугу, підтримують любов, коли вона починає вже згасати, але неспроможні — навіть коли вони й цілком реальні — з'єднати докупи два буття, стати між ними справжнім і реальним зв'язком.

Я любив лавандові півники моєї матері. А вона навіть не пам'ятає, що любила їх.

Сьогодні я розказував їй табірні казки: про втечу з табору в семимильних чоботях або на килимі-самольоті, про столик, який сам накривався. Тільки тепер я пригадав, що цю казку ми розказували один одному найчастіше, бо вона так міцно вросла в нашу дійсність, що важко було уникнути її різноманітних мотивів. Столик накривався для того, щоб ми могли смачно попоїсти й напхати досхочу наші позападалі животи м'ясом, макаронами, галушками, хлібом з медом. Ми не хотіли тістечок із кремом, шоколаду і цукерок. Цим ніхто з нас не наситився б, отож не варто було турбувати чарівний столик для таких дурниць. Винятком було морозиво, але тільки під час великої спеки або хвороби, коли мучила спрага, а пити не було чого, крім каламутної води. Ми вилаяли Кароля, прозваного Тарольтом, коли на запитання, про що йому хотілося б попросити столик, він після довгих роздумів відповів, що попросить цукерок «корівка». Хлопці нагримали на нього, сказали, що він несерйозний і жартує з них. Він дуже засмутився й цілий вечір допитувався, чи не обминуть вони тепер його, коли настане його черга загадувати столикові свої бажання. Бо, — я не знаю чому, — ми не перевантажували столик: його можна було просити тільки про одну-єдину річ і лише тоді, коли ми збиралися всі. Я утішав Тарольта, що він не втратить ні своєї черги, ні нагоди одержати щось виключно для себе, у свою власність. Але він мені не вірив:

— Вони вже раз хотіли мене обминути. Казали, що столик не зрозуміє, чого я хочу, й може розсердитись. Мовляв, я повинен замовляти тільки страви без літер «т».

— Ти маєш на увазі «к»?

— Тат. А я теж люблю тартопляні оладти. Всі їх люблять, а я — страшенно. А ще тотлети з табана, цвітну тапусту...

— Ще б пак. Але цвітну капусту не варто: вона дуже водяниста.

— Тат. А турта? Турта не водяниста. І тачта теж.

— Тачта?

— Ти що, не знаєш? Це двоюрідна сестра турти.

— Тебе справді важко зрозуміти.

— Бо ти — це ти. Звичайна дитина. Але столит — чарівний. І він усе знає.

Тоді я запитав, чому йому забажалося цукерок, чому він так мало бажає, втрачаючи свій шанс.

Він засоромлено опустив голову.

— Бо на обгортці тих цутерот намальована торівта, і я подумав, що ця молочна торівта — велика і вгодована — ятщо столит чарівний, дасть мені потім і молочта. Молочта, розумієш? А потім я, може, дістав би від нього і... татао...

Какао? Це було справжнє відкриття, сенсація! Ми зовсім забули про нього, багато хто з нас не знав навіть його смаку, але воно було густе, ситне, пекло губи, розливалося по шлунку й кишках гарячим струменем. Дехто почав навіть говорити, що в какао можна вибити яйце, але ми всі запротестували — яйця рахувалися окремо, по троє на одну порцію. В усякому разі, внаслідок складних комбінацій, які Тарольт хотів здійснити, його акції пішли вгору, він став ініціатором усіх угод, які ми укладали з чарівним столиком. І коли нарешті ввечері настала його черга «замовляти», кілька сусідніх нар завмерли. А Тарольт, блідий від хвилювання, сидячи на дошках, загорнений у ковдру, підніс ручку-прутик і пропищав:

— Столиту, натрийся! І я тебе дуже прошу, дай мені...

Пауза. Кілька десятків пар очей вдивляються в брудні пальці, стежать за кожним рухом його безкровних губ. Ми чекаємо на цю обіцяну «торівту». Але Таролет — чи тому, що він пам'ятав про глузування хлопців, чи, може, тому, що сам засумнівався в можливостях намальованої корівки — виявився максималістом. Підвівши очі, він трохи не в екстазі почав молитися:

— Дай мені... велитий тухоль татао... з тремом!

Для нас це було як грім серед ясного неба. Всі на хвилину замовкли: ми зовсім забули про цю можливість! А в тому ж світі, за дротами, існували великі й малі порції, можна було завжди вибирати собі найбільші й саме про це треба було просити столик. А крім того, цей крем, як додаток, і водночас невід'ємна частина какао, кави...

Восьмилітній Мірек, засинаючи в мене під боком, з жалем буркотів крізь зуби:

— Ну й хитрун же цей Таролет. Я зовсім забув учора, що можна попросити в столика щось незвичайне, і одержав...

— Що?

— Ну, порцію полуничного морозива. Без крему.

Матері подобався Таролет, але на превеликий мій подив вона сама повернулася до іншого хлопця, до Ліся.

— А той... Ліс мав друга?

— Уяви собі, що ним був саме Таролет. Їм обом тоді було десять років. Зовсім малеча.

— А що сталося з тим Тарольтом?

— Його забрали з табору переді мною.

— Забрали? На ношах?

— Не дивись так на мене. Коли я бачив його востаннє, він був живий. Він навіть не хворів, навпаки, тоді вибирали найздоровіших, і вибір упав саме на нього.

— З якою метою?

— Щоб зробити його німцем. Щоб його усиновили бездітні люди. Комісія наново оглядала таких дітей, вимірювала об'єм черепної коробки, довжину носів. Визнали, що Таролет має всі ознаки класично-нордичного типу. До того ж він був кмітливий і гарний, хоч і страшенно худий. Тоді вибрали чимало дітей, замкнули їх у окремому бараку й годували протягом кількох днів.

— Ви розмовляли з ними... потім?

— Ні. Тільки Ольо бачив, як їх вивозили. Вони були вже нормально одягнені, дівчатка мали на собі навіть барвисті фартушки.

— А ти? Ти чув що-небудь про цього Каролека після війни?

— Де там. Він пропав, як камінь у воді, розчинився в чужій масі.

— Ким він тепер може бути?

— Може, став видатним економістом або фабрикантом. А може, якимсь винахідником, доктором точних наук. Ще в дитинстві він відзначався неабияким розумом. Ми знаємо тільки одне — зараз він називає себе Карл. І напевно не їсть картопляників, про які мріяв у таборі.

— І не п'є какао.

— Він ні. Але, може, п'ють його діти. Якась Ельза чи Гретхен, Руді чи Гельмут.

— Я не можу думати про його матір.

— То не думаймо. Він теж уже не думає про неї.

Я сказав: не думає. Тоді йому було п'ять років, він міг забути про все, що пережив у гітлерівському таборі для малих дітей. Бо вони удостоїлися такої честі — мали свій власний концентраційний табір, табір знищення. Але чи Таролет забув слово «мама»? Чи він, коли лежатиме хворий, коли маритиме, коли вмиратиме, чи не викаже він себе цим словом? А втім, звідки я можу знати, що він полюбив нову «Mutti», що ніколи не тужив за своєю справжньою матір'ю? Адже я сам... То чому я з такою певністю тверджу, що він не згадує її, навіть не пам'ятає?

Я починаю брехати. І брешу саме своїй матері, яку я знайшов через стільки років.

Після обіду вона, як завжди, спала, і тоді я пішов на луки, а потім довго шукав канаву, де того пам'ятного дня сховався дикий кролик. З цієї прогулянки в минуле я повернувся, зробивши геніальні відкриття, що всі придорожні канави однакові. Всі вони огидно бридкі й маскують цю свою бридкість кучерявою зеленню рослин і трав, так само, як лиса людина ховає під перукою свою лисину. Невже ця моя критична оцінка — наслідок пережитих численних невдач і поразок у житті? Спершу неприязнь до людей, а тепер іще й до предметів, якщо канава теж належить до цієї категорії. Весь час ворожість, ворожість... Я думав, що коли знайду дім, коли повернуся до свого джерела, з мене зійдуть усі корости й лишаї. Але я — немов той корабель, який повертається з далекого плавання й до дна та боків його поприлипали водорості, молюски, шматки їдкої солі й рештки планктону. Вони не відпадають самі, їх мусять зіскрібати, зчищати й наново фарбувати пошкоджений човен терплячі руки майстрів.

Зіскрібати? Зчищати? Вперше після кількох днів я подумав про Аліцію. Вперше без гіркоти й без жалю.

Мати явно не хоче, щоб я розповідав про той час, про те, що я насправді пережив. Учора вона сказала мені:

«Ти розповідаєш, бо пам'ятаєш», — і в цих словах був немовби докір, що я пам'ятаю надто довго й надто багато.

Я думаю, що якраз навпаки: я пам'ятаю стільки подробиць саме через те, що часто пригадую їх собі, що розповідаю про них.

Я розказую не тому, що пам'ятаю, а пам'ятаю саме тому, що розмовляю про минуле сам із собою, а також з іншими, тобто з Аліцією.

Ця звичка призвела до того, що моя пам'ять зробилася місткою, еластичною й послужливою, готовою реагувати на кожен порух душі. Буденність мого теперішнього життя теж сприяє тому, що в мозку не стирається пам'ять про минуле. Мнемозіна була, здається, матір'ю всіх муз. То чому я повинен боротися зі своєю пам'яттю?

Аліція бореться. Може, вона раніше, ніж я, відкрила, що мовчання вбиває пам'ять? Знову Аліція. І знову, виходить, вона має рацію?

Сьогодні перед обідом я зайшов до кухоньки й почав дивитися, як деформовані материні пальці ліплять вареники. Вареники з м'ясом. Зненацька — без будь-якої на те причини — я знову перенісся думками до завошивлених нар, до барака. Зв'язок цей був абсурдний, але неспокій у мені не спадав, а навпаки, наростав: я знову був у таборі, лежав між Ольо й Міреком... Мірек! Цей спогад був пов'язаний саме з ним. Але чому він знову прийшов до мене сьогодні, в теплі материної кухні, цього спокійного літнього дня? Адже востаннє зором пам'яті я бачив його взимку, бачив, як клацає він зубами, присівши у вбиральні під час чергового нападу голодного поносу.

Я почав замислюватися: мухи? Невже вони були там? Ні, Мірек сидів навпочіпки на обмерзлих кригою брудних дошках, а взимку ж мух не буває. То що ж, до дідька? Все скінчиться тим, що я зіпсую собі апетит, не зможу їсти цих вареників. Зненацька мене мовби щось осяяло: вареники з м'ясом! Так, саме вони! І водночас я почув фразу, яка перед тим зовсім випала мені з пам'яті.

— Я тобі кажу, що в мене припинився б понос, якби я хоч раз попоїв досхочу вареників з м'ясом. Мама ліпила такі великі, м'які... Казала, що вони з кониною. Але це були такі чудові вареники. Розумієш? Справжні вареники з м'ясом.

Мати опустила ополоник у паруючу каструлю, вийняла перший вареник і повернулася до мене:

— Хочеш?

На моєму обличчі, мабуть, відбився вираз огиди, бо вона опустила ополоник, і слизький вареник плюснувся на підлогу.

— Ти не любиш вареників? — запитала вона розгублено.

Я крутнувся на п'ятках і вибіг у сад, але за хвилину мені стало соромно. Я повернувся до кухні. Обнявши матір, я повторював:

— Мені щось пригадалося! Мені щось пригадалося!

— Погане?

— Так! Але то нічого. Повір мені: я страшенно люблю вареники, ну просто страшенно!

Моє обличчя... Воно, напевне, вжахнуло її, як часто жахає мене, коли я бачу в дзеркалі власні очі, скривлені в гримасі уста, наморщений лоб. Але я пам'ятаю, як недавно, вже після мого одужання, до нас прийшли Генрики, і в мене був чудовий настрій — я забавляв усіх, розповідаючи цікаві й зовсім не сумні речі. Раптом під час нашої жвавої розмови задзвонив телефон, і я вийшов до передпокою. У трубці ніхто не озвався, зате я побачив себе в дзеркалі, яке висіло над столиком, такого, яким був хвилину тому, яким мене бачили мої співрозмовники: усміхнене обличчя, сяючі очі, скуйовджене волосся. Як я міняюся, коли на мене хтось дивиться! Як змінює вираз мого обличчя чужа увага, симпатія, доброзичливість. Хто міг би повірити, що цю людину щось мучить і переслідує? Дивлячись на себе, я подумав тоді, що вигляд у мене та-

кий, немовби я світився зсередини: я був сяючий, радісний, щасливий. І я знову всміхнувся, цього разу вже своєму відображенню.

Сьогодні по обіді мати раптом перервала мої роздуми, запитавши, чи раніше теж викрадали дітей. Я відповів, що так, що це робили ще гунни, татари забирали в ясир слов'янських дітей, турки викрадали хлопців, щоб потім зробити з них яничарів і використовувати у війні, нарешті хрестоносці викрадали литовських і польських дітей. А Lebensborn викрав чверть мільйона дітей з усієї Європи.

— І мого сина теж, — доповнила вона цей похмурий список.

— Постарайся більше про це не думати й не згадувати. Ми знову разом, — сказав я не дуже впевнено.

Вона глянула на мене так, немовби щойно збудилася зі сну, й раптом розсміялася.

— Ти ж бачиш, що я не сумна. Навіть можу сміятися.

Якусь хвилину ми мовчали. Але її думка весь час поверталася до теми, яка її цікавила.

— А матері? Чи відомо, що діялося з ними?

— Облишмо про це, мамо.

— Чи описав хто те, що відчували, що витерпіли ці матері?

Я замислився, не знаючи, що їй на це відповісти, але вона раптом підвелася й мовчки пішла до дверей. Навіть не глянула в мій бік.

Невже я повинен був нагадати їй про страждання Деметри, яка знаходила втрачену дочку й щороку втрачала її знову тільки через те, що Персефона зірвала колись у садах Тартара плід з гранатового дерева, пила його сік і їла терпкі зернятка — потраву мертвих? Вона була заражена смертю, навіки зв'язана з царством тіней. Половинна радість від її повернень, біль розлуки, який постійно відновлюється...

Її реакції я не міг передбачити. Не знаю, чому, може, тому, що вона хотіла якось згладити те, що так раптово пішла, чи, може, тому, що весь час мала мене ще за маленького, якого можна купити ласощами, чи, врешті, тому, що сама, коли у ній слабне дух, знаходить утіху в підбадьоренні тіла, — вона через півгодини покликала мене на підвечірок.

Я ласував першими запахущими суницями з саду, потім одержав велику чашку шоколаду, щоправда, без крему, але зі збитими яєчними білками. Я помітив, що вона їла багато, я б навіть сказав, жадібно. Ніяких натяків, спогадів, розмірковувань — нічого, тільки гарячий шоколадний напій, напій, який підкріплює тіло, потрава живих, живих і тільки живих.

Ніч. Я не можу заснути, як завжди, коли надто схвильований. Зрештою, я знаю: це буде безсонна ніч. Цей день і цей вечір були вщерть виповнені враженнями, і я стомився від надміру почуттів та думок.

Як це, власне, було? Я повернувся з прогулянки після ранньої вечері, точніше, після того незвичного підвечірку, який закінчився тільки коли зайшло сонце. Я довго ходив луками, лісом, знову дійшов до озерця з лепеховими віями, і коли відчинив хвіртку, все вже тонуло в півсутіні. Будинок стояв тихий і, здавалося, порожній, отож я пішов у глиб саду, щоб трохи посидіти під плакучою вербою, віти якої утворювали щось на зразок альтанки. Там найдовше зберігалося тепло дня і не так

дошкуляли комарі, які ввечері виганяли нас із саду на дерев'яний ганок під дах із дикого винограду.

Я розхилив віття верби, яке звисало до самої землі, і вже хотів ступити вперед, коли раптом побачив у сутіні вогник сигарети й відчув запах диму. Хтось непорушно сидів на лавці й не підвівся навіть тоді, коли побачив мене. Я вийняв із кишені ліхтарик, і промінь світла впав на непроханого гостя.

Це була вона, жінка з мосту. Вона сиділа, мружачи очі проти світла, але не спускаючи їх з мого обличчя, і дивилася на мене так пильно, як дивилася на сонячну доріжку тоді, на річці. На ній була та сама жовта сукня, що золотилася в світлі ліхтарика, як тоді в промінні надвечірнього сонця. Вона не кинула сигарету, що жевріла в її опущеній руці, й раптом другою долонею затулила очі.

— Світло. Воно надто різке.

Це була неправда, бо батарейка вже закінчувала своє короткочасне життя й світло ліхтарика було слабе. Я загасив ліхтарик і промовив перше-ліпше, що спало мені на думку:

— Ви тут на когось чекаєте?

Дзвінкий, трохи навіть різкий голос відповів мені:

— На вас. — І додав за хвилину, переходячи на шепіт: — Я Ельжбета.

Якийсь час я мовчав, а потім і собі сказав пошепки:

— Ти...

Хвилина мовчання. Всупереч забороні, я знову засвітив ліхтарик, тримаючи його так, щоб хоч трохи було видно її обличчя; мені вдалося помітити напіврозтулений рот, блискучі очі. Не ворушачись, вона стежила за моїми рухами так пильно, немовби від того, що я зараз зроблю, залежало її життя. Я ступив крок уперед, потім іще крок. Вона раптом підвелася і, кинувши під ноги сигарету, простягла до мене обидві руки. Їхній потиск був міцний, майже чоловічий. Ліхтарик упав на землю, і в цілковитій темряві я почув слово, яке вперше було звернене до мене:

— Брат?

— Сестра, — відповів я мимоволі.

Це прозвучало, як пароль і відзив. Наші руки роз'єднала тільки мама, котра тихенько зайшла до альтанки і обняла нас обох за шиї. Ми стояли так якусь хвилину мовчазні, тремтячі, огорнені темрявою, не дуже певні, що все це не сон. Принаймні в мене було таке враження, що я ще раз переживаю уві сні своє повернення до рідного дому, де все таке дороге, рідне, прихильне, навіть тиша, навіть мовчання, навіть темрява.

Я зовсім забув про Аліцію. І лише в цю хвилину, під час обіду, мені пригадалися її слова, які вона невдовзі після мого одужання сказала лікареві, гадаючи, що я сплю. Вдома я матиму все, що потрібне людині, яка повертається до здоров'я, але її робота, її життя, котрі з такими труднощами вдалося стабілізувати, нічим не можуть бути порушені, сказала вона. Як же сприйме вона тепер те, що сталося за час її відсутності? Досить було трьох днів — і становище зазнало радикальної зміни. Вона завжди запевняла, що я даремно чогось шукаю, тим часом як вона вже знайшла і вперто захищає. Що? Забуття? Спокій? Рівновагу? А може, просто саму себе?

Я знаю тільки одне: думаючи, що я шукаю вражень і відчуттів, які вкрадено в мене, що почуваю себе біднішим за інших людей, вона помилялася. Я шукав також тепла рідного дому. Я людина доросла, сформована, й мені нелегко було б у цьому комусь признатися. Аліції теж. А проте сам вигляд цих дерев'яних стін, де мене колись любили, леліяли, гоїть усі рани, робить мене сильнішим і, як мені здається, — здатним до того, щоб і далі нести на своїх плечах ношу життя.

Сьогодні вранці Ельжбета показала мені дім. Раніше тут жила ще якась сім'я, але старі повмирали, а син перебрався до міста. Отже, вони з матір'ю займають, поки він не продасть цей будинок або не доведе його до цілковитої руїни, дві кімнати, які мені вже знайомі, і ще дві, які покинули ті люди. В одній із них зараз живу я, але Ельжбета хотіла показати мені й другу, з вікнами в сад, а не на сільську дорогу. Сказала, нібито мама хотіла мене там помістити ще першого дня, але там справжній склад різного мотлоху, дати лад якому змогла б тільки Ельжбета. Ми пішли туди перед обідом. Кімната й справді була захаращена, стіни брудні і вкриті павутинням, а вид із вікна заступали дерева, так само, як і в другій половині дому, в тих кімнатах, де вони жили вдвох з матір'ю. Я відвернувся одразу ж, мимоволі намагаючись приховати від Ельжбети неприємне враження, яке ця кімната справила на мене, але вона стежила за мною пильніше, ніж мені здавалося, й раптом, ставши на порозі своєї кімнати, загородила собою двері.

— Дім вітає тебе й приймає до себе. Невже ти цього не відчуваєш? — запитала вона, наблизивши своє обличчя майже впритул до мого.

Я відчував тільки потребу панічної втечі й страх перед відповіддю. Бо, щиро кажучи, я був розчарований зустріччю, яку мені влаштував мій дім, не міг упізнати в цих кутках, мертвих й абсолютно чужих тепер для мене, інтер'єрів, що невідступно снилися мені.

Вона дивилася на мене з цікавістю, надзвичайно уважно, й чекала моєї відповіді. Я буркнув щось, пояснюючи, що був тоді, мабуть, надто малий для того, аби щось запам'ятати. Її це здивувало.

— Я пам'ятаю все відтоді, як мені сповнилося вісім років.

— Я теж. Але тоді, коли мене звідси викрали, я був менший.

— Що? — проказала вона пошепки й зійшла з порога, щоб пропустити мене всередину. Я оглянув цю кімнату, де ми обідали з матір'ю до повернення Ельжбети, вдаючи, що бачу її вперше. Невже я відчув, що мати, накриваючи сьогодні стіл до сніданку в своїй кімнаті, хотіла дати мені наздогад, що сестра не повинна знати про наше вторгнення до її святая святих, про те, що ми під час її відсутності користувалися її робочим столом?

— Ти вже був тут, так? — тихо запитала вона.

Я мить повагався, а тоді відповів:

— Щось не пригадую...

В її голосі забриніли глузливі нотки:

— Ну що ти, я мала на увазі зовсім не ті давні часи. Зрештою, тоді тут мешкала Юзефова з дочкою, і ти міг до них навіть не заходити. Я мала на увазі — тепер, під час моєї відсутності?

Треба було зважуватись і то швидко.

— Здається, ми заходили сюди разом першого ж дня, шукаючи якогось пояснення твоєї відсутності, якоїсь цидулки, чи що.

— А-а, — протяжно мовила вона, наче щось зважуючи, — отже, ви таки заходили. Вона і ти. З першої ж хвилини разом.

— Я не зовсім тебе розумію...

— Нічого, нічого, — заговорила вона швидко і з запалом. — Просто ми чекали на тебе стільки років, тільки ми дві. Я сиділа тут весь час, хотіла цього чи ні, прив'язана до цього села, до цього дому, ми розмірковували майже щодня, як то воно буде, коли ти повернешся, якщо повернешся, і, мов на те, мене не було вдома саме тоді, в ту годину, на яку я теж чекала, заради якої ми сиділи тут. Мене не було, й вона зразу ж неподільно заволоділа тобою. Ні, ні, не кажи нічого. Чи знаєш ти, що багато років вона весь час розповідала мені про тебе, гарного, доброго... Свого мазунчика. Це правда, що я не вміла зустрічати її такими бурхливими вигуками, казати їй кожного вечора «на добраніч».

— Ти просто тоді була ще замала для цього, — урвав я її.

Вона рвучко повернулася до мене.

— Невже? А скільки ж років ти даси мені тепер?

Я глянув на неї трохи здивовано, але вже уважніше, усвідомлюючи, що це пастка. Жінки воліють, щоб ніхто не помічав останніх, прожитих ними років, хочуть залишатися в нашій пам'яті незмінними.

— Я гадаю, що... Тобі можна дати тридцять три роки, — обережно сказав я.

Вона засміялася, і я мимохіть виправився:

— Може, навіть менше.

Я невідривно дивився на неї й помітив, що вона швидко опустила повіки, немовби уникала мого погляду. Невже я образив її, й вона хотіла видатися ще молодшою? Адже це було б смішно, вся ця розмова здавалася мені зайвою, більше того — навіть недоречною між братом і сестрою. Але звідки я міг знати, як треба розмовляти із сестрою, як реагувати на слова матері? Може, не так, зовсім не так розмовляють між собою близькі люди?

Ця думка, яка знову нагадала мені про моє відчуження, про недавнє каліцтво, розбудила в мені й давнє роздратування. Мені раптом здалося, що моя любов до цієї щойно віднайденої сестри стає любов'ю невдоволеною. Я це знав: моя любов до Аліції теж мала легкий відтінок роздратування, невдоволеності. Може, навіть ненависті?

Сьогодні п'ятниця. Аліція з'явиться тут завтра або аж у неділю.

Я запитав Ельжбету про озерце в лісі. Вона відповіла, що пам'ятає його з раннього дитинства. Лепеха? Так, вона заміняла хлопцям ліки й шаблі, з неї вони також плели щось схоже на мати, з яких потім будували курені й схованки. Цього я не пам'ятав, але — ясна річ — дитячі ігри не припинилися після того, як я пішов звідси, й могли бути саме такими.

Пополудні ми сиділи втрьох у вербовій альтанці, і я розповів, — цього разу дуже обережно, — про те, як мені жилося у бауера, про дружбу з хлопцями, з професором Ордою. Тоді я усвідомив, що, мабуть, доведеться вчетверте міняти прізвище й ім'я, хоч для найближчих я назавжди залишуся Тоні. Ельжбету цікавило все: перебування в концтаборі, огляди в Rassenamt, мої післявоєнні турботи, пов'язані з розшуками рідних і хлопців, а також з ботанічним прізвищем. Довідавшись, що в мене є навіть копія цих документів, вона підхопилася з лавки й тут же хотіла бігти по них. Зупинив її не я, хоч і не терпів, коли

хтось порпається в моїх документах, а мама, і то словами, на які я сам ніколи не зважився б:

— Зачекай, він принесе сам. Що за дурна звичка нав'язувати свою волю іншим!

Мені здалося, що Ельжбета відповіла різкіше, ніж годилося:

— Я думала, що тебе теж цікавлять ці документи.

Тоді мати, немовби виправдуючись, прошепотіла з жалем і смутком:

— Я дуже стомилася... Сьогодні така спека. Не хочеться ні читати, ні думати. Мені все це вже набридло.

Я зустрівся з Ельжбетиним поглядом, і ми хвилину дивилися одно на одне. Потім вона почала надзвичайно жваво розповідати про свою поїздку до Варшави й спроби дістати путівку на курорт. Мати не слухала її зовсім — вона роздивлялася мою руку, яку то піднімала, немовби хотіла її поцілувати, то клала собі на коліна. Я намагався слухати сестру, але мені заважала думка, яка вперто поверталася: чому мама захищає мене перед сестрою? Чому її теж так неприємно вражає надмірна цікавість Ельжбети?

За хвилину ми знову повернулися до перипетій мого життя, та Ельжбета була така настирлива, ставила стільки несподіваних запитань, що зрештою і я відчув себе стомленим. Невже вона хотіла довести матері, що краще пам'ятає її сукні, її улюблені вислови, страви? Адже це й так було цілком зрозуміло — вони ж прожили разом усе життя. А може, вона хотіла спіймати мене на якійсь брехні, довести, що я не міг так тужити, бо пам'ятав зовсім мало — не зміг запам'ятати навіть прізвища, під яким жила мати під час окупації? Це було ймовірніше. В усякому разі, вона прагнула принизити мене в материних очах. Мій незграбний захист, мабуть, тільки розпалив її, бо вона тепер говорила дедалі швидше й голосніше, аж поки в її очах з'явився якийсь недобрий блиск. Я ладен був заприсягтися, що це був блиск тріумфу. Я почувався ображеним, в альтанці зробилося душно. Нарешті мати підвелася і, не випускаючи моєї руки, потягла мене за собою до виходу.

— Ходімо, я покажу тобі твої дитячі малюнки, — сказала вона удавано весело. — Мене стомила ця голосна розмова.

Ми вийшли. Ельжбета нас не затримувала, змовкнувши на півслові. Виходячи, я обернувся, щоб помахати їй другою рукою, і знову зустрівся з її поглядом: вона дивилася на мене, нахмуривши брови, дивилася з такою ненавистю, що рука моя здригнулася і опала.

Малюнків було кільканадцять, але я не знайшов серед них острова з вигинами річки. Хвилину я перегортав їх, шукаючи тільки той один, з жалем констатуючи, що малюнки ці погані й зовсім не свідчать про рано виявлені здібності, до того ж вони якісь чужі — я їх зовсім не пам'ятав. Їх могла намалювати будь-яка інша дитина, а може, це взагалі була мазанина Ельжбети, і мама помилково вважала їх моїми?

Вона стояла в мене за спиною, я відчував на шиї її тепле дихання, й, може, тому, що вона не могла стежити за грою почуттів на моєму обличчі, я наважився запитати:

— Що ти хотіла мені сказати... наодинці?

Вона зраділа так, немовби я сказав щось дуже приємне для неї, виконав її найпотаємніше бажання, і, несміливо притулившись обличчям до моїх плечей, зашепотіла:

— Любий, ти все відчуваєш не так, як вона, котра ніколи ні про що не здогадується, а може, вдає, що не здогадується, хоче мене виховувати, повчати, мене, стару матір, на що це схоже, діти повинні тільки питати, завжди питати і слухати відповіді, пояснення, а також спогади, перш за все спогади, бо вони самі не знають нічого, вона теж нічого не знає про тебе, не пам'ятає, каже, що діти не цікавляться меншими на себе на кілька років, на що це схоже — нічого не знати, не пам'ятати, як оце вона, але вона робить це навмисне, вона ніколи не любила цих малюнків, я хотіла повісити їх у себе в кімнаті, та вона не дозволила, а це ж моя кімната, вона часто вдає, що не розуміє, про що я кажу, я, її мати, дратує, стомлює мене, а тепер намагається дратувати нас обох, бо бачить, що ти зі мною ніжніший, кращий, що ти справжній оборонець, мій син, синочок...

Голос її зламався, вона припала до мене, і на плечі мої посипався град вогких, теплих поцілунків. Я не наважувався навіть поворухнутися, відчував до неї великий жаль і водночас щось схоже на відразу. Дотик її м'якого тіла був мені, по суті, неприємний...

Того вечора, повернувшись із прогулянки, я зайшов до неї і, скориставшись із відсутності Ельжбети, — після розмови в альтанці вона намагалася бути свідком усіх наших розмов, супроводжувала нас скрізь, неприховано стежила за нами, за кожним нашим кроком, — я запитав, чи має вона бажання переглянути папку з моїми документами. Реакція матері була для мене зовсім несподівана: вона замахала руками й глибоко втиснулася в подушку, немовби їй загрожував з мого боку раптовий напад. Потім, побачивши мій подив, бо мене й справді так здивувала її реакція, що я не зміг цього від неї приховати, — усміхнулася якось несміло, мовби вибачаючись:

— Не дивуйся, що я... Я не можу осягти всіх цих нещасть і мук. Страждаю так, що тепер, коли ти вже біля мене, волію про ті речі не думати, можливо, навіть і не знати. Дай мені руку.

Я виконав її прохання, і вона знову припала до мене.

Ми мовчали, я не пробував вивільнитися від неї, розуміючи, що вона хоче мені сказати щось таке, що коштує їй великих зусиль.

— Заховай це, — нарешті прошепотіла вона, — заховай від неї. Вона не повинна цього бачити.

— Але чому, чому?

— Вона його знищить, знівечить.

— Мамо!

— Може, й ні, але по-своєму тлумачитиме кожну твою відповідь у цій анкеті. Найкраще заховай документи в стінну шафу. Їй навіть на думку не спаде, що вони там. Ключ також заховай. Зроби це, благаю тебе. Навіщо кидати тінь на ці чудові дні, головне те, що ти тут, тут, тут!

Останні її слова переросли в крик, але це не був крик радості. Я відчув у звуках її голосу якесь дивне емоційне забарвлення, котре не відповідало змістові її слів. Я поцілував її руки, які стискали мої, поправив подушку. Ми розмовляли ще кілька хвилин, потім увійшла Ельжбета зі склянкою чаю, і, не бажаючи її дратувати, я відступив од ліжка й повернувся до своєї кімнати. Та хоч спершу я заховав папку, а потім переглядав книжки, що їх сюди принесла, напевне, мама й поклала на столику, якась думка стриміла в моєму мозку, наче скабка,

й непокоїла так, що зрештою я змушений був зосередитись і замислитись... За хвилину я зрозумів, що материн крик, який констатував мою присутність, жадану присутність у її домі, був криком розпачу.

Вночі я не спав. Читав якийсь роман, дратувався й радів, що переклав його хтось інший. Потім, не маючи снотворного, яке завжди рятувало мене дома («Дома»? Адже мій справжній дім тут, і я повинен навчитися так говорити й так думати), я почав рахувати зорі, які висіли за вікном. У просвітах між листям дерев я нарахував їх кільканадцять. Вони висіли так, наче молоді плоди дерева, наче каштани з золотою, зоряною шкуркою. Але це не допомогло мені заснути. Я довго лежав у темряві, потім дочекався місяця, який забрів під вікно й залив кімнату голубим світлом, намагався думати про нейтральні речі, про ліс, про озерце, оточене частоколом з лепехи. Я робив це тільки з однією метою — щоб загнати назад у підсвідомість думку про матір. Вона запевняла, що прагне забути минуле, — адже я тут, тут, тут, проте вона знала, що зовсім забути про нього не зможе, і тому в її голосі звучав розпач. А може, її лякала нова розлука. Мені треба вирішити, що я далі робитиму: чи пробуду тут іще якийсь час і поїду, щоб потім часто повертатися сюди, чи проведу решту літа тут, у неї, чи, може, заберу її з собою до Варшави.

Це останнє залежало від згоди моєї дружини: все інше — від згоди неприхильної до мене сестри. Найпростішим і найлегшим було б перше: поїхати через два тижні. Чи хочу я цього? Ще не знаю. Чи погодиться вона на це?

Заснув я тільки над ранок, коли за вікном почали вже співати птахи. Прокинувся з передчуттям якоїсь радісної несподіванки: в мене було таке враження, ніби я у відпустці, в лісі, і зараз станеться щось незвичайне. Та раптом мені пригадалося все, що було вчора, і радісний настрій зник, тріснув, як шибка від удару каменя, кинутого лихою рукою.

Суботній день почався дуже спокійно, немовби вчора взагалі нічого не сталося. Ельжбета показала мені вранці свою школу, ми ходили селом, я зблизька оглянув вежу, яка була моїм дороговказом, ми говорили про жителів села, склад яких після війни змінився, про втечу молоді, її колишніх учнів, до міст. Гірко всміхнувшись, вона сказала, що тільки їй одній, видно, судилося сидіти тут довіку, та одразу ж змінила тему, запитала про Аліцію, про наш дім. Потім ми говорили про книжки, вона була начитана, інтелігентна, дотепна. Мені не подобалася тільки впертість, з якою вона поверталася до нашої варшавської квартири, випитуючи буквально про все: який це квартал, яке в нас планування, хто займається хатнім господарством, чи є поблизу якийсь сквер або парк? Я відчував силу натиску, але не зовсім розумів його мету: може, вона думає, що наша мати переїде до нас, а вона, зовсім вільна, робитиме, що схоче? Чи, може, навпаки, прагне розвідати геть усе, щоб переконати матір в абсурдності такої ідеї? Може, вона прагне затримати матір тут, заздрячи мені за ті почуття, яких сама не звикла поділяти ні з ким реальним, живим, чи, може, воліє перекласти на мої плечі тягар, який гнітив її так довго?

Мати говорила про неї так, немовби відчувала, що Ельжбета ставиться до неї з неприязню. Я бачив в очах Ельжбети навіть більше —

ненависть; я не міг помилитися в альтанці, але тоді погляд її був спрямований на мене. З того дня, як сестра повернулася з Варшави, все принципово змінилося. В перший період моя мати здавалася мені майже досконалою, була прихильна, добра, надзвичайно лагідна. Я не знав багатьох матерів. Маля в ставленні до Магди завжди була нерішуча й обережна, бо індивідуальність дочки помітно різнилася від її власної. Але тут я не відчував ніякої чужості, моя мати здавалася мені саме такою, якою мала бути — сердечною і ніжною.

Повернення Ельжбети раптом відкрило мені, що дочка цікавіша й меткіша, що до матері, доброї й наївної, вона може ставитися, як до великої дитини, — іронічно, навіть трохи поблажливо.

Другу половину дня ми знову провели втрьох, однак уже не в альтанці, якої ми з матір'ю з учорашнього дня уникали, а на ганку. В обід перейшла коротка, раптова гроза, й тепер на листі кущів і траві блищали дощові краплини. Розмова не клеїлася, тяглася дуже мляво, і я міг думати про що завгодно; я констатував, що після грози земля така розряджена, як людина після раптових обіймів, і що в нашому маленькому світі теж відбулося подібне заспокоєння: Ельжбета перестала хмуритися і спідлоба дивитися на мене, мати сиділа замислена, тиха й незворушна. Я трохи наче підбадьорився, почав вірити, здавалося б, у недосяжне — у власне примирення з собою, зі світом, а також з усім тим, що досі видавалося мені в ньому чужим і незрозумілим.

Спокій і лагідність цієї пообідньої пори, здавалось, проектувалися на наступні дні, отож я без тривоги думав про недільну зустріч з Аліцією. Я був певен, що вона приїде до мене, але мені не хотілося думати тепер про те, що буде далі. Ще один день спокою, свідомості того, що мрія моя збулася. Заплющуючи очі, ситий і сонний, я відчував у цю хвилину, що досяг повноти. Чого? Невже щастя?

Відтепер ніяких уже виправдань, пояснень, ніяких знижок. Доведеться ставати віч-на-віч з усіма труднощами й долати їх без спроби заспокоїти себе, що мої поразки можна буде завжди пояснити, помилки виправдати, а слабості — обгрунтувати. Я можу не міняти прізвища і вважати його псевдонімом, з яким зжився так, що не хочу від нього відмовлятися, але мушу неодмінно змінити вимоги щодо самого себе. Ніщо мене вже не захищає й не рятує від власного суду, який з усіх існуючих на світі судів — найсуворіший і найбезпощадніший.

Я відчув легкий неспокій, якась тінь, набігла на ясність, у якій я мав розтанути, розчинитися. Я підвів повіки.

Ельжбета стежила за мною, очі її весело виблискували. Невже в мене був смішний вигляд чи, може, я надто демонстративно виключився з розмови?

— Ні, — сказав я мимоволі.

Ця дівчина, здавалося, була постійно наелектризована, з неї немовби випромінювалися неспокій і якась тваринна сила. В таборі такі або гинули відразу, настроївши проти себе есесівців, або жили за рахунок інших, знущаючись із слабших, споживаючи багато «вошивого» хліба й діючи спільно з донощиками.

Про кого це я так думаю? Про рідну сестру?

Я помилився: Аліція приїхала сьогодні пополудні, не чекаючи неділі. Незадовго до вечері, коли я був у саду, почувся шум мотора, але

я не звернув на це уваги і повернув голову лише тоді, коли вона покликала:

— Тоні!

На мене війнуло чимось добре знайомим, немовби хвіртка, яку вона саме відчиняла, була перегородкою між давнім і новим світом. Як швидко відвик я від неї й від цього пестливого імені — так не називала мене ні мати, ні Ельжбета, — я зрозумів це, тільки почувши оклик дружини. Я був для них «сином» або Тадеушем, це ім'я шокувало мене перші два дні, але я, мабуть, уже до нього призвичаївся, якщо ім'я «Тоні», здавалось, припливало звідкись із минулого, з далекого далека.

Вона стояла у відчиненій хвіртці, проте не заходила, явно ждучи моєї реакції, запрошення ввійти до саду або хоча б того, що я вийду їй назустріч. Але я стояв на місці, відчуваючи, що ноги мене не слухаються, а в мозку — повна порожнеча. Сталося! Настав час розмови, якої я уникав навіть у думках.

Ми дивилися одне на одне цілу хвилину. Раптом я почув неголосний крик: це мати, стоячи у вікні, вихилилася так, що її сиве волосся торкнулося півонії. Аліція могла нічого не бачити, бо вікно частково затуляли дерева й квіти, але мати дивилася на неї широко розкритими очима. Я знову подивився в бік хвіртки.

Аліція все ще стояла непорушно, однією рукою тримаючись за огорожу. Вона була напрочуд струнка, її смарагдового кольору плащ мав приємний колір надії. Це ідіотизм, і я це знаю, але я завжди бачу надію в зеленому кольорі. Ясне волосся вибилося з-під білого капелюшка без крисів, який я бачив на ній уперше, обличчя було спокійне, свіже. Моя Аліція. Як давно не дивився я на неї очима інших людей! Як давно не помічав, що вона молода й гарна.

Я мимоволі вигукнув «Аліціє!» й рушив до неї. Краєм ока побачив, як Ельжбета відриває матір од вікна й веде її в глиб кімнати. Потім завіска опустилася, і ми з Аліцією залишилися в саду зовсім самі.

Вона була інша, ніж здавалася мені звіддалік, на обличчі її з'явилася якась неприродна блідість, а очі дивилися на мене так, як часто дивилися під час моєї хвороби — пильно, вивчаючи відтінок шкіри, чистоту білків очей, колір губ. Тоді вона шукала слідів, якими фізичний біль позначав обличчя хворого, а тепер явно прагнула відкрити і знайти в мені те нове, чуже, що відірвало мене від неї й тримало тут, у цьому домі.

— Тоні, — мовила вона ще раз.

Я був якийсь скований, як завжди, коли не почуваю впевненості у власних силах, коли граю роль, нав'язану мені іншими. Я мовчки поцілував її руку й спробував усміхнутися, та вона була вельми серйозна й пильно дивилася на мене.

— Ти залишився тут через те, що... знайшов?

— Так.

— Ти цього певен?

— Так.

— Я приїхала.

— Так, бачу.

— Це добре чи погано?

— Ти повинна була колись приїхати. Познайомитися з ними.

Вона відсахнулася, немовби від удару.

— Познайомитися... з ким?

— З моєю матір'ю і сестрою.

Вона не змогла приховати мимовільного розчарування й пригніченості. Щось прошепотіла, я не розчув, але мені здалося, що вона сказала: «і сестрою»... За хвилину, вже спокійніше, додала:

— Ти хочеш, щоб я зайшла до будинку, чи, може, спершу підемо пройдемося?

Мені було дуже прикро, що вона бачить мене наскрізь, відгадує моє бажання втекти, будь-що уникнути неприємної зустрічі і болісних сцен.

Відсунути їх бодай ненадовго, затягти час гри. Вона пропонувала мені саме це. Відкладення вироку.

Я мовчки кивнув і показав рукою на луки, які звідси було добре видно. Ми рушили в тому напрямку, але в цю хвилину до мене знову долинув крик, тепер уже різкий і пронизливий, і я зупинився, повернувши обличчя до вікна.

Вони стояли там обидві: мати затиснула долонями уста, але з вікна тепер висунулася не вона, а Ельжбета і, відхиливши рукою віття кущів, дивилася на нас. В очах її я побачив добре знайому вже мені ненависть.

Я розповідав Аліції про все й водночас ні про що. Віднайдення, здійснення мрій... Це вона могла зрозуміти й осягти, навіть не розпитуючи подробиці, які були тут малозначні. Зате я жодним словом не згадав про свої дрібні розчарування, про історію з папкою, про сестру і її ставлення до матері, до мене, бо в мені вже укріпилася певність, що в боротьбі, яка сьогодні спалахне, Ельжбета виступить проти мене.

Ми поверталися, обоє стомлені блуканням і розмовою. Я уважно слухав Аліцію: є такий вихід, а є й такий, два варіанти третього виходу. Я уже встиг перебрати їх у думках і, злякавшись, відмовився від кожного з них: мої останні безсонні ночі нагадували гру в доміно, під час якої викладають різні комбінації кісточок. Раптом Аліція зупинилася й задивилася кудись перед себе, на обрій. Вона дивилася, нічого не бачачи, але так, немовби раптом відкрила там щось таке, що здивувало її, паралізувало. Я мимоволі запитав:

— Що з тобою?

Вона не відповіла. Я нахилився до неї й повторив своє запитання. Тоді вона раптом відвернулася і спершу пішла, а потім побігла в протилежний бік. Коли я наздогнав її і обняв за плечі, то здивувався: такою переляканою, розгубленою й пригніченою я не бачив її ще ніколи.

— Я тобі вже не потрібна, — з розпачем у голосі повторювала вона, — не потрібна!

Це було так несхоже на Аліцію й на те, чого я від неї сподівався, що я зовсім розгубився. Замість мовчати, що зміцнило б моє становище в завершальній фазі боротьби, я сказав те, що вже давно усвідомлював, хоч приховував увесь час, принаймні намагався приховати від неї й від себе:

— Ні, потрібна! Потрібна, потрібна...

Ми знову були спільниками, але, в такому разі, існував хтось третій, проти кого нас об'єднала ця судома страху. А може, це було тільки майбутнє, нове, інше, для нас, хто виніс нелегкий досвід з минулого, завжди грізне, бо було сповнене потенційних небезпек?

Не знаю, я нічого вже не знаю.

Всю пообідню суботню пору я пам'ятаю й бачу немов крізь туман. У пам'яті миготять різні образи, я пригадую матір, знервовану, але щиру, Ельжбетині очі, втуплені в наші обличчя, протест матері, коли моя дружина нахилилася до її руки, і коли вона зірвала з ясного волосся Аліції капелюшок без крисів. Збентежившись, вона почала виправдувати цей свій незрозумілий жест:

— Я хотіла тільки торкнутися, погладити. В тебе, дитино, таке волосся, яке мав мій синок, коли він був маленький. Пушисте, м'яке.

— Але ж, мамо, ти помнеш пані капелюшок, — запротестувала Ельжбета.

Вона відібрала капелюшок від матері, яка, всупереч своїм словам, замість того, щоб гладити невістчину голову, м'яла білий шовк капелюшка. Я пам'ятаю, що Аліція заперечила, мовляв, нічого страшного, капелюшок недорогий і торішній. Після цієї сцени точилися розмови, які неможливо було запам'ятати, потім Аліція оглядала будинок, вечеряла разом з нами й довго гомоніла з Ельжбетою, не знаю, про що, бо я не дослухався, розмовляв із матір'ю, заспокоював, гладив її руки. На противагу Аліції, вона не скаржилася, не висловлювала ніяких претензій, нічого не вимагала. Тільки констатувала, що моя дружина, мабуть, дуже настирлива; я заперечив це. Мені чомусь не хотілося нападати на Аліцію, навпаки, я зайняв недоречну й непотрібну оборону.

Пізнього вечора Аліція кудись ненадовго зникла, а коли повернулася, на ній був плащ і капелюшок.

— Ходімо трохи прогуляємося, — весело сказала вона, але я знав, що Аліція зібралася в дорогу, і був певен, що вона вже попрощалася з матір'ю в її кімнаті.

Ми мовчки пройшли через темний сад і опинилися на дорозі. Аліція увімкнула мотор і фари: я весь час мовчав, і тоді вона запропонувала трохи пройтися.

Ми неквапливо пішли, й Аліція почала з того, що вона добре розуміє, чим є для мене це відкриття, що вона сама розхвилювалася тут, що дім дуже милий, хоч і занадто сільський. Учительський фах зробив з Ельжбети деспотку, її голос набув таких гострих ноток, але вона призналася їй, що любить матір і що вони чудово розуміють одна одну. Ельжбета розпитувала її про все, про мої спогади з часів дитинства, навіть про мій вік, а потім викладала зміст розмов зі мною, згадувала історії, які я так гарно вмів розповідати, сказала, що в мене є дар оповідача, мати мною зачарована, але стомлена, бо говорить надто багато й надто довго висиджує в кухні, і це її стомлює, але вона прагне у всьому догодити синові; мати легковажна, зовсім не дбає про своє здоров'я, живе в світі ілюзій.

Попереду все вже тонуло в темряві, отож ми повернули назад, топчучи смуги світла фар; ми ходили сюди й туди, аж поки від цього кружляння довкола машини й жування однієї й тієї самої теми мені запаморочилося в голові, заболіли очі, засліплені світлом. Я мовчав довго й уперто, і словом не перебиваючи монолог Аліції; зрештою, вона теж стомилася, стала біля машини і, відчиняючи дверці, сказала те, що хотіла сказати зразу ж після приїзду:

— Вертаймося.

Та я ніяк не зреагував на цю її пропозицію, і тоді вона додала:

— Вертаймося додому.

Ми хвилину стояли непорушно, уникаючи дивитись одно на одне. Потім вона знову заговорила, щось пояснювала й нарешті вигукнула:

— Невже ти хочеш замучити її на смерть? Твоє серце теж не витримає такого напруження. Будь обережний!

Яке це все було мені знайоме, звичне. Будь обережний, будь обережний, Тоні!

— Я хотів би ще на якийсь час залишитися тут, — нарешті спромігся я на відповідь. — Я так мало знаю про неї. І так мало розповів їй про себе...

— Зате ти встиг розповісти їй усі можливі казки, — ущипливо сказала вона й припустилася цим помилки. — Матерям не розповідають явно прикрих речей, на це існують дружини. Невже ти залишишся тут тільки для того, щоб розповісти їй про блощиць, про дизентерію, про всі види покарань, яких ти зазнав там? А може, ти хочеш розказати їй про те, як хлебтав баланду, як крав лушпайки і як їв «вошивий» хліб? Про те, як відразу ж проковтнув сухар, котрий залишився тобі після того, як застрелили Мірека? Ти навіть не зачекав, поки захолоне його тіло...

Я мить постояв непорушно, а тоді мимоволі затулив обличчя рукою й відступив у темряву. Мабуть, Аліція тоді згубила мене з очей, бо раптом кинулася за мною, ловлячи простягнутими руками повітря, горнучи його до себе й повторюючи:

— Я не хотіла! Тоні! Вернися! Тоні!

Шо було потім? Я знову тримав її в своїх обіймах, вона плакала, я вперше бачив, як вона плаче, ми знову ходили по дорозі в світлі фар, говорили вже тепер обоє, я намагався щось пояснити й нарешті пообіцяв, що повернуся в четвер. Тільки один тиждень для мене — невже це так багато? Вона погоджувалася, що небагато, погоджувалася тепер на все, але застерігала перед Ельжбетою:

— У ній є щось таке, чого я ще не розумію, не встигла усвідомити. Але безперечне одне: ти їй не потрібен, вона тебе знищить. Знищить, як хотіли тебе знищити фашисти. Бережись, Тоні.

Де я вже чув подібні слова? Ага, то Ярек колись пояснював мені, що фашисти знищать нас, бо ми їм не потрібні. То Ольо повторював у темному грузовику: «Ти помреш, помреш, помреш».

Коли ми знову наблизились до машини, то відчули себе зовсім знесиленими.

— Спробуй зрозуміти, будь поблажлива, — сказав я.

Вона кивнула головою, що, мовляв, усе розуміє.

— Тобі треба як слід поміркувати над цим, замислитись. Мені зрештою теж.

Аліція поцілувала мене, як завжди; вона була вже зовсім спокійна. Сівши в машину, вона грюкнула дверцятами й рвучко рушила, нічого більше не сказавши мені, не давши ніяких рекомендацій, навіть не помахала рукою на прощання. Залишила мене самого на темній дорозі й швидко віддалялася, як колись Магда. І тоді мене охопила паніка. Я мовчав, коли вона була слабка й розгублена, але коли побачив її знову сильною, рішучою, врівноваженою, я відчув себе непевно. Їй треба поміркувати? Їй теж? Мені стало страшно від цих слів. Я раптом побачив, що йду не в бік дому, а простую кудись у темряву, в порожнечу. Я повернув назад, раз по раз наказуючи собі в думках: «Тобі треба взяти

себе в руки, повернутися і вчинити опір. Будь обережний, але повернися».

Я довго й старанно зачиняв за собою хвіртку.

Ніч ця для мене була тяжка, як ніколи. Я заснув на годину чи дві перед самою північчю, але потім мене почали мучити якісь страхи, я задихався, відчув у серці біль. Я встав, бо мені було легше сидіти, ніж лежати, і накидав на клапті паперу, який лежав на столику, план завершального дня. Я робив це для того, щоб повернути собі рівновагу й щоб справді нічого не забути. Отже, по-перше: вранці піти до крамнички й запастися сигаретами; надалі не дозволяти, щоб їх приносила мені мати чи Ельжбета. Купити якихось ласощів, меду, кави і чаю. По-друге: написати до видавництва, яке пропонувало мені переклад, важкий і нецікавий, що, подумавши, я вирішив прийняти цю пропозицію. Тепер мені треба буде заробляти значно більше. По-третє: вийняти з буфета папку, повернути мамі ключ і показати документи Ельжбеті. Між нами немає й не може бути ніяких таємниць, недомовок, дрібної брехні. І врешті: поговорити відверто з Ельжбетою, попросити її, щоб вона розповіла мені про своє раннє дитинство. Я ще не питав її про це, взагалі не питав ні про що.

Ніч за вікном була парка й душна, але я відчув себе бадьоріше після того, як склав цей план.

У неділю вранці мати, повернувшись із костьолу, куди вона ходила скласти богові дяку за моє повернення, відчула себе раптом зле. Вона лягла і попросила, щоб обід подали їй у ліжко: мені Ельжбета принесла якесь холодне м'ясо, страву, яка була влучною ілюстрацією до її слів про те, що мати надірвала свої сили, стараючись догодити мені й моєму апетитові.

Я сидів біля ліжка хворої дуже довго, щось розповідав їй, проте вона не слухала моїх слів з належною увагою, тільки пильно дивилася на мене. Потім я понаписував листи й нарешті згадав про документи. З папкою в руках я зайшов до кухні, де поралася Ельжбета. Побачивши мене, вона застигла, мов укопана, й так міцно стиснула пальцями краї таці, яку тримала в руках, аж вони побіліли. Я здивовано дивився на її руки, намагаючись зрозуміти, що сталося, а вона вп'ялася очима в мою папку. Я подумав, що її схвилювала моя готовність показати їй ці такі важливі для мене документи, що вона не спроможна подолати свою цікавість, але вона спитала раптом з надією в голосі:

— Ти їдеш?

Аліція мала рацію, я повинен був її остерігатися, але не подав і знаку, що зрозумів її намір, і вирішив поки що не вдаватися до захисту. Я простяг їй папку, пояснив, що тут лежать документи, яких вона не встигла ще побачити, і попросив приділити мені кілька хвилин уваги. Вона спідлоба глянула на мене, але я наполягав на своєму, отож ми домовилися, що поговоримо після вечері, коли мати засне.

Я залишив її на кухні й подався на луки. Вчора, коли я був там з Аліцією, я не чув пахощів скошеного сіна, але сьогодні вони огорнули мене, одурманили, і я, піддавшися їм, упав на пружну постіль; зарившись обличчям у сухі вже трави, я спав довго й міцно і прокинувся, вже коли заходило сонце.

Я відчинив хвіртку й пішов через сад іншою стежкою, не тією, що завжди, і моя цікавість довела мене до запасних дверей будинку. Та

вони були замкнені, отож я повернувся, щоб піти назад, і раптом побачив їх у кухні обох: мати стояла спиною до плити і, відхилившись, намагалася уникнути Ельжбетиних ударів. Я мимохіть кинувся її рятувати, але коли опинився під самим вікном, раптом побачив, що мене відділяють від неї грати й що Ельжбета тільки вимахує біля самого материного обличчя пачкою документів, вийнятих із моєї папки. Помилки тут не було ніякої: папка лежала на підлозі, біля її ніг. Я почув те, що вона говорила, і вже не зміг звідти піти.

— Виходить, ти знала, знала про це раніше, ніж я. Ти знала з самого початку, що він молодший від мене на два роки?

— Так, але ж...

— Що в нього не було сестри мого віку? Що його викрали з шосе, а не забрали з дому, як нашого Тадека? І ти кажеш про це тільки тепер, тільки тепер признаєшся в цій брехні?

— Не муч мене!

— Тепер ти скажеш усе до кінця. Я бачила, як ти хитрувала, як спрямовувала розмову на всякі дрібниці, тільки б уникнути головного. Ти чудово грала, мамо, чудово! Але мене ти не обдуриш, не зможеш, не зумієш!

— Ти робиш із мене чудовисько.

— Я завжди вгадую твої думки. Ти слухала його казочки, бо вони були тобі приємніші, ніж правда, ти не хотіла чути про муки, яких зазнав Тадек, воліла не знати про це, хоч цей дурисвіт і хотів сказати тобі геть усе. Похвалитися тим, що вижив, що вцілів.

— Ельжбето!

— Ці документи... Але ти знала ще до цього, незалежно від них. Я тільки підозрювала, а ти знала. Навіщо ця гра? Ти й далі хочеш себе обманювати? Бачити його, мати біля себе замість сина?

— Я більше не можу, Ельжбето...

— Не прикидайся. Ти ховаєшся в хворобу, бо не бачиш ніякого виходу. Ти можеш звинувачувати мене в жорстокості...

— Так, так!

— ...але ти не можеш звинуватити мене в черствості. Я любила тебе завжди, хоч ти віддавала перевагу йому, пестила його, цілувала, а мене, по суті, ніколи. Мені іноді так хотілося, щоб це сталося зі мною, щоб німці взяли й вивезли мене, а не його, тоді, може, я теж стала б твоєю «крихіткою», «дорогою донечкою», бо була б далеко від тебе...

— Пожалій мене...

— Але ти не звертала на мене уваги, хоч я віддавала тобі все, пробувала піти від тебе, однак не змогла, повернулася, поховала себе тут чекаючи. Я терпіла всі ці твої розмови про нього, спогади, хвороби, до яких довів тебе він, а не я. Я чекала разом з тобою. Але не цього! Не цього!

— Ельжбето!

— Не брехні!

Це були останні слова, які я почув. Я ненароком ворухнувся, Ельжбета повернула голову до вікна і, побачивши мене, рвучко кинулася до матері. Притуливши до грудей її голову, вона заспокоювала її, відгороджувала від мене бар'єром рук, немовби захищала перед раптовою небезпекою, повторювала:

— Пробач мені, пробач, пробач!

Вони не плакали, я чув тільки їхнє прискорене дихання.

Я відвернувся і пішов геть.

Чи довго блукав я лісом, луками? Не пам'ятаю, моя голова була зовсім порожня. Тільки небо, яке впало на неї під тим вікном, яке придушило її, тиснуло тепер нестерпним тягарем на мою потилицю, плечі... Я мусив лягти і, наче хворий звір, усім тілом торкнутися землі. Я пам'ятаю, що гриз якісь билини, щоб не завити. Я не думав ні про що. Біль серця — фізичний біль — у поєднанні з розгубленістю, яка охопила мій розум, зробили мене раптом зовсім хворим. Дійшло до того, що біль, який дедалі наростав, вирвав з моїх грудей вигук: «Мамо!», і що зразу ж після цього, сповнений жаху, я почав шепотіти: «Ні, ні!»

Я склав собі довгу низку запитань, які хотів поставити моїй матері, коли нарешті знайду її, і ще довший перелік тих речей, у які мав її втаємничити. Не один рік виношував я в думці теми, на які говоритиму з нею, підтримував почуття, гідні тільки її уваги. Тепер мені хочеться сміятися з цих надій і розрахунків: «Є речі, про які можна розповісти тільки матері. Тільки вона здатна залікувати гнійні рани пам'яті...»

Я прийшов сюди, знайшов її, а що сказав? Який тягар зміг перекласти на її плечі? Все виявилося обманом, брехнею, ілюзією. Мене обманула дитинна радість бути біля матері, свідомість того, що вона — відпочинок, спокій, єдина доброзичлива, поблажлива і справді близька людина. Брехнею виявилися її слова, що для нас розпочинається нове життя, не схоже на те, яке було досі, хоч воно й зіткане з давніх споминів. Я зовсім не змінився, моє життя теж не змінилося. Я скуштував потрави мертвих і повинен тепер повернутися до мого пекла, як поверталася до тартару Персефона.

Я назавжди залишуся одним із тих, про кого Аліція казала, що вони не вміють забувати, що ждуть якихось змін у світі, щоб змогти у ньому жити, щоб бути в злагоді з людьми й самим собою. А та жінка! Невже тому вона так злякалася мене першої хвилини, невже тому забилася в найдальший куток кімнати, що боялася не Ельжбети, а власного розчарування? Вона передбачала це, відчула зразу, що я — не її син і що дочка врешті-решт розгадає її гру? Моє ім'я... Тепер я вже розумію, чому вона не могла пригадати жодне з моїх пестливих дитячих імен, чому дивувалася, що я не пам'ятаю старшої сестри. Бо Ельжбета була таки старша за мене, старша, і її теж здивувало, коли я сказав, що їй тридцять років. Я видав себе саме тоді. А потім? Я не впізнавав стін, меблів, молов про якісь півники... Як це сталося, що я одразу не помітив усього того, що відштовхувався від спогадів, котрі для них не існували, як для мене не існувало озерце в лісі, тартак, малюнки того хлопця? Через те Ельжбета й хотіла зразу ж бігти по документи, про які я розповів її матері в альтанці.

Я відчув щось схоже на полегкість, підвівся й рушив у бік села. Втома від тривалої ходьби притупила мій гнів. У саду було темно й порожньо, хоч я вранці й просив, щоб Ельжбета приділила мені кілька хвилин, хотів поговорити з нею про наші плани на майбутнє. Наші?

Краще не думати про це, зовсім перестати про це думати!

Невже я знав, що застану її саме там, у тій задушливій альтанці, де вона вперше глянула на мене з ненавистю, не як на чужого, бо ще не була цього певна, але вже як на непроханого гостя, що позбавляє її тієї крихти материнської любові, яку вона змогла завоювати для себе, принісши в жертву все своє життя, хоч ця жертва, може, була вже зай-

ва, може, її вже забула матір, котра не могла намилуватися на свого сина?

В альтанці було темно, але червоний вогник, якого я шукав і який чекав мого приходу, злетів раптом угору й освітив її щоки, очі. Вона дивилася на мене пильно й невідривно і, подавшись уся вперед, чекала, що я скажу. Але я мовчав. Хвилювання й гнів мої вже минули, і я відчув тільки втому, мені було зовсім байдуже до того, чого я ще недавно хотів від цієї зовсім чужої, ворожої до мене жінки.

Вона намагалася говорити спокійно, але голос її був якийсь глухий, чужий.

— Може, це навіть і краще, що вийшло саме так. Ми уникнемо неприємних розмов, непотрібних уже очних ставок.

Я мовчав. Вона насилу витискала з себе слово по слову.

— Ви, мабуть, прийшли сказати, що хочете нас покинути?

Слово «ви», хоч його й треба було сподіватися, боляче різонуло мій слух.

Я похитав головою. Їй у темряві важко було відгадати, що означає цей жест — згоду чи, може, заперечення, через те вона злякано підвелася й підійшла зовсім близько до мене.

— Що ви сказали?

— Нічого.

Мені не хотілося ні щось казати, ні за щось боротися, ні когось звинувачувати. Я відвернувся і вийшов з альтанки. Ельжбета наздогнала мене й заступила дорогу. Тепер мені добре було видно її обличчя, скривлене гримасою болю. А може, то був не біль, а тривога? Так, мабуть, це була тривога — вона чогось боялася, і саме тому я запитав:

— Чого вам іще треба від мене?

Вона збентежилася, вся якось зіщулилася й раптом стала схожою на матір. Хрускаючи пальцями, схвильовано сказала:

— Вона ні про що не знає. Я затулила її тоді, вивела з кухні. Якщо ви... якщо ви говоритимете з нею так, як зі мною, вона цього не витримає. Не треба так...

—Я з вами ні про що не говорив. Це неправда.

— Все неправда, я знаю. Як і те, що ви ошуканець. Я вас скривдила, але благаю — не карайте матір, вона покарана вже аж занадто, сподіваюся, ви помітили, що іноді до неї вертаються дивні химери? Це внаслідок тяжкої хвороби. Не мстіться їй, адже вона була до вас така добра. — Ельжбета мить помовчала, а потім видушила з себе, опустивши очі: — Вона любила вас.

Це був другий удар, незапланований з її боку, але ще болючіший, ніж оте звертання на «ви». Любила мене... Для неї важливе було тільки це, а мої почуття взагалі не бралися до уваги.

— Тільки не це, — сказав я дуже гостро. — Не треба так. Хвилину тому ви хотіли, щоб я поїхав геть. А зараз? Чого ви ще від мене хочете?

— Не знаю. Я й сама не знаю, — прошепотіла вона.

Я торкнувся її плеча, останній раз глянув на це зім'яте, нещасне обличчя, обличчя, яке ніхто не любив, і в пориві раптового жалю легенько підштовхнув Ельжбету в бік дому.

— Ідіть до матері. Ви їй потрібні. Вранці мене тут уже не буде.

Вона вагалася, уникала дивитися мені в очі й трохи не плакала.

— Що я їй скажу?

Хвиля жалю відринула, слабість цієї жінки пробудила в мені найгірші інстинкти. Я знизав плечима.

— Це вже не моя справа. — І швидко пішов, не озираючись, тільки тепер відчувши ненависть до неї, до себе, до всього світу.

Я попрямував у бік лісу, ніч була темна, і я раз по раз спотикався об коріння дерев. За хвилину я вернувся на дорогу, поминув костьол, будинок і раптом у темряві побачив вогник. Мимоволі пішов у тому напрямку і йшов так довго, аж поки лещата, що стискали мої скроні, трохи розслабилися, і я зміг нарешті думати.

Півгодини. Я давав собі півгодини на те, щоб остаточно вирішити, чи піду звідси зараз, уночі, чи, може, зачекаю до світанку. Протягом цього часу я повинен для себе визначити, як поводитимусь далі, щоб не платити злом за добро, за ту крихту почуття, яким вона мимоволі обдарувала й мене, гадаючи, що я її син. Запевнити її, що вона повинна чекати й далі, пригадати, що я знав у таборі якогось Тадеуша? А що далі? Що він живий, але став німцем, який не усвідомлює свого походження? Що він живий, але не хоче вертатися на батьківщину або не може цього зробити, бо тяжко хворий, бо він каліка, піддослідний кролик? Що не пам'ятає адреси, прізвища або що просто не хоче вертатися, що забув? Що помер?

Всі ці версії могли бути правдиві, але всі вони були однаково неприйнятні, і я відкинув їх. Для неї залишається тільки забути, викреслити все те з пам'яті, щоб нарешті жити, або тішити себе ілюзіями, чекати до кінця, щоб мати сили й далі нести ношу життя, щоб існувати.

Я розсміявся від думки, що ми з нею опинилися в подібній, майже ідентичній ситуації. Я злорадно й водночас з полегкістю констатував, що, мабуть, уперше за багато років думаю передусім про матір і тільки потім про себе. Це була компенсація для тієї, невідомої. Справжньої матері.

Я опинився під освітленим вікном сільського шинку. Штовхнув двері, й на мене війнуло запахом диму, пива й людського поту. В невеличкій прямокутній залі за столиками сиділо багато чоловіків, збуджених голосною розмовою й алкоголем. Я поминув залитий кавою буфет, протиснувся до порожнього столика в кутку й замовив собі сто грамів горілки. Я мусив випити коньяку, горілки, чого завгодно; я знову відчув, що в мене хворе серце.

Люди розмовляли, кричали, про щось сперечалися, вибухали сміхом. Я заціпеніло сидів, ні про що не думаючи. Хтось відчинив поблизу вікно, і в залі стало не так шумно. Я відчув себе краще, набагато краще, майже зовсім добре. Я замовив іще чарку, а потім уже перестав і рахувати, а просто замовляв: іще одну, іще. Я міг нарешті розслабитись, відпочити, ні про що не думати.

Я, мабуть, задрімав, бо коли прочумався, то побачив біля себе офіціантку, яка сказала, що вже пізно й шинок зачиняється. Майже всі відвідувачі вже порозходилися, зала була провітрена, відчинені двері запрошували до виходу.

Вкотре це вже йшов я сьогодні в напрямку дому? Невже всі початки й закінчення моїх чергових втілень завжди будуть пов'язані з тією чи іншою сільською дорогою? Вегеріх, Вегеріх. Світло фар. Танець людей— тіні на шосе. Я живий! Маленька француженка піднесла руки й кричить: «Maman! Je suis là, vivante!» Дім, дім. Мама! Мамо! Знову темрява, придорожні канави, бур'яни.

Я не звертав більше на узбіччя і йшов серединою дороги, дослуха-

ючись до звуку своїх кроків; раптом до мене повернулася спокуса: підійти ще раз, як кілька днів тому, до хвіртки, штовхнути її, глянути на дім. Той, який я міг би, може, відшукати, коли б почав усе наново, який десь усе ж таки повинен бути, є, жде, у вікнах його горять вогні й запрошують усередину. Стати знову в саду, знову дивитися на вікно, яке відчиняється, пережити трепет ще одного хвилювання, ще одне повернення, як Персефона.

Я зовсім не п'яний, бачу вже ці вогні, свідомо прямую до них, а вони не щезають, як уві сні, а навпаки, стають щораз ближчі і ясніші. Я йду, наддаю ходи...

Це горіли фари вантажного автомобіля, який стояв неподалік од відчиненої хвіртки. Двоє чоловіків міняли колесо, про щось радилися, сперечалися. Може, перед цим вони брали воду з садової криниці? Я пройшов повз них, але раптом згадав про відчинену хвіртку, й до мене повернулася спокуса, а разом з нею перша по-справжньому твереза думка: «Папка. Я мушу забрати папку. Зараз ніч, і я не зустріну нікого, зайду тільки на хвилину, розтану в темряві саду. В теплі дому, який уже спить».

Я звернув у хвіртку й залишив її відчиненою, подумавши, що зачиняти її на такий короткий час не варто. Став на стежці й ще раз подивився на будинок. Він стояв тихий, темний, немовби в ньому все вимерло. Я не знав, чи мені вдасться залізти до моєї кімнати крізь вікно, й пошукав у кишені електроліхтарик, але тільки-но він блиснув у темряві, як за плечима я почув шепіт:

— Будь ласка, загасіть! Стежка рівна, зовсім гладенька.

Біля мене стояла Ельжбета.

— Я нічого не бачу.

— До будинку всього кільканадцять кроків. Ідете зі мною?

— Так.

— І ще одне: будь ласка, не кажіть нічого, коли ввійдете до сіней, зразу ж звертайте до кухні. Там вам доведеться перечекати.

— Перечекати? Що саме?

— Напад. Зараз я не можу про це говорити.

— Заходити?

— Так. Швидко і якомога тихіше.

Я зайшов і тихо прокрався до неосвітленої кухні, але в дверях залишив невеличку щілину, крізь яку побачив «маму»: вона застигла на порозі своєї кімнати. На ній був якийсь довгий, теплий халат, але вона все одно мерзлякувато щулилася й підняла комір аж на саму шию. Ельжбета увійшла тільки за хвилину, гучно грюкнувши за собою дверима. В передпокої було темно, «мати» тримала в руці свічку, і я помітив її зосереджене обличчя, очі, які дивилися в глиб сіней.

— Хто там? Сюди не можна! — голосно попередила вона.

— Це я, мамо, — сказала Ельжбета, виринувши з сутіні.

— Я бачила, як вони заїхали у двір. Фургон, великий фургон. Не впускай їх.

— Не турбуйся, не впущу.

— І нічого не бійся. Я їм тебе не дам!

— Ходімо до кімнати. В сінях протяг, холодно.

Ельжбета ступила крок уперед. «Мати» простягла до неї руку.

— Вони приїхали по тебе, ти це знаєш? Та сама санітарка в білому чепчику й зеленому фартусі. Спершу Тадзьо, а тепер ти. Їм усе мало. Чо-

му вони так довго стоять біля нашого будинку? Не хочуть їхати з порожніми руками?

— Мамо, це не вони. Це свої.

Вона засміялася — хрипко, неприємно.

—Хто? Хлопці з лісу? Звідки б вони взяли цей грузовик? Не будь наївною. Сама бачиш, що вони навіть не маскуються, стоять із засвіченими фарами. Тобі видно звідси білий чепчик? Я вже сьогодні раз зірвала його в неї з голови, але вона знову в ньому.

— Я певна, що вони зараз поїдуть.

— Підійди ближче. А тепер признайся: вони дали тобі цукерків, і ти хочеш мене обдурити?

Я побачив, як Ельжбетина рука лягла на її згорблені плечі.

— Мамо, це справді не вони.

—Не вір їм! — вигукнула вона, і в голосі її забриніла лють. — Ті, що забрали Тадзя, теж так само казали: мовляв, санітарка тільки перевірить, чи в домі немає хворих. Я впустила їх, а вони побачили його й забрали. Не пускай нікого, чуєш? Візьми двері на засув!

— Вони засунуті.

— На ключ! На ключ! Я залишуся тут, під дверима, а ти не упирайся, роби, що я кажу, ти ще мала, дурна й нічого не розумієш, а я все знаю і вдруге обдурити себе не дам. Я загашу свічку, а ти подивись, чи немає світла в кухні. Добре, що я не засвітила лампу в кімнаті. Вікно! Зачини в мене вікно! Тільки тихенько, іди навшпиньках.

Якусь хвилину не чути було нічого, крім бою годинника, який висів у кухні. Годинник вибив північ. Потім знову до мене долинув шепіт:

— Це ти, Ельжбето? Ставай тепер отут, біля мене. Вони не зможуть відірвати мене від тебе навіть силою.

— Двері витримають, я міцно вперлася, але дихаю надто голосно. Ти чуєш, як я дихаю?

— Так.

— Їм, мабуть, не чути, бо вони ще тільки в саду. Як ти гадаєш, вони мене чули?

— Ні. Думаю, що ні. Зрештою, це були не вони, я вже тобі казала.

— Хлопців з лісу ми не пустимо також. Німці взяли б потім заложників, узяли б мене, ти залишилася б тут сама, а ти боїшся. Скажи, ти й тепер боїшся, хоч я з тобою?

— Так, мамо.

— Я це знала. І ти не змогла б жити без мене, правда ж? Весь час разом, разом, відколи забрали Тадзя. Ти пам'ятаєш його?

— Мамо, прошу тебе...

— Ти волієш про нього не згадувати, шкодуєш тепер, що дражнила його, коли він не вмів іще добре говорити: «блат, блатик». Ти не любила його, правда? Моя смуглявко! Навіть вони тебе не хотіли. А в нього було таке ясне кучеряве волосся. Вони... Я боролася з ними, виривала його з їхніх рук. Кричала: «Не дам! Ні! Ні!»

Вона загупала кулаком в двері.

— Мамо!

— Боже, що я наробила? Тепер вони прийдуть по тебе. А я вже зовсім не маю сили. Ельжбето!

— Я тут, мамо.

На хвилину запала тиша, потім я почув слабке зітхання й голос дочки:

— Ходімо, зіпрись на моє плече, я відведу тебе до твоєї кімнати. Тобі треба лягти і відпочити.

В темряві почулося якесь шамотання.

— Ні, ні! Пусти мене. Там темно. Це могила. Я туди не хочу!

— Зараз буде ясно.

В кімнаті навпроти блиснуло світло. Ельжбета, мабуть, повернула у темряві вимикач, який був біля самих дверей.

Потім двері зачинилися, й настала тиша.

Я вислизнув із кухні, присвічуючи собі ліхтариком, знайшов папку і надів піджак. Тепер я вже міг рушати в дорогу. Я поспішав, хотів під'їхати грузовиком до найближчої автобусної зупинки, але машини вже не було. Спершу я йшов дуже швидко, майже біг, аж поки мене не пройняв знайомий біль і не здавив віддих. Я мусив зупинитися. Потім неквапно побрів у бік костьольної вежі й, упавши на якусь кам'яну лаву, сидів довго, поки до мене не повернулися сили.

Я йду знайомою дорогою. Річка, міст, зелені луки, пагорб. Я йду не поспішаючи, але незабаром опиняюся на вершині пагорба, біля моєї тополі. І раптом в очі мені б'є сліпуче світло: це з-за обрію випливає величезна, розпечена півкуля, небо довкола неї робиться срібне, потім перламутрове, але з рожевим відблиском, розпечена півкуля росте, стає кулею, розпливається, розливається, її червінь усмоктує в себе рожевий колір неба, якась ясно-блакитна смуга пливе низом, відокремлює його від землі. Це сходить сонце.

Я відводжу очі й дивлюся на вербову алею, якою вертаюся назад, яка знову приведе мене в долину, але не відчуваю нічого, не думаю про свої прикрощі. Всього кілька днів — а тополя вже відцвіла, розсипавши довкола своє насіння, яке лежить тепер на пагорбі, наче клуби бруднуватої вати. А гілочка? Її міг хтось відчахнути, обшморгати з неї листя, міг зламати вітер під час недавньої грози. Та що мені, зрештою, до неї, коли надія, котру я недавно пов'язував з її посмикуванням, не збулася...

Ранок свіжий, але небо безхмарне й обіцяє спекотний день.

Треба перемогти млявість, устати й іти, бо мене чекає далека дорога. Вчора тієї горілки було таки забагато: я не пам'ятаю навіть, скільки разів замовляв по чарці. В роті гидко, язик пересох, хочеться пити, з головою зануритись у холодну воду. Я сягаю в кишеню піджака й намацую щось холодне, кругле. Виймаю руку — звичайнісіньке яблуко.

Я знаю, як воно туди потрапило. Вже кілька днів я знаходив у своїх кишенях яблука — її руки клали туди перед кожною прогулянкою фрукти, які зберігалися в коморі. Я бачив полиці, де вони лежали шаром, деякі вже почали псуватися, але все ще пахли осіннім садом.

І ось тепер я тримаю на долоні одне з них. Воно темно-червоне, з ніжною, прив'ялою шкіркою. Цікаво, чи воно соковите? Його сік повинен бути червоний. Що це мені нагадує?

Ага, згадав: плід єдиного дерева, яке росло в підземному царстві, гранат, який зірвала Персефона й скуштувала потрави мертвих, розпач Деметри, повертання, постійні прощання й повертання. Тартар.

Я стою біля виходу з вербової алеї. Дивлюся на червону кулю сонця, на пурпуровий плід і раптом, нітрохи не вагаючись, ні секунди не роздумуючи й не сумніваючись, роблю те, що повинен зробити, щоб жити далі,— відкидаю від себе плід гранатового дерева.

З польської переклав Дмитро АНДРУХІВ

З ПОЕЗІЇ ЕСКІМОСІВ

ВІД ПЕРЕКЛАДАЧА

У травні 1977 року в Оттаві відбулася зустріч ескімосів, або, як вони себе називають, іннупіат (що означає «народ, який існував завжди»), з різних районів їх поселення — Аляски, Гренландії, північних областей Канади, Барроу, підступів до Арктики. Метою зустрічі, організованої Канадським товариством ескімосів, було утворення міжнародної організації ескімосів для співробітництва в політичній, економічній та культурній галузях.

Праісторія ескімосів сягає сивої давнини. Нащадки перших мешканців Діомедових островів розселилися на землях півночі, об'єднані мовою, культурою і спільним минулим; нині це — напрочуд витривалий, міцний і оптимістичний народ, якого не здолають ні винятково сувора природа, ні політика «людей, що живуть на півдні», які прагнуть загарбати природні багатства краю ескімосів — нафту та інші корисні копалини.

Цей невеликий мужній народ, звичайно, має і свою поезію. «Для мене співати означає дихати, жити, — казав датському мандрівникові Кнуду Расмуссену ескімос Орпінгалік, — ми співаємо, коли вариться страва на вогні, коли настає сувора зима, коли навколо нас життя або навіть смерть, коли у нас сонячне літо і довга зимова пітьма...»

«Співати» по-ескімоськи означає «жити». І хоч нині ескімос-мисливець користується «сноумобілем», моторним човном, купує харчі в бляшаних банках, тобто живе на околицях сучасної цивілізації, душа його, як каже ескімоський співець Сенунгетук, «рветься до співу».

Досі ні в США, ні в Канаді нема писаної ескімоської творчості, ескімоський фольклор передається лише усною традицією. Як і в американських індіанців, цей фольклор є луною минулого, висловом подиву перед силами природи, засобом збереження гармонії і душевної рівноваги перед лицем нещадного капіталістичного оточення, свідченням відродження цього нечисленного, але міцного духом народу.

Юрій КОСАЧ

Нью-Йорк.

КЛАРЕНС ПІКЕРНАЛЛ

ЦЕ МОЯ ЗЕМЛЯ

Це земля моя вітчизняна
від першого місяця що зійде
до останнього сонця що зайде
Народові моєму цю землю
подарувала
велика ріка життя
Вга-Нег Вга-Нег
Вона сказала:
Ти земля а земля це ти
І я дбаю про цю землю
бо я її частка
Я піклуюсь про тварин
бо це браття і сестри мої
Я піклуюсь про ріки й озера
бо вони обмивають землю мою

Я шаную Океан як мого батька
бо він годує мене і дає змогу
подорожувати
Океан знає все бо він усюди
Океан мудрий бо він старий
Слухайте Океан
коли він говорить
це мудрість сама промовляє
Він бачить і знає більше
Він каже: земля це моя сестра
земля ще молода і тому
нерозумна
але вона як дівчина хороша
Коли земля сміється це весна
Не полохайте її красу
вона найкраща з усіх
Її обличчя звернене до сонця
і до неба
колись земля жила там
із своїм батьком-небом
Я завжди вдячна Великій ріці
життя
вона мені дала мою землю
це вітчизна моя
це моя земля

ДІТИ НУНАМІУТ

Він з вітром прийшов
щоб сісти біля нашого вогнища
цей чоловік з країни Нунаміут

Він був сповнений болем
смутні були його слова
бо він втратив своїх дітей
їх забрав чоловік з сонячної сторони
Таннік звався він

А тепер батько сидить сумний
спиною до сонця
бо сонце забрало його дітей
щоб вони слухали інших голосів і слів
діти Нунаміут пішли геть з Танніком

Що ж людина без дітей?
Нунаміут живе на порожній землі
він не чує сміху на снігу
ніколи Нунаміут не побачить
своїх дітей

Тільки вітер заплаче по дітях
яких забрав чоловік з сонячної сторони
Таннік

Діти слухайте що говорить вітер
це ж вітром промовляє ваш батько
ваш батько Нунаміут

Він живе разом з вітром

Таннік Таннік слухай що говорить вітер
Що ти вчинив Таннік
Навіщо ти взяв з собою
Дітей Нунаміут?

По замерзлій землі по тундрі
мчатиме вітер
він скиглить і плаче
він тужить за дітьми
Нунаміут

ГОЛОД

Ти, чужинцю, бачиш нас безжурними і щасливими,
але якби ти знав, у якому страху ми живемо часто,
ти б зрозумів, чому ми так любимо добру їжу,
спів і танець.

Такого нема серед нас, хто б не знав зими поганих ловів,
коли стільки народу вмерло з голоду.
Але ми вже звикли до того,
якщо хтось умирає з голоду.

Нікого не треба винуватити:
пошесть або негода не дають полювати,
часом зірветься завія і поглине все, що дихає.

Я бачив колись старого чоловіка;
він повісився, бо не мав чого їсти —
краще самому собі заподіяти смерть,
ніж сконати з голоду.
Перед смертю він взяв у зуби тюленячу кістку
(таким способом він матиме багато їжі
в країні мертвих).

Колись у час голоду
жінка народила дитину, а навколо
люди лежали і вмирали.
Яке ж тій дитині буде життя на землі,
як вона житиме, коли її мати сама
конає з голоду?

І мати задушила дитину, і дитина замерзла,
а тоді мати з'їла її.

Голод минув, почалися лови,
і мати вижила.
Але з того часу вона не жива, а мертва,
вона причинна,
бо вона з'їла частину себе самої.

Ось таке у нас з людьми буває:
ми все бачили, все пережили і ми не засуджуємо
нікого.
Тільки ми розуміємо божевілля з голоду,
ми всі можемо бути такі,
бо ми всі так страшенно прагнемо жити.

IIIIIIII

ЗАТОКА НАПРОВЕСНІ

На каяку-човнику
вийшов я в море
хвилі я веслом загрібав
у затоці Амассавік
Крига ще була навколо
буревісник пролітав
дивувався що так вчасно
вийшов я в затоку Амассавік
Але я за ним не гнався
нащо він мені той птах
я тюленя у затоці
раптом я тюленя вздрів
Ой який же він великий
велет велетень тюлень
а вусища а вусища
він на мене просто йшов
велет велетень тюлень
мокрий весь як хлющ
блискучий
величезний той тюлень
Чом же гарпуном його не бив я?
Сам не знаю чом не бив
чом тюленя пропустив
Що ж це день був прехороший
теплий ясний весняний
а тюлень той грався в сонці
пустував так як і я.

ІІІІІІІІ

ЯК ЖЕ МЕНІ ЧАТУВАТИ НА ЗВІРА?

Біля лежбища чатувати мені
треба,
тож як прибратися?
Чи в шкурі лисячій чатувати?
Чи краще одягнути шкуру
білого ведмедя?
Чи на чатах стати
у шкурі вовка?
Як зодягнутися мені,
щоб тюленя спіймати?

ІІІІІІІІ

СОН

Цієї ночі, мила, снилась ти мені,
як ти йдеш узбережжям,
де лежбища тюленів,
разом зі мною.
Сниться ж таке!
за тобою йду, а ти гарна,
як котик молодий, гарна.
Хочу спіймати тебе,
як того молодого тюленя,
дуже молодого, що з берега
в воду
шубовсне сполохано.
А я за ним,
так; як за тобою.
Ось так воно зі мною,
моя мила.

IIIIIIII

ПІСНЯ ПОГАНОГО ХЛОПЦЯ

Слухайте оце співає Кук-Оок поганий хлопець
Імакайя — гайя
Імакайя — гайя
У великому човні гайя
я втечу із дому гайя
щоб спіймати дівчину красуню солоденьку гайя
давши кілька їй перлинок гайя
З нею разом повернусь додому гайя
Скличу всю рідню мою гайя
одружитись хочу із двома гайя
Я одну привіз з-за моря гайя
друга вдома і така ж хороша гайя
Першу кращу одягну в плямисту шкуру з тюленя гайя
Друга це мале дрібне кошеня гайя
обійдеться шкурою звичайного тюленя гайя

Ось таке співав поганий хлопець Кук-Оок.

IIIIIIII

ПІСНЯ ПРО ПОДОРОЖ

Ми залишили білого ведмедя на замерзлім морі
рушили ми в глиб країни на зимову пору.

Так слухайте яким шляхом ми йшли

Спочатку їхали ми по кризі
По небезпечній
Затоці Мертвого мисливця
потім ми перейшли високу і важку Гору Підхмарну
звідти ми обійшли засніженим узбережжям
Озеро Криве
тоді за течією річки вниз туди в рівнини
Скажу вам це не легкий шлях
в снігах вгрузали наші сани
застрягали і собакам допомагали ми
натруджені чимало

І що ж гадаєте чи я дрібну рибину
або мускусного вівцебика шматок
у роті мав?
Жартуєте ні рісочки ми йшли і йшли
знесилені були і ми й тварини
коли нарешті ми прийшли до острова
що зветься Великий Казанок
то тільки впали мов колоди
не боячись ні хуги ані смерті

Від острова до острова ми йшли
Камінний острів Острів Кривоокий
протока Спів води
і тільки над затокою Тюленя
ми спинились і стали табором

І зиму всю ось так ми біля лежбищ
чатували

Таке як бачите життя
життя мисливців що мандрують
з зимою разом
щоб зустріти звіра

Записи К. Расмусеена, С. Берга, Е. Філда, Е. Карпентера, А. Швернера.

Акахіто ООНІСІ (нар. 1957 р.) — японський письменник-новеліст, автор збірників оповідань «Панахида по людству», «Час і безконечність» та «Добрі люди помирають замолоду».
Оповідання «Панахида по людству» автор написав, коли йому було чотирнадцять років.

АКАХІТО ООНІСІ

ПАНАХИДА ПО ЛЮДСТВУ

— Вставайте! Вставайте! Сьома година, вставайте!..

Я прокинувся від пронизливого металевого голосу автомобільного гучномовця. Ще не зовсім отямившись від сну, якусь хвилину я лежав, гадаючи, кому це заманулося саме в неділю будити мене вдосвіта. Але тут погляд мій набрів на стінний календар: 1 липня 1990 року. Сон з мене мов рукою зняло. Сьогодні — день іспитів для шестирічних дітей, а отже, і для нашого сина Такеру.

Я похапцем одягнувся, хлюпнув води на обличчя і ввійшов до їдальні. Там уже були дружина і Такеру:

— Доброго ранку, — мовив я до обох. Але відповів мені тільки Такеру:

— Доброго ранку, тату.

Дружина мовчала, втупивши очі в підлогу. Я її розумів. Але примусив себе сісти до столу. Такеру здавався незворушним.

— Як ти себе почуваєш? — спробував я заговорити до нього.

— Ого! Витримаю!

Я зрозумів, що син таки нервує.

Сніданок ми скінчили в цілковитій тиші. Час було йти — іспити розпочинаються о десятій. Я знав, що запізнюватись не можна і сказав синові:

— То що, Такеру, рушимо помаленьку?

І тут дружина не витримала:

— Постривай, — скрикнула вона. — Скажи мені — Такеру витримає іспит? Правда ж, витримає? Ми все зробили, ми все зробили, що могли... З двох років запрошували додому репетиторів, у три роки віддали до Школи вдосконалення розумових здібностей, та ще й до Школи підвищення інтелекту водили, з чотирьох років — Такеру відвідує оздоровчу гімнастику, курси з розвитку фізичної витривалості, курси з тренування рухливості. А заняття з комп'ютером... То що ж іще?!

— Ну чого ти скиглиш? Хоча б сьогодні стрималася! Ходімо, сину.

Я вивів Такеру на вулицю. Кожна зайва хвилина перебування вдома оберталась на нестерпні муки.

У повітряному автобусі, до якого ми сіли з Такеру, було повнісінько батьків і дітей. Усі їхали на іспити.

Це вже десятий рік, як у світі заведено такі іспити. Їм підлягають усі діти, яким на перше липня виповнилося шість років. Винятків не існує ні для кого. Витримує ж ці іспити менше третини дітей.

Я дивився на людей, що їхали разом з нами в автобусі: деякі з шестирічних дітей витяглися так, що були навіть вищі за своїх батьків. Це й зрозуміло. Дітей, що не доросли до 160 сантиметрів, неминуче відсіюють на першому ж іспиті з фізичного розвитку. Такеру, слава богу, цей іспит нічим не загрожує. Проти нас сидів хлопчик, не менш як сто вісімдесят сантиметрів заввишки. Либонь, батьки його використовували стимулятори на кшталт препарату Паркінсона, хоча й відомо, що подібні засоби можуть погано позначитися на розумових здібностях дитини. Тимто ми й не давали їх Такеру.

Автобус зупинився біля екзаменаційного майданчика, і всі вийшли. В префектурі «С», де мешкає моя сім'я, майже тридцять тисяч шестилітніх дітей, отже, іспити відбуватимуться по групах, водночас на шести майданчиках. На першому, куди пройшли ми з Такеру, мало зібратися п'ять тисяч триста четверо дітей.

Провівши Такеру, я здав асистентові перепустку на іспити і замість неї одержав портативний монітор. По телевізору я бачитиму, як Такеру складає іспити. Нічого не сказавши один одному, ми розлучилися з сином. Я швидко пройшов до зали чекання і прикипів до екрана.

На першому майданчику вже почалася перевірка стану внутрішніх органів, органів відчуття і загального фізичного розвитку. Зріст Такеру — рівно сто шістдесят сантиметрів, загартовувати ми його почали ще з пелюшок, тому я майже не хвилювався за перший етап.

Тим часом монітор показував хід обстеження. Трансляцію вели комп'ютери. Номер Такеру був один з останніх. Кілька дітей, що не доросли й до ста п'ятдесяти сантиметрів, уже відсіялися. Зрештою це було відомо заздалегідь — такі кволі й маленькі діти не мають права на існування. Їх негайно вибраковують і відправляють під лазер.

У залі чекання то тут, то там гаснуть монітори, чуються безутішні зойки батьків, діти яких, не витримавши іспиту, навіки щезають, зітнуті лезом лазерного проміння.

Такеру успішно пройшов медичну перевірку. Але я усвідомлював, що найстрашніше — попереду.

На величезному екрані з'явилися наслідки першого етапу перевірки: відсіяно чотириста двадцять п'ять дітей — майже вісім процентів від загальної кількості.

Починався другий етап — перевірка на рухливість, швидкість, витривалість. Одинадцять аспектів випробувань, крізь які мусить пройти кожна дитина. Іспит на витривалість — п'ятихвилинний біг з граничним навантаженням—відбувався, зокрема, так: над глибокою ямою змонтований був спеціальний пристрій; щось на зразок стрічки конвейєра, по якій і мусила бігти дитина, не маючи права ні спіткнутися, ні послизнутися, ні знесилитись. Найменша похибка — і тіло невдахи, розпадаючись на шматки, летить на безконечно далеке дно.

Такеру чудово пробіг цю шалену стрічку. І от він уже на одному з трьох загороджених, мов арена для бою биків, майданчиків серед двадцяти подібних до нього хлопчиків і дівчаток. На дітей випускають двадцять автомобілів з автоматичним управлінням. П'ять хвилин надреакції, надрухливості, надшвидкості. Переможці — всі, хто виживе. Я ди-

вився на екран монітора і думав, що легше було б дивитися картини пекла.

Одна, друга, третя дитина щезає під колесами. За дві хвилини підлога стає червона від закривавлених шин. Покалічені, кульгаючі постаті у відчаї метушаться в загороді. Спливаючи кров'ю, скоцюрблені по кутках істоти покірно очікують смерті...

Минуло п'ять хвилин, тих, що вижили, вивели з арени, підлога автоматично перекинулась на 180 градусів і в загороду завели групу Такеру. Я молився майже вголос. Це випробування мені здавалося найстрашнішим і майже непосильним.

Пролунав дзвоник, і машини рушили. Я не відриваючись стежив за екраном. Молодець Такеру! О-о-о! Небезпечний момент. Дуже добре! Та тікай же, звертай, звертай!!! Зачепило... чи ні?.. Такеру черкнуло по нозі... Тримайся, тримайся, рухайся...

Відбувшись незначною раною, Такеру все-таки пройшов цей етап. Бувало при легкому пораненні, в залежності від суми балів, набраних на третьому іспиті, дитину зараховували до розряду «особливих випадків», і екзамени вважалися складеними. Боже, хоча б так сталося!

Після другого етапу число учасників різко зменшилося, лишилося 3285 дітей. Одразу ж почався третій етап — перевірка розумових здібностей, артистизму, творчої активності, художньої майстерності і загальноосвітнього рівня. Діти сідають за персональні екзаменаційні пульти і відповідають на запитання. З першого тесту треба набрати не менше 120 балів. На попередній перевірці, що провадилась у Школі підвищення інтелекту, Такеру набрав 139 балів. Та й взагалі я майже не хвилювався за цей етап. Власне, лишилося найлегше.

Такеру мусив протягом години правильно відповісти на 90 із 100 поставлених йому автоматом запитань, це означало б, що іспит для шестилітніх він витримав. За цей етап ми не хвилювалися, але мимоволі благав потай сина — витримай, прошу тебе, витримай!

Екран показав мені рішуче обличчя Такеру, що приступив до роботи.

Однак, хвилин через сорок, хлопець помітно стомився. Уповільнились рухи його пера. Мабуть, дається взнаки поранення. І раптом я побачив, Такеру впав головою на стіл і замовк. У ту ж мить пролунав дзвоник, що сповістив кінець випробування. Наступної хвилини всі, що не склали іспиту, разом із стільцями зникли під підлогою. Екран мого монітора згас.

— Пройшов!!! — закричав мій сусід. Його син вижив.

Приголомшений, я нерухомо сидів і думав про те, що віднині ми з дружиною приречені на бездітне існування. Закон однієї дитини був запроваджений разом з законом про іспит шестилітніх.

Оголосили число переможців — 1493 дитини.

Мов із туману долинули до мене слова гучномовців:

— Ми вітаємо переможців, а також їхніх батьків. Сьогодні ви завоювали право на життя. Віднині ваші імена будуть офіційно занесені до Книги перепису населення. Наша земля страждає від перенаселення й інших проблем. Ми не можемо годувати зайвих людей. Лишаються жити лише подібні до вас — розумово й фізично досконалі індивіди. Цього цілком досить. Віднині, після закінчення п'ятнадцятилітнього курсу навчання, вам — еліті людства — доведеться будувати майбутнє Землі.

З японської переклали Галина ДУТКІНА та Віра СУЛИМА

ГАБРІЕЛЬ
ГАРСІА
МАРКЕС

ОСІНЬ ПАТРІАРХА

РОМАН

4

Він уникнув стількох підводних каменів та земних небезпек, пережив стільки згубних затемнень та вогненних небесних тіл, що в наші часи навряд чи хтось іще вірив у його смерть, напророчену картами. А проте, поки тіло бальзамували та опоряджали, навіть ті з нас, хто не був забобонний, — хоч і самі собі не дуже вірячи, — в глибині душі таки сподівалися, що от-от почнуть справджуватися давні віщування: в день його смерті ріки потечуть назад, і їхній намул заб'є джерела, з неба лине кривавий дощ, кури знесуть п'ятикутні яйця, і всю землю огорне безгоміння й пітьма, бо тоді-то й настане кінець світу. Та й як було в це не повірити, коли всі ті нечисленні газети, які ще виходили, й досі запевняли нас, ніби він безсмертний, брехали про його діяння, використовуючи для цього архівні матеріали: нам щодня показували його так, ніби час застиг, — на передньому плані, в мундирі з п'ятьма сумними сонцями, який він носив у часи своєї слави, владного, діяльного й нівроку здорового, хоч ми давним-давно втратили лік його рокам; ми щодня бачили незмінні фото, на яких він знову відкривав усім відомі пам'ятники або громадські заклади, що їх так ніхто ніколи й не бачив, — чи головував на урочистих зборах, які нібито відбувалися вчора, хоча насправді їх проводили ще в минулому столітті, адже всі ми знали, що він не виходив на люди після страхітливої смерті Летісії Наса-

Закінчення. Початок див. «Всесвіт» №№ 1, 2, 1978.

рено, коли він зостався один у цьому нічийному домі, а поточні державні справи і далі йшли самі собою — за інерцією, виробленою роками його безмежної влади; він до кінця своїх днів замкнувся в занедбаному палаці, крізь вікна якого ми бачили, як заходить сонце, і туга краяла наші серця, — а скільки разів доводилося і йому споглядати це з трону своїх ілюзій; ми побачили зелене сяйво маяка, що заливало зруйновані покої кволою хвилею; ми побачили лампи бідняків серед громаддя схожих на скелі напіврозвалених будівель із сонцезахисними шибками — колись тут були міністерства, орди бідняків захопили ці будинки після того, як котрийсь із звичних у наших краях циклонів зруйнував ущент халупи, що тулилися на горбах біля порту; ми побачили розпростерте внизу димуюче місто, побачили обрій, який з'являвся на мить у спалахах блідих блискавиць попільного кратера на місці проданого моря; то була перша ніч без н ь о г о в його неосяжній імперії малярійних озер, душних селищ у дельтах мулистих річок, його власних провінцій, захланно обгороджених колючим дротом, — тут плодилися без ліку корови чудової породи, які народжувалися зі спадковою міткою — президентським тавром. Врешті-решт ми не тільки повірили, що йому справді судилося пережити й третю появу комети, — більше того, ця думка вселила в наші душі спокійну певність, яку ми намагалися приховати, глузуючи з його старості, накидаючи йому звички древніх черепах або старих слонів, розповідаючи в пивничках анекдот про те, як урядові сповістили, що президент помер, а міністри злякано перезирнулися, з острахом питаючи один одного, хто ж тепер піде доповісти й о м у про це? — ха-ха-ха! — проте в ту пору йому було вже байдуже до таких балачок, він навряд чи й розібрав би, правда це чи брехня, бо ніхто, крім нього, не знав тоді, що в пам'яті його зосталися тільки окремішні уламки з руїн минулого; один, як перст, глухий, як дзеркало, він насилу тягнув свої важкі немічні ноги через похмурі кабінети, — в котромусь із них хтось у сюртуці, з накрохмаленим комірцем, помахав йому білою хустинкою, подаючи якийсь загадковий знак, — «прощавай!» — сказав він, і помилка стала законом: віднині службовці повинні були вставати з білою хустинкою, побачивши його, вартові в коридорах, прокажені між троянд махали білими хустинками, коли він проходив повз них: «прощавайте, мій генерале, прощавайте!» — та він їх не чув, він не чув нічого з часів безпросвітної жалоби за Летісією Насарено, коли йому почало здаватися, що його пташки спали з голосу від гучного співу, і він годував їх медом зі своїх тайників, закапував їм у дзьоби піпеткою краплі, — щоб краще співали, і сам виспівував для них старих пісень: «пресвітлий місяченьку!» — виводив він, не здогадуючись, що це не пташки губили свій голос, а він чув дедалі гірше й гірше, і нарешті якоїсь ночі звичне дзижчання в його вухах обірвалося, щезло, — і тепер до нього ледве долинали тужні прощальні зойки примарних кораблів, заблуканих в імлі влади; йому вчувався свист уявного вітру, гомін пташок, які співали в ньому, втішаючи його в глухій безодні мовчання справжніх пташок. Мало хто мав тоді право заходити до урядового палацу, де його можна було побачити в плетеному кріслі-гойдалці, коли він перечікував післяполудневу спеку в затінку під навісом з квітів, розстебнувши кітель, знявши шаблю та триколірного, як державний стяг, пояса, скинувши чоботи й зоставшись у пурпурових шкарпетках — папа римський прислав йому дванадцять дюжин таких шкарпеток зі своїх власних панчішних майстерень; часто дівчатка з сусідньої школи, видершись на задні стіни огорожі, що не так строго охо-

ронялися, дивились, як він куняє у своїй безсонній дрімоті, блідий, з листям цілющих рослин, поналіплюваним на скроні, посмугований промінням, яке пробивалося крізь накриття, — він нагадував їм рибу мантарайю, що блаженно вивернулася догори черевом на дні водойми; «гей, старий пень!» — гукали вони, а він насилу розрізняв їх за хистким струмуванням юги, усміхався їм, привітно махаючи рукою без атласної рукавички, але зовсім не чув їхніх голосів; до нього долинав дух баговиння, запах креветок, що його приносив морський вітрець, він відчував, як кури дзьобають йому пальці на ногах, але не чув переливчастого грому цикад, не чув дівчаток,— не чув нічого. Єдине зв'язувало його тоді з навколишнім світом — декілька окремішніх спогадів про минулу велич; тільки вони підтримували в ньому життя, коли він відсторонився від державних справ і бездумно витав у хмарах влади; тільки завдяки їм він опирався спустошливому подиху своєї старості, коли в вечірніх сутінках блукав безлюдним палацом, ховався в порожніх кабінетах, відривав від доповідних записок чисті поля та нотував на них своїм вишуканим почерком рештки останніх споминів, що рятували його від смерті; якось уночі він написав: «я — святий Захарій», — потім прочитав це речення при перебіжному світлі маяка, перечитував його ще й ще, аж поки бозна-скільки разів повторене ім'я не здалося йому далеким і чужим, — «якого дідька, — подумав він, подерши папірець на клаптики, — я — це я!» — і написав на іншій смужці паперу, що йому сповнилося сто років тоді, коли вдруге з'явилася комета, — хоч і не був певний, чи це так, не пам'ятав, скільки разів бачив комету; ще на одному клапті паперу, трохи більшому, він написав: «слава пораненим на полі бою, слава вірним воїнам, полеглим від рук ворожих»,— цю фразу він пам'ятав ще з тих часів, коли записував усе, що думав і що знав; він написав на шматку картону: «поскудити заборонено!» — і пришпилив цей напис на дверях убиральні, в якій, зазирнувши випадково, застукав за рукоблудством одного з вищих офіцерів; він записував ту дещицю, яка ще трималася в пам'яті, — хотів бути певним, що ніколи того не забуде: «Летісія Насарено, — писав він, — моя єдина і законна дружина», — ця жінка навчила його читати й писати, коли він був уже зовсім старий, і, як не силкувався він тепер воскресити її образ, побачити її святково вбрану, з триколірною, наче державний стяг, парасолькою від сонця, із сріблястим коміром з песців, у хутрах першої дами, — згадувалась вона йому тільки голою, коли в післяполудневу спеку лежала під білою запоною від москітів; він пригадував «ліниву нерухомість твого податливого білого тіла, дзижчання електричного вентилятора, твої тугі груди, твій сучий запах, запах їдкого поту,— від одного доторку твоїх жорстоких чернечих рук тьмяніло золото, скисало молоко, в'янули квіти, — зате які були чудові ті руки в коханні!» — адже тільки вона домоглася неможливого: «скинь чоботи, бо забрудниш мої голландські простирадла», — і він їх скидав, — «зніми ремені, ти мене пораниш цими пряжками», — і він їх знімав, — «зніми шаблю та бандаж, зніми все, любий, а то я не відчуваю тебе»,— і він знімав усе: «тільки заради тебе!» — чого не робив зроду-віку для жодної жінки, ні раніше, ні після Летісії Насарено, «моєї єдиної і законної любові», — зітхав він і записував свої зітхання на відірваних від доповідних записок пожовтілих клаптиках паперу, а потім згортав їх, ніби самокрутки, і ховав по всьому палацу, розтикаючи в найпотаємніші криївки, де тільки він один міг розшукати їх, щоб пригадати, хто такий він сам, коли вже не пам'ятатиме нічого; ті папірці так і проле-

жали в його схованках, ніхто не знайшов їх і тоді, коли навіть образ Летісії Насарено вислизнув у стічні труби його пам'яті, і непорушним зостався тільки спомин про його матір, Бендісьйон Альварадо, про її останні вечори в особняку: вмираюча мати скликала курей, підтрушуючи в мисці маїсове зерно, щоб син не помітив, що вона помирає; як і раніше, вона приносила йому фруктову воду до гамака під тамариндами, щоб він не здогадався, що вона ледве дихає від болю; його мати, яка зачала його сама, народила його сама, а тепер сама гнила живцем, аж поки її самотні муки не пересилили гордість, і вона попросила сина: «поглянь-но, що там у мене на спині, чого мені так пече, мов жариною, просто сил нема!..» — вона стягла з себе сорочку, і він, жахнувшись, побачив її спину, роз'їдену гнійними виразками: у смердючому м'ясі лопалися малесенькі бульбашки — перші личинки червів. «То були погані часи, мій генерале, коли не існувало державної таємниці, про яку не дізналася б громадськість, чи наказу, який би ретельно виконувався»,— так стало з тих пір, коли на святковий стіл був поданий вишукано зготований труп генерала Родріго де Агіляра; але й о м у було байдуже до всього на світі, його не турбували труднощі влади в ці гіркі місяці, коли мати конала на повільному вогні в спальні, суміжній з його власною; найкращі лікарі, які зналися на азіатських хворобах, встановили, що її недуга — не чума, не короста, не проказа чи котра-небудь інша східна болячка, а якесь індіанське чаклунство, і вилікувати людину може тільки той, хто навів на неї хворобу; і він зрозумів, що це — смерть і, замкнувшись у палаці, став доглядати хвору матір по-материнському дбайливо, він ладен був сам гнити разом з нею, аби тільки ніхто не бачив, що її зжирають черви; він звелів привезти в палац усіх її курей, павичів та фарбованих пташок — їм дозволено було ходити й літати, де заманеться, щоб тільки мати не нудьгувала за своїми сільськими клопотами, за своїм домом у передмісті; він сам обкурював кімнату, палячи гілки дерева біха, щоб тільки ніхто не вчув трупного смороду, який ішов од конаючої матері; він сам змащував усілякими мазями її тіло, там червоне, там жовте, а там і синє від притирань; він сам натирав її гнійні виразки турецькими бальзамами, не зважаючи на балачки міністра охорони здоров'я, котрий боявся чарів: «ну його к бісу, якщо ми помремо разом, матусю, тим краще!»— казав він, але Бендісьйон Альварадо розуміла, що вмирає вона одна, і перед смертю відкривала синові сімейні таємниці, яких не хотіла забирати з собою в могилу: розповідала, як народила його, як послід після пологів кинули свиням; розказувала, що так і не змогла дізнатись, котрий із волоцюг був його батько; згадувала, — для історії, — як зачала його: стоячи і навіть не скидаючи капелюшка, бо в комірчині пивнички було повно мух, цілі рої дзижчали над бурдюками з брагою; в муках привела вона його на світ серпневого ранку в підворітті монастиря і, роздивляючись при сумному світлі герані, побачила, що праве яєчко в нього велике, з плід інжиру завбільшки; він безперестану плакав, а в грудях наче волинка грала; розкутавши подароване черницями ганчір'я, вона показувала дитину на ярмаркових площах: може, якась добра душа нарає гарних ліків, дешевших за мед, що був нібито єдиним засобом від хирлявості та рахіту; люди втішали її, всяк по-своєму: мовляв, ще хтозна, що його жде, а зрештою дитина годна до всього, хіба крім гри на духових інструментах,— і тільки одна ворожка з балагану помітила: «ти глянь, у нього ж немає ліній на долоні, а це значить, що йому на роду написано бути королем!» — «і так же воно й сталося!..» — та

він, не зважаючи на материні слова, просив її, щоб вона заснула, щоб не ворушила минулого, бо йому самому було краще думати, що всі ці перекручення історії вітчизни — просто марення хворої: «то все від гарячки»; він благав її заснути, загортав у лляне простирадло — за його наказом таких простирадел нашили безліч, бо вони не розтроюджували її виразок; він клав матір на бік і притуляв її руку їй до серця, — «не згадуй лихого, матусю, так чи інакше, я — це я, спи собі спокійно!» Чутки про те, що матріарх вітчизни гниє живцем, офіційно спростовувалися, натомість поширювались фальшиві медичні бюлетені, але оповісники, які їх зачитували, самі ж таки потім свідчили, що всі ті бюлетені брехливі, а насправді сморід од умираючої такий нестерпний, що прокажені й ті розбігаються; вони розказували, що в палаці ріжуть баранів, аби купати вмираючу в свіжій крові, а простирадла з-під неї, вимазані гноєм, який тече з виразок, неможливо відіпрати, скільки не пери; оповідали, що він не буває вже ні в корівні, ані в помешканні своїх наложниць, де його бачили щоранку навіть за найгірших часів; казали, що сам архієпископ хотів причастити вмираючу, але в і н перестрів його на дверях: «тут ніхто не вмирає, святий отче, не вірте людським брехням!»; він їв разом з матір'ю — з однієї тарілки, тією ж ложкою, хоч у кімнаті стояв дух чумного барака; він обмивав її перед сном, намилював її милом з найкращих собак, і жаль стискав йому серце, коли мати слабким голосом віддавала свої останні настанови, — що робити з її пташками після її смерті: «не вищипуйте з павичів пір'я на капелюшки...» — «гаразд, матусю», — обіцяв він, змазуючи її креоліном, — «не примушуйте пташок співати на свята...» — «гаразд, матусю»,— казав він, загортаючи її в простирадло, — «забирайте квочок із гнізда, як надходить гроза, щоб не висиділи василісків...» — «гаразд, матусю, — заспокоював він умираючу, кладучи її руку до серця, — не турбуйся, матусю, спи спокійно»,— він цілував її в чоло, лягав долілиць близенько від її ліжка і ненадовго засинав, наслухаючи за течією материного сну, вслухаючись у її нескінченне марення, яке ставало дедалі осмисленішим, що ближчала смерть; лють, яка зростала в ньому щоночі, допомогла йому знести ту шалену лють, яка охопила його душу скорботного понеділка, коли його збудила моторошна тиша передранкового світу, — «бо люба моя матуся Бендісьйон Альварадо вже не дихала!..» — і тоді він розгорнув простирадло, в яке було закутане смердюче тіло, і в слабкому світлі досвітку побачив на простирадлі відбиток — тіло своєї матері з притиснутою до серця рукою, але на цьому тілі не було жодного сліду зарази чи старості, воно було міцне й чисте, ніби намальоване фарбою з обох боків савану, і від нього йшли такі ніжні пахощі живих квітів, що повітря в кімнаті миттю очистилося, позбулося лікарняного смороду; і як потім не терли те простирадло селітрою, як його не виварювали, — зображення було таке саме, що й спершу, і на лице, й навиворіт простирадла: воно само стало полотном, нетлінним, вічним полотном; але він у ту мить неспроможний був осягти всієї величі цього дива, — розлючений, він вийшов геть зі спальні, грюкнувши дверима так, ніби грім гарматного пострілу прокотився палацом, — і тоді задзвонили дзвони всіх церков країни, — вони дзвонили безперестану сто днів і сто ночей, і кожен, хто просинався від того дзвону, розумів: в і н знову цілковитий володар своєї влади, і його незбагненне серце, приголомшене люттю й відразою до смерті, як ніколи, вороже нині голосові розуму, людської гідності й співчуття, бо його кохана матуся Бендісьйон Альварадо померла вранці двадцять третього лютого, в понеді-

лок, і для світу настав новий вік, вік сум'яття і неладу. Серед нас не знайшлося старих, які пам'ятали б день її смерті, зате луна її похорону докотилася й до наших днів, ми знали певно, що ніколи вже не був він такий, як раніше, що ніхто не смів порушити його сирітського безсоння, навіть коли давним-давно минуло сто днів офіційної жалоби, ніхто більше не бачив його в скорботному палаці, де кімнати були переповнені нескінченними відлуннями погребових дзвонів, де годинники показували тільки час його жалоби, де всі говорили, раз по раз зітхаючи, де охорона ходила боса, як за перших літ його режиму, — і тільки для курей була повна воля в цьому недоступному домі, володар якого зробився невидимим, стікаючи кров'ю від люті в плетеному кріслі, поки його дорога матуся Бендісьйон Альварадо пропливала палючими злиденними краями в домовині, лежачи на тирсі й колотому льоду, щоб тіло її не гнило після смерті більше, аніж зогнило за життя, доки вона подорожуватиме на чолі урочистої процесії по всьому його царству, аж до найглухіших закутків, аби ні одна жива душа не була позбавлена такої честі — вшанувати пам'ять його матері; тіло везли під звуки гімну, вітер розвівав чорний креп, — і так до самого плоскогір'я, де на станціях її зустрічали заупокійною музикою ті самі мовчазні юрби, які в інші славетні часи приходили сюди, щоб лицезріти владу, сховану в сутіні президентського вагона; тіло виставили в тому самому благовісному монастирі, де колись давно, на початку всіх часів, безпритульна перекупка птахів народила в підворітті байстря, яке стало королем, — ворота святині відчинилися вперше за ціле століття, і кінні солдати влаштовували по селах облави на індіанців, прикладами заганяючи їх, наче ту худобу, до храму, у величезну залу, де гнітили душу крижані сонця вітражів, де дев'ять єпископів в урочистому облаченні служили відправу: «спи, преславна!» — співали диякони, «мир праху твоєму!»— виводили дитячі голоси, а надворі дощ поливав герань, черниці роздавали вино й проскурки за упокій душі, під кам'яними арками патіо продавали свинячі реберця, чотки та пляшечки зі свяченою водою, в сільських пивничках грала музика, на подвір'ях танцювали, — настала неділя, віднині й назавжди, — свято, яке затяглося на роки, ішло тими самими стежками втікачів, через ті самі вкутані туманом ущелини, кудою його матуся Бендісьйон Альварадо жива йшла колись слідом за сином, якого підхопив вітер боротьби за федерацію: вона не спускала з нього очей, — не давала обозним мулам розтоптати його, коли він, палаючи в лихоманці, падав непритомний, навчала, як уникати небезпек, які чигають на мешканців плоскогір'я в містах, біля підступного, незбагненного моря, — вона боялася віце-королів, боялася пам'ятників, боялася крабів, бо вони п'ють сльози немовлят; вона вся затремтіла від жаху, побачивши вперше величний палац — дім влади, роздивляючись його крізь мряку в ніч штурму і гадки не маючи, що їй судилося померти в цьому домі, в оселі самотності, де й зараз її син лежав долілиць на підлозі, мордований безсилою люттю, питаючи сам себе: «де ти в дідька поділася, матусю? в яких мочарах застряне твоє тіло? хто відганяє метеликів од твого лиця?» — зітхав він, завмираючи з жалю, прибитий горем, а його мати Бендісьйон Альварадо тим часом пливла під балдахіном із бананового листя між гидотних болотяних випарів, її виставляли напоказ у сільських школах, у казармах серед селітрової пустелі, в індіанських селищах, — домовину з її тілом заносили до найкращого дому, всім показували її портрет, зроблений замолоду: на тому портреті вона була вродлива й прибрана, з діадемою над чолом, з ме-

реживним комірцем, який її примусили вдягти, хоч вона й не хотіла, а ще — вперше і востаннє в своєму житті — вона далася, щоб їй напудрили лице й підмалювали губи; їй загадали тримати в руці шовковий тюльпан,— «ні, не так, сеньйоро, а ось так, хай лежить на подолі»,— і тоді венеціанський фотограф, що знімав європейських монархів, зробив офіційний портрет найпершої дами, котрий тепер показували разом із трупом, як незаперечний доказ того, що в домовині справді лежить його мати, — покійниця таки була схожа на свій портрет, бо ніщо не полишено було напризволяще: тіло потай підновляли, тільки-но від спеки починала обпливати косметика та парафін, а в дощову пору з повік небіжчиці зчищали мох; армійські кравчині постійно доглядали її вбрання, здавалося, що його тільки вчора одягли, — стежили, щоб завжди був свіжий вінок із квітів помаранчевого дерева, щоб не бруднилася біла фата цнотливої нареченої, та сама, якої так і не довелося їй вдягти за життя, — «щоб у цьому борделі нехристів ніхто й ніколи не посмів хоч заїкнутися, що ти не схожа на свій портрет, матусю!» — щоб ніхто не смів забути, кому належить влада звіку й довіку, в усій країні, аж до найнужденніших поселень серед заболоченої сельви, де через стільки літ якось опівночі знову з'явився забутий допотопний пароплав з дерев'яним колесом, — він плив, світячи всіма вогнями, і люди на березі зустрічали його з великодніми барабанами, гадаючи, що повернулися давні славетні часи: «слава герою! — гукали вони, — слава поборнику справедливості!» — вони стрибали в воду, прихопивши з собою хто відгодованого броненосця, хто гарбуза завбільшки з вола; вони перелазили через різьблені дерев'яні поручні, щоб уклінно вручити свою данину незримому володареві, чиї гральні кості визначали долю вітчизни, — і кожен вражено заклякав перед катафалком зі шматочками льоду та кам'яною сіллю, який множився, відбиваючись у зачудованих дзеркалах президентської їдальні, виставлений на загальний огляд під лопатями вентиляторів старезного прогулянкового пароплава, що довгі місяці плив поміж примарних островів, намитих екваторіальними притоками, аж поки не заблудився в ері кошмарів, де квітучі гарденії мали розум, а ігуани літали в темряві, і настав кінець світу, дерев'яне колесо застряло в золотому піску і зламалось, лід розтанув, сіль розчинилася, розбухле тіло плавало в юшці з тирси, — «і тоді сталося диво, мій генерале! ми побачили, як вона розплющила очі, як вони засяяли, наче цвіт аконіту в січні, або як місячний камінь, і навіть найнедовірливіші з нас побачили, що скляне віко катафалка запітніло від її дихання, побачили, що на виду в неї виступили краплинки поту, побачили, як вона усміхнулась! Якби ви тільки знали, мій генерале, що тут зчинилося: ми на власні очі бачили дива — як плодяться мули, як виростають квіти на селітрі, бачили глухонімих, заглушених власним криком: «диво! диво! диво!» — кричали вони, і це справді було диво; скляне віко домовини розбили на друзки, мій генерале, і ледь не розірвали на шматочки тіло, — всяк хотів запопасти собі реліквію, отож довелося прикликати цілий батальйон солдат», — щоб стримувати натиск шалених юрмищ, які лавою сунули з усіх розсіяних по Карібському морю островів, почувши, що душа його матері Бендісьйон Альварадо дістала від бога силу чинити опір законам природи: людям продавали нитки з її савану, ладанки, воду з її труни, побожні листівки, на яких вона нагадувала королеву, — і новоприбулі товпища вливалися в одну страхітливу счманілу юрбу, що скидалася на незліченне стадо оскаженілих биків, які мчать наосліп, розбиваючи копитами все на своєму

шляху, — «від їхнього гуркоту аж земля двигтить,—та ви й самі можете це почути звідси, мій генерале, ось тільки прислухайтесь!» — і він прикладав долоню до того вуха, в якому не так дзвеніло, і прислухався, і почув — «матусю моя Бендісьйон Альварадо!..» — почув нестихаючий грім, побачив безмежну нуртуючу трясовину юрмища — до самого крайнеба, скільки сягало око; побачив повінь вогню — потік палаючих свічок, який ринув, несучи з собою новий день, сліпучіший, аніж сьогоднішній сяйливий полудень, — бо його люба мати Бендісьйон Альварадо поверталася в місто, якого вона колись так боялася, вступала сюди так само, як вступила вперше, коли на ці краї хмарою сарани впала війна, і все навколо просякло духом сирого м'яса війни, — але тепер його матері нічого було боятися: він наказав повидирати зі шкільних підручників ті сторінки, де йшлося про віце-королів, і скасував їх таким чином назавжди, — «щоб і сліду їхнього не було в історії!» — він звелів зруйнувати всі пам'ятники, — «щоб не тривожили твого сну, матусю!» — отож вона поверталася, вільна від своїх правічних страхів, на руках у мирної юрби, поверталася без домовини, під чистим небом, де не вільно було навіть метеликам літати, поверталася, вгинаючись під тягарем золотих дарів, які приносили їй упродовж її нескінченної подорожі з краю сельви через усе його приголомшене царство скорботи, — небіжчиці не видно було під купою золотих милиць, які їй дарували зцілені паралітики, золотих зірок — дарунків од тих, хто врятувався при корабельній аварії, золотих фігурок немовлят — від зневірених безплідних жінок, що поспіхом розроджувалися в найближчих кущах, — «як у війну, мій генерале!..» — а вона пливла на хвилях руйнівного потоку,— то було біблійне переселення цілого народу, який не знав, де йому подіти своє хатнє начиння, свою худобу, де прожити решту свого життя, і не мав жодної іншої надії на спасіння — лише потаємні молитви Бендісьйон Альварадо, ті самі, якими вона відводила на війні кулі від свого сина, коли він, тільки-но оклигавши після нападу лихоманки, з червоною ганчіркою на голові, ліз у самісіньке пекло бою, гукаючи: «хай живе партія лібералів! хай живе федерація! к чорту іспанських прихвоснів!» — хоч насправді його штовхала вперед тільки тваринна цікавість уродженця плоскогір'я — прагнення побачити море; але сьогоднішні юрмища злидарів, що затопили місто, несучи тіло Бендісьйон Альварадо, були куди безладніші й несамовитіші, аніж усі ті юрби, які спустошували країну в роки війни за федерацію, — вони були ненажерливіші, ніж сарана, страшніші від паніки, — це було найжахливіше з усього, чого набачилися наші очі за нескінченні роки його влади: «та тут увесь світ, мій генерале, погляньте лишень, яке диво!..» Пересвідчившись, що так воно й є насправді, він вийшов нарешті з пітьми своєї жалоби — блідий, суворий, з чорною пов'язкою на рукаві, сповнений рішучості вжити всю свою владу, щоб домогтися канонізації своєї матері Бендісьйон Альварадо на підставі численних доказів її святості; він послав у Рим своїх найосвіченіших міністрів і знову, як колись, запросив до себе папського нунція — на чашку шоколаду з печивом; він прийняв нунція під навісом із квітів, по-домашньому, лежачи без сорочки в гамаці та обмахуючись білим сомбреро, — нунцій сидів навпроти, тримаючи в руках чашечку гарячого шоколаду з ваніліном, від його сутани пахло лавандою, і він зовсім не зважав на спеку та куряву, на тропічну нудьгу, на послід пташок небіжчиці матусі, який раз по раз падав через дірочки в накритті разом із сонячними відблисками: нунцій пив шоколад, жував печиво неквапно, наче соромлива наречена,

всіляко намагаючись відтягнути гіркоту останнього ковтка, незворушний у своєму плетеному кріслі,—«цим кріслом я поступаюсь тільки вам, панотче!» — так само, як за давніх славетних часів, коли в такі ж ось тихі вечори інший нунцій, старий і наївний, з усіх сил намагався навернути його до Христової віри за допомогою схоластичних головоломок Фоми Аквінського, — «а сьогодні я сам хочу навернути вас, панотче, бо світ міняється, і нині я вірую!» — і ще раз повторив, не змигнувши оком: «нині я вірую!» — хоч насправді не вірив ні в цей світ, ні в той, а вірив лише в те, що його кохана матуся має право на славу святої: вона заслужила це право своєю готовністю до самопожертви та взірцевою скромністю, отож він обгрунтовує своє прохання не свідченнями якогось там наброду, не всілякими перебільшеними чутками, буцімто Полярна зірка рухалася слідом за похоронною процесією або музичні інструменти самі починали грати в зачинених шафах, коли вулицею проносили тіло небіжчиці, — ні, його незаперечний доказ — це ось простирадло, яке він розгорнув, наче вітрило, в сяйві серпневого дня, аби нунцій побачив те, що побачив насправді: образ його матері Бендісьйон Альварадо, яка лежить на боці, приклавши руку до серця, і на тілі її не видно ані найменшого сліду старості чи хвороби,— його пальці відчули вологу безсмертного поту, він вдихнув ніжний запах живих квітів, а довкола не вгавали її птахи, збуджені подихом чуда: «ось бачите — диво, святий отче! — казав він, показуючи простирадло то на лице, то навиворіт,— пташки й ті її впізнають!» — але нунцій придивлявся до полотна з прискіпливістю, яка допомагала йому помічати бруд тлінних пристрастей на полотнах великих майстрів християнського світу, за інтенсивністю одного якогось кольору виявляти ущербність вдачі художника і навіть його хитання у вірі; він був захоплений, коли побачив якось на власні очі, що земля кругла, лежачи навзнак під куполом самітної каплиці в примарному місті, де час не проходив, а пропливав,— і, нарешті наважившись відвести очі від простирадла після ретельного огляду, він заявив м'яко, але рішуче, що зображене на полотні тіло «не є виявом волі божої, безмежної милості господа нашого, — більше того, ваше превосходительство, це робота художника, вельми вмілого і в добрих, і в лихих творіннях, — майстер цей скористався з довірливості вашого превосходительства і вжив не олійної фарби, а нікудишньої саморобної: ви чуєте, як тхне скипидаром? сюди ще намішано гіпсу та живиці — такою фарбою хіба що вікна розмальовувати, повірте мені, ваше превосходительство! а вогке полотно лише тому, що просякнуте оліфою і його довго тримали в темному місці, — вам сказали неправду, нібито це передсмертний піт вашої матінки, на жаль, тут нічого не вдієш!..» — і щиро засмучений нунцій замовк, а скам'янілий старий втупився в нього із свого гамака, з глибини свого загадкового азіатського мовчання, — він навіть рота не розтулив, щоб заперечити нунцієві, хоча сам, на власні очі, бачив, як сталося диво, — «сам, власними руками, загорнув тебе в це простирадло, матусю, а вдосвіта прокинувся, нажаханий тишею, бо ти вмерла, і цілий світ ніби поринув на дно морське, — я сам бачив це чудо, якого біса вам ще треба!..» — проте він не став сперечатися з нунцієм — лише моргнув двічі, не стуляючи повік, наче та ігуана, ледь осміхнувся і мовив, зітхнувши: «ну, гаразд, панотче, хай буде, як ви кажете, але затямте собі, що віднині тягар ваших слів ляже на вас, — я повторюю по буквах, щоб ви пам'ятали, скільки й житимете: віднині тягар ваших слів ляже на вас, — і я за вас не відповідаю, панотче!..» Увесь світ закляк у важкому сні цього тиж-

ня, сповненого лихих знамень, поки він не зводився зі свого гамака навіть для того, щоб поїсти, — лежав, одганяючи пташок, які сідали просто на нього, відмахувався від сонячного проміння, яке пробивалося крізь навіс, — думав, що то теж пташки; він нікого не прийняв і не віддав жодного наказу, але служба охорони громадського порядку не поворухнула й пальцем, коли юрби підкуплених фанатиків удерлися до резиденції папського посла, пограбували там музей історичних реліквій, схопили нунція, котрий саме ніжився в басейні, і витягли голого на вулицю, — «вони обгидили його з голови до ніг, мій генерале!» — та він і не ворухнувся в своєму гамаці, ані оком не змигнув, коли його сповістили, що нунція верхи на ослі возять торговим районом, ллють на нього з балконів помиї та кричать: «агов, товстопуза діво ватіканська, ти скоро вже розродишся?..» — і лише коли нунція ледь живого покинули на базарному звалищі, він звівся з гамака й рушив до конференц-залу, відмахуючись від пташок і рвучи павутину, яка з'явилася за час жалоби,— на рукаві в нього й досі була чорна пов'язка, а очі геть запухли від безсоння; він наказав посадити нунція на пліт, дати йому їжі на три дні й залишити напризволяще посеред моря, там, де пропливають кораблі з Європи: хай увесь світ знає, що тут чинять із чужаками, які здіймають руку на велич нашої вітчизни, — «і хай сам папа затямить раз і назавжди, що він велике цабе в Римі, поки сидить на своєму золотому троні зі своїм перснем, а тут я — це я, чорти б вас побрали, паскуди довгополі!» Це вплинуло, бо ще до кінця того року питання про канонізацію Бендісьйон Альварадо було поставлене знову; домовина з її нетлінним тілом тепер стояла в головному нефі кафедрального собору, сюди приходили для поклоніння, небіжчицю вславляли з вівтарів, стан війни з Ватіканом скасували, юрби на Військовій площі славили мир і господа нашого, а в цей час він приймав з усіма почестями аудитора Найсвятішої конгрегації обрядів, подвижника та оборонця віри, монсеньйора Деметріо Альдоуса, на прізвисько «еритреєць», якому було доручено вивчити до дрібниць життя Бендісьйон Альварадо, щоб не зосталося ні найменшого сумніву щодо її святості; «все на ваш розсуд, панотче», — сказав він, не відпускаючи руки смаглявого абіссінця, котрий відразу ж завоював його довір'я, бо над усе любив життя, їв ігуанячі яйця, захоплювався півнячими боями, мулатками, танцями, — «так само, як і ми, мій генерале!» — отож за його наказом перед цим чортовим законником розчинилися всі двері — ніхто не смів чинити йому перепон, адже у всьому безмежному царстві скорботи не було нічого прихованого від людських очей, нічого такого, що не свідчило б незаперечно: сам бог повелів Бендісьйон Альварадо стати святою, — «вся вітчизна ваша, панотче, все до ваших послуг!» — ясна річ, усе було до його послуг: війська навели лад у резиденції папського посла, і перед домом ще до світанку вишикувалися незліченні лави одужалих прокажених, які прийшли сюди показати молоду шкіру на місці давніх виразок; прийшли колишні хворі на недугу святого Вітта — тепер вони залюбки просилювали нитку в голку перед усіма недовірливими; прийшли ті, що розбагатіли, граючи в рулетку,— вони розказували, як Бендісьйон Альварадо являлась їм уві сні й називала щасливі номери; прийшли ті, хто розшукав своїх рідних, котрі пропали безвісти, й ті, хто знайшов тіла своїх утоплеників, і ті, хто не мав нічого, а нині має все, — вони посходилися звідусіль і нескінченним потоком пливли через душний кабінет, прикрашений аркебузами, якими колись убивали канібалів, та панцирами доісторичних черепах сера Уолтера

Рейлі, золотошукача: в цьому кабінеті невтомний ерітреєць вислуховував їх усіх, не ставлячи ніяких питань, не перебиваючи, — спітнілий, він безперестану курив свої дешеві сигари, хоч у кімнаті й так нічим було дихати від диму та запаху людських тіл, і ретельно записував усі свідчення, примушуючи кожного свідка підписуватися під своїми словами: «той пише своє повне ім'я, той ставить хрест або прикладає пальця, достоту як ви, мій генерале, — одне слово, всі розписуються, хто як може»; тільки-но виходив один відвідувач — до кабінету заходив другий, точнісінько такий, як і попередній: «у мене були сухоти, панотче»,— починав він,— «у мене були сухоти»,— записував ерітреєць,— «а тепер послухайте лишень, як я співаю!», «я був імпотентом, панотче, а тепер ось тільки гляньте!» — «я був імпотентом»,— записував ерітреєць вічним чорнилом, щоб його точних записів ніхто не виправив, поки й роду людського,— «в мене був живий звір у череві, панотче»,— «в мене був живий звір у череві»,— безжалісно записував ерітреєць, задурманений міцною кавою, отруєний смердючими сигарами, припалюючи щоразу нову од недогарка,— «сидить розхристаний і смалить,— справжній мужчина, мій генерале!» — «еге ж,— згоджувався в і н,— справжній мужчина, нічого не скажеш! кожному своє!» — а священик трудився без перепочинку, нічого не їв аж до смерку,—щоб не гаяти часу,—і навіть увечері не спочивав, а, скупавшись, ішов до порту, заходив у першу-ліпшу таверну, вдягнений у латану полотняну сутану, голодний, як вовк,—сідав за один стіл з вантажниками, їв з ними одну юшку, розбирав рибу, як вони, руками, перемелював навіть кістки своїми диявольськими зубами, що аж сяяли в темряві, сьорбав юшку просто з миски,—«наче якийсь волоцюга, мій генерале!..» — свій серед того наброду, серед моряків із обшарпаних вітрильників, що возять на продаж мавп та зеленкуваті банани, возять цілими партіями молоденьких повій — «у скляні готелі Кюрасао, до Гуантанамо, панотче, до Сантьяго-де-лос-Кабальєрос, хоч там і моря нема, щоб причалити, панотче, до всіх тих найгарніших і найсумніших островів, що про них ми мріяли ночами, аж до вранішньої зорі, панотче, — згадайте, які ми робилися самі на себе не схожі, коли шхуни відпливали, згадайте віщуна-папугу, котрий угадував майбутнє в домі Матільди Арениалес, згадайте раків, які вилазили з мисок із юшкою, згадайте акулячий дух, і далекий гуркіт барабанів, — оце життя, панотче!» — «атож, хлопці, кляте життя!..» — «він таки по-нашому говорить, мій генерале, наче народився у Кварталі Собачих Бійок!..» — він ганяв з ними на пляжі м'яча, вивчився грати на акордеоні краще, ніж музики з узбережжя, співав краще від них, швидко вивчив добірну моряцьку говірку і міг будь-кого за пояс заткнути своєю гучною непристойною латиною, випивав з моряками в халупах базарних педерастів, побився з котримсь, бо той хулив господа бога нашого, — «вони духопелять одне одного, що робити, мій генерале?..» — в і н наказав одійти й не розбороняти їх, — «переміг святий отець, мій генерале!» — «я так і знав! — задоволено вигукнув в і н,— сказано, справжній мужчина!»— і до того ж зовсім не такий легковажний, як то всім здавалося, бо за ці бучні ночі ерітреєць дізнався не менше, аніж за дні виснажливої роботи в резиденції папського посла, і значно більше, ніж йому вдалося дізнатися в похмурому будинку Бендісьйон Альварадо, який він ретельно обстежив, не маючи на те дозволу, — дістався туди якось увечері, в таку сильну зливу, коли, здавалося, можна було обдурити невсипуще око президентських служб безпеки; він обнишпорив увесь дім, зазирнув у всі закапелки, змоклий до рубця, бо зі стелі так і лило, — і знайшов

тільки непрохідні зарості отруйних квітів у розкішних спальнях Бендісьйон Альварадо, які вона віддала своїм служницям, на превелику їхню радість, — «бо вона була така добра, панотче, така скромна, що стелила служницям перкалеві простирадла, а сама спала на голій циновці, на звичайному солдатському ліжку, вона дозволяла їм одягати своє святкове вбрання найпершої дами, вони користувалися її шампунями, коли купалися, жирували голі з ординарцями в барвистій піні в її ваннах на лев'ячих лапах, жили, як королеви, а вона тим часом розмальовувала пташок, варила овочеву юшку та вирощувала лікарські рослини для своїх сусідів, котрі будили її серед ночі: «в мене болить живіт, сеньйоро!» — і вона давала насіння кресу й загадувала жувати; «в мого хрещеника око скосіло!» — і вона давала відвару з епасоте; «я вмираю, сеньйоро!» — проте ніхто не вмирав, усіх вона зціляла своїми руками, бо вона за життя була свята, панотче, сяйво чистоти йшло від неї в цьому домі гріха, де немилосердно протікає дах із тих пір, як її силоміць забрали звідси, відвезли до президентського палацу, — дощ періщить по білих квітах фортепіано, ллє на алебастрово-білий стіл у розкішній їдальні, — за той стіл Бендісьйон Альварадо ніколи не сідала їсти: «це все одно, що оскверняти вівтар!» — подумайте лишень, панотче, яке передчуття своєї святості!..» — але, незважаючи на всі ті гарячкові свідчення сусідів, чортів законник розгледів боязкість там, де йому торочили про скромність, душевну вбогість там, де розхвалювали самопожертву, а серед Нептунів з чорного дерева, уламків тубільних ідолів, ангелів у військовому, які плавали в озері посеред колишньої танцювальної зали, не знайшов і сліду того триєдиного бога, котрий послав його з палючих просторів Абіссінії на пошуки істини туди, де її не було й близько, — «бо він таки не знайшов нічого, мій генерале, анічогісінько, от тобі й маєш!..» А проте монсеньйор Деметріо Альдоус не вдовольнився пильними розшуками в місті: верхи на мулі він видерся на крижані уступи плоскогір'я, щоб знайти джерела святості Бендісьйон Альварадо там, де її образ ще й досі не був спотворений ореолом влади; він з'являвся з туману, закутаний у накидку, наче якийсь розбійник, у семимильних чоботях, схожий на пекельний привид, — і викликав спочатку страх, потім — здивування, і врешті-решт — цікавість, бо тут зроду-віку не бачили людини з таким кольором шкіри, а хитрий ерітреєць усім охочим пропонував доторкнутися до нього рукою, — щоб переконатись, що на ньому не виступає смола,— блискав своїми зубами в темряві, випивав разом з усіма, розламував руками сир і цмулив кукурудзяну горілку з тикви, яка ходила по колу,—робив усе, щоб завоювати довір'я цих людей у невеселих сільських пивничках, де на зорі інших віків знали якусь перекупку птахів, котра часом заходила сюди, обвішана клітками, в яких сиділи розмальовані соловейки, золотаві тукани, гуачараки, підроблені під павичів, — вона сподівалася всучити цей товар темним мешканцям плоскогір'я на похмурих, як похорон, недільних ярмарках, — «вона сідала отут, панотче, грілася біля вогню, очікуючи, що хоч хто-небудь зглянеться й переспить із нею серед бурдюків із брагою в комірчині пивнички, — щоб не вмерти з голоду, панотче, щоб тільки не вмерти з голоду, бо де б це знайшовся такий дурень, що здумав би купляти в неї ті страховидла, з яких од першого ж дощу геть облазила вся фарба, вони ж губили свої павині пера на ходу, — тільки вона була така простодушна, що вірила в цю затію, панотче, вона справді була святою заступницею птиць, юродивою плоскогір'я, як собі хочете, так і називайте, бо ніхто не знає точно її тодішнього

ймення, — її не могли охрестити Бендісьйон Альварадо, так у наших краях нікого не звуть, це ім'я можна почути хіба що на узбережжі!..» — «ну й пролаза, і це він вивідав, чортів прокурор!..» — він про все дізнавався, до всього докопувався, хоч як не заплутували нитку істини головорізи з президентських служб безпеки, хоч які перешкоди йому не чинили: «а чи не підстрелити його, мій генерале? хіба вже не час його мулові посковзнутися?..» — проте він якнайсуворіше наказав стежити і далі за ерітрейцем, але не зачіпати його й пальцем, — «повторюю: не чіпати й пальцем, дати йому повну волю і всіляко сприяти виконанню його місії, згідно з розпорядженням найвищої влади, — слухайте і виконуйте, підписав я!» — він розумів, що страшенно ризикує, адже тепер справжній образ його матері Бендісьйон Альварадо може виринути з непам'яті тих часів, про які заборонено було згадувати, — тих часів, коли вона ще була молода, сповнена жаги, ходила боса і в лахмітті, і змушена була віддаватися першому-ліпшому, щоб не вмерти з голоду, — «але вона була гарна на вроду, панотче, і така простодушна, що прикрашала найдешевших папуг хвостами породистих півнів та видавала їх за гуакамайо, або вбирала хворих курок в індиче пір'я, щоб продати як райських птиць, — ясна річ, ніхто їй не вірив», — та й кого вона могла одурити, самітна перекупка птахів, яка жебоніла в тумані недільних ярмарків, що тому, хто заплатить їй хоч песо за пташку, решту вона віддасть задарма, — всі на плоскогір'ї пам'ятали її, дуже вже вона була простакувата і вбога, але встановити точно, хто вона така, було неможливо, бо в архівах монастиря, де її хрестили, не виявили її метрики, — зате метрик її сина знайшлося аж три, і всі вони були різні: згідно цих метрик, він тричі був зачатий за різних обставин і тричі з'явився на світ недоношеним з ласки віртуозів, які творили історію нашої вітчизни, майстерно заплутуючи нитку істини, щоб ніхто не міг розкрити священної таємниці його походження,— її зумів розгадати лише ерітреєць: він дістався до цієї таємниці, відмівши всі пізніші містифікації, — «вона вже була ось-ось, тільки руку до неї простягни, мій генерале!» — і тут гримнув постріл, прокотившись безконечною луною між сірих скель та глибоких ущелин, і моторошно заревів мул, зірвавшись із укритого вічним снігом верхів'я гори в безодню, — тільки замигтіли один за одним пояси різних кліматичних зон: маленькі джерела великих судноплавних рік, а далі — крутосхили, якими видираються індіанці, несучи на своїх спинах учених з ботанічної експедиції та їхні таємничі гербарії, а далі — вкриті дикими магноліями плато, де пасуться тонкорунні вівці, даючи нам одяг і їжу та ще й являючи взірець доброчесної поведінки, а далі — будинки серед кавових плантацій, оселі з паперовими гірляндами на безлюдних балконах, а далі — місця, де живе безліч хворих, незмовкний шум гірських річок на межі, де починається спека, де надвечір вітер приносить сморід мерця: когось було зрадницьки вбито на плантації какао, де ростуть деревця з великим цупким листям та червоними квітами,— з їхнього насіння і роблять шоколад; а далі — нерухоме сонце, розпечена пилюка, гарбузи, дині, худющі понурі корови атлантичної провінції, єдина на двісті ліг довкола школа для бідняків, — і нарешті мул гепнув, тріснувши, наче перестиглий плід гванабано, на дно прірви, в зарості, і перелякані куріпки розлетілися врізнобіч: «підстрелили його, мій генерале, підбили в ущелині Неприкаяних Душ, із рушниці, такої, як на тигрів полюють!..» — «всупереч моїй забороні, сучі діти! всупереч моїм категоричним телеграмам, чорти б вас узяли! ну, тепер ви взнаєте, хто є хто!..» — хрипів він

з жовчною піною на губах, розлючений не стільки чужим непослухом, скільки власною впевненістю, що від нього приховують щось дуже важливе, раз вони посміли знехтувати блискавками його влади, — він дослухався навіть до подиху тих, котрі йому доповідали, бо розумів, що тільки той, хто знає правду, посміє збрехати йому, він вистежував таємні заміри верховного командування, намагаючись розгадати, хто ж зрадник: «ти, якого я витягнув із небуття? ти, якого я підібрав на голій землі, а тепер ти спиш на золотому ліжку? ти, якому я врятував життя? ти, за кого я заплатив стільки грошей? котрий із вас, сучі ви сини?» — адже це хтось один посмів начхати на телеграму, підписану його іменем, скріплену печаткою президентського персня, отож він сам очолив рятувальну операцію і віддав нечуваний наказ: «не пізніше, як за сорок вісім годин Деметріо Альдоуса знайти і привести до мене, а якщо його знайдуть мертвим, все одно приведіть його до мене живим, і якщо його взагалі не знайдуть, все одно приведіть його до мене!» — наказ був такий недвозначний і грізний, що задовго до визначеного строку йому доповіли: «мій генерале, його знайдено в кущах на дні провалля! всі рани в нього позагоювались од золотих квіток фрайлехону, — він живіший від нас із вами, мій генерале, цілий і неушкоджений, і все це з ласки вашої матінки Бендісьйон Альварадо, яка ще раз показала своє милосердя і всесильність, щоб їх на собі відчув той, хто хотів осквернити її пам'ять!..» — ерітрейця спустили з гір індіанськими стежками в прив'язаному до жердин гамаці, під охороною солдат, а попереду їхав верхи на коні альгвасил, дзвіночком сповіщаючи всіх, що наказ володаря виконано: ерітрейця допровадили в президентський палац і помістили в спальню для почесних гостей, під особисту відповідальність міністра охорони здоров'я, — там він і написав свій страшний документ — сім грубезних томів, і на кожній з трьохсот п'ятдесяти сторінок кожного тому, праворуч на полях стояв його підпис: «розписуюся та скріпляю своєю печаткою чотирнадцятого квітня сього року я, Деметріо Альдоус, з ласки божої аудитор Найсвятішої конгрегації обрядів, подвижник і оборонець віри, во ім'я торжества справедливості на землі, во ім'я слави господньої на небесах, свідчу, що все написане тут — правда, лише правда й нічого, крім правди»,— «ось вона, ваше превосходительство!» І дійсно, в семи запечатаних сургучем бібліях була тільки правда, така пряма й жорстока, що лише людина цілком вільна від чарів його слави, далека від інтересів його влади, наважилася б викласти цю живу правду незворушному старому, який вислухав аудитора, не змигнувши оком,— сидів собі у своєму плетеному кріслі, обмахувався сомбреро й ледве чутно зітхав після кожного вбивчого викриття, ледве чутно казав: «ага»,— щоразу, коли світло правди било в вічі,— «ага»,— повторював він, одганяючи своїм сомбреро квітневих мух, які роїлися над недоїдками від сніданку; «ага»,— казав він, ковтаючи гірку правду,— вона пекучими вуглинами горіла в пітьмі його душі, бо то був якийсь фарс,— «то була комедія, ваше превосходительство!» — комедія, яку він сам мимоволі розпочав, коли звелів виставити напоказ тіло своєї матері в домовині з кригою,— «тоді ще ніхто й не думав про твою святість, я просто хотів, щоб перестали патякати, ніби ти зогнила живцем!..» — а вийшла циркова вистава, яку він сам ненавмисне затіяв,— йому доповіли: «мій генерале, ваша матінка творить чудеса!» — і він наказав послати пишну процесію з тілом небіжчиці до найглухіших куточків своєї безмежної країни, де не було святинь,— «щоб не зосталося жодної живої душі, котра б не знала, яку

нагороду за твої чесноти послало тобі небо після того, як ти цілий вік губила себе, умертвляла свою плоть, день у день розмальовуючи пташок, з яких не мала ніякісінького зиску; то була нагорода за твою самовіддану любов, матусю,— але ж я не мав собі й гадки, що з мого наказу вийде така брехня!..» — за плату ті, що нібито хворіли на водянку, привселюдно позбувалися води, двісті песо заплатили чоловікові, який нібито воскрес і виліз із могили,— в обірваному савані, з повним ротом землі, він повз назустріч ошелешеному натовпу; вісімдесят песо заплатили циганці, яка примудрилася народити просто на вулиці двоголового виродка — буцімто бог покарав її за те, що вона говорила, ніби всі ці дива — шахрайство уряду,— так воно й було насправді, бо всі свідки були підкуплені, і якщо на початку свого розслідування Деметріо Альдоус гадав, що ганебну змову організували його підлабузники — з безневинною метою зробити приємне повелителеві,— то згодом виявилося, що на цій брудній справі наживалися самі змовники: це був блюзнірський бізнес, найскандальніший з усіх, які процвітали в затінку його влади, бо придумували чудеса й платили лжесвідкам ті самі прибічники його режиму, котрі фабрикували й продавали реліквії, на зразок весільної сукні небіжчиці,— «ага!» — ті, що гендлювали побожними листівками та медалями з її августійшим зображенням,— «ага!» — ті, що багатіли, торгуючи пасмами її волосся,— «ага!»— ті, що наживалися на пляшечках із водою з її труни,— «ага!» — ті, що продавали савани з діагоналі, на яких дешевими фарбами було намальовано ніжне тіло заснулої дівчини, що приклала руку до серця,— такі савани збували з чорного ходу індуських крамниць,— то була страхітлива брехня, в яку вірили, адже тіло померлої й досі зоставалося нетлінне,— люди бачили це на власні очі, проходячи нескінченною лавиною через головний неф кафедрального собору, де стояла домовина,— «хоч і це неправда, ваше превосходительство»,— бо тіло Бендісьйон Альварадо збереглося зовсім не завдяки її чеснотам чи парафінові та косметиці, яку було вжито задля синівського марнославства,— просто-напросто з його матері зробили опудало, так само, як роблять опудала з птахів для природничих музеїв,— незабаром він сам у цьому пересвідчився: «я зняв віко з твоєї труни, матусю, й зітлілі траурні стрічки розпалися від одного подиху, зняв вінок із квітів помаранчевого дерева і побачив укритий пліснявою череп, на якому майже не було кіс,— твоє цупке, наче коняча грива, волосся пасмо за пасмом повидирали з коренем і попродавали як реліквії; я витягнув тебе з купи лахміття, яке колись було шатами нареченої, з тлінних останків і гнітючих вечорів селітрової смерті,— і ти була завважки, як висохла на сонці тиква, від тебе пахло, наче зі старої скрині, в тобі чулося тривожне шемрання — здавалося, що це шепоче щось твоя душа, але насправжки то була міль, вона точила тебе зсередини,— і ти розсипалася в мене в руках, бо з тебе вичинили всі нутрощі, нічого не залишилося від твого живого тіла, тіла заснулої щасливої матері з притиснутою до серця рукою, вони напхали тебе усяким мотлохом, і твоя запилена оболонка розпалася від одного доторку,— тільки твої кістки засвітилися в похмурій церкві, наче світлячки, та ледве чутно дзенькнули об підлогу скляні очі і по-блошиному застрибали на кам'яних плитах,— ти перетворилася в ніщо, матусю, в купку сміття!.. » — альгвасили згребли її лопатами, щоб як-небудь покласти знову в домовину на очах у незбагненного кам'яного сатрапа, ігуанячий погляд котрого не виказував ніяких почуттів,— ані тоді, ні згодом, коли він залишився віч-на-віч

із єдиною в цілому світі людиною, яка одважилася поставити його перед дзеркалом правди,— вони сиділи у звичайній кареті й дивилися крізь імлу фіранок на орди злидарів, які спочивали від спеки в затінку аркової галереї, де колись продавалися дешеві книжечки про жорстокі злочини та нещасливе кохання, про хижі квіти й загадкові плоди, що пригнічують людську волю,— нині тут стояв оглушливий гамір товчка, на якому розпродували фальшиві реліквії — одяг та частини тіла його матері Бендісьйон Альварадо; і йому стало якось не по собі, здалося, що монсеньйор Деметріо Альдоус читає його думки, коли той відвів погляд від юрби калік і мовив, що, врешті-решт, його розслідування дало і позитивний результат: «я впевнився, що цей бідний люд любить ваше превосходительство, як своє життя!» — адже монсеньйор Деметріо Альдоус пізнав віроломність у президентському палаці, розгледів користолюбство під маскою лестощів та підступного догоджання в тих, хто користувався усіма благами влади,— і, навпаки, знайшов нову форму любові якраз серед бідноти, котра нічого не сподівалася від н ь о г о, бо нічого не сподівалася ні від кого,— «вони люблять вас так побожно, так вірно й щиро, що вам міг би позаздрити сам всевишній, ваше превосходительство!..»— але він і оком не змигнув, почувши це дивовижне зізнання, від якого за інших часів у нього солодко защеміло б серце,— він навіть не зітхнув, а тільки подумав про себе, тамуючи хвилювання: «ще бракувало, панотче, щоб ніхто мене вже й не любив,— нині, коли ви ославите мене під золотими куполами свого брехливого світу, коли я зостануся віч-на-віч зі своїм горем, згинаючись під тягарем безжальної правди, і не буде коло мене турботливої матусі, щоб допомогла мені знести все це, бо я один, як перст, у своїй вітчизні, яку не за власною волею вибирав,— мені всучили цю країну такою, як вона є, як ви її самі бачили, панотче,— вона зроду-віку була така, з цим відчуттям відчуженості, з цим духом нечистот, з цим позбавленим історії народом, який не вірить ні в що, окрім життя,— оце і є моя вітчизна, котру мені нав'язали, не питаючи, хочу я того чи ні, панотче,— оце вона і є, тут сорок градусів спеки в затінку, за фіранками президентської карети, тут дев'яносто вісім процентів вологості, тут задихаєшся від пилу, та ще й грижа тебе мучить, вона свистить на прийомах, наче кавник, тут нікому програти партію в доміно, нікому довіритись, панотче, вам би в мою шкуру!..» — проте він нічого цього не сказав уголос,— навіть не зітхнув і не блимнув оком, а тільки попросив монсеньйора Деметріо Альдоуса, щоб їхня сьогоднішня відверта бесіда залишилася між ними: «ви мені нічого не казали, я не знаю правди,— гаразд, панотче?» — і монсеньйор Деметріо Альдоус пообіцяв: «ясна річ, ваше превосходительство, ви нічого не знаєте,— це зостанеться між нами, даю вам слово мужчини». Справа про канонізацію Бендісьйон Альварадо була припинена за недостатністю доказів— декрет Риму читали з амвонів, і уряд не тільки дав на це офіційний дозвіл, а ще й прийняв спеціальну ухвалу про заборону будь-яких виступів протесту,— ухвалу обнародували разом з декретом, але сили охорони громадського порядку не втручалися, коли орди обурених прочан палили на Військовій площі браму від архієпископського палацу та розбивали камінням у резиденції папського посла вітражі з зображеннями ангелів та гладіаторів,— «вони все руйнують, мій генерале!..» — проте він навіть не поворухнувся у своєму гамаку,— «вони взяли в облогу монастир біскайок, хочуть, щоб ті вмерли з голоду!.. вони грабують церкви, будинки місій, знищують усе, що хоч якимось чи-

ном пов'язане з духовенством, мій генерале!..» — але він так само незворушно лежав у гамаку, в затінку під квітами, аж поки всі його воєначальники не заявили в один голос, що вони неспроможні придушити виступи й відновити порядок, не проливаючи крові, як їм було наказано,— і лише тоді він звівся, і вперше за стільки місяців бездіяльності переступив поріг свого кабінету, і заявив урочисто, що бере на себе всю відповідальність, виявляючи волю народу декретом, який він сам склав за власним натхненням та продиктував на свій страх і ризик, не попередивши збройні сили й не порадившись зі своїми міністрами; стаття перша цього декрету проголошувала громадянську святість Бендісьйон Альварадо, згідно з вищою волею вільного й суверенного народу, та присвоювала Бендісьйон Альварадо титули Заступниці Нації, Зцілительки Недужих і Напутниці Птахів, а день її народження віднині ставав національним святом; стаття друга оголошувала стан війни між нашою країною та Ватіканом — з усіма відповідними наслідками, обумовленими нормами права й діючими нині міжнародними угодами; стаття третя містила наказ про негайне публічне вигнання за межі країни сеньйора архієпископа, всіх єпископів, префектів, священиків та черниць, а також усіх тих підданих держави й іноземців, котрі хоч якимось чином зв'язані із справами церкви,—незалежно від їхнього суспільного становища та звання: всім переліченим вище особам було заборонено перебувати на території країни і в межах п'ятдесяти морських ліг її територіальних вод; стаття четверта й остання оголошувала експропріацію всього церковного майна: храмів, монастирів, шкіл, орної землі, знарядь праці, худоби, цукроварень, фабрик і майстерень, а також власності приватних осіб, яка насправді належала церкві,— всі ті статки відходили до посмертного володіння святої Бендісьйон Альварадо-птахівниці — для її вславлення та вшанування її пам'яті — з дня обнародування цього декрету, продиктованого н и м самим, скріпленого президентською печаткою,— «слухайте і виконуйте!» Серед тріскотняви святкових петард, урочистого калатання дзвонів та бравурної музики на честь громадянської канонізації Бендісьйон Альварадо він особисто стежив за виконанням декрету, щоб не стати жертвою нового обману,— він знову взяв кермо влади до своїх міцних рук в атласних рукавичках, як у ті славні часи, коли люди перестрівали його на сходах і просили відновити кінні змагання на вулицях,— і він наказував: «відновити!» — або просили дозволити іншу розвагу, біг у мішках,— і він наказував: «дозволити!» — то були часи, коли він сам заходив до найубогіших халуп, щоб пояснити, як треба підсипати квочку чи холостити бичка; отож він не обмежився ретельною перевіркою актів інвентаризації церковного майна, а сам очолив експропріацію, щоб не було ніякої розбіжності між його волею і тим, як вона виконується,— він зіставляв правду, записану в документах, з облудною правдою життя, стежив за вигнанням найбільших церковних громад, на які впала підозра, ніби вони збираються вивезти у валізках з подвійним дном та хитромудрих корсажах потаємні скарби останнього віце-короля, що були закопані на бідняцьких цвинтарях,— тих скарбів так і не знайшли вожді війн за федерацію, хоч як довго шукали,— отож він звелів, щоб жоден церковник не брав із собою нічого, крім однієї переміни білизни,— «і щоб усі до одного сідали на корабель у чому мати народила!..» — і грубі сільські священики, яким було байдуже, вдягнені вони чи голі, хай би тільки дали їм спокій, і префекти місіонерських земель, спустошених малярією, і поважні лисі єпископи, а вслід за ними — жінки:

боязкі сестри милосердя, здичавілі місіонерки, звиклі загнуздувати природу й вирощувати городину в пустелі, стрункі біскайки, що так гарно грають на клавікордах, салезіанки з тендітними руками й незайманим тілом,— всі голі, і хіба що за їхньою шкірою можна було судити про їхнє походження, суспільне становище й заняття, поки вони простували величезним приміщенням митниці між стосами пак із какао та мішками з в'яленою рибою, проходили, наче отара полохливих овець, схрестивши руки на грудях, ховалися одна за одну, намагаючись хоч як-небудь затулитися перед старим, котрий мовби закам'янів під невтомними лопатями вентиляторів, не дихаючи, втупився туди, кудою неминуче мав пробігти потік оголених жінок,— він незворушно дивився на них, і оком не змигнувши, аж доки жодної не залишилося на території країни,— «це були останні, мій генерале!» — а він запам'ятав лиш єдину, тільки одну вихопив його погляд із того натовпу переляканих послушниць, він вирізнив її з-поміж решти, хоч вона була така, як усі: приземкувата, мішна, товстозада, з грубими руками, волосся в неї було підстрижене садовими ножицями, зуби — рідкі й міцні, як та сокира, ніс—маленький, а стопи плоскі,—така собі звичайнісінька послушниця, яких багато, але він відчув, що вона — єдина жінка з усього цього стада голих жінок, тільки вона пройшла повз нього, навіть не глянувши, і залишила по собі неясний бентежний запах лісового звіра,— «я аж задихнувся від нього!..» — він ледве встиг непомітно перевести погляд, щоб побачити її ще раз, востаннє, коли офіцер, який стежив за посадкою, знайшов її ім'я в списках і гукнув: «Насарено Летісія!» — а вона озвалася чоловічим голосом: «я!» Так вона й залишилася з тих пір у його житті: «я!» — аж поки остання туга за нею не вислизнула крізь щілини його пам'яті, і образ її зберігся лише на клаптику паперу, де було написано: «люба моя Летісіє Насарено, глянь, що зі мною стало без тебе!..» — він сховав той папірець у шпарину тайника, де ховав мед, і час від часу перечитував, коли був певний, що за ним не стежать, і згортав цидулку тільки після того, як згадував на якусь мить той незабутній пресвітлий день, коли його вразили несподіваною звісткою, що Летісію Насарено повернуто на батьківщину,— вони виконали наказ, якого він не віддавав, бо він лише вимовив: «Летісія Насарено»,— коли останнє сіре вантажне судно зникло за обрієм,— «Летісія Насарено»,— голосно повторив він, щоб не забути її ймення,— і цього було досить, щоб президентська служба безпеки викрала її з монастиря на Ямайці: їй заткнули кляпом рот, одягли на неї гамівну сорочку і вивезли в опечатаному сургучем ящику з соснових дощок, на боках якого було написано дьогтем: «НЕ КАНТУВАТИ! СКЛО» — на цей ящик, згідно відповідної міжнародної конвенції, була видана ліцензія з дозволом безмитного перевезення двох тисяч восьмисот кришталевих келихів для шампанського з президентських винних погребів; Летісію Насарено привезли в трюмі вуглевоза й поклали на ложе в спальні для почесних гостей, приспану снотворним, голу,— такою він і запам'ятав її, вона лежала о третій дня під білою москітною сіткою і спокійно спала, як спало тут і до неї безліч жінок, котрих йому подавали, хоч він того й не просив,— він брав їх, навіть не розбудивши від летаргічного сну, викликаного люміналом, страждаючи від безпорадності й відчуття своєї поразки,— проте Летісії Насарено він не зачепив, а тільки дивився на неї, сонну, з якимось дитячим здивуванням, вражений тим, як змінилася її плоть з того часу, відколи він бачив її в порту: їй зробили завивку, її всю поголили, аж до найінтимніших місць, нафар-

бували червоним лаком нігті на руках і ногах, підмалювали губи, нарум'янили щоки й підвели очі, від неї йшов аромат парфумів, який знищив колишній, властивий тільки їй одній, запах лісового звіра,— от тобі й на, вона від того тільки програла, з неї хотіли зробити досконалішу, а зробили таку несхожу на саму себе, що він не міг розгледіти її наготи під безглуздою косметикою,— дивився на неї, задурманену люміналом, занурену в летаргічну сплячку, аж поки не побачив, що вона почала випливати з глибин сну,— «і вона прокинулася, вона вздріла мене, матусю,— це вона, Летісія Насарено, через яку я схибнувся!..» — заклякла від жаху, вона дивилася на скам'янілого старого, котрий безжально розглядав її крізь легеньку імлу москітної сітки: її лякало його незрозуміле мовчання, бо вона не могла збагнути, що, незважаючи на свої незліченні роки та безмежну владу, він був ще більш переляканий, ніж вона, ще самотніший та безпорадніший,— такий приголомшений, такий беззбройний, як тоді, коли вперше в житті хотів спізнати жінку, солдатську повію, котра серед ночі купалася в річці,— він уявив, яке міцне й велике її тіло, зачувши, як вона пирхає, наче лошиця, щоразу, коли виринає з води, до нього долинув з пітьми її неясний самотній сміх, він відчув, як співає в темряві її тіло, але його паралізував страх, адже він і досі не знав жінки, хоч і воював уже третю війну та мав звання лейтенанта артилерії,— він вагався, аж поки страх випустити з рук таку нагоду не пересилив страху перед атакою, і тоді він кинувся у воду, як стояв: у крагах, у портупеї, з ранцем, з мачете й гвинтівкою, геть очманілий від свого таємного жаху в цій незнаній війні,— жінка спочатку навіть подумала, що це хтось надумався переплисти річку верхи на коні, і лише згодом збагнула, що то всього-на-всього нещасний переляканий чоловік, і милосердно простягла йому руку в темряві, бо він, приголомшений, нічого не бачив, і по-материнськи мовила йому в темряві: «міцніше тримайся за мої плечі, щоб тебе не знесла течія, та не присідай у воді, зіпрись на коліна й дихай собі спокійно, а то ще захлинешся, чого доброго»,— і він робив усе так, як вона веліла, покірний, мов хлоп'я, і тільки дивувався подумки: «матусю моя Бендісьйон Альварадо, як воно, в дідька, ці жінки вміють робити все так, ніби вони самі це придумали, як то вони вміють бути справжніми мужчинами?..» — гадав він, а вона тим часом скидала з нього все придатне для колишніх воєн і не потрібне для цього, набагато страшнішого, поєдинку по горло в воді; він помертвів од ляку в захистку її тіла, що пахло хвойним милом, коли вона розсупонила нарешті його ремінь, розстебнула йому ширіньку,— та й остовпіла, нажахана, торкнувшись рукою грижі,— вона плавала у воді, як жаба, і жінка злякано відсторонилася від нього: «йди до своєї матінки, хай вона тебе обміняє на іншого, бо ти негодящий!..» — і тепер його скував той самісінький страх, коли він побачив оголену Летісію Насарено, відчуваючи, що не одважиться увійти в її таємничі води, поки вона сама не прийде йому на поміч,— він укривав її простирадлом, власноручно заводив для неї грамофон і ставив платівку з піснею про бідну Дельгадіну, що стала жертвою батькової любові, аж доки в грамофоні щось не тріснуло; він звелів ставити для неї у вазах паперові квіти, бо живі в'янули від дотику її рук,— робив усе, що тільки спадало йому на думку, щоб ощасливити Летісію Насарено, однак вона мусила зоставатися гола в своїй в'язниці до тих пір, поки не збагне, що їй нікуди втекти від долі,— і вона зрозуміла це так добре, що, тільки-но минув перший страх, одразу ж — без ніяких там «будьте ласкаві, генерале»,— почала коман-

дувати: «відчиніть вікно, тут нічим дихати!» — і він відчиняв,— «ні, зачиніть, місяць світить мені просто в лице!» — і він зачиняв, виконував усі її забаганки, наче то були веління кохання, ставав дедалі слухнянішим — і дедалі впевненішим, і ось настав пресвітлий день, коли він прослизнув під москітну сітку й тихенько приліг біля Летісії Насарено, вдягнений, навіть не збудивши її,— цілими ночами лежав він отак поруч неї і вбирав у себе загадковий запах її тіла, її дух дикого звіра,— проходили місяці, і подих її ставав палкіший, а на чреві в неї знову виріс пушок, і якоїсь ночі вона зненацька прокинулася й закричала перелякано: «ану геть звідси, генерале!» — і він обачно встав, а коли вона заснула, знову примостився біля неї,— так він володів нею, навіть не доторкаючись до неї, протягом усього першого року її полону, отож врешті-решт вона звикла прокидатися поряд із ним, хоч і досі не віддала незбагненних глибин душі цього старого, котрий зрікся втіх, які давала йому влада, зрікся всіх радощів світу заради того, щоб дивитися на її тіло та догоджати їй,— вона вже не знала, що й гадати, а він жив передчуттям того пресвітлого дня, коли кинеться на неї сплячу,— так само, як кинувся колись у воду тієї річки,— в чому стояв: у військовій формі без ступеневих знаків, з шаблею на портупеї, зі зв'язкою ключів, у чоботях для верхової їзди, з золотою острогою на лівому закаблуці,— вона прокинулась, як від кошмару, на смерть перелякана, силкуючись скинути з себе цього старого бойового коня у всій збруї, але він атакував її так рішуче, що вона вирішила виграти час хитрощами: «скиньте свою збрую, генерале, мені боляче від цих пряжок!» — і він зняв із себе ремінняччя,— «відстебніть острогу, генерале, вона мені дряпає ногу своєю зірочкою! відв'яжіть ключі з пояса, вони мені муляють!» — і він врешті-решт робив усе, що вона наказувала, хоч пройшло три місяці, доки він привчився знімати портупею з шаблею,— «вона мене душить, генерале!» — та ще місяць — доки почав скидати краги,— «вони мене ранять своїми застібками!» — це була важка і вперта боротьба, затяжні бої, протягом яких Летісія Насарено всіляко стримувала його,— втім, намагаючись не дратувати,— а йому доводилося відступати, щоб догодити їй, отож вони й самі незчулися, як сталося те, останнє,— десь відразу по других роковинах її викрадення, коли його теплі, м'які долоні, на яких не було ліній долі, ненароком діткнулися чогось найпотаємнішого у жіночому єстві сплячої послушниці, і вона прокинулася, тремтячи від пристрасті й смертельного жаху, і вже навіть не намагалася відіпхнути дикого звіра, який припав до неї, а тільки заблагала: «скинь чоботи, ти забрудниш мої голландські простирадла!..— і він скинув їх поспіхом,— і штани, і бандаж, усе скинь, любий мій, бо я не відчуваю тебе!..» — і він раптом завважив, що став такий, яким його бачила мати серед сумної герані,— він позбувся страху, він був вільний і хоробрий, як бик на кориді,— і тоді, змівши все на своєму шляху одним нищівним ударом, він упав долілиць у безмовну безодню, де чулося тільки, як скриплять, наче корабельні щогли, стиснуті зуби Летісії Насарено,— «я тут!» — «вона вп'ялася обіруч у моє волосся, щоб не загинути одній у тій бездонній прірві, де гинув і я, стараючись із усіх сил...»,— проте він таки покинув її одну, забув про неї, бо сам заблукав у цій пітьмі, шукав себе самого в солоній воді своїх сліз, поміж довгих тягучих ниток своєї бичачої слини, у дивовижному здивуванні: «матусю моя Бендісьйон Альварадо, та як же можна було прожити стільки літ і не знати цієї муки!..» — плакав він, приголомшений цією знемогою, цим утробним фейєрверком,

ним поривом смерті, яка своїми ніжними щупальцями вирвала з коренем усі його нутрощі, і він, наче зарізаний звір, забився в агонії, оббризкавши білосніжні простирадла чимось гарячим і їдким, від чого під москітною сіткою прозоре повітря цього пресвітлого дня зненацька засмерділо,— «та ж ви обгидилися, мій генерале!..»

5

Аж до вечора ми виносили з палацу протухлі останки корів, наводили сякий-такий лад у цьому неймовірному гармидері, опоряджали тіло,— а втім, так нічого й не змогли вдіяти, щоб зробити мерця схожим на той легендарний образ, яким ми звикли його уявляти. Ми терли його шкреблами, котрими чистять рибу,— щоб поздирати з нього морських паразитів, ми обмили його креоліном та соляним розчином, щоб знищити сліди тліну; ми напудрили йому лице крохмалем, щоб не видно було клоччя й парафіну, які мали замаскувати повидзьобувані грифами діромахи; ми підмалювали обличчя рум'янами та губною помадою, щоб повернути йому живий колір,— але все було намарне, і навіть коли ми вставили в порожні очниці скляні очі, його лице не набуло величного виразу,— хіба ж можна було показувати його таким народові? А тим часом у залі урядових засідань лунали заклики до згуртування в боротьбі з віковічним деспотизмом, заклики розділити порівну трофеї влади,— звістка про його смерть, яку вже годі було втаїти, об'єднала всіх: тут зібралися ліберали й консерватори, котрі помирилися нарешті після довгих років запеклої ворожнечі, генерали з верховного командування, що вже втратили колишню свою владу, три останні міністри з цивільних, примас-архієпископ,— усі вони, всупереч його волі, сиділи нині за довгим столом з горіхового дерева й домовлялися, як сповістити народові про велику кончину, щоб люди не вийшли на вулиці: вирішено було спочатку обнародувати перший бюлетень — про легке нездужання, що змушує його превосходительство відійти від громадських справ та скасувати надалі аудієнції, а трохи згодом другий бюлетень мав оповістити, що хворий все ще змушений залишатися в своїх покоях — у зв'язку з природнім для його віку слабуванням; і, нарешті, без ніяких оголошень, удосвіта спекотного серпневого вівторка на всю потугу задзвонять дзвони собору, звіщаючи про смерть державного діяча так, щоб ніхто й ніколи не дізнався напевне, він це помер насправді чи ні. Ми були безпорадні перед тим, що сталося, немов загіпнотизовані цим смердючим трупом, якого ніхто з нас не міг заступити, бо за життя він зі старечою впертістю відмовлявся й думати про те, що станеться з вітчизною в разі його смерті, затято опирався будь-яким наполяганням, коли з ним заводили розмову про це після того, як уряд переїхав до будинків із сонцезахисного скла, і він зостався сам у безлюдному палаці своєї абсолютної влади,— він блукав, як сновида, поміж здохлих корів, і не мав уже кому наказувати, окрім сліпих, прокажених та паралітиків, що помирали в трояндових хащах не від хвороб, а від старості,— однак він був при здоровому глузді і вперто стояв на своєму, отож, коли його просили врешті-решт призначити наступника, він одбувався відмовками, вважаючи, що думати про те, яка доля спіткає світ по його смерті,— так само безглуздо, як і вмирати: «ну його к бісу! та якщо вже я кінець кінцем таки вмру колись, ці чортові політики

мерщій заходяться ділити все, як було після клятих іспанських прихвоснів,— ось побачите, вони все поділять між довгорясими, грінго та багатіями, а біднякам нічого не зостанеться,— це ясно, як божий день, така вже в них доля споконвіку, а як лайно колись буде хоч чогось варте, біднота почне без задниць родитися, ось побачите!» — казав він, повторюючи слова, мовлені кимось ще за часів його величі; він реготався, кепкуючи сам із себе: «та не везіть мене в Єрусалим, не ховайте при гробі господньому,— не варт і затівати, на дідька вам цей клопіт,— я лежатиму мертвий щонайдовше три дні! самі побачите, що це не байка,— таки на моє вийде!..» І він мав рацію, бо в наші часи ніхто не сумнівався, що його історія — єдино правильна і єдино можлива, ніхто не спроможний був що-небудь довести або заперечити в ній, адже ми не могли навіть з'ясувати, його це тіло чи ні,— не було ніякої іншої вітчизни, крім тієї, котру він сотворив за своїм образом і подобою, простір і час тут змінювалися відповідно до його абсолютної влади, виникали з глибин його неймовірних спогадів, поки він тинявся палацом, де завжди жила всяка наволоч і ніколи не ночувала жодна щаслива людина, поки він кидав маїсові зерна курям, які греблися поблизу його гамака, та допікав челядь безглуздими наказами: «принесіть мені склянку лимонаду з льодом!» — хоч непочата склянка лимонаду стояла поряд, тільки руку простягни,— «прийміть звідси цього стільця і поставте його отуди! ні, переставте назад!» — він задовольняв бодай таким дріб'язком свою безмежну жадобу влади і день при дні тішився на дозвіллі, куняючи в затінку сейби, терпляче підстерігаючи в дрімоті ефемерні видіння свого далекого дитинства,— він зненацька прокидався, коли йому вдавалося вловити якийсь спогад, наче ключ до велетенської головоломки, якою була вітчизна до його приходу,— величезна, химерна країна, безмежне царство боліт і бездонних проваль, древніших за нього самого; в ті часи чоловіки були такі хоробрі, що ловили кайманів голіруч, вганяючи їм у пащу кілка: «ось так!» — і він засував пальця в рот так, щоб палець уперся в піднебіння; він розповідав, як одного разу страсної п'ятниці до нього долинув шум вітру і запах куряви, і він побачив тучі сарани, які затьмарили полудневе небо і жерли все на своєму шляху, залишаючи після себе геть обчикрижену землю та подерті клапті світла,— наче до сотворіння світу; він пережив цю катастрофу і на власні очі бачив півнів, яким постинали голови та підвісили за лапи, щоб стікала кров, у піддашші будинку,— це було в великому розореному селі, де щойно вмерла якась жінка, і він ішов босоніж, тримаючись за руку своєї матері в похоронній процесії: небіжчицю несли без домовини, на ношах, побитих градом сарани,— «такою була вітчизна в ті часи, люди не мали й домовини, щоб мерця поховати!» — він бачив чоловіка, який надумав повіситись на мотузці, що на ній один самогубець уже був повісився раз, і так її ніхто й не зняв із дерева посеред сільського майдану,— але гнила мотузка обірвалася, бідолаха впав додолу, б'ючись в агонії, і на смерть перелякав жінок, які саме верталися з церкви,— проте йому не дали вмерти, а привели до тями дрючком, не спитали навіть, що він за один, бо тоді ніхто чоловіка не знав, якщо його не знали в церкві, взяли в китайські колодки та й полишили просто неба, на лютому сонці, разом з іншими бідаками, такими, як і він сам,— «бо в ті часи, за іспанських прихвоснів, бог важив більше, ніж уряд!» — то були лихі часи, коли вітчизна ще не мала його, отож

він, тільки-но прийшов до влади, найперше наказав повирубувати дерева на майданах, щоб людей у неділю не лякали вішальники, заборонив привселюдні тортури в китайських колодках, заборонив ховати мерців без домовини, заборонив усе, що нагадувало ганебні звичаї, котрі існували до того, як він здобув владу; він звелів прокласти залізницю в горах, аби не траплялося більше таких безславних катастроф, як та, коли загинуло тридцять мулів, що везли власникам кавових плантацій роялі для бал-маскарадів,— він сам бачив, як попадали в прірву ті тридцять роялів, цю пригоду тоді жваво обговорювали, про неї писали навіть за кордоном, але тільки він один міг дати правдиве свідчення, як те все сталося,— він випадково визирнув у вікно якраз тієї миті, коли останній мул спіткнувся й потягнув за собою в провалля решту, і в і н почув моторошне ревіння мулів, які летіли в безодню, почув нескінченний акорд роялів, що звучали самі собою, падаючи аж на дно вітчизни, котра була тоді просторою та незбагненною, як і все до н ь о г о,— хтозна, день то був чи ніч у віковічній сутіні гарячих туманів, які здіймалися з глибоких ущелин, де розбилися на друзки привезені з Австрії роялі,— він бачив це і ще багато чого в тому далекому світі, хоч і сам не міг би вже сказати напевне, чи справді ці спомини — його власні, чи він почув усе те колись на війні у маренні лихоманки, або, може, побачив на гравюрах у книжках про подорожі, годинами захоплено гортаючи їх, коли влада дарувала йому затишшя,— а втім, хіба не все одно: «на дідька його сушити голову, ось побачите, згодом усе це стане правдою, таки на моє вийде!» — казав він, добре знаючи, що справжнє його дитинство — зовсім не оця трясовина непевних спогадів, які навідували його лише тоді, коли він підпалював сухі коров'ячі кізяки, і небавом щезали навіки,— ні, він пережив дитинство біля своєї єдиної законної жони Летісії Насарено, котра щодня від другої до четвертої садовила його за шкільну парту під накриттям із живих квітів і вчила його читати й писати,— все своє завзяття послушниці вклала вона в цю героїчну затію, і він відповів їй усією своєю старечою терплячістю, всією страхітливою своєю волею, всією своєю абсолютною владою, всією душею: «хитру сороку спіймати морока, а на сорок сорок — сорок морок»,— мугикав він, сам себе не чуючи серед галасу стривоженого птаства небіжчиці матусі: «му-лат ллє о-лі-ю в су-лі-ю», «та-то па-лить ба-га-то», «Се-сі-лі-я про-да-є свіч-ки, сір-ни-ки, са-ло, сме-та-ну, сир і рис», «Сесілія продає все!..» — сміявся він і повторював далі під сюрчання цикад урок читання, який Летісія Насарено розмірено виспівувала під свій послушницький метроном, і голос її заповнював цілий світ, і в його величезному царстві скорботи не зоставалось ніяких інших істин, окрім азбучних істин букваря, не зоставалось нічого, крім місяця над містом, бочки та банана, сувою дона Елоя, картатого халата Марти,— уроків читання, які він повторював без угаву, які були скрізь, наче його портрети, отож міністр фінансів Голландії загубив нитку ділової розмови, коли під час офіційних переговорів похмурий старий з темряви своєї незмірної влади простяг руку в атласній рукавичці й перервав аудієнцію, запропонувавши продекламувати разом: «мо-я ма-ма ме-не о-бій-ма-є», «Іс-ма-їл був на ост-ро-ві сім днів», «Ма-тіль-да ма-є мав-пу»,— вказівним пальцем він імітував коливання маятника, повторюючи напам'ять урок, який він слухав у вівторок,— з чудовою вимовою, але так недоречно, що зустріч скінчилася, як він

того й хотів, відстрочкою оплати голландської позики,— «іншим разом, коли буде на це час!» — сказав він міністрові; він неабияк здивував прокажених, сліпих та паралітиків, які, прокинувшись уранці в своїх трояндових заростях, побачили похмурого старого, котрий мовчки поблагословив їх, а потім тричі проспівав, наче молитву: «я — король у короні, я — на варті законів! пророк рече серед пустелі! маяк — висока вежа з сигнальними вогнями, яка вночі указує дорогу кораблям!» — і в затінку його старечого щастя не було іншого часу, окрім гарячих, як вариво з креветок, годин сієсти, які він проводив з коханою Летісією, не було інших бажань — «тільки б побути годину із тобою на просяклій потом циновці, під лопатями електричного вентилятора, схожого на спійманого кажана,— в цілому світі нічого більше немає, крім сяйва твоїх стегон, Летісіє, нічого, крім твоїх священних персів, твоїх плоскостопих ніг, твоєї стеблини цілющої рути, твоїх гнітючих січнів на далекому острові Антігуа, де ти народилася на світанку самотності, коли палючі вітри віяли з гнилих боліт!» — вони замикалися в кімнаті для почесних гостей, і ніхто не смів підходити до дверей ближче, ніж за п'ять метрів: «бо я дуже зайнятий, я вчуся читати й писати!» — отож його не наважувалися турбувати навіть звісткою про те, що жовта лихоманка косить цілі села, бо серце його прискорено билося, випереджаючи метроном, від звіриного запаху Летісії Насарено, і він виспівував: «гном тан-цю-є на од-ній но-зі! мул і-де до мли-на! Ма-рі-я ми-є мис-ку! «карета» пишеться через «а»! — тим часом Летісія Насарено витирала його, бо в запалі кохання він, як завжди, обкалявся, садовила його в найчистішу оцинковану ванну на лев'ячих лапах, намилювала антисептичним милом, терла мочалкою і споліскувала відваром із цілющих трав, декламуючи разом з ним: «йолоп, йод і койот пишуться через йот!» — вона змазувала йому олією з зернят какао натерту бандажем шкіру, мастила борною кислотою бляклу пляму на заду і давала йому ляпасів, як любляча мати: «за те, що ти погано повівся з голландським міністром фінансів, ось тобі, ось тобі!» — а щоб він міг заслужити прощення, вона попросила його: «дозволь повернутися в країну нещасним чернечим громадам, хай би вони знову опікувалися притулками для сиріток та лікарнями!..» — проте він і слухати її не хотів у своєму затятому злопам'ятстві: «нізащо!» — бо не було ніякої сили, ні на цьому світі, ні на тому, щоб змусила й о г о змінити своє рішення, але вона все одно попросила його, коли він задихався від кохання о другій годині дня: «ну, зроби мені ласку, любий,— хай повернуться хоч місіонери, вони завжди жили віддалік, трудилися собі, і ніколи в твої справи не втручалися!..» — та він відказав їй, сопучи від своєї нетерплячої пристрасті: «нізащо, люба, я краще вмру, ніж поступлюся цьому кодлу в рясах, яке замість мулів сідлає індіанців і вимінює за скляні намиста золоті кільця для носа та сережки! нізащо!» — він був глухий до прохань Летісії Насарено, але вона відмовляла йому в коханні, щосили стискала коліна і просила повернути духівництву школи та конфісковане урядом майно, повернути церкві відібрані цукроварні та храми, обернуті на казарми,— однак він одвертався до стіни: «я швидше відмовлюся від ненаситних мук твого бездонного кохання, аніж зламаю своє слово задля цієї сарани господньої, яка віками виїдає печінки вітчизні! нізащо!..» — «та все ж вони повернулися, мій генерале!» — вони непомітно просочувалися в країну крізь найменші щілини, згідно з його негласним розпо-

рядженням, вони без зайвого шуму висаджувалися в потаємних бухтах, їм заплатили величезні гроші — як відшкодування збитків; церкві було повернуто експропрійоване майно, скасовано закони про цивільний шлюб, про розлучення, про відокремлення школи від церкви,— всі ті накази, які він, розлючений, сам віддав колись на блазенському святі канонізації його матері Бендісьйон Альварадо, царство їй небесне,— «якого ще дідька тобі треба?» — проте Летісії Насарено цього було замало, вона попросила більше: «притули вухо до мого живота, послухай, як співає дитя, котре там росте!..» — вона сама прокинулася серед ночі, налякана цим глибоким голосом, який розказував про райські води її нутра з його тихими вечорами й духом смоли, цим внутрішнім голосом, який розповідав про її набряклі нирки, про ніжну силу її чрева, про теплу бурштинову сечу, яка спить іще в її джерелах,— і він притулив до її живота вухо, в якому менше дзвеніло, і почув таємничу мову живої істоти,— «це дитя нашого смертного гріха, наш син, зачатий у розпусті, наречуть його Емануїлом, бо це божественне ім'я, і на чолі в нього буде біла зірочка — знак його високого походження, і від матері він успадкує дух самопожертви, а від батька — велич, і матиме він долю незримого керманича,— але його вкриють ганьбою небеса і знеславить уся вітчизна, якщо він буде байстрям, якщо ти не освятиш перед вівтарем того, що стільки літ було гріхом, розпустою, блудом, блюзнірством!..» — і тоді він ринувся крізь серпанок старої шлюбної москітної сітки і вибіг геть, клекочучи, мов той корабельний казан, і з глибини його душі вирвався лютий крик: «нізащо! я швидше вмру, ніж одружуся!» — він тягнув свої величезні ноги таємного нареченого покоями палацу, який став йому чужий, палацу, який знову сяяв у розкошах після нескінченно довгої ночі офіційної жалоби,— з карнизів було позривано зітлілий креп, у вікна лилося сонце і віяв вітер з моря, на балконах цвіли квіти, лунали військові марші,— то виконували його наказ, якого він не віддавав, а проте то був, без сумніву, його наказ, в ньому вчувався його спокійний голос, його владна рішучість, отож він із усім згодився: «гаразд!» — і знову відчинилися замкнуті храми, монастирі й цвинтарі були повернуті колишнім власникам, чернечим громадам,— згідно з іншим його наказом, якого він також не віддавав, але схвалив: «гаразд!» — і було відновлено колишні храмові празники та великий піст; у навстіж відчинені балконні двері долинав радісний спів юрби, яка раніше вславляла його, а нині, стоячи навколішках під палючим сонцем, співала хвалу господу: «всевишнього на кораблі привезли, мій генерале!» — і справді, його привезли, згідно з наказом Летісії Насарено, згідно з її законом, прийнятим у спальні, одним із тих численних законів, які вона впроваджувала на свій розсуд, а він потім мусив схвалювати їх публічно, щоб ніхто, бува, не подумав, ніби влада його похитнулася,— адже це Летісія була тою потайною силою, яка рухала нескінченні процесії, що їх він бачив з вікна спальні,— численністю вони переважали орди фанатиків за часів канонізації його матері Бендісьйон Альварадо, чий образ стерся з пам'яті людей: лахміття її весільного вбрання та прах її зітлілих кісток було розвіяно по вітру, а нагробну плиту в її склепі перевернуто написом униз, щоб на віки вічні не залишилося навіть її імені, не збереглося навіть згадки про вмерлу птахівницю, яка перефарбовувала сірих пташок на іволг,— «і все це за твоїм наказом, бо ти не хотіла, щоб пам'ять про іншу жінку бодай

малою тінню падала на моє кохання до тебе, Летісіє Насарено, суча дочко!» Вона одмінила його, хоч він був уже в такому віці, коли людину змінює лише смерть,— усілякими хитрощами в ліжку їй таки вдалося подолати його дитячий опір, його затяте «нізащо! я швидше вмру, ніж одружуся!» — вона примусила його надягти новий бандаж,— «бо цей уже теліпається, наче дзвіночок вівці, що заблудилася вночі!» — вона примусила його взути лаковані чоботи, в яких він танцював перші вальси із королевами краси, примусила начепити на закаблук лівого чобота золоту острогу, подаровану адміралом усіх океанів, щоб він аж до смерті носив її як символ найвищої влади, примусила вдягти кітель із золотим шитвом, позументами і величезними, наче в статуї, еполетами, яких він не носив ще з тих пір, коли за фіранками президентської карети ледве можна було розгледіти замислений профіль, сумовиті очі, меланхолійну руку в атласній рукавичці; примусила напахтитися чоловічими парфумами, пристебнути бойову шаблю, начепити всі медалі й стрічку лицаря Гробу Господнього, якою його нагородив папа римський на віддяку за повернуте церкві майно,— «ти вирядила мене, наче той вівтар на свято!..» — і тоді вона повела його в похмурий конференц-зал, де, здавалося, й справді пахло свічками, як на похороні, бо вікна були заквітчані вінками з апельсинового цвіту, а по стінах висіли прапори та зображення державного герба, і він дався, щоб його уярмила наречена-послушниця, в котрої стан під легенькою мусліновою сукнею був щосили перетягнутий цупкою полотняною спідницею, бо треба ж було якось приховати свою ганьбу, грішний плід семи місяців таємних розкошів; вони стояли спітнілі й закляклі, бо невидиме людське море чигало навколо похмурої святкової зали, входити до якої він заборонив, а вікна наказав позатуляти,— зала була безлюдною, бо ні одна жива душа в цілому світі не мала знати про це нечуване таємне весілля без свідків; Летісія Насарено задихалася від спеки, дитина билася в ній, плаваючи серед мілин по темних плесах її чрева,— то мав бути хлопець, бо він так вирішив, і то справді був хлопець, він співав у глибинах її єства тим самим потаємним голосом, яким архієпископ в урочистому облаченні приглушено славив господа,— аби не почули навіть вартові, які дрімали в коридорах; і страх того заблуканого в темряві водолаза був такий самий, як страх бідолашного архієпископа, котрий мало богові душу не віддав, коли треба було спитати незбагненного старого те, про що ніхто зроду-віку не наважився питати його: «чи згодні ви взяти собі за дружину Летісію Мерседес Марію Насарено?» — і він ледь помітно моргнув: «згоден», — і ледь чутно забряжчали бойові медалі в нього на грудях, бо серце його стислось, проте голос пролунав так владно, що страхітлива дитина повернулася в чреві і густими водами рушила на світ божий, і тоді Летісія Насарено зігнулася вдвоє, ридаючи: «господи милосердний, зглянься над своєю смиренною рабою, що забула твої святі закони заради плотських утіх! покірно приймаю кару твою, боже!..» — рвучи мереживні мітенки, щоб люди не почули хрускоту її кісток, усе ще намагаючись приховати свою ганьбу під цупкою полотняною спідницею, розтерзана серед паруючої калюжі власних вод, вона дістала з-під муслінових згорток недоношене маля, безпорадне, як новонароджене телятко,— вона підняла його, щоб розглянути при тьмяному сяйві свічок імпровізованого вівтаря, і побачила, що це хлопчик,— «як ви й хотіли, мій генерале!» — кволий та боязкий

хлопчик, якому судилося зватися Емануїлом і нічим не прославити цього імені,— він дістав звання дивізійного генерала з усіма повноваженнями та владою тієї миті, коли батько поклав його на жертовний камінь, своєю шаблею перерізав пуповину і визнав його своїм єдиним і законним сином: «панотче, охрестіть його!» Ця нечувана подія стала прологом до нової епохи, першою прикметою лихих часів, коли війська ще до світанку перекривали вулиці, примушуючи людей зачиняти вікна та балконні двері, прикладами розганяли юрбу на ринку, щоб ніхто не бачив, як з'являється на мить і хутко зникає блискуче броньоване авто з золотими ручками на дверцятах, виготовленими в президентській зброярні,— ті, хто наважувався порушити заборону, причаївшись на даху, бачили крізь розшиті в кольори державного прапора фіранки не того тисячолітнього вояка з меланхолійною рукою в атласній рукавичці, якого вони звикли бачити в цьому автомобілі, а колишню послушницю, приземкувату, в солом'яному капелюшку з фетровими квітками,— і в палантині з блакитних песців, хоч спека була страшенна; рано-вранці щосереди вона виходила з авто біля ринку в супроводі військової охорони, ведучи за руку трирічного дивізійного генерала,— він був такий тендітний, що скидався на дівчинку, вдягнену в парадний мундир із золотим шитвом,— здавалося, що той мундир росте разом з дитиною, бо Летісія Насарено вирядила сина у військове ще до того, як у нього прорізалися зуби,— вона возила його в колясці, щоб він головував на офіційних церемоніях замість батька, вона носила його на руках, щоб він міг оглянути свої війська, підіймала над головою, коли публіка на стадіоні вітала його оваціями, давала йому грудь у відкритому автомобілі на парадах у дні національних свят, зовсім не зважаючи на двозначні жарти, які викликав малий генерал, що присмоктався до материної груді, наче телятко до дійки; він з'являвся й на дипломатичних прийомах, тільки-но навчившись обходитися без няньки,— тоді ж він почав носити бойові медалі, які вибирав на свій смак зі шкатулки з нагородами, подарованої йому батьком; це був серйозний, дивний хлопчик — у шість років він уже вмів поводитися на людях: тримаючи в руці келих із фруктовим соком замість шампанського, він розмовляв з дорослими, як рівня, і так невимушено та люб'язно, що всі чудувалися, від кого б то він міг успадкувати ці риси вдачі; але часом ніби темна хмара огортала святкову залу, час зупинявся, і блідого наступника престолу, наділеного найвищою владою, змагав сон, навколо шепотіли: «тихше, маленький генерал заснув...» — і ад'ютант брав його, сонного, на руки та виносив із зали, де всі боялися й поворухнутися, де уривалися на півслові діалоги знатних убивць та цнотливих сеньйор, котрі, ховаючи в'їдливі посмішки за віялами, насмілювалися шепотіти: «який жах! коли б тільки генерал знав!..» — бо з його благословення поширювалася вигадана ним самим легенда, буцімто він і гадки не має про все, що діється, адже його велич просто не дозволяла йому звертати увагу на привселюдні витівки хлопчиська, єдиного з усіх зачатих ним дітей, кого він визнав своїм сином,— так само він не міг зважати й на непомірні претензії своєї єдиної законної дружини Летісії Насарено, яка щосереди вдосвіта з'являлася на ринку, ведучи за руку свого іграшкового генерала, в супроводі галасливого почту з казармених куховарок та бандюг-ординарців; самі на себе не схожі в непевному світлі ранку, коли сонце ще не зійшло над Карібським морем, вони забродили по

пояс у смердючу воду бухти, щоб пограбувати суденця з залатаними вітрилами, що привозили квіти з Мартініки та імбир з Парамарібо і кидали якір у колишньому невільничому порту; грабіжники хапали все, що трапляло під руку, відбирали в рибалок їхній улов, забирали навіть ту рибу, яку кидають свиням,— вони відганяли свиней прикладами і згрібали їхній харч у кошики біля старовинних ваг, на яких колись зважували рабів, — тими вагами користувалися ще й нині; якось, давним-давно, він на власні очі бачив тут неймовірно вродливу сенегальську рабиню,— вага заплаченого за неї золота перевищувала її власну; «вони спустошили все, мій генерале,— куди тій сарані чи циклону!..» — та він був незворушний, хоч скандал от-от мав вибухнути, бо Летісія Насарено чинила те, чого й він не наважився б робити, вона вривалася до ринку, де продавали птицю й городину, а за нею бігли бродячі пси, оскаженіло гавкаючи на її хутра,— блакитні песці дратували собак своїми чудними скляними очима; наче гордовита повелителька, проходила вона гігантським склепом посеред мистецьких залізних колон, під залізними гілками, на яких росло величезне листя з жовтого скла і яблука з рожевого скла, під рогами достатку із синього скла, які розсипають казкове багатство рослинного світу,— Летісія вибирала на прилавках найсмачніші фрукти і найніжніші овочі, але вони зморщувались, тільки-но вона доторкалася до них, бо від одного дотику її рук брався пліснявою ще гарячий хліб, і навіть золота обручка в неї на пальці почорніла,— проте Летісія не хотіла нічого й знати, а лаяла перекупок, котрі, мовляв, поховали все краще, а для президентського столу залишили тільки непотріб: «та цими паскудними манго хіба що свиней годувати, злодюги ви такі!.. забирайтесь під три чорти зі своїми гарбузами, байстрючки нещасні! якого не візьмеш, аж торохтить усередині!.. а це, по-вашому, волове м'ясо? та воно ж смердить так, хоч носа затикай, по ньому вже черви лазять! це ж не віл, а здохлий од чуми осел, сучі ви дочки!..» — репетувала вона, аж хрипнучи від прокльонів, поки служниці та ординарці напихали свої кошики усім підряд, що було їстівного, — пронизливий піратський вереск Летісії заглушував навіть гавкання собак, що казилися від люті, бо перед очима в них нахабно теліпалися білясті хвости песців, яких для Летісії привозили живими з острова принца Едуарда,— а її лайка була куди гострішою, ніж уїдливі репліки зухвалих гуакамайо, котрих їхні господині потай навчали кричати те, чого не могли сказати їй у вічі самі: «Летісія — злодійка, повійниця-черниця!»— вигукували папуги, сидячи на залізних гілках, на запиленому листі з різнобарвного скла аж під куполом ринку, де вони були недосяжні для руйнівного вихору цього допотопного піратського танцю, що повторювався удосвіта щосереди протягом усього бурхливого дитинства маленького лжегенерала, чий голос ставав ще ніжніший, а жести — ще витонченіші, коли він намагався прибрати мужнього вигляду, тягнучи за собою по землі шаблю карткового короля,— він незворушно спостерігав за пограбуванням ринку, тримався спокійно, гордовито, з гідністю, як того навчала мати,— щоб люди бачили в ньому вроджене благородство, коли вона змішувала все з багном, скаженіла, наче розлючена сука, лаялася, мов останній п'яниця, а старі негритянки в строкатих тюрбанах терпляче вислуховували всі образи, мовчки спостерігали за тим грабунком, не змигнувши й оком, мовби й не дихаючи,— сиділи незворушні, як ідоли, та знай собі жували тютюнові куль-

ки і листя коки — те заспокійливе зілля допомагало їм зносити наругу, витримувати нашестя цієї ненажерної сарани,— і от нарешті Летісія Насарено, розштовхуючи наїжачених псів, тягла свого нікчемного вояку до виходу і, як завжди, гукала вже з дверей: «рахунки можете надсилати урядові!» — а жінки ледь чутно зітхали: «господи, якби генерал тільки знав!.. коли б хоч хто-небудь йому розказав про все!..» — вони свято вірили, ніби він до самісінької смерті сном-духом не відав нічого з того, що знали всі: його єдина й законна дружина Летісія Насарено привласнювала на індуських базарах потворних скляних лебедів, дзеркала в рамах з черепашок, коралові попільнички, заграбастала собі з крамничок сірійців усю тафту, з якої робили траурні стрічки, хапала цілими пригорщами амулети й разки намиста з золотих рибок у мандрівних ювелірів, і ті кричали їй у вічі: «ти справжня лисиця, куди тим летісіям, які в тебе на шиї висять!» — вона гребла все, що їй під руку потрапляло, вдовольняючи свій грубий смак і звичку випрошувати всякі речі, хай навіть непотрібні,— це було єдине, що залишилося в ній від колишньої послушниці, але якщо раніше їй доводилося жебрати в під'їздах віце-королівського кварталу, де пахло жасмином, то нині вона могла напакувати військові фургони всім, чого душа забажає,— та ще й без ніякої плати, відбувшись лише своїм звичним: «рахунки можете надсилати урядові!» Це було все одно, що сказати: «гроші вам заплатить господь бог»,— адже тоді ніхто не знав напевне, існує чи ні той уряд, та й він давно вже зробився невидимий; ми бачили тільки фортечні мури на пагорбі перед Військовою площею, президентський палац із балконом, звідки раніше лунали легендарні промови, бачили вікна, на яких стояли горщики з квітами і висіли мереживні фіранки,— вночі будинок здавався кораблем, який пливе по небу,— його видно було не лише з будь-якого куточка міста, а й за сім ліг із моря, надто ж після того, як палац почали освітлювати кулястими ліхтарями, а стіни пофарбували в біле — на честь приїзду славетного поета Рубена Даріо; втім, жодна з цих прикмет не могла бути неспростовним доказом того, що він насправді існує в цьому палаці,— навпаки, ми схилялися до думки, що всі ці ознаки життя — лише хитрощі військових, які мали спростувати вперті чутки, ніби він на старість став забобонний і, зрікшись усіх благ та почестей, дарованих владою, наклав на себе тяжку єпітимію, дав покаянну обітницю прожити решту своїх днів у суворій покуті, смиряючи душу свою волосяницею, умертвляючи плоть усілякими ланцюгами,— казали, що він нібито їсть лише чорний хліб, п'є звичайну колодязну воду, спить на голій кам'яній підлозі в затворницькій келії монастиря біскайок,— щоб спокутувати свій страшний гріх, адже він володів жінкою всупереч її волі, по-блюзнірському зачав сина з черницею, яка лише завдяки силі господній ще не доскочила найвищого сану,— однак у його безмежному царстві скорботи все залишалося як завше, бо Летісія Насарено заволоділа ключами від його влади, і їй досить було сказати, ніби це сам президент наказав рахунки подавати урядові,— одвічна формула, яку, здавалося спочатку, не так уже й важко обминути, а проте з часом вона ставала все страшнішою,— минуло багато літ, поки група найрішучіших кредиторів наважилася прийти до урядового палацу, захопивши з собою валізу несплачених рахунків: «на превеликий подив, нам не сказали «так» або «ні»,— хтось із вартових провів нас до скромної приймальні, де нас зустрів морський офіцер, дуже

люб'язний і зосім ще юний; — приємно усміхаючись, він насамперед запропонував нам випити запашної кави — з президентських плантацій, а потім показав нам білі, чудово освітлені кабінети з дротяними сітками на вікнах та вентиляторами під стелею, і все навколо було таке світле й чисте, все свідчило про гуманність, отож ми спантеличено питали самі себе: «де ж тут сморід влади, де той дух ліків та парфумів? де її скнарість і жорстокість? погляньте лишень на цих старанних службовців, одягнених у шовкові сорочки, вони керують вітчизною без поспіху, без зайвого галасу!..» — а тим часом офіцер провів нас до невеличкого внутрішнього подвір'я, де Летісія Насарено власноручно підстригла трояндові кущі, щоб очистити ранкове повітря від гидкого духу прокажених, сліпих та паралітиків, яких відіслали вмирати в забуті притулки; він показав нам колишній барак наложниць, заіржавілі швацькі машинки, казармені ліжка, на яких рабині з гарему спали часом і по троє,— ці осквернені келії незабаром мали знести, а на їхньому місці збудувати сімейну каплицю; він показав нам крізь вікно священний куточок президентського палацу — навіс із живих квітів, золотавих від сонячного проміння, де на зеленій дерев'яній веранді в і н саме кінчав снідати з Летісією Насарено та сином — єдиними людьми, які мали право сідати з н и м за стіл; він показав нам легендарну сейбу, в затінку якої вішали полотняний гамак кольорів державного прапора, де в і н спочивав по обіді, коли спека була найбільша; він показав нам корівню, сироварню, пасіку; ми вже верталися назад,— тією самою стежкою, кудою в і н ходив щоранку дивитися, як доїтимуть корів,— коли це наш провідник зненацька зупинився, вражений якимось відкриттям, і показав пальцем на слід чобота, відбитий у багні: «гляньте, це й о г о слід!» — і ми заклякли над тим відбитком здоровенної грубої підошви: велич і сила відчувалися в ньому і, здавалось, там іще зберігся запах звиклого до самотності тигра,— то був слід самої влади, і, споглядаючи його, ми наблизилися тоді до її таємниці більше, аніж той, кого ми вибрали, щоб він побачив президента на власні очі,— бо на той час військове керівництво починало боротьбу проти вискочки, яка захопила в свої руки більшу владу, аніж її мали верховне командування, уряд, в і н сам,— Летісію Насарено так далеко завела її королівська пиха, що генеральний штаб вирішив ризикнути й пропустити до н ь о г о одного з нас,— «тільки одного! хай спробує хоч натякнути генералові, що діється в нього за спиною!..» — «отак мені й довелося побачити його, він був сам у задушливім кабінеті, де на білосніжних стінах висіли гравюри з зображеннями англійських верхових коней,— сидів під вентилятором у зручному кріслі, відхилившись назад, на ньому був білий пом'ятий бавовняний мундир з мідними гудзиками, без ступеневих знаків, правицю в атласній рукавичці він поклав на письмовий стіл, де не було нічого, крім трьох пар однакових маленьких окулярів у золотій оправі; позад нього стояла шафа з запиленими книжками, які скидалися на бухгалтерські гросбухи в палітурках із людської шкіри, а праворуч було відчинене вікно, затягнуте дротяною сіткою,— звідси виднілося все місто, мов на долоні, і все небо, де не було ні хмаринки, ні пташинки — аж до того берега моря; і мені стало зовсім легко, бо він здавався не таким владним, як перший-ліпший з його наближених, і вигляд у нього був якийсь домашній, не такий, як на фотографіях,— на нього жаль було дивитися, здавалося, що все в ньому — зістаріле та обважніле, що він украй

виснажений якоюсь невиліковною хворобою,— він не мав сили навіть сказати «сідайте», а лише скорботно показав мені на крісло рукою в атласній рукавичці; він вислухав мене, ні разу не глянувши на мене, тільки важко, з присвистом дихав, сповнюючи кімнату духом креозоту, а потім став уважно вивчати рахунки,— я пояснював йому справу, вдаючись до шкільних прикладів, бо він не сприймав абстрактних понять,— отож я почав з того, що Летісія Насарено заборгувала нам за стільки тафти, що якби той крам розстелити в довжину, то його вистачило б звідси до Санта-Марія-дель-Алтар і назад — себто нам повинні заплатити за сто дев'яносто морських ліг цієї тканини,— і він сказав, ніби сам до себе: «ага»; наприкінці я підсумував — мовляв, увесь борг, звісно, зі знижкою для його превосходительства, рівно в шість разів більший від головного виграшу в лотереї за десять років,— і він знову мовив: «ага»,— та нарешті поглянув на мене,— він був без окулярів, і я побачив, що очі в нього боязкі й співчутливі, і тоді він сказав якимось дивним, схожим на звуки фісгармонії голосом, що наші доводи — переконливі й справедливі: «кожному своє,— сказав він,— рахунки можете надсилати урядові». Таким він був у ту епоху, коли Летісія Насарено взялася переробити його на свій лад, всупереч дикунському вихованню Бендісьйон Альварадо: передусім вона відучила його їсти на ходу, з тарілкою в одній руці і ложкою в другій,— тепер вони їли втрьох за пляжним столиком під навісом із квітів, він сидів навпроти сина, а Летісія Насарено — збоку, вона навчала їх, як треба поводитися вихованій людині, а також — як треба правильно їсти, щоб їжа пішла на користь: сидіти слід прямо, виделку тримати в лівій руці, а ніж — у правій, старанно пережовувати кожен шматок — п'ятнадцять разів за однією щокою, п'ятнадцять разів — за другою, рота не розтуляти й голови не нагинати,— вона не зважала на його протести: «це якась казармена муштра!..» — а провадила своєї; вона привчила його читати по обіді офіційну газету, патроном і почесним редактором якої вважався він сам: тицяла йому ту газету в руки, тільки-но він лягав подрімати в гамаку під гігантською сейбою, яка росла посеред їхнього родинного патіо: «глава держави має знати, що діється в світі!» — Летісія надягала йому окуляри в золотій оправі й залишала напризволяще — спотикатися, читаючи статті про самого себе, а сама тим часом навчала сина спорту послушниць — грі в м'яча; в і н роздивлявся в газеті свої фото — такі давні, що на деяких був і не він, а його двійник, той, котрий помер колись замість нього,— в і н не міг тепер навіть імені згадати; він бачив на фото себе — головуючого щовівторка на засіданнях кабінету міністрів, хоч не відвідував їх ще від появи комети; він знаходив у газеті історичні вислови, які йому приписували грамотії-міністри, — читав, куняючи, аж поки його зовсім не зморювала задуха хмарного серпневого дня, і він непомітно поринав у трясовину сієсти, бурмочучи собі під ніс: «ну й паскудна ж газета, дідько б її взяв, як тільки люди її читають!» — а проте дещо з того нудного читання таки зоставалося у нього в голові, бо після короткого неглибокого сну він прокидався з якоюсь новою ідеєю, котру йому підказали газетні повідомлення,— він передавав накази своїм міністрам через Летісію Насарено, а ті передавали нею ж таки свої відповіді, намагаючись розпізнати й о г о думки в її думках,— «бо ти стала тією, ким я хотів тебе бачити,— тлумачем моїх найвищих задумів, моїм голосом, моїм розумом і моєю силою»,— вона була його найвірнішим

і найуважнішим слухом у цьому безперервному гуркоті лавин неприступного світу, який насувався на нього зусібіч,— а втім, насправді останніми оракулами, що визначали його долю, були анонімні послання на стінах убиралень для челяді: саме ці послання розкривали таємниці, яких ніхто не наважився б розповісти йому,— «навіть ти, Летісіє!» — він читав їх щоранку, повертаючись із корівника, поки ще ординарці не встигли їх стерти: він навмисне звелів щодня білити стіни у вбиральнях, щоб ніхто не міг стриматися від спокуси вилити на них свою приховану злобу,— тут він дізнавався про всі прикрощі свого верховного командування, про таємні заміри тих, хто піднісся в захистку його влади, тримаючи камінь за пазухою, бо ненавидів його в глибині душі,— він почував себе цілковитим господарем усієї своєї влади, коли йому вдавалося розгадати загадку людського серця, тільки раз поглянувши у викривальне дзеркало — писання якогось підляка; він знову почав співати, як багато літ тому назад,— рано-вранці, вгадуючи оком крізь серпанок москітної сітки тіло своєї єдиної і законної дружини Летісії Насарено, подібне до туші викинутої на мілину самиці кита, виспівував: «прокинься, бо вже світає, ранок у серці моєму встає! море на місці, життя триває,— прокинься, Летісіє!» — життя тривало, неймовірне життя єдиної з-поміж усіх жінок, якій вдалося домогтися від нього всього, крім однієї дрібнички: привілею прокидатися щоранку в одній постелі з ним, бо після любощів він ішов до своєї холостяцької спальні, чіпляв біля дверей лампу — на випадок нагальної втечі,— зачинявся на три замки, три засуви і три защіпки, лягав ницьма на підлогу, самотній і вдягнений,— «так само, як щоночі до тебе і як щоночі після тебе»,— аж до останньої своєї ночі самітного утопленика; та на світанку, доглянувши за доїнням корів, він повертався до неї в спальню, де стояв дух нічного звіра,— «щоб знову давати тобі все, чого лиш забажаєш»,— дарувати їй нечувані багатства, більші, аніж величезна спадщина його матері Бендісьйон Альварадо, більші, аніж усі скарби, про які тільки може мріяти людина на цьому світі,— але й то ще було не все, бо він обдаровував не саму її, а ще й силу-силенну її родичів, які прибували один за одним із якихось богом забутих антільських острівців,— голота та й годі, що не мала нічого, крім прізвища Насарено, цього грубого роду зухвалих чолов'яг та жадібних жінок, які прибрали до рук торгівлю тютюном, сіллю, питною водою — давні привілеї, даровані військовим: таким чином він обмежував інші претензії своїх честолюбних воєначальників, а тепер Летісія Насарено потихеньку відбирала ті привілеї, нібито за його наказом, насправді ж — самочинно, йому просто нічого вже не зоставалося, як згоджуватися з її розпорядженнями; на догоду їй він скасував застарілий, варварський спосіб страти четвертуванням, коли засудженого розривали на шматки, прив'язавши до коней,— замість цього спробували освоїти електричний стілець, подарований йому командуючим десантними військами для того, щоб і ми могли прилучитися до найцивілізованішого способу страти; він відвідав страхітливу лабораторію в портовій фортеці, де було відібрано найвиснаженіших політичних в'язнів, щоб на них потренуватися, як треба керувати тим троном смерті,— коли його вмикали, він пожирав усю електроенергію з міської мережі, отож ми завжди знали точний час смертельного експерименту, бо зненацька в портовому борделі гасло світло, і ми, заціпенівши від жаху в пітьмі, хвилину мовчали, а по-

тім випивали чарку за упокій душі страченого — та ще й страченого не раз, а кілька разів, адже більшість смертників не помирали відразу — вони зависали на ременях напівмертві, і тіла їхні димували, наче смажене м'ясо, а з грудей виривався хрипкий стогін нелюдського болю,— аж поки, після кількох невдалих спроб, хтось не витримував і, зглянувшись, пристрелював бідолашну жертву,— «і все це — для того, щоб зробити тобі приємне, Летісіє! заради тебе спорожніли в'язниці, заради тебе я дозволив повернутися в країну своїм ворогам!» — а також урочисто обнародував на великдень указ про заборону переслідувати вільнодумців за їхні погляди або за вчинки: «це — особиста справа кожного!» — в розпал своєї осені він був щиро переконаний в тому, що навіть найзапекліші його вороги мають право на спокій, яким у дивовижні січневі ночі втішався він разом з Летісією Насарено — єдиною в цілому світі жінкою, котра сподобилася бачити його без сорочки, в самих тільки спідніх, сподобилася бачити його величезну грижу, позолочену місячним сяйвом на терасі президентського палацу,— вони удвох милувалися загадковими вербами, що їх прислали правителі Вавілонії для його саду дощів, милувалися грою сонячного проміння в струменях зливи, Полярною зіркою, яка заплуталася між листям; вони удвох досліджували всесвіт за шкалою радіоли, крізь глузливий посвист летючих планет слухали уривок радіоп'єси — щоденну передачу з Сантьяго-де-Куба, і, стривожені, нетерпляче ждали продовження: «от лихо! чим же воно все скінчиться? хоч би дожити до завтра!»; перед сном він грався з сином, розповідав йому про зброю: це була єдина з усіх придуманих людьми наук, яку він знав досконало; а ще він завжди повчав сина: «ніколи не віддавай наказу, якщо ти не певен, чи його виконають!» — він примушував хлопчика повторювати це правило безліч разів, щоб той запам'ятав назавжди, що єдина помилка, якої не може дозволити собі наділена владою людина,— це віддати наказ, не впевнившись спершу, що його буде виконано,— то швидше була порада навченого гірким досвідом діда, а не мудрого батька, та хлопчик не забув би її ніколи, хоч би й прожив стільки, як він, бо вперше почув це правило тоді, коли батько вчив його, шестилітнього, стріляти з важкої гармати: як ми гадали, саме від її страхітливого пострілу й почалася моторошна буря — без дощу, але з блискавицями та громом, який нагадував гуркіт вулкана,— жахливий полярний вітер з Комодоро Рівадавіа повивертав усі морські нутрощі і заніс геть цирк-шапіто, який стояв на майдані біля колишнього невільничого порту,— ми витягали неводами слонів, утонулих клоунів, жираф, яких вихор позакидав на трапеції,— так вони тепер і плавали разом з трапеціями; шалена буря ледь не потопила навантажений бананами корабель, який через кілька годин кинув якір у нашому порту,— на борту його був молодий поет Фелікс Рубен Гарсіа Сарм'єнто, що згодом прославився під ім'ям Рубена Даріо; о четвертій море, на щастя, заспокоїлося, в прозорому знову повітрі роїлася комашня,— і він визирнув у вікно спальні й побачив невеличкий білий пароплав, який, похилившись на правий борт, спокійно плив по заводях вимитого бурею надвечір'я,— на капітанському містку стояв капітан, особисто керуючи складним маневром швартування,— з пошани до славетного пасажира в куртці з темного сукна та жилеті; він нічого не чув про цього чоловіка, аж поки наступної неділі Летісія Насарено не попросила, як про нечувану милість: «ходімо сьогодні на вечір пое-

зії в Національний театр!» — і він згодився. Протягом трьох годин ми стоячи чекали його в душній залі, спітнілі в парадних костюмах, які нас примушено було вдягти в останню мить перед концертом,— нарешті, зазвучав національний гімн, і ми, аплодуючи, повернулися до урядової ложі, де з'явилася приземкувата послушниця в капелюшку з пишним пір'ям і в хутрах, накинутих поверх сукні з тафти; не відповідаючи на вітання, вона сіла поруч з одягненим у генеральський мундир інфантом, котрий у відповідь на наші оплески згорнув рукавичку так, що вона нагадувала квітку ірису, і помахав нею публіці: мати казала йому, ніби в давні часи так робили принци; нікого більше ми не побачили в президентській ложі, але були певні, що він там,— невидимий, він своєю присутністю оберігав наші душі від сум'яття поезії, визначав силу нашої любові і навіть час нашої смерті,— з темного кутка ложі, незримий сам, він бачив могутнього мінотавра, чий голос, ніби гуркіт грому на морі, змусив його вознестись над землею і над часом — і, всупереч власній волі, він поплив крізь золоті звуки дзвінких сурм туди, де зводилися тріумфальні арки Марса й Мінерви, тріумфальні арки слави,— «не вашої слави, мій генерале!» — він побачив могутніх героїв, атлетів-прапороносців, чорних мисливських псів, невтомних бойових коней з залізними копитами, піки і списи лицарів з жорсткими плюмажами, він бачив, як ті воїни захопили чудернацьке чуже знамено,— «прославивши цим не вас, мій генерале!» — він бачив лави хоробрих юнаків, котрі кидали виклик сонцям червоного літа і сніговіям крижаної зими, і ночі, і морозові, й ненависті, і смерті,— заради вічної слави безсмертної вітчизни, величнішої та славетнішої, ніж та, яку бачив колись у маренні він, босий солдат,— і він відчув себе вкрай нещасним і таким мізерним у цьому гуркоті схожих на землетрус овацій, і теж приєднався до них із темряви свого кутка, вражений: «матінко моя рідна Бендісьйон Альварадо, оце так тріумф!.. хіба можна зрівняти з цим, як ті паскуди зустрічають мене!..» — думав він, жалюгідний і самотній, страждаючи від задухи та москітів, від цих розолочених колон і вилинялого оксамиту почесної ложі,— «і як це той індіанець, чорти б його взяли, примудрився написати таку чудову штуку тією самою рукою, якою підтирається?..» — чудувався він, такий захоплений щойно відкритою красою поезії, що тинявся по всьому палацу, наче той слон у неволі, намагаючись ступати своїми величезними ножищами в такт ударам литавр, які кликали до бою, засинав, зачарований ритмом звучного пристрасного хоралу, який Летісія Насарено декламувала йому в затінку тріумфальних арок велетенської сейби на їхньому патіо; він записував вірші на стінах убиралень, намагався прочитати напам'ять усю поему на теплому олімпі з коров'ячих кізяків, на своїй фермі,— коли це раптом задвигтіла земля від динамітного заряду, що передчасно вибухнув у багажнику президентського автомобіля, який стояв у каретному сараї,— «це було щось жахливе, мій генерале!..» — рвонуло так, що ми й через багато місяців ще знаходили по всьому місту знівечені рештки броньованого автомобіля, яким Летісія Насарено з сином мали їхати того дня до ринку, бо якраз була середа,— «отож, замах був учинений саме на неї, мій генерале!» — і він ляснув себе по лобі: «хай йому біс, як же це я раніше не здогадався!» — він дивувався: що сталося з його легендарним чуттям? адже протягом останніх місяців написи на стінах убиралень були спрямовані не проти нього, як завжди, не проти котрогось із цивільних

міністрів, а проти нахабних Насарено, які от-от захоплять усі прибуткові місця, що по праву належать верховному командуванню,— а також проти церковників, котрі одержують від світської влади забагато вигод; він не надавав тому значення: безневинні прокльони на адресу його матері Бендісьйон Альварадо з часом ставали звичними, ніби лайка папуги, пасквілями, які визрівали в теплій безкарності вбиралень, і, зрештою, стримувана злість виводила людей на вулиці,— він сам часом пришвидшував цю розв'язку, правда, ситуації тоді були не такі скандальні,— але він і гадки не мав, що вони можуть отак розлютитися: «подумати тільки, підклали двісті фунтів динаміту на території президентського палацу, бандюги!» — як це могло трапитися, що його так зачарували переможні сурми поезії, аж він, зі своїм тонким нюхом обважнілого тигра, вчасно не вчув знайомого старого запаху, милого серцю запаху небезпеки? він терміново скликав верховне командування, чотирнадцять тремтячих воєначальників,— «і ми після довгих років усталеного ладу, протягом яких нам передавали накази через посередників, побачили за два кроки від себе незбагненного старого, чиє реальне існування було найпростішою з його загадок,— він прийняв нас у конференц-залі, сидячи на троні в мундирі рядового, від нього тхнуло сечею, наче від скунса, а на носі він мав окуляри в золотій оправі,— ми вперше бачили його в окулярах, навіть на останніх портретах він ще був без них; він видався нам набагато старішим та немічнішим, ніж ми того сподівалися, і лише його мляві руки — він чомусь цього разу не вдягнув своїх атласних рукавичок — скидалися на руки якоїсь іншої людини, молодшої та милосерднішої за цього вояку, а решта все в ньому було похмуре й незрозуміле, і коли ми придивилися до нього ближче, то побачили, що в ньому залишився останній дух життя, але то був дух незаперечної і руйнівної влади, і він сам насилу стримував своє властолюбство, наче норовистого, неприрученого коня; він не мовив ні слова, навіть головою не кивнув, коли ми віддавали йому честь як верховному головнокомандуючому та сідали навпроти нього в розставлені напівколом крісла; нарешті він скинув окуляри й почав так пильно вдивлятися в кожного, що нам здалося, ніби він бачить нас усіх наскрізь, бачить найпотаємніші наші думки, безжально вивчає всі наші заміри,— так він видивлявся, аж поки не встановив точно, наскільки змінився кожен із нас від того напівзабутого дня, коли в і н присвоїв нам найвищі звання, навмання тицяючи пальцем»,— тепер він упевнився, що організатори замаху — серед цих чотирнадцяти таємних ворогів, але почувався таким самотнім та беззахисним перед ними, що тільки ледь помітно блимнув очима, наче та ігуана, і, звівши голову, закликав їх до єдності: «нині, як ніколи, нам конче потрібна єдність, бо йдеться про благо вітчизни та про честь збройних сил!» — він порадив їм діяти обережно, але рішуче, і поставив почесне завдання: знайти організаторів замаху, котрих мають судити з усією суворістю воєнних законів,— «у мене все, сеньйори»,— скінчив він, певний, що винуватець — хтось із них, якщо взагалі не всі вони винуватці; нещадно ясна правда смертельно поранила його душу: він збагнув зненацька, що віднині життя Летісії Насарено залежить не від божої ласки, а від його власної мудрості, від того, чи зуміє він відвернути цю страшну загрозу, відвернути те неминуче, що рано чи пізно станеться, будь воно прокляте!.. Він змусив Летісію Насарено відмовитися від участі в усіляких громадських заходах, змусив най-

зажерливіших її родичів поступитися військовим своїми привілеями, тих Насарено, що були метикованіші, він призначив повноважними консулами, а найзапекліших знаходили в рівчаках де-небудь біля базару; вперше за багато літ він, нікого не попередивши, прийшов на засідання кабінету міністрів і знову сів у своє порожнє крісло — з рішучим наміром обмежити втручання церкви в державні справи, «щоб урятувати тебе від твоїх ворогів, Летісіє!» — і, ясна річ, після цих рішучих заходів якнайглибше прозондував верховне командування: як виявилося, сім воєначальників таки вірні йому, та й головнокомандуючий був його давній приятель, але де було знайти управу на решту? — ті шість нерозгаданих загадок здовжували йому ночі, мучили його невідступним кошмаром,— йому ввижалось, як Летісію Насарено вбивають у нього на очах, дарма що він робив усе, щоб її вберегти: наказав куштувати їжу, яку їй давали,— відколи в хлібі трапилася риб'яча кістка; наказав щодня перевіряти склад повітря в її кімнатах — боявся, щоб не підсипали, бува, отрути в балончик з аерозолем від комах; він лякався, коли вона за обідом здавалася йому блідою або в час любощів зненацька втрачала голос; його жахала думка, що в ту воду, яку п'є Летісія, можуть укинути мікробів жовтої лихоманки, а в краплі, якими вона закапує собі очі,— купоросу; різні хитромудрі способи вбивства спадали йому на думку, отруюючи кожну його мить,— серед ночі він раптово прокидався від кошмару: йому ввижалося, ніби Летісія Насарено стікає кров'ю від якогось індіанського чаклунства, — приголомшений усіма тими небезпеками, реальними й вигаданими, він заборонив їй виходити з дому без супроводу лютої президентської охорони, яка дістала право стріляти в кожного підозрілого,— «та вона виходила, мій генерале!» — він дивився з балкона, як вона сідає з сином у новий броньований автомобіль, і, тамуючи в собі лихе передчуття, благословляв їх на прощання та молився подумки: «матусю моя Бендісьйон Альварадо, захисти їх! зроби так, щоб кулі відскакували від її корсажу, відведи трутизну,— хай зловмисники схаменуться!..» — він не мав ані хвильки спокою, аж поки од Військової площі не чулися сирени ескорту, аж поки він не бачив на власні очі, як Летісія Насарено з хлопчиком ідуть подвір'ям у сяйві маяка,— вона поверталася радісно збуджена, а слідом ішли озброєні до зубів охоронці, несучи живих індиків, орхідеї з Енвігадо, низки кольорових ліхтариків для різдвяної ночі, про яку вже нині сповіщали святкові гасла та вогні ілюмінації,— це він звелів зарані прикрасити місто, щоб хоч якось приховати свою тривогу; він стрічав Летісію на сходах: «жива, слава богу!» — вдихав нафталіновий дух її песців, гіркий запах поту, запах її волосся, підстриженого коротко, наче у хворої, допомагав їй віднести здобич у спальню, невідступно почуваючи дивовижну впевненість: оце зараз він втрачає останні крихти свого клятого щастя — бодай зовсім було не знати його! — відчай зростав у ньому, бо він уже ясно бачив, що все даремно: як би він не силкувався відвести біду, всі зусилля тільки наближали його невблаганно до тієї моторошної середи, коли він прийняв страшне рішення: «досить! к чорту все! хай нарешті станеться те, що має статися,— тільки швидше!..» — щойно він це подумав, як наказ його було блискавично виконано: до кабінету вбігло два ад'ютанти з жахливою звісткою: на ринку Летісію Насарено й хлопчика розірвали на шматочки і з'їли знавіснілі пси,— «вони зжерли їх живцем, мій генерале! але це були не наші звичайні пси,

а мисливські собаки з чудернацькими жовтими очима і гладенькою акулячою шкурою! хтось нацькував їх на песців — шістдесят однакових собак, мій генерале!.. ніхто й отямитись не встиг, коли вони повискакували з-під прилавків і накинулися на Летісію Насарено й хлопчика,— стріляти ми не могли, боялися, що й їх уб'ємо!..» — здавалося, що вони тонуть разом із собаками в пекельній круговерті,— лише на якусь мить з того виру благально здіймалися ефемерні руки, поки тіло щезало шматок за шматком; а навколо стояли люди, і на їхніх обличчях відбивався то жах, то співчуття, то радість; і ось нарешті все скінчилося — долі валявся тільки капелюшок Летісії Насарено, прикрашений фетровими квітками, а закляклі від жаху зеленярки, схожі на ідолів, забризканих теплою кров'ю, бурмотіли: «господи, цього не сталося б, якби генерал не хотів, або хоча б не знав про все!..» — та й по всьому, на вічну ганьбу президентській охороні, яка не зробила жодного пострілу і врятувала самі лише обгризені кості, розкидані серед закривавлених овочів,— «та ще ми знайшли хлопчикові медалі, його шабельку без китиці, сап'янові черевички Летісії Насарено, які чомусь плавали аж у бухті, за лігу від ринку, намисто з барвистого скла, плетений гаманець,— віддаємо все вам у руки, мій генерале, разом із цими трьома ключами, обручкою з почорнілого золота і п'ятдесятьма сентаво — п'ять монет по десять сентаво, ось ми кладемо їх на письмовий стіл, порахуйте, будь ласка,— а більше нічого, мій генерале, це все, що від них зосталося!..» Йому було б однаково, щó від них зосталося, коли б він знав тоді, що мине всього лише кілька не таких тяжких років — і він геть забуде про все, в його пам'яті зітреться останній слід тієї фатальної середи,— та зараз він плакав од люті, криком кричав од люті, і не міг заснути від нестерпного виття собак, яких переловили і тримали на ланцюгу в патіо: «що з ними робити, мій генерале?» — він ніяк не міг вирішити, приголомшено запитував себе, чи, вбивши собак, не вб'ють таким чином удруге й Летісію Насарено та хлопчика в їхніх утробах? він наказав зруйнувати залізне склепіння овочевого ринку і на тому місці закласти сад—із магноліями та перепілками, і спорудити мармуровий хрест — «вищий за маяк, і хай сяйво його буде яскравіше від сяйва маяка!» — щоб у пам'яті прийдешніх поколінь, скільки й роду людського, зостався навіки спомин про історичну жінку, котру він сам забув ще до того, як монумент було зруйновано, його підірвали вибухівкою якоїсь ночі, і нікого це не вразило; щодо магнолій, то їх пожерли свині, і з меморіального саду зробилося брудне смердюче болото,— втім, він про це ніколи так і не дізнався, і не тільки тому, що наказав своєму особистому шоферові об'їжджати колишній овочевий ринок десятою дорогою,— «навіть якщо тобі для цього доведеться об'їхати весь світ!»,— а й тому, що більше не виїздив у місто,— відтоді, як переселив свої міністерства в будинки з сонцезахисного скла, а сам зостався зі жменькою челяді в занедбаному домі, де й сліду не лишилося від королівських діянь Летісії,— він сам так розпорядився; день при дні тинявся він спорожнілим палацом, не маючи ніякого діла,— хіба що часом віддавав якісь незначні вказівки верховному командуванню або приходив на засідання кабінету міністрів, якщо треба було вирішити якесь заплутане питання,— та ще приймав у себе надокучливого посла Вільсона, котрий сидів з ним до ночі під сейбою, приносив йому балтіморські цукерки та кольорові журнали з фотографіями голих жінок,— клятий посол заповзявся вмо-

вити його, щоб він віддав територіальні води країни за проценти величезного державного боргу; він давав послові вибалакатися, а сам робив вигляд, що чує все — або нічого не чує з того, що йому кажуть: залежно від того, чи вигідно йому було чути, чи ні,— він боронився від послового красномовства, слухаючи, як дівчатка з сусідньої жіночої школи співають пісню про строкату пташку на зеленій гілці; коли вже сутеніло, він випроводжав посла до сходів, намагаючись пояснити йому, що може віддати все, крім моря: «як це так — зостатися без моря під вікнами? та ви тільки подумайте собі, що я робитиму один у такому здоровенному домі, якщо не бачитиму моря? гляньте, яке воно при заході, чисто тобі палаюча трясовина; і не бачити цього щовечора? а як я житиму без грудневих вітрів, що, завиваючи, вриваються в розбиті вікна, без зелених спалахів маяка,— я, котрий покинув тумани свого плоскогір'я і, палаючи в лихоманці, кинувся у вир війни за федерацію,— не думайте, що я зробив це з патріотичних почуттів, як пишуть у різних там енциклопедіях, або з авантюризму, та й на принципи федералізму мені було начхати, господь з ними,— ні, любий мій Вільсоне, я хотів побачити море! отож ви краще придумайте щось інше!» — казав він послові на прощання, поплескуючи його по плечу, а потім ішов запалювати лампи в порожніх канцеляріях,— якось увечері він наткнувся на корову, котра блукала коридорами, і погнав її до сходів; бідолашна тварина зачепилася ратицями за дірявий килим і, спіткнувшись, покотилася сходами й скрутила собі в'язи, на превелику радість зголоднілим прокаженим, які мерщій заходилися білувати її,— після смерті Летісії Насарено всі прокажені, сліпі та паралітики повернулись у свої трояндові хащі і знову канючили цілющу сіль з його рук,— він слухав, як вони співають зоряними ночами пісню давніх славетних часів і сам підспівував їм: «Сусанно, прийди, Сусанно!..»; щодня о п'ятій він визирав у віконце комори — зі школи саме виходили дівчатка, він милувався їхніми блакитними фартушками, гольфами, кісками,— «матінко, як ми чимдуж бігли геть від цього привиду з сухотними очима, коли він манив нас із-за грат своїми скарлюченими пальцями в подертих рукавичках: «дівчинко, дівчинко, ходи-но до мене!» — кликав він нас»,— вони втікали, налякані, а він думав: «матусю моя Бендісьйон Альварадо, ну й дівчата зараз пішли!..» — і сам із себе посміювався; але до нього повернулось звичне самопочуття, коли його особистий лікар, міністр охорони здоров'я, котрого він час від часу запрошував на обід і котрий завжди оглядав при тій нагоді його очі та слухав пульс, одного разу спробував примусити його пити мікстуру проти склерозу,— «щоб залатати дірки, в які, мовляв, витікає моя пам'ять,— ви бачили таке, буду я пити якусь гидоту! та я зроду нічим не хворів, хіба що лихоманкою у війну! к чорту всіх лікарів!» — і відтоді він обідав сам, повернувшись спиною до всього світу,— неабиякий ерудит посол Меріленд казав йому, що саме так обідали марокканські королі,— він тримав ножа в правій руці, а виделку — в лівій, сидів за столом прямо, як навчала його строга наставниця, котру він геть забув; він нишпорив по всьому палацу, розшукуючи свої тайники з медом, а знайшовши, відразу ж забував, де вони є, і знову розпочинав пошуки, раз по раз натрапляючи в різних потайних шпаринах на згорнуті в трубочку записки, які писав колись, щоб нічого не забути тоді, коли вже не могтиме нічого згадати,— в одній із них він прочитав: «завтра вівторок»,— у другій було таке: «вензель вишито червоний на

хустині білій, вензель імені чужого, а не твого, милий»,— а третя вже зовсім його заінтригувала: «люба моя Летісіє Насарено, поглянь, що стало зі мною без тебе!» — прочитав він, украй здивований: ім'я Летісії Насарено часто згадувалося в тих цидулках, і він не міг добрати, хто ж це був такий нещасний, що залишив на папері цілий потік зітхань і скарг,— «але ж це моє письмо!..» — єдиними написами, які в ту пору прикрашали стіни вбиралень, були ті, що він собі на розраду сам писав лівою рукою: «ХАЙ ЖИВЕ ГЕНЕРАЛ!» — «хай таки живе, чорти б вас ухопили!»; він остаточно вилікувався від гніву на себе самого — за те, що був найслабшим з-поміж усіх солдатів сухопутних військ, флоту й авіації, побиваючись за якоюсь там послушницею, від котрої не зосталося нічого, крім імені, записаного олівцем на клаптях паперу, як зрозумів він, коли навіть не доторкнувся до речей, що їх поклали на письмовий стіл ад'ютанти,— дивлячись убік, наказав: «заберіть ці пантофлі, ці ключі, заберіть усе, що може нагадати мені про мертвих»,— він звелів віднести все, що від них залишилося, в спальню Летісії, де минули його шалені сієсти,— «позабивайте к чорту там вікна і двері, і щоб ногою туди ніхто не смів ступити, навіть якщо я сам наказуватиму вам!»; протягом багатьох місяців його щоночі тіпало з жаху, коли він чув моторошне виття собак, які сиділи на ланцюгу в патіо, і нічого не міг із ними вдіяти, адже будь-яке насильство завдало б болю й небіжчикам; він шукав забуття, тремтячи від люті в своєму гамаку, бо добре знав, хто вбив його кревних, і змушений був терпіти приниження, бачачи вбивць у своєму власному домі, але тоді він не міг із ними поквитатися, йому бракувало для цього сили; він заборонив влаштовувати урочисту панахиду, не приймав візитів співчуття, не оголошував жалоби,— чекав свого часу, погойдуючись у гамаку під сейбою, і, коли останній його приятель з'явився до нього і від імені верховного командування висловив гордість за ту витримку, з якою народ зносить трагедію, адже у всій вітчизні панує спокій і лад, він лише осміхнувся: «не будьте йолопом, друже, який там у дідька спокій і лад! просто цим людям наплювати на моє горе!» — він перечитував газету від початку й до кінця, вишукуючи в ній щось певніше, ніж вигадані урядовим прес-центром інформації, він звелів поставити біля себе радіолу, щоб почути врешті-решт повідомлення, яке передали всі радіостанції, від Веракруса до Ріобамби: що служба національної безпеки натрапила на слід організаторів замаху,— і він пробурчав: «аякже, сучі сини!» — їх упізнали,— «аякже!» — і загнали мінометним вогнем у якийсь приміський бордель,— «от і все,— зітхнув він,— бідолашні люди!..» — а проте лежав собі й далі в гамаку, нічим не зраджуючи своїх віроломних замірів,— тільки молився подумки: «матусю моя Бендісьйон Альварадо, дай мені сили для помсти, не покидай мене, матусю, надихни мене!..» — певний, що мати почула його молитву, він нарешті розрадився у своєму горі, отож був цілком спокійний, коли до нього з'явилися воєначальники з верховного командування, відповідальні за охорону громадського порядку, і доповіли: «мій генерале, троє злочинців убиті під час перестрілки, двох спіймано, зараз вони в казематах бази Святого Ієроніма!» — і він, сидячи в гамаку з глеком фруктового соку, сказав: «ага!» — «і налив кожному з нас по склянці соку своєю твердою рукою вправного стрільця,— він був тоді навдивовижу мудрий та уважний, здогадався навіть, що я хочу курити й дозволив мені те, чого не дозволяв досі жодному військовому

на службі!..» — «під цим деревом усі ми рівні»,— сказав він і спокійно вислухав детальну історію вчиненого на ринку злочину: як із Шотландії окремими партіями привезли вісімдесят двох цуценят мисливської породи, з яких двадцять двоє потім здохло, а решта шістдесят були вишколені шотландським дресирувальником, який зі злочинною метою прищепив їм скажену ненависть не лише до месців Летісії Насарено, але й до неї самої та до хлопчика,— «для цього він користувався деякими предметами туалету, спеціально викраденими з президентської пральні,— оцим корсажем Летісії Насарено, цією ось хустинкою, цими панчохами, а також оцією уніформою,— ви впізнаєте ці речі, мій генерале?» — та він тільки сказав: «ага!» — навіть не глянувши на ті речі, і слухав далі розповідь про те, як дресирували собак: їх навчили не гавкати, коли не слід, привчили до людського м'яса, тримали під замком,— не випускали на світ божий протягом кількох років, поки їх дресирували на фермі, яка колись належала китайцям, за сім ліг від столиці,— там були опудала в одязі Летісії Насарено та хлопчика, а ще собакам показували альбоми з газетними вирізками, на яких були фотографії обох жертв,— «ось ці альбоми, погляньте, мій генерале, ми принесли їх вам, щоб ви оцінили, як ретельно робили свою справу ці виродки!..» — але він, не дивлячись, сказав лише: «ага!» — і, нарешті, йому розповіли, що злочинці, ясна річ, діяли не самі по собі,— вони були агентами підривної організації, центр якої знаходиться за кордоном: «емблема змовників — оце гусяче перо навперехрест із кинджалом»,— «ага!» — «всі вони переховувались від воєнно-польового суду після злочинів, учинених проти національної безпеки; оці троє — ті, що вбиті, ось їхні фотокартки з поліцейських досьє, а ці двоє — живі, чекають у в'язниці вашого суду, мій генерале, це брати Маурісіо та Гумаро Понсе де Леон, двадцяти восьми і двадцяти трьох років, перший дезертирував із війська, певних занять не має, постійного місця проживання — теж, а другий — викладач керамічної справи в училищі прикладного мистецтва; побачивши цих двох, собаки так зраділи, що вже цього достатньо, щоб довести вину злочинців, мій генерале!» — він знову сказав тільки «ага!» — проте цього дня відзначив у наказі трьох офіцерів, які завершили розслідування злочину, і нагородив їх медаллю «За військові заслуги перед вітчизною» — на урочистій церемонії нагородження було затверджено склад воєнно-польового суду, який засудив братів Маурісіо та Гумаро Понсе де Леон до розстрілу: «вирок має бути виконаний через сорок вісім годин від моменту його винесення,— хіба що ви їх помилуєте, мій генерале, тут ви хазяїн!» Він лежав у гамаку, замислений і самотній, байдужий до клопотань про помилування, що надходили з усіх кінців світу,— слухав по радіо пустопорожню балаканину в Лізі Націй, слухав, як його лають сусідні країни, слухав поодинокі схвальні голоси, однаково уважно вислухав усіх своїх міністрів, коли ті прийшли до нього, одні — з боязкими закликами до милосердя, інші — з рішучими вимогами якнайсуворішої кари; він відмовився прийняти папського нунція з особистим посланням самого папи, в якому той висловлював своє пастирське занепокоєння долею двох заблуканих овець; він мовчки вислухав повідомлення про те, що вся країна стривожена його мовчанням, почув далекі постріли, відчув, як задвигтіла земля від вибуху, що ні з того ні з сього стався на військовому кораблі, котрий стояв на якорі в бухті,— «одинадцять убитих і вісімдесят два поранених, мій генерале! корабель вийшов

з ладу!» — «гаразд»,— сказав він, спостерігаючи з вікна спальні, як палахкоче нічна заграва над портом,— а в цей час для двох смертників почалася остання їхня ніч, вони чекали виконання вироку на військовій базі Святого Ієроніма,— і в цю пору він пригадав їх такими, якими бачив на фотокартках: з однаковими густими бровами — зразу було видно, що це брати; він уявив, як вони тремтять зараз від жаху, самотні, з номерними табличками на шиї, при постійно ввімкнутому світлі в камері смертників; він думав про них, усвідомлюючи всю свою відповідальність, але жодним порухом не виказував своїх намірів,— і, нарешті, скінчивши повсякденні справи, попрощався з черговим офіцером, який чатував під дверима спальні, щоб негайно сповістити кого слід про його ухвалу, навіть якщо вона буде прийнята до перших півнів,— «на добраніч, капітане»,— кинув він, не глянувши на офіцера, повісив лампу біля дверей, замкнувся на три замки, три засуви і три защіпки і долілиць поринув у тривожний сон, крізь легеньку завісу якого чув тоскне виття собак у дворі, сирени санітарних машин, трікотняву петард і грім музики на якомусь підозрілому святі в непроглядній нічній пітьмі, яка огорнула місто, приголомшене суворим вироком; він прокинувся опівночі — дзвонили дзвони собору, знову прокинувся о другій — і ледве заснув, як о третій його розбудила мжичка, що шкреблась у вікна,— і тоді він звівся з підлоги, звівся важко й незграбно, наче віл, котрий спочатку встає на задні ноги, потім — на передні, а вже потім зводить очманілу голову, і з морди в нього тягнеться нитка слини; він наказав черговому офіцерові, щоб найперше забрали звідсіля собак: «вивезіть їх куди завгодно, тільки щоб я не чув більше їхнього виття! хай їх утримують коштом уряду, аж поки вони самі не поздихають від старості»,— потім він наказав звільнити солдат з охорони Летісії Насарено та хлопчика і, нарешті, звелів негайно стратити братів Маурісіо та Гумаро Понсе де Леон: «це моє остаточне рішення!» — але не розстрілювати їх, як то ухвалив воєнно-польовий суд, а застосувати скасований раніше спосіб страчування — четвертувати, прив'язавши до коней, а їхні останки виставити напоказ по всіх усюдах його безмежного царства скорботи, всім на пострах,— «бідолашні хлопці!..»; а він тим часом тягнув свої величезні ножиця пораненого слона і молився, тремтячи від люті: «матусю моя Бендісьйон Альварадо, допоможи мені, не покидай мене, матусю, пошли мені людину, яка помститься за цю безневинно пролиту кров!..» — він вимріяв цього богом посланого чоловіка, бачив його наяву в маренні свого злопам'ятства, шукав у незборимій тривозі, вдивляючись у вічі всім, кого стрічав, вслухаючись у невловні відтінки людських голосів; він прислухався до мови свого серця, зазирав у найдальші куточки своєї пам'яті — і вже втратив останню надію знайти того, кого шукав, коли це раптом той сам з'явився, зачарувавши його з першого погляду: «такого вишуканого й гордовитого чоловіка ще не бачили мої очі, матусю!» — він був одягнений так, як одягалися колись аристократи: фрак Генрі Пула, з гарденією в петельці, брюки Пікавера, сріблястий жилет; і цей чоловік, що звик бути окрасою найвишуканіших салонів Європи, з'являючися скрізь зі своїм величезним, завбільшки з теля, похмурим доберманом, чиї очі були достоту людськими,— сказав йому: «Хосе Ігнасіо Саенс де ла Барра до ваших послуг, ваше превосходительство!» — то був останній нащадок нашої аристократії, знищеної невблаганним вітром численних війн за федерацію, стертої з ли-

ця вітчизни разом зі своїми марними мріями про велич, з великими меланхолійними маєтками, з французьким прононсом; то був останній блискучий представник роду, що не мав за душею нічого, крім своїх тридцяти двох років, знання семи мов, чотирьох значків учасника змагань зі стрільби в Довілі, невисокий, стрункий, смаглявий, зачесаний на проділ, з одним пофарбованим під сивину пасмом у чорній метиській чуприні, з вольовими, різко окресленими устами, з рішучим поглядом всевидющих очей, він ніби грав у крикет своєю черешневою тростиною, позуючи для кольорового фото на тлі ідилічних весняних краєвидів, зображених на гобеленах банкетної зали,— і в і н, щойно побачивши цього чоловіка, зітхнув полегшено: «це він!» Хосе Ігнасіо Саенс де ла Барра став до нього на службу з єдиною умовою: «ви даєте мені кошти — вісімсот п'ятдесят мільйонів песо, причому я не повинен буду звітувати за них нікому, і ніхто наді мною не матиме влади, за винятком вашого превосходительства, а я, в свою чергу, зобов'язуюся протягом двох років вручити вам голови справжніх убивць Летісії Насарено та хлопчика»,— і він згодився: «гаразд»,— бо повірив у відданість Хосе Ігнасіо Саенса де ла Барра, повірив у його сили після того, як випробував на всі лади, щоб пізнати лабіринти його душі, границі його волі, всі його вразливі місця, перш ніж віддавати йому в руки ключі від своєї влади; останнім іспитом були нещадні партії в доміно, які Хосе Ігнасіо Саенс де ла Барра виграв одну за одною з нерозважною хоробрістю, адже не мав на те дозволу,— «а таки виграв! такого мужнього чоловіка ще не бачили мої очі, матусю! терпіння його було безмежне, і знав він усе чисто: знав сімдесят два способи заварювання кави, міг визначати стать у молюсків, знав нотну грамоту й азбуку для сліпих, а коли він мовчки дивився мені в вічі, я втрачав самовладання, губився перед цим незворушним обличчям, перед цими руками, які недбало спиралися на рукоять черешневої тростини, і перстень із діамантом чистої води виблискував у нього на підмізинці; мені було не по собі перед цим псом, що лежав біля його ніг, пильним і лютим навіть уві сні, звіром у живій оксамитовій обгортці, і перед цим чоловіком, чиє напахчене лосьйонами тіло було байдуже і до ласки, і до смерті, — такої вродливої і владної людини ще не бачили мої очі! він без страху сказав мені, що я зовсім не схожий на військового, а просто став військовим задля вигоди: «вояки — цілковита протилежність вам, мій генерале! це люди з примітивними амбіціями, вони прагнуть командувати, а не владарювати, і служать комусь, а не чомусь, отож із ними легко справлятися, особливо ж — якщо використовувати одних проти інших»,— я тільки й спромігся, що посміхнутися на його мову, бо мені стало ясно, як божий день: навіть я не зумію приховати своїх думок від цієї блискучої людини, якій я віддав більше влади, ніж будь-кому за всі роки мого правління,— звісно, крім мого приятеля генерала Родріго де Агіляра, господь його помилуй!» — він зробив Хосе Ігнасіо Саенса де ла Барра повновладним господарем таємної імперії всередині своєї власної імперії — то була незрима каральна служба, про яку офіційно нічого не мовилося — в її існування важко було навіть повірити, бо ніхто не відповідав за її діяльність, вона не мала ні назви, ні певного місцеперебування, а проте була страхітливою реальністю, і переважала своїми жахами решту репресивних служб держави задовго до того, як верховне командування відчуло її незриму всюдисущість,— «навіть ви не могли передбачити силу цієї страшної

машини, мій генерале!..» — «я таки й гадки не мав, що опинився в ненаситних щупальцях цього варвара, одягненого, мов принц, попався тієї миті, коли дав свою згоду, переможений його нездоланними чарами»,— і от Хосе Ігнасіо Саенс де ла Барра прислав у президентський палац мішок, де були ніби кокосові горіхи,— він звелів покласти мішок куди-небудь, щоб нікому не заважав,— «хоча б у ту шафу, де лежать архівні документи!» — і забув про нього, а через три дні всіх душив жахливий трупний сморід,— він просочувався крізь стіни і вкривав дзеркала мутною смердючою плівкою; ми обнишпорили всю кухню й корівню, шукаючи, звідки це так тхне, викурювали той сморід із канцелярій, а він заповзав до конференц-залу, сповнював солодкуватим духом зогнилої троянди найпотаємніші шпарки, куди не долинав і нічний вітрець, куди раніше не діставало навіть заразне дихання чуми,— смерділо звідти, де б нам і на думку не спало пошукати,— від мішка, наповненого ніби кокосовими горіхами, що його прислав Хосе Ігнасіо Саенс де ла Барра як перший крок виконання угоди,— там було шість відрубаних голів, кожна з відповідною посвідкою про причину смерті: голова сліпого аристократа, вихідця з кам'яного віку дона Непомусено Естрада, дев'яноста чотирьох літ, останнього ветерана великої війни й засновника радикальної партії, померлого, згідно з посвідкою, чотирнадцятого травня внаслідок старечого колапсу; голова доктора Непомусено Естрада де ла Фуенте, сина вищезгаданого Непомусено Естрада, п'ятдесяти семи літ, лікаря-гомеопата, вмерлого, згідно з посвідкою, того ж дня, що й батько, внаслідок коронарного тромбозу; голова Ельєсера Кастора, двадцяти одного року, студента-філолога, померлого, згідно з посвідкою, від численних ран, завданих йому гострим предметом під час бійки в таверні; голова Лідісе Сантьяго, тридцяти двох літ, активної підпільниці, вмерлої внаслідок аборту; голова Роке Пінсона, він же Хасінто-невидимка, тридцяти восьми років, фабриканта кольорових повітряних кульок, вмерлого того ж дня, що й вищеназвана Лідісе Сантьяго, від алкогольного отруєння; голова Наталісіо Руїса, лідера підпільного «руху сімнадцятого жовтня», тридцяти років, який, згідно з посвідкою, застрелився з револьвера через нещасливе кохання,— «всього шість голів, розпишіться в оцій квитанції»,— і він розписався, хоч у нього все нутро вивертало від цього смороду, і лише подумав, нажаханий: «матусю моя рідна Бендісьйон Альварадо, та що ж це за бестія!.. хто б міг подумати — і це з його вишуканими манерами й квіткою в петельці!..» — і звелів: «не присилайте мені більше цього в'яленого м'яса, Начо [1], з мене досить вашого слова»,— але Саенс де ла Барра заперечив йому: «це чоловіча справа, генерале! а якщо у вас не вистачає духу, щоб глянути правді в вічі, то так і скажіть! тоді нате вам ваше золото — і зоставайтеся собі зі своїми давніми друзяками!» — «от тобі й маєш! та він ще й не за таке наказав би розстріляти рідну матір!..» — майнула в нього думка, але він прикусив язика і вголос промовив: «не гарячкуйте так, Начо, виконуйте свій обов'язок!..» — отож зловісні мішки, повнісінькі схожих на кокосові горіхи відрубаних голів, і далі надходили до палацу, а він з важким серцем наказував, щоб їх віднесли якнайдалі,— і змушував себе скрупульозно прочитувати всі свідоцтва про смерть, а вже потім розписувався: «гаразд»,— так він розписався про одержання дев'ятисот ві-

[1] Зменшувальне від Ігнасіо. (*Прим. перекл.*).

сімнадцяти голів своїх найзапекліших супротивників — і вночі побачив уві сні себе самого в образі однопалого звіра, котрий залишає на вкритій свіжим цементом рівнині сліди, які нагадують квітку наперстянки; щоранку він прокидався з присмаком жовчі в роті і натужно перераховував голови на гнойовищі гірких спогадів, коли наглядав за доїнням корів, такий заглиблений у свої старечі думи, що не міг уже й розібрати, чи то в нього у вухах дзвенить, чи дзижчать комахи в пожухлій траві; «матусю моя Бендісьйон Альварадо,— думав він,— де ж це в мене набралося стільки ворогів?.. а справжніх винуватців і досі не знайдено!» — і Саенс де ла Барра пояснив йому: «за кожні шість голів наживаємо шістдесят ворогів, за кожні шістдесят — шістсот, а далі — шість тисяч, шість мільйонів»,— «та це ж уся країна! ну його к бісу, ми так ніколи не скінчимо!..» — на що Саенс де ла Барра незворушно відказав: «спіть спокійно, генерале! скінчимо, коли вони скінчаться»,— варвар, та й годі! Він ані на мить не втрачав упевненості в собі, ніколи не вагався,— здавалось, його сповнювала якоюсь таємною силою постійна присутність настороженого добермана, який був єдиним свідком зустрічей свого хазяїна з президентом,— першого разу в і н, правда, запротестував, коли Саенс де ла Барра увійшов до його кабінету, ведучи з собою на повідку звіра, чиї м'язи перекочувалися під шкурою, наче живе срібло,— він був увесь клубком нервів, що підкоряється тільки непомітним командам єдиної в цілому світі людини — найхоробрішої і найнещаднішої; «залишіть собаку за дверима»,— наказав в і н, але Саенс де ла Барра заперечив: «ні, генерале, на світі немає такого місця, куди б я міг зайти, а Лорд Кьохель — ні!» — і пес увійшов, він дрімав біля ніг господаря, поки вони вели буденні підрахунки відрубаних голів, але миттю зривався на ноги, важко дихаючи, коли доходило до суперечки,— «його жіночі очі заважали мені думати, я здригався від його людського подиху; він скочив, готовий напасти, від його морди аж пара пішла, і весь він заклекотів, мов той казан, коли я вдарив кулаком по столу»,— бо як було не розлютитися: серед інших голів у мішку цього разу лежала й голова одного з найстаріших його ад'ютантів, який до того ж був добрим партнером у доміно, стільки років вони грали разом,— «досить, ну його к чорту! пора покласти цьому край!» — проте Саенс де ла Барра, як завше, втихомирив його — не доказами, а своєю ласкавою нещадністю дресирувальника диких псів; в і н картав себе за те, що підкоряється цьому Саенсу де ла Барра, єдиному з усіх смертних, хто сміє поводитися з н и м ніби з васалом,— наодинці з собою він повставав проти цього панування, вкотре вирішував скинути з себе це рабське ярмо, яке мало-помалу витісняло всю й о г о владу,— «треба негайно покласти цьому край! зрештою, Бендісьйон Альварадо народила мене не для того, щоб на мене погейкували, а для того, щоб я владарював!» — так вирішував він щоночі, але від тих його намірів не лишалося й сліду, коли Саенс де ла Барра заходив до кабінету — і в і н здавався, засліплений витонченими манерами, живою гарденією, звучним голосом, ароматними лосьйонами, смарагдовими запонками, накрохмаленими манжетами, гарною тростиною, суворою вродою цієї найпотрібнішої і найнестерпнішої людини,— «не гарячкуйте так, Начо,— повторював він,— виконуйте свій обов'язок!» — і знову одержував мішки з головами, підписував квитанції, навіть не читаючи, поринав без упину в бездонні піски своєї влади, питав себе на кожному кроці, кожного

ранку дивлячись із кожного вікна на море: «що це скоїлося в світі? либонь, уже й по одинадцятій, а в цьому домі, як на кладовищі,— ані душі! чи тут є хто живий? — питався він, але нікого, крім нього самого, не було,— де ж це я, що й я сам себе не можу знайти?..— допитувався він,— куди поділися мої босі ординарці, які розвантажували в коридорах віслюків, нав'ючених городиною та кошиками з курми? де калюжі брудної води, розхлюпаної моїми галасливими жінками, котрі міняли у вазах зів'ялі за ніч квіти на свіжі, мили клітки та вибивали палицями килими на балконах, виспівуючи влад: «Сусанно, прийди, Сусанно, чекаю тебе, кохана»? де мої семимісячні вилупки, які гидили під дверима та малювали своєю сечею одногорбих верблюдів на стінах конференц-залу? що сталося з моїми урядовцями, котрі лаялися, знаходячи в шухлядах своїх столів курей, які там неслися? де ті повії, що бігали у вбиральню з солдатами? де мої приблудні пси, які гасали по всьому дому, гавкаючи на дипломатів? хто це знову попроганяв моїх паралітиків зі сходів, моїх прокажених — з трояндових кущів, моїх нахабних підлабузників — звідусіль?..» — останніх своїх приятелів із верховного командування він ледве бачив за глухою стіною нових людей, котрі відповідали за його особисту безпеку; рідко випадала йому нагода побувати на засіданні нового кабінету міністрів, призначеного не н и м, а кимось іншим,— це були шість докторів наук у похоронних сюртуках, з накрохмаленими комірцями, вони вгадували всі його думки і вирішували державні справи, навіть не порадившись із ним,— «та що це таке?! кінець кінцем, уряд — це я!» — але Саенс де ла Барра незворушно пояснив йому: «ви не уряд, генерале, ви — влада»; в і н нудився, граючи щовечора в доміно, дарма що супротивниками були чудові гравці: йому не вдавалося програти жодної партії, які б хитромудрі пастки на себе самого він не розставляв; хоч-не-хоч, він мусив миритися з тим, що обіду доводиться ждати цілу годину,— поки перевірять, чи не отруєна його їжа; він не знаходив меду в своїх тайниках,— «чорти б його побрали, хіба це та влада, якої я прагнув?» — запротестував він якось, але Саенс де ла Барра заперечив йому: «іншої немає, генерале!» — бо тільки така влада була можлива в цьому палаці, в колишньому раю, що за інших часів вирував, наче недільний ярмарок, а нині заціпенів у летаргічному сні, як мертвий, і тепер й о м у нічого було робити,— хіба що чекати четвертої години дня, щоб послухати по радіо продовження роману про нещасливе кохання — щоденну передачу місцевої радіостанції; він лежав у своєму гамаку, з непочатою склянкою лимонаду в руці, слухав і мучився, не знаючи, вмре чи не вмре героїня роману,— «вона ж така молодесенька!» — і Саенс де ла Барра дізнався для нього: «так, генерале, вона вмре»,— «хай вона не вмирає! — наказав він,— якого дідька, хай живе до кінця роману, вийде заміж, народить купу дітей і доживе до старості, як усі люди!» — і Саенс де ла Барра звелів переробити сценарій, аби потішити й о г о ілюзією, ніби він править,— отож відтепер, за й о г о наказом, ніхто більше не вмирав, герой і героїня, які спочатку не кохали одне одного, благополучно йшли до вінця, персонажі, поховані в попередніх розділах, воскресали, а злих карали завчасно, щоб потішити генерала,— за його наказом увесь світ був щасливий, і йому самому легше було терпіти це безглузде життя, де він давно вже почувався зайвим, бо коли годинник бив восьму і він вирушав оглянути перед сном свої володіння, то виявлялося, що хтось і без нього вже поклав корму ко-

ровам та вимкнув світло в казармі президентської охорони; челядь уже спала, на кухнях був лад — підлога помита, столи, на яких рубають м'ясо, вишкрябані й протерті креоліном,— від них пахне духом лікарні, і жодного сліду крові немає; хтось уже позачиняв вікна на шпінгалети і замкнув канцелярії, хоч ключі від них були тільки в нього; лампи в коридорах, від вестибюля до спальні, гасли одна за одною, перш ніж він доторкався до вимикача,— він ішов у темряві, тягнучи свої важкі ноги полоненого монарха повз темні дзеркала; тепер на острозі в нього був оксамитовий чохол,— щоб ніхто не вистежив його за золотими зблисками її зірочки; він бачив у вікнах те ж саме січневе Карібське море, — як і завжди, воно скидалося на квітучу трясовину; він зазирнув до кімнати Бендісьйон Альварадо, щоб упевнитися, чи на місці її спадщина — меліса, клітки з давно здохлими пташками, скорбне ложе, на якому мати вітчизни гнила живцем,— «на добраніч, матусю»,— пробурмотів він, як завше,— хоч давно вже ніхто не відповідав йому: «на добраніч, синку, спи з богом»; він пішов до спальні, присвічуючи собі лампою,— тією самою, яку тримав на випадок нагальної втечі,— і зненацька його як приском обсипало: наче вуглини, спалахнули в пітьмі очі Лорда Кьохеля, і він відчув чоловічий дух, відчув на собі всю владну силу й презирство того, хто стояв у темряві,— «хто там?» — спитався він, хоч добре знав, хто це: Хосе Ігнасіо Саенс де ла Барра в парадному костюмі прийшов нагадати йому, що сьогодні історична ніч: «дванадцяте серпня, генерале, велика дата! сьогодні ми святкуємо перше сторіччя з дня вашого приходу до влади, отож гості прибули з усього світу, бо тільки раз за найдовше життя можна побувати на такому святі!..» — вітчизна святкувала — вся вітчизна, крім нього самого: як наполегливо не вмовляв його Хосе Ігнасіо Саенс де ла Барра провести цю знаменну ніч серед свого народу, який радів і славив його з усіх сил, він раніше, ніж звичайно, зачинився на три замки, три засуви й три защіпки в казематі-спальні, ліг долілиць на голу кам'яну підлогу, ліг, як був: у полотнянім мундирі без ступеневих знаків, у крагах, із золотою острогою на лівому закаблуці, підклавши під голову правицю замість подушки,— так само лежав він і тоді, коли ми знайшли його, подзьобаного грифами, вкритого морським цвітом та паразитами,— і, крутячись із боку на бік у тривожному сні, чув, ніби крізь туман, далекі вибухи петард на святі без нього, чув бравурну музику, радісне калатання дзвонів, збуджений гомін люду, який потоками намулу плив зусібіч, щоб піднести до неба славу, котра не була його славою,— він бурмотів, більше здивований, аніж засмучений: «матінко моя ріднесенька Бендісьйон Альварадо, вже сто років!.. хай йому біс, подумати тільки — сто років! як швидко летить час!..»

6

Отож він був там, хоч насправді це зовсім не він лежав на святковому столі в банкетній залі, а хтось по-жіночому пишний, наче вмерлий папа римський, весь у квітах, що через них він сам себе не впізнав за своєї першої смерті,— мертвий він був ще страшніший, аніж живий, на-

пхана ватою атласна рукавичка спочивала на грудях, укритих, наче бронею, фальшивими медалями за вигадані перемоги, які він нібито здобув на шоколадних війнах, придуманих його нахабними підлабузниками; він був у крагах із лакованої шкіри, з єдиною золотою острогою, яку ми знайшли в домі, а його дивовижний парадний мундир був прикрашений десятьма сумними сонцями всесвітнього генерала: це звання йому присвоїли в останню мить, щоб зробити його вищим за саму смерть; він лежав, такий доступний і близький у своїй новій, посмертній подобі, що вперше можна було повірити в його реальне існування, хоч насправді ніхто не був так мало схожий на нього, ніхто не був такою його протилежністю, як цей виставлений напоказ труп, який цілу ніч пікся на повільному вогні невеличкого покою, що аж пашів, а тим часом у сусідній урядовій залі ми обговорювали кожне слово останнього бюлетеня — з повідомленням, у яке ніхто не смів повірити,— «мене збудив гуркіт вантажних машин, котрі везли озброєних піхотинців, військові патрулі зайняли вдосвіта будинки установ, сховалися в під'їздах осель, залягли попід арками торгової вулиці, готові стріляти, я на власні очі бачила, як вони встановлювали кулемети на дахах у віце-королівському кварталі, а коли я вранці вийшла на балкон, шукаючи, куди б його поставити букет росяних гвоздик, які я щойно зрізала в патіо, то побачила під балконом патруль на чолі з лейтенантом — солдати йшли від будинку до будинку та наказували позачиняти й ті нечисленні крамниці, які відкрилися були зранку на торговій вулиці: «сьогодні національний день! наказано згори!» — я кинула лейтенантові гвоздику і поспитала, що там скоїлося, чого це на вулиці стільки солдатів і чого вони так бряжчать зброєю,— він упіймав квітку на льоту і відказав, сміючись: «бачиш, дівчинко, ми й самі до пуття не знаємо! мабуть, небіжчик воскрес!» — ніхто б не здивувався тому воскресінню — навпаки, ми не вірили в його смерть, а гадали собі, що після стількох літ перепочинку він знову твердо взяв обіруч кермо влади, живіший, ніж будь-коли, і, тягнучи свої величезні ноги примарного монарха, як завжди, ходить президентським палацом, де знову спалахнули кулясті ліхтарі; ми думали, що це він вигнав корів, які важко ступали потрісканими плитами Військової площі, і сліпий, що сидів у затінку напівусохлої пальми, сплутав тупотіння їхніх ратиць із гупанням солдатських чобіт і почав читати вірші про щасливого лицаря, що прибув іздалеку, зборовши смерть,— він декламував на повен голос, простягнувши руку до корів, а ті, звиклі підійматися кам'яними сходами палацу, щоб знайти якусь поживу, вилазили на музичний павільйончик та обгризали пагони бальзаміну, — корови так і зосталися жити серед руїн Національного театру, поміж увінчаних дикими камеліями муз та повислих на лірах мавп, а коли їх мучила спрага, вдиралися в прохолодну сутінь під'їздів віце-королівського кварталу з таким гуркотом, наче там хто бив горщики для квітів, і пхали свої розгарячілі морди у водойми патіо, і ніхто з нас не смів проганяти їх, бо всяк упізнавав президентське тавро — в корів на стегнах, у биків — на шиях: ця худоба була недоторкана, і навіть солдати давали їй дорогу на звивистій торговій вулиці, котра давно вже втратила свою колишню пекельну велич,— зосталося тільки звалище зруйнованих корабельних остовів та поламаних щогл, які догнивали в смердючому болоті на місці давнього базару,— колись, поки в нас ще було море, шхуни причалювали просто до прилавків з овочами; спорожніли колишні крамнички індусів: «мій генерале, індуси виїхали і хоч би тобі спасибі сказали!» —

«під три чорти! — гукнув він їм услід по-старечому злостиво,— вимітайтеся підтирати лайно за англійцями!» — вони виїхали всі до одного, а натомість з'явилися мандрівні торговці індіанськими амулетами та ліками від зміїних укусів, з'явилися буйні заїжджі двори з патефонами й ліжками напрокат в осібних комірчинах,— солдати розтрощили їх прикладами, як тільки загули дзвони собору, сповіщаючи про початок жалоби, все скінчилося ще до кінця його життя; ми повсякчас зітхали, без надії сподіваючись, що якогось чудового дня таки справдяться вперті чутки, які досі завжди виявлялися передчасними, і він таки вмре від котроїсь із своїх численних королівських болячок,— а проте, коли це нарешті сталося, ми не могли повірити в його смерть, бо вже самі в глибині душі не хотіли її, бо не уявляли собі, як же ми будемо жити без нього,— «що важив мені увесь світ без цього чоловіка, який дав мені, дванадцятилітній, більше щастя, ніж будь-хто потім, а було це давним-давно, ми виходили зі школи о п'ятій, і він стежив крізь віконце корівні за дівчатками в блакитних матросках, з волоссям, заплетеним в одну косу, і думав: «матусю моя Бендісьйон Альварадо, якими ж гарними здаються мені зараз жінки!..» — він кликав нас, ми бачили його мерехтючі очі, руку в порваній рукавичці,— він спокушав нас, помахуючи цукеркою,— таких цукерок прислав йому в подарунок посол Форбс,— усі втікали, перелякані, а я одного разу лишилася і, впевнившись, що ніхто мене не бачить, підійшла ближче й простягла руку до цукерки, а він ухопив мене за зап'ястя, м'яко і спритно, наче тигр, не завдавши мені болю, підняв мене і втягнув через вікно — так обережно, що на моїй шкільній формі не пом'ялася жодна зборочка, і поклав мене на сіно, від якого йшов запах сечі, і силкувався щось сказати мені, але в нього пересохло в горлі, бо він був наляканий більше, ніж я, він весь тремтів, було видно, як у нього під мундиром калатає серце, він зблід, на очі йому набігли сльози — жодний мужчина не побивався потім так за мною; він мовчки доторкнувся до мене, він обмацував мене з такою ніжністю, якої я вже ніколи більше не зустрічала в інших чоловіків, він звільна дихав, і пуп'янки моїх персів розцвітали від його дотиків, він засовував пальці мені під трусики, а потім нюхав пальці й мені давав їх нюхати, «чуєш, це твій запах»,— казав він, йому не знадобилися більше цукерки посла Болдріча — відтоді я вже сама лізла у вікно корівні, щоб пережити найщасливіші години мого дозрівання з цим чоловіком, у якого було здорове й сумне серце; він ждав мене на сіні з цілою торбою харчів, бо любив запах мого тіла, і хотів, щоб усе, що він їв і чим годував мене, пахло мною і мало смак моєї плоті: «знаєш, яка ти смачна,— казав він,— у тебе присмак порту»,— йому кортіло з'їсти мої нирки, зварені в моєму власному соку, з сіллю мого поту, він розбирав моє тіло з ніг до голови, він присмачував його сіллю, пекучим перцем та лавровим листом і варив мене на повільному вогні горючих мальв у легючі надвечір'я нашого примарного кохання, яке не мало майбутнього,— він поїдав мене всю з жадобою та щедрістю старого чоловіка — нічого подібного не зазнала я з жодним із тих поквапливих і жалюгідних скнар, котрі марно намагалися догодити мені, коли я доживала свій вік без нього; він розповідав мені про себе, коли ми набувалися досхочу,— відпихаючи морди корів, що пробували нас лизати, він казав, що й сам не знає, хто він такий, що йому остобісіло кляте «мій генерале», і в голосі його не було гіркоти, він ніби розмовляв наодинці з собою, пливучи в невпинному дзижчанні своєї внутрішньої тиші, яку можна було прорвати лише криком; не було чуйнішого, ані

розумнішого за нього, не було в цілому світі кращого мужчини, він зробився єдиним сенсом мого життя; коли мені сповнилося чотирнадцять літ, двоє вищих офіцерів прийшли в наш дім із валізою, повною золотих дублонів, і посадили опівночі мене й моїх батьків на іноземний пароплав та наказали не повертатися в країну протягом довгих років, і там, на чужині, приголомшила мене звістка про його смерть,— він помер, так і не дізнавшись, що я все життя вмирала за ним, що спала з першим-ліпшим, даремно шукаючи кращого за нього,— я повернулася зістаріла, зсушена журою, з купою дітей, котрих привела від різних батьків, марячи, ніби це діти від нього»,— а він забув її навіки вже наступного дня, коли вона не прийшла до корівні,— її щодня заміняла йому якась інша, бо в ту пору він уже не спроможний був відрізнити їх одну від одної, коли вони гуртом пробігали повз нього, одягнені в однакову шкільну форму, показували язика й кричали: «старий пень!» — а він заманював їх цукерками посла Ремплмейєра, ніколи не допитуючись, чи це та сама, що була з ним учора, чи інша, бо вони всі були для нього на одне лице, він думав про них, як про одну істоту, коли дрімав у гамаку та слухав одноманітні доводи посла Стреймберга, котрий подарував йому слуховий апарат з електричним підсилювачем, щоб в і н, як вірний пес, повсякчас міг чути наполегливу вимогу віддати територіальні води порядком виплати величезного зовнішнього боргу,— але він, як завжди, відказував: «про це не може бути й мови, любий Стівенсоне! все, крім моря!» — і вимикав електричний підсилювач, щоб не чути більше цього металічного голосу, який товк йому одне й те ж, хоч його власні експерти давно пояснили йому все це без зайвих мудрувань: «ми зовсім голі, мій генерале, в нас нічого не зосталося! ці позички виссали з нас усю кров — спочатку ми позичали, щоб погасити зовнішній борг часів війни за незалежність, потім позичали, щоб підняти занепале господарство,— а чим було платити, мій генерале? отож ми віддали монополію на хіну й тютюн — англійцям, на каучук і какао — голландцям, концесію на будівництво залізниці в пустелі та на користування річковим пароплавством — німцям, і все, що тільки можна,— грінго!» — ці угоди, звісно, були таємні, він і гадки про них не мав аж до скандального падіння й привселюдної страти Хосе Ігнасіо Саенса де ла Барра, хай горить він ясним вогнем у пеклі, аж на споді,— «в нас нічого не зосталося, мій генерале!» — але ж він чув це від кожного свого міністра фінансів ще з тих тяжких часів, коли оголосив про відстрочення платежів гамбурзьким банкірам,— німецька ескадра заблокувала тоді порт, а англійський панцерник зробив попереджувальний постріл і пробив снарядом вежу собору,— але він гукнув: «срати я хотів на англійського короля! геть кайзера! вмремо, а не здамося!..» — і в останню мить був урятований таким затятим, як і сам, гравцем у доміно, своїм партнером, послом Чарльзом У. Трейкслером, уряд якого зголосився бути гарантом наших європейських зобов'язань, одержавши натомість право на довічну експлуатацію наших надр,— «як ми з того часу живемо — самі бачите! ми винні навіть за ті спідні, що на нас, мій генерале!» — проте він о п'ятій випроводжав одвічного посла до сходів і на прощання казав йому, поплескуючи по плечу: «нізащо в світі, любий Бейкстере, я швидше вмру, аніж залишуся без моря!» — його охоплював відчай у цьому домі, схожому на кладовисько,— він никав палацом, нікого не зустрічаючи, так, ніби плив під водою,— «а все цей пройдисвіт Хосе Ігнасіо Саенс де ла Барра, я так помилився щодо нього!» — бо той повідрубував голови всім, тільки не тим, кому слід

було відрубати, не вбивцям Летісії Насарено й хлопчика; пташки в клітках ніяк не хотіли співати, дарма що він напував їх чудодійними ліками, дівчатка в сусідній школі теж не заводили більше на перервах своєї пісні про строкату пташку на зеленій гілці,— отож усе його життя віднині було в нетерплячому очікуванні тої миті, «коли ти будеш зі мною в корівні, моє дівчатко, і я пеститиму твої груденята, схожі на недозрілі пальмові плоди»; він обідав сам під накриттям із живих квітів, а потім плив у мареві спеки, відганяючи сон, щоб не згубити нитки телефільму, в якому все робилося за його наказом і всупереч життю, отож усі були щасливі,— але сам доброчинець, який завжди дізнавався про все на світі, цього разу й не здогадувався, що іще з часів Хосе Ігнасіо Саенса де ла Барра було встановлено спеціальний радіопередавач, який транслював романи для його радіоли, а потім ми створили для нього закритий телевізійний канал, по якому лише він міг дивитися фільми, перелицьовані на його смак, фільми, де вмирали тільки негідники, де кохання перемагало смерть, а життя було легким, ніби подих вітерця, ми дурили його, і він був з того такий щасливий, як у свої старечі вечори з дівчатками в шкільній формі,— він би тішився з ними до самої смерті, якби, на своє лихо, одного разу не спитав у котроїсь: «а чого тебе навчають у школі?» — «і я відповіла правду: «нічого мене не навчають, сеньйоре, бо я портова повія»,— а він сказав: «ану повтори!» — подумав, що це, мабуть, йому вчулося, і я повторила по складах, що я не ходжу до школи, бо я портова повія, в санітарній службі мене вимили креоліном, видраїли мочалкою, звеліли вдягти на себе оцю матроску і ці панчохи, які носять порядні дівчатка, і наказали, щоб я щодня о п'ятій проходила цією вулицею — в гурті з іншими повіями мого віку, яких теж завербувала й вимила санітарна служба, ви їх бачили, вони теж у такій самій шкільній формі та хлопчачих черевиках, з такими самими косами із кінського волосу, що пристібуються шпильками, ось такими, гляньте-но; нам сказали, щоб ми не боялися нещасного дурного старигана, який давно вже ні на що не здатний,— він, мовляв, усього-на-всього помацає пальцем, як лікар, та ще хіба циці посмокче абощо — одне слово, те, що ви й робите, коли я приходжу, а нам треба було тільки заплющувати очі, наче то бозна-яка насолода, та шепотіти: «любий!.. любий мій!..» — те, що вам так до вподоби; нам загадали зробити репетицію і повторити все спочатку кілька разів, і аж потім заплатили,— ну, по-моєму, це занадто велика морока, — і все це за якихось чотири смердючих песо, що їх нам видають на руки після вирахування санітарного податку та комісійних для сержанта, це ж свинство — стільки харчів, бач, пропадає, а їсти однаково нічого,— отак йому й випалила»,— а похмурий старий вислухав усе те, не змигнувши й оком, і тільки думав собі: «матусю моя Бендісьйон Альварадо, за що ти мене так тяжко караєш!..» — проте жодним порухом не виказав свого відчаю, а почав потай розплутувати цю справу, аж поки не докопався до правди: виявляється, жіночу школу, яка сусідила з президентським палацом, таки й насправді закрили багато років тому, і міністр освіти, з благословення архієпископа та за згодою батьків, асигнував кошти на побудову нової триповерхової школи — її збудували на березі моря, якнайдалі від президентського палацу, щоб уберегти дівчаток із знатних родин від зазіхань похмурого спокусника, чиє тіло, схоже на рибу сабало, яка лежить догори черева на банкетному столі, зробилося нині невпізнанним у мертвотно-блідому світлі, що струменіло над пустельною рівниною, всіяною місячними кратерами,— то було на-

ше перше світання без нього, бо він лежав у білосніжному квітті, звільнений нарешті від своєї абсолютної влади,— після нескінченних літ їхнього взаємного полону, коли неможливо було добрати, хто чия жертва в цій усипальні для живих президентів, яку зсередини і ззовні пофарбували в білий цвинтарний колір,— «і ніхто мене й не питав!» — його ніхто не впізнавав, і всі знай покрикували: «не огинайтесь тут, сеньйоре, стіни закаляєте, йдіть звідси!» — і він ішов звідти,— «не спускайтеся сюди, сеньйоре, на вас може впасти риштування!» — і він не спускався туди, очамрілий від гуркоту, а сердиті муляри горлали на нього: «забирайся геть, старий дурню, а то ще напаскудиш у розчин!» — і він слухняно забирався геть, наче який-небудь рядовий,— так тяглося всі ті важкі місяці, поки скінчили реконструкцію, яку затіяли, навіть не поспитавши в нього дозволу, заради того, щоб відчинити нові вікна морським вітрам; він був самотній, як ніколи, під суворим наглядом своїх охоронців, котрі, здавалось, не охороняють його, а стежать за ним,— вони залюбки вминали половину його їжі, нібито щоб дізнатися, чи вона не отруєна, вони міняли його тайники з медом, вони, як на бойового півня, натягали чохол на його золоту острогу, щоб не дзвеніла,— «на якого дідька всі ті хитрощі, оце б попосміявся з них мій друзяка Сатурно Сантос!» — він жив тепер, віддавшись на ласку тих одинадцяти головорізів у піджаках та краватках, день при дні вони товклися довкола нього, снували туди-сюди, чисто тобі японські штукарі, вони носилися по всіх усюдах зі своїм апаратом, котрий одразу починав блимати зеленим і червоним, якщо в когось поблизу, на відстані п'ятдесяти метрів, була зброя,— «а коли довелося виїхати в місто, ми мчали вулицями так, наче за нами хто гнався, наші сім однакових автомобілів наввипередки обганяли один одного та безперестану мінялися місцями — я не знав і сам, у котрому з них їду!..» — це було безглуздо, все одно, що стріляти в грифів, бо коли він відхилив фіранку, щоб уперше після довголітнього затворництва глянути на світ божий, то побачив, що ніхто не звертає ніякої уваги на таємничий виїзд похоронних лімузинів президентського кортежу; він побачив будинки міністерств, що скидалися на скелі з сонцезахисного скла,— вони здійнялися вище від куполів собору і затулили собою строкаті негритянські халупи на пагорбах біля порту; він побачив військовий патруль,— солдати стирали зі стіни щойно написане гасло, і він поцікавився, що там було написано,— «СЛАВА ТВОРЦЕВІ НОВОЇ ВІТЧИЗНИ!» — відповіли йому,— ясна річ, це була брехня, бо хто б у дідька стирав таке; він побачив там, де раніше було болото, новий бульвар, такий широкий, як шість колишніх бульварів,— обабіч аж до самого моря росли кокосові пальми та квіти; він побачив передмістя — безліч новеньких вілл із римськими портиками та готелів із тропічними садами там, де раніше був смітник; він побачив автомобілі, які повзли, мов ті черепахи, звивистим лабіринтом міських автострад, побачив очманілі від полудневої спеки юрби, що, наче худоба, сунули тротуаром по сонячному боці вулиці, а на протилежному боці, де не було сонця, прогулювалися знічев'я збирачі податків за право ходити затінком,— і ніхто вже не тремтів, як колись, уздрівши знамення влади, схованої в прохолодній домовині президентського лімузина, ніхто не впізнавав розчарованих очей, скорботних уст, немічної руки, яка махала бозна-кому крізь галасливі вигуки торговців газетами й амулетами, морозивом і тризначними лотерейними квитками,— буденний гвалт вулиці, якій і діла не було до особистої трагедії самотнього вояки, котрий думав собі, тоскно зітхаючи: «матінко моя

Бендісьйон Альварадо, що сталося з моїм містом!.. де той жалюгідний провулок, у якому мешкали незаміжні жінки,— ті, що надвечір, поки їхній одяг сохнув на балконах, роздягнені виходили купити риби та добряче полаятися з зеленярками? де індуси, які спорожнялися перед своїми крамничками? де їхні бліді жінки, котрі співали журних пісень, щоб змилостивити смерть? де дівчина, перетворена на скорпіона за те, що не слухалася батьків? де шинки найманців, де струмки їхньої смердючої сечі? де зграя пеліканів за рогом вулиці? і раптом — ах, порт! де ж це порт, він же мав бути якраз отут? де шхуни контрабандистів? де старий панцерник морських піхотинців? де звичний дух лайна? що скоїлося з цим світом, матусю?..» — ніхто не впізнавав його руки, руки забутого коханця, яка бозна-кому махала з віконця першого вагона, що мчав через поля духмяних трав на місці колишніх малярійних боліт, де раніше вирощували рис, де пронизливо кричали колись птахи, мчав повз неймовірні блакитні луки, лякаючи стада корів із президентським тавром,— а він, сидячи в вагоні, оббитому церковним оксамитом,— «придатному хіба що для заупокійної служби по моїй гіркій долі!..» — питав себе: «чорти б вас усіх побрали, де мій старенький поїзд на чотирьох лапах? де тутешні пущі? де анаконди, які звисали з дерев, де хащі отруйного бальзаміну? де вереск моїх мавп? де мої райські пташки? де вся вітчизна з її драконом, матусю? де колишні станції, на яких мовчазні індіанки в англійських капелюшках продавали фігурні льодяники, продавали білу картоплю та смажених курей під арками, на яких були гасла, сплетені з квітів: «ВІЧНА СЛАВА РЯТІВНИКОВІ!»; ніхто не знав, де в і н зараз, а коли сам він протестував,— мовляв, отаке життя втікача гірше від смерті,— то його щоразу запевняли: «ні, мій генерале, це Порядок Заради Миру!» — і він здавався, знову засліплений чарами цього клятого Хосе Ігнасіо Саенса де ла Барра, котрий так лютив його в безсонні ночі, котрого він стільки разів принижував та обпльовував подумки,— але забував йому все тієї миті, коли цей чарівний пройдисвіт заходив уранці до його кабінету, ведучи на поводі свого пса з людськими очима й людським найменням — Лорд Кьохель: вони були нерозлучні з тим собакою, Саенс де ла Барра брав його з собою навіть у вбиральню,— отож в і н знову згоджувався з усім так покірно, що аж сам собі робився бридкий: «не турбуйтесь, Начо, виконуйте свій обов'язок!» — і Хосе Ігнасіо Саенс де ла Барра, знову всесильний, повертався до своєї катівні, яку він влаштував за якихось п'ятсот метрів од президентського палацу, в кам'яниці ще колоніальних часів, де колись була голландська божевільня,— «здоровезний будинок, такий, як ваш, мій генерале!» — цей дім ховався в мигдалевому гаю, і на лужку довкола нього росли лісові фіалки, перший поверх займали служби, які здійснювали розпізнання злочинців та реєстрували їхнє суспільне становище, а на решті поверхів стояли такі хитромудрі та варварські машини для тортур, що і в голові не вкладалося, отож він і чути про них не хотів, а Саенса де ла Барра попередив: «виконуйте й далі свій обов'язок на благо вітчизни, але затямте собі раз і назавжди: я нічого не знаю, нічого не бачив і ніколи у вас не бував!» — і Саенс де ла Барра дав йому слово честі, якого дотримав, а також виконав його наказ, щоб дітей, котрим не сповнилося п'яти років, не катували, пропускаючи електричний струм крізь статеві органи,— хоч це миттю розв'язувало язики батькам,— в і н боявся, що через це паскудство знову, чого доброго, наживе собі безсоння, як то було вже за часів історії з лотереєю,— а втім, він аж ніяк не міг забути про іс-

нування цієї фабрики страхіть, бо вона була зовсім близько від його спальні, і тихими місячними ночами його будила пекельна музика — гуркіт поїздів і грому з платівок Брукнера: та гроза звичайно бушувала цілу ніч, змітаючи все на своєму шляху, під ранок залишаючи на гіллі мигдалю тільки лахміття від шлюбного вбрання мертвих наречених, які потрапили до старого притулку голландських маніяків,— зате на вулиці ніхто не чув, як кричать від жаху та болю конаючі; «головне, що на цьому не наживешся, мій ґенерале!» — Хосе Ігнасіо Саенс де ла Барра одержував платню, якої вистачало, щоб купувати королівську одіж — сорочки з натурального шовку, з вензелем на грудях, черевики із щонайкращої шкіри, гарденії для своїх лацканів, французькі лосьйони з тисненими фамільними гербами на етикетках,— «але в нього немає коханки, хоч не можна сказати, що він якийсь збоченець! у нього навіть друга немає, ані власного дому,— нічого, мій генерале!» — він жив, як святий, він був рабом своєї фабрики тортур, працював аж поки не падав з утоми на диван у своєму кабінеті,— там він і спав, коли завгодно, тільки не вночі, і години зо три, не більше, спав без вартового біля дверей, без ніякої зброї під рукою,— охороняв його Лорд Кьохель, котрий, як розказували, здох би, якби йому не дали єдиної його їжі: гарячих іще тельбухів щойно страчених людей; пес відразу будив господаря, клекочучи, мов той казан, як тільки його людські очі помічали крізь стіни, що хтось наближається до кабінету,— «хто б то не був, мій генерале! ця людина не довіряє навіть своїй подобі в дзеркалі!..» — Саенс де ла Барра справді нікому не довіряв і приймав усі рішення особисто, ні з ким не радячись, покладаючись лише на інформацію своїх агентів: що б там не сталося в країні, в якому б куточку планети не зітхнув вигнанець,— про це негайно дізнавався Хосе Ігнасіо Саенс де ла Барра завдяки ниткам невидимої павутини доносів і підкупів, якою він обплутав усю земну кулю,— «на це він і витрачав грошики, мій генерале!» — отже, неправду казали, що кати одержують платню чи не більшу, ніж міністри,— навпаки, вони пропонують свої послуги задарма, щоб довести, що вони здатні рідну матір розірвати на шматки і кинути ті шматки свиням, і навіть не здригнуться при цьому,— замість рекомендаційних листів і посвідок про добру поведінку вони пропонують докази вчинених ними злочинів, аби їм дали роботу під керівництвом французьких катів-раціоналістів, таких методичних у своїй жорстокості, не здатних до співчуття; завдяки агентам Саенса де ла Барра став можливий Порядок Заради Прогресу: це вони викорінювали змови задовго до того, як ті починали визрівати в головах людей, це вони — неуважні відвідувачі, які п'ють прохолодні напої під лопатями вентиляторів у кафе, читають газети в китайських ресторанчиках, дрімають по кінотеатрах, поступаються місцем вагітним жінкам в автобусах, вчаться на електромонтерів та лудильників після того, як півжиття були нічними грабіжниками, вони, випадкові залицяльники покоївок, повії на океанських лайнерах і в міжнародних барах, співробітники американських туристських бюро, що організовують екскурсії в карібський рай, особистий секретар міністра закордонних справ Бельгії, довічна чергова в темному коридорі четвертого поверху Міжнародного готелю в Москві, і ще безліч нікому не відомих людей у найдальших закутках планети,— «але ви можете спати спокійно, мій ґенерале, бо справжні патріоти кажуть, що ви нічого не знаєте, що все це робиться без вашої згоди, що коли б ви про це дізналися, то з Саенса де ла Барра давно б уже росли стокротки на цвинтарі зрадників у портовій фортеці! що-

разу, коли стає відомо про якесь нове бузувірство, вони зітхають у глибині душі: «якби ж тільки генерал знав!.. якби можна було побачити його і все йому розказати!..» — і він наказав тому, хто розповів йому про це, раз і назавжди затямити собі, «що я нічого не знаю, нічого не бачив і ні з ким про це не говорив!» — так він здобував собі спокій, однак мішки з відрубаними головами надходили й далі, і їх було так багато, що він просто віри не йняв: як це Хосе Ігнасіо Саенс де ла Барра міг вимазатися кров'ю з ніг до голови — і не мати з того ніякого зиску? — «хоч люди й дурні, та не до краю ж!» — він чудувався, що минає рік за роком, а командуючі трьома родами військ не нарікають на своє принизливе становище, не вимагають підвищення платні, сидять собі нишком,— отож він вирішив ретельно прозондувати грунт серед військових, щоб виявити причину їхньої дивної покірності: чого це вони й не пробують бунтувати? чого вони терпляче зносять владу цивільного? він питався найзаздрісніших із них: «а чи не пора вже втяти гребеня цьому кровожерному вискочневі, який топче під ноги честь збройних сил?» — та у відповідь почув: «ну що ви, мій генерале, нащо брати так близько до серця!» — і з тих пір він уже зовсім не відав, хто тут чим дихає, хто з ким і проти кого в цій клятій пастці Порядку Заради Прогресу, «де — я вже чую — починає смердіти падлом, як од тих бідолашних дітей за часів лотереї, що про них я волів би не згадувати!..» — але Хосе Ігнасіо Саенс де ла Барра швидко втихомирював його своєю м'якою владністю дресирувальника диких псів: «спіть спокійно, генерале,— світ належить вам!» — Саенс де ла Барра змусив його повірити, ніби все дуже просто і ясно, і він знову зостався в пітьмі цього нічийного дому, він блукав з одного кінця в інший і криком кричав: «хай йому чорт, хто ж я такий є врешті-решт? це я чи не я? — мене наче вивертають навиворіт ці дзеркала! де я опинився, що вже по одинадцятій, а навколо — ні душі, курки й тієї не стрінеш у цій проклятущій пустелі! хіба ж так було раніше? згадайте, який тут стояв гармидер, коли прокажені й паралітики билися з собаками за поживу, коли на сходах легко було послизнутися від коров'ячих кізяків, коли патріоти не давали мені проходу: «посипте мене цілющою сіллю, мій генерале!.. окропіть моє хлоп'я, може, в нього минеться пронос!..» — бо вони казали, ніби моя воля кріпить сильніше, ніж зелений банан,— «покладіть мені свою руку осюди, а то мене наче землетрусом трясе!.. подивіться на море, мій генерале, щоб відвести ураган! зведіть свій погляд на небо — хай відступить затемнення! гляньте на землю — тільки вас злякається чума!» — бо вони казали, що я — доброчинець, перед яким схиляється в пошані сама природа, який наводить лад у всій світобудові і втирає носа навіть божественному провидінню, і я давав їм те, чого вони просили, і купував у них те, що вони продавали»,— не тому, що був занадто добрий, як гадала його матуся Бендісьйон Альварадо, а через те, що треба було мати залізне серце, щоб відмовити тим, хто так вихваляв його чесноти; а тепер у нього ніхто нічого не просив, не було живої душі, яка б просто сказала йому: «доброго ранку, мій генерале, як вам спалося?» — навіть такої розради в нього не зосталося, як нічні вибухи: колись вони будили його, обсипаючи градом розбитих шибок, і перекошували одвірки, і сіяли паніку серед війська,— але він принаймні відчував тоді, що й досі живий,— «і не було цієї чортової тиші, яка дзвенить у мене в голові й не дає мені заснути! а нині я всього-на-всього розмальована лялька, що висить на стіні цього дому страхіть!» — він не міг віддати жодного наказу, бо все вже було наперед виконане: про

втілення найпотаємніших своїх бажань він дізнавався з офіційної газети, яку за звичкою читав у гамаку по обіді, перечитував од початку й до кінця,— набрані крупним шрифтом заголовки сповіщали про кожен порух його душі, про кожен його намір, він бачив на фото міст, який давно вже збирався збудувати, але все забував розпорядитися про це, бачив школу підмітальниць, бачив себе самого поруч із молочною коровою та хлібним деревом — ясна річ, його портрет був узятий з іншої фотоплівки, яка зафіксувала інші знаменні події часів його величі,— і все ж він не знав спокою, він тягнув свої величезні ноги старого слона, шукаючи те, чого ніколи не губив, без діла тиняючись своєю оселею самотності, бо хтось уже накрив траурним ганчір'ям клітки з птахами, хтось уже подивився на море з кожного вікна і перелічив корів,— усе було на місці, скрізь був лад, і він ішов з лампою до спальні, коли це раптом почув власний голос, який долинав із казарми президентської охорони,— він зазирнув туди й побачив групу офіцерів, котрі куняли перед телевізором у накуреній кімнаті, а на екрані телевізора уздрів себе самого, тільки худорлявішого та підтягнутого,— «але це був я, матусю!..» — він сидів на тлі державного герба в кабінеті, де йому судилося колись умерти, на столі перед ним лежали три пари окулярів у золотій оправі, і він аналізував фінансове становище країни, вживаючи такі мудровані вчені слова, яких би він і повторити не наважився, хай йому чорт! — це видовище налякало його більше, аніж колись споглядання власного мертвого тіла серед квітів,— «бо я бачив себе живого, чув свій власний голос,— це був і справді я, матусю!.. я, котрий завжди соромився вийти на балкон з промовою, бо не міг виступати на людях!..» — а проте це був він, справжнісінький, смертний,— і він закляк біля вікна, збентежено думаючи: «матусю моя Бендісьйон Альварадо, як це можна зробити таке диво господнє?..» — цього разу він таки не стримався, але Хосе Ігнасіо Саенс де ла Барра зустрів вибух його гніву незворушно: «не беріть так близько до серця, генерале,— сказав він солодкомовно,— нам довелося вдатися до цього незаконного засобу, щоб уберегти від катастрофи корабель Порядку Заради Прогресу,— сам бог нас надихнув, генерале, бо завдяки цьому нам пощастило розвіяти сумніви, які поширилися були серед народу: люди сумнівалися, чи існує влада в плоті й крові, а нині вони можуть пересвідчуватися в цьому щомісяця, кожної останньої середи, коли ви робите заспокійливу доповідь про свою державну діяльність, і вони мають змогу слухати вас по радіо й бачити в телепрограмах,— я беру на себе всю відповідальність, генерале, це я поставив тут вазу з шістьма мікрофонами у вигляді соняхів,— таким чином записувалися всі ваші думки вголос та ваші відповіді на мої запитання, які я ставив під час наших із вами зустрічей щоп'ятниці, ви й гадки не мали, що ваші простодушні відповіді — це фрагменти вашого щомісячного звернення до народу, зате ми не використали жодного образу, який не належав би вам, жодного слова, якого ви б не промовили,— з цими словами Хосе Ігнасіо Саенс де ла Барра поклав перед ним на стіл кінострічки, платівки й документ, у якому він про все це написав,— я ставлю свій підпис у вашій присутності, генерале, щоб ви могли розпорядитися моєю долею, як вам буде завгодно»,— він здивовано поглянув на Хосе Ігнасіо Саенса де ла Барра, не вірячи своїм очам, бо зненацька усвідомив, що той уперше з'явився до нього без свого пса, без зброї, блідий, ніби мрець,— і тоді він зітхнув: «ну гаразд, Начо, виконуйте свій обов'язок...» — у нього був вигляд безмежно втомленої людини, він знеможено відхилився на бильце свого крісла,

втупившись пильним зором у гнівні очі героїв у золочених рамах,— він здавався ще старішим, ще похмурішим і сумнішим, аніж завжди, але на його лиці годі було прочитати хоч один із його непередбачених замірів — так само, як і тоді, коли Саенс де ла Барра через два тижні знову зайшов до нього в кабінет,— увійшов, не спитавши дозволу, силоміць тягнучи за собою свого пса,— він приніс термінове повідомлення: «от-от вибухне збройний заколот!.. зарадити можете лише ви, генерале!..» — і в і н нарешті побачив ту непомітну щілину, якої даремно дошукувався стільки років у глухому мурі чарів, за яким ховалася ця людина: «матусю моя Бендісьйон Альварадо, дай мені сили помститися! — подумав він собі,— ви тільки гляньте, цей жалюгідний мерзотник наклав у штани від страху!» — проте він жодним жестом не виказав своїх намірів, а по-батьківському ласкаво мовив до Саенса де ла Барра: «не хвилюйтесь, Начо, в нас є ще багато часу, і ніхто нам не заважатиме, отож треба гарненько обмізкувати, де ж, у дідька, правда? де вона в цій трясовині суперечливих правд, які здаються менш достовірними, ніж сама брехня?..» — Саенс де ла Барра позирнув на свій кишеньковий годинник: «зараз близько сьомої, генерале!.. командуючі трьома родами військ у себе вдома закінчують вечеряти разом із жінками й дітьми, бо навіть їхні домочадці не повинні нічого запідозрити; вони вийдуть з дому в цивільному, без охорони, вийдуть чорним ходом, на них чекатиме службовий автомобіль, викликаний по телефону, щоб збити з пантелику наших людей, котрі за ними стежать,— звісно, наші люди будуть там, генерале, це їхні водії!..» — «ага! — посміхнувся він,— не треба так хвилюватися, Начо, поясніть мені краще, як це в нас із вами й досі шкура ціла, коли ворогів ми мали більше, ніж солдатів, якщо порахувати всі ті голови, що ви повідрубували?..» — проте Саенс де ла Барра знемагав, прислухаючись до цокання годинника: «залишилося менше трьох годин, генерале!.. командуючий сухопутними військами їде зараз до Графської казарми, командуючий військово-морськими силами — до портової фортеці, командуючий військово-повітряними силами — до бази Святого Ієроніма!.. їх усіх ще можна заарештувати, бо за кожним назирці їде автомобіль національної безпеки, замаскований під овочевий фургон!..» — але в і н не тривожився, бо відчував: що більше хвилюється Саенс де ла Барра, то легше стає дихати йому самому,— він на очах звільнявся від кари бути рабом цієї людини, кари тяжчої та жорстокішої, ніж його власна жадоба влади,— «заспокойтесь, Начо,— казав він,— поясніть мені краще, чого це ви не придбали собі вілли завбільшки з пароплав? чого ви працюєте, як віл, раз гроші вас не цікавлять? чого ви живете, мов якийсь новобранець, коли і в найстриманіших жінок аж жижки трясуться, так кожній хочеться до вас у постіль? а ви чогось більше схожі на ченця, ніж будь-який чернець! куди ж це годиться, Начо?..» — та Саенс де ла Барра задихався, обливаючись холодним потом у цьому кабінеті-крематорії, і тут уже не допомагав незмінний вираз власної гідності на обличчі: «одинадцята!.. все пропало — вже занадто пізно!.. — сказав він,— зараз телеграф передає умовний сигнал до збройного виступу в усі гарнізони країни!..» — повсталі воєначальники вже чіпляли нагороди на свої парадні мундири, готуючись фотографуватися для офіційних портретів нової правлячої хунти, а тим часом ад'ютанти від їхнього імені віддавали останні накази в цій війні без супротивника,— всі бойові дії полягали в тому, що армія встановила контроль над вузлами зв'язку та найголовнішими державними установами, але він і оком не змигнув, коли Лорд

Кьохель, передчуваючи біду, встав із підлоги, і з морди в нього звисла нитка слини, схожа на безконечну сльозу,— «не лякайтесь, Начо,— сказав він,— поясніть мені краще, чого це ви так боїтеся смерті?» — і Хосе Ігнасіо Саенс де ла Барра зірвав із себе геть змоклий від поту целулоїдний комірець, а його лице опереткового баритона змертвіло: «це природно,— відказав він,— страх перед смертю — це жарини щастя, а вам воно невідоме, генерале!..— і встав, за звичкою рахуючи удари дзвонів собору,— дванадцята, у вас не зосталося нікого на світі, генерале,— я був останній!..» — але він і не поворухнувся в кріслі, аж поки не почув натужного гулу танків на Військовій площі, і тоді він усміхнувся: «ви помиляєтесь, Начо! у мене лишається ще народ!» — той самий нещасний народ, який ще вдосвіта вийшов на вулиці, підбурений непередбаченим ходом цього незбагненного старого: по державному радіо й телебаченню він схвильовано звернувся до всіх без винятку патріотів країни і оголосив, що цієї історичної ночі командуючі трьома родами військ — під його особистим проводом, натхнені незмінними ідеалами режиму, виявляючи, як завжди, волю суверенного народу,— навіки покінчили з системою терору, створеною кровожерним цивільним, якого спіткала стихійна помста мас: забитого Хосе Ігнасіо Саенса де ла Барра повішено за ноги на ліхтарі посеред Військової площі, ще й заткнуто йому в рот його власні геніталії замість кляпу,— «як ви й передбачали, мій генерале, коли наказували нам блокувати вулиці, де розташовані іноземні посольства, аби він не скористався правом політичного притулку,— народ закидав його камінням, мій генерале, та спочатку ми мусили здірявити кулями хижого пса, який вигриз тельбухи в чотирьох цивільних і покусав семеро наших вояків, коли люди пішли штурмом на катівню,— вони жбурляли з вікон новісінькі, ще з фабричними етикетками, парчеві жилети — понад дві сотні, мій генерале!.. викидали невзувані італійські черевики — три тисячі, мій генерале! ось на що він тринькав державні грошики!..» — а ще — безліч коробок з-під гарденій, адже він повсякчас ходив зі свіжою гарденією в петельці, і всі платівки Брукнера з усіма його власноручними диявольськими партитурами; а потім люди випустили в'язнів з усіх підземель і підпалили камери для тортур у колишній голландській божевільні, вигукуючи: «слава генералові! слава героєві! нарешті він докопався до правди!» — «бо всі кажуть, що ви нічого не знали, мій генерале, що вас обдурювали, зловживаючи вашою добротою!..» — а тим часом люди ловили, наче тих пацюків, катів із служби національної безпеки, бо він наказав війську не втручатися, щоб народ таким чином звільнився від своєї задавнілої люті й страхів,— і він промовив: «гаразд!» — його розчулили веселі дзвони, музика свободи, вдячні вигуки натовпу, який зібрався на Військовій площі з величезними гаслами: «БОЖЕ, БЕРЕЖИ НАЙВЕЛИЧНІШОГО, ЯКИЙ ВИВІВ НАС ІЗ ПІТЬМИ ТЕРОРУ!» — це був ефемерний відгомін давніх часів його слави,— і він, як то бувало колись, зібрав у патіо тих офіцерів з військової академії, котрі допомогли йому скинути кайдани невільника на галері влади, і, навздогад тицяючи пальцем, сформував із них останнє верховне командування свого немічного режиму: вони замінили убивць Летісії Насарено й хлопчика — злочинців було схоплено в нічній білизні неподалік від іноземних посольств, де вони намагалися знайти притулок,— але він насилу впізнавав їх, він забув навіть їхні імена і, хоч як шукав у своїй душі камінь гніву, що його збирався носити до самої смерті,— знайшов там лише попілець ураженого самолюбства, яке

вже нічого від нього не вимагало: «хай вимітаються під три чорти!» — звелів він, і їх посадили на перший-ліпший пароплав і випровадили туди, де про них і не згадає ніхто,— «нікчемні мерзотники!» — він головував на першому засіданні нового уряду, ясно усвідомлюючи, що ці добірні екземпляри нового покоління нового віку — такі ж самісінькі, як і завжди, цивільні міністри в запилених сюртуках і з кволим нутром,— тільки й того, що ці марнославніші, безглуздіші й запобігливіші, ніж усі попередні, а користі з них ніякої,— і це тоді, коли зовнішній борг перевищує все, що лише можна продати в цьому захирілому царстві скорботи,— «нічого не вдієш, мій генерале!..» — останній поїзд із залізниці на плоскогір'ї зірвався в прірву, впав у хащі орхідей, і тепер на його оксамитових сидіннях спали леопарди; кістяки пароплавів засмоктало грузьке дно рисових боліт, і листи зогнили в поштових мішках, а в президентській каюті, поміж обвитих похмурими ліліями дзеркал, пари морських корів даремно намагалися зачати сирен,— і тільки йому не було до того ніякого діла: звісно, він щиросердно вірив у Порядок Заради Прогресу, та й як було не повірити, якщо в ті часи всі його зв'язки з дійсністю зводилися до читання урядової газети,— «яку видавали тільки для вас, мій генерале, її тираж — один примірник, там друкувалися повідомлення, котрі вам подобалося читати, фотознімки, котрі вам хотілося побачити, рекламні оголошення, над якими ви могли помріяти про інший світ, не схожий на ваші одноманітні сієсти!..» — «аж поки я не пересвідчився на власні очі, які нічому не ймуть віри, що за скляним громаддям міністерських будинків на пагорбах біля порту й досі туляться строкаті негритянські халупи, що за посадженими вздовж бульварів пальмами та за римськими віллами з однаковими портиками, як і раніше, ховаються жалюгідні квартали, зруйновані одним із наших численних ураганів, а пахучі трави обабіч залізниці посіяні для того, щоб світ здавався мені таким розмаїтим, як ті фарби, що ними люба моя матуся Бендісьйон Альварадо розмальовувала своїх підробних іволг!..» — і дурили його зовсім не для того, щоб потішити, як це робив в останні роки славетних часів генерал Родріго де Агіляр, і не для того, щоб він не мав зайвого клопоту, як це робила, не так із кохання, як із жалю, Летісія Насарено,— ні, обдурювали, щоб тримати цього старого маразматика в полоні його ж таки власної влади,— хай лежить собі в гамаку під сейбою свого патіо і доживає віку серед ілюзій, бо навіть хор школярок, що співав пісню про строкату пташку на зеленій гілці, був у ту пору ошуканством,— от тобі й маєш!.. а втім, він не дуже засмутився з тої брехні і спробував помиритися з дійсністю, видавши декрет про відновлення — на благо вітчизни — державної монополії на хіну та деякі інші ліки, проте дійсність ізнову здивувала його, нагадавши, що світ змінюється і життя не стоїть на місці, всупереч його владі: «немає більше хіни, мій генерале, нема какао, нема індиго — анічогісінько немає!» — крім його незліченних марнованих статків, із яких країні не було ніякої користі, — але він не розгубився від такої лихої новини, а послав записку-виклик старому послові Роксбері: може, хоч той за партією доміно знайде якийсь рецепт порятунку,— та посол відповів йому цілком у його стилі: «викиньте це з голови, ваше превосходительство, бо вашій країні — гріш ціна, хіба що море тут чогось варте, воно таке прозоре, так ним кортить поласувати — підкласти вогню й зварити в цьому кратері юшку з усіх молюсків, які лише водяться на світі! отож обмізкуйте гарненько, ваше превосходительство! за море ми вам подаруємо весь ваш борг, якого не виплатити

й ста поколінням ваших національних героїв, таких само кмітливих, як ваше превосходительство!..» — та він і цього разу обернув усе на жарт, і тільки думав собі, випроводжаючи посла до сходів: «матусю моя Бендісьйон Альварадо, подивися лишень, які дикуни ці грінго! їм одне в голові — зжерти ціле море!..» — і він розпрощався з послом, як завше, поплескавши того по плечу, і знову зостався наодинці з собою, зостався страждати, самотньо блукаючи серед химерних туманів у пустелі влади, бо юрби покинули Військову площу й забрали з собою стандартні плакати, сховали видані їм гасла, щоб приберегти все те добро до іншого разу, для таких самих майбутніх свят, — люди розійшлися, як тільки скінчилася їжа й питво, що їх роздавали солдати в перервах між оваціями — для заохоти; в палаці також стало порожньо й сумно, дарма що він звелів не зачиняти брами, щоб сюди міг увійти кожен, хто забажає, як то було раніше, коли це був дім для всіх, а не притулок мерців,— а тепер з ним були тільки прокажені, сліпі й паралітики, які роками дожидалися під стінами палацу,— там їх і досі бачив Деметріо Альдоус: вони пеклися на сонці біля брам Єрусалимських,— розбиті, але не переможені, вони повсякчас були певні, що рано чи пізно ввійдуть сюди знову, щоб канючити цілющу сіль із його рук, адже йому судилося пережити всі удари долі, не здатися найжорстокішим пристрастям, уникнути найхитріших пасток забуття, бо він був вічний,— отож так воно й сталося, повертаючись якось уранці з корівні, він знову побачив їх: вони склали з цеглин посеред патіо такі-сякі плити й варили на них у бляшанках з-під консервів страву з усіляких покидьків, лежали, схрестивши руки, в запашному затінку троянд на циновках, просяклих гноєм із їхніх виразок,— він загадав, щоб їм поставили справжню плиту, купив їм нові циновки і звелів спорудити в глибині патіо накриття з пальмового листя, аби вони не лізли в дім, але не минало й чотирьох днів, щоб він не наткнувся на одного-двох прокажених, що спали на персидських килимах у банкетній залі, щоб не побачив сліпого, котрий блукав покоями, чи паралітика, що розбився десь на сходах,— тоді він наказав зачиняти двері: «хай не тиняються тут і не смердять карболкою, і не вимазують стін своїми виразками!» — та дарма, бо тільки-но їх проганяли з одного місця — вони миттю вигулькували в іншому, вперті й нездоланні в своїй давній вірі, нібито їм подарує зцілення немічний старий, від котрого давно вже ніхто нічого не ждав,— він блукав, наче сновида, туманною трясовиною своєї пам'яті, ховаючи свої записані на клаптях паперу спогади в щілини у стінах, годинами лежав без сну в гамаку і думав: «як би мені відкрутитися від цього нового посла Фішера, чорти б його вхопили?» — бо новий посол запропонував йому оголосити, що в країні спалахнула епідемія жовтої лихоманки,— щоб виправдати висадку морських піхотинців, відповідно до угоди про взаємодопомогу, і хай вони залишаться тут на стільки років, скільки буде потрібно, аби вдихнути нові сили в конаючу вітчизну; але він відрубав, не вагаючись: «нізащо в світі!» — бо добре знав, чим це пахне: колись давно, ще на початку свого режиму, він раз уже вдався був до такого заходу, щоб за законами воєнного часу зосередити всю владу в своїх руках, оскільки в країні от-от мали початися заворушення,— тоді він видав указ про епідемію чуми, і над маяком було піднято жовтий стяг, порт — закрито, вихідні дні — скасовано, оплакувати мертвих та грати на похоронах жалобні мелодії — заборонено; війська повинні були стежити за виконанням цього указу і дістали право знешкоджувати заразних хворих на свій розсуд, отож солдати з санітарними пов'яз-

ками привселюдно страчували всіх, кого хотіли, незалежно від суспільного становища людини, ставили мітку — червоне коло — на дверях будинків, де жили запідозрені в нелояльності до режиму, і, мов тій худобі, таврували лоби кримінальним злочинцям, лесбіянкам та мужоложцям, а тим часом санітарна місія, терміново прикликана послом Мітчелом, рятувала від зараження чумою мешканців президентського палацу: члени місії підбирали з долівки фекалії недоношених вилупків і розглядали їх крізь збільшувальне скло, кидали в питну воду таблетки для дезинфекції, годували червою тварин у своїх наукових лабораторіях, а він аж за живота брався від сміху та казав їм через перекладача: «не будьте дурнями, містери, тут немає ніякої чуми, крім вас!» — але вони заперечували: мовляв, чума є, бо їм наказано згори, щоб вона була,— і готували якусь схожу на мед речовину, вона була густа й зелена, і мала нібито запобіжні властивості,— нею намазували з голови до ніг усіх відвідувачів палацу, і простих, і вельможних, їх просили триматися на відстані в час аудієнцій, отож вони стояли біля порога, а він сидів у глибині зали, куди долинали тільки голоси відвідувачів, але не їхній подих, і криком перемовлявся зі своїми голими урядовцями, які жестикулювали однією рукою: «ваше превосходительство!» — а другою силкувалися хоч як-небудь затулити свого огидно виквацяного голуба,— і все це робилося для того, щоб уберегти від зарази його, котрий, страждаючи від безсоння, сам ту заразу вигадав, придумав найбанальніші подробиці того уявного лиха, поширив чутки про кінець світу, думаючи собі: «що люди менше тямлять, то більше бояться!» — він і оком не змигнув, коли переляканий, блідий, ніби мрець, ад'ютант доповів йому: «мій генерале, смертність від чуми серед цивільного населення просто страхітлива!..» — отож крізь тьмяне скло президентської карети він побачив на безлюдних вулицях зупинений за його наказом час, побачив безсило обвислі жовті прапори, побачив наглухо зачинені двері — навіть у тих будинках, на яких не було мітки — червоного кола; побачив на балконах пересичених грифів, побачив мертвих, мертвих, мертвих,— повсюди їх було стільки, що годі й порахувати, вони лежали скрізь — у калюжах, на сонячних терасах, серед овочів на ринку,— «справдешні мерці, мій генерале! один бог знає, скільки їх!..» — їх було набагато більше, ніж він волів би бачити в стані своїх ворогів, наче ті здохлі пси, лежали вони в ящиках для сміття,— і крізь дух тліну, крізь знайомий сморід вулиць він почув коростявий запах чуми, але зостався незворушний, не здався ні на чиї благання, аж поки знову не відчув себе цілковитим господарем усієї своєї влади; і тільки коли вже здавалося, що немає на світі сили, ні людської, ні божої, котра спромоглася б зупинити смерть, ми побачили на вулицях якийсь невідомий ридван, і спершу навіть не відчули крижаного подиху влади, її величі,— але всередині оббитої оксамитом похмурої карети ми побачили смертельні очі, тремтячі губи, руку в весільній рукавичці,— та рука жбурляла жмені солі в портали будинків; ми побачили пофарбований у кольори державного прапора поїзд, який продирався крізь хащі гарденій, полохаючи леопардів, дряпався на захмарні верховини високогірних провінцій, і крізь фіранки одного-єдиного вагона, що його тягнув за собою паровоз, ми побачили тьмяні очі на засмученому обличчі, руку незграбної панночки,— та рука сіяла сіль у скорботній пустелі свого дитинства; ми побачили пароплав із дерев'яним колесом та химерними піанолами, що грали мазурку за мазуркою,— він плив, натикаючись на рифи, піщані коси й затори з повалених стовбурів — сліди, залишені

драконом повені, який навесні гуляв пралісом,— ми побачили очі, що сутеніли у вікні президентської каюти, побачили бліді губи, чиюсь руку, яка розсипала сіль на очманілі від спеки села,— і ті, хто їв ту сіль або лизав землю, на яку вона падала, миттю одужували і надовго робилися невразливими для лихих прикмет і примх долі, отож він не здивувався, коли в останні роки його осені йому знову запропонували окупацію країни, обгрунтовану тією самою брехнею про політичну епідемію жовтої лихоманки,— його нікчемні міністри лементували: «хай повернуться морські піхотинці, генерале, хай вони повернуться зі своїми пристроями для обкурювання заразних хворих, зі своїми білими госпіталями, зі своїми блакитними газонами, з водограями, які дають здоров'я на цілі віки,— і нехай собі беруть, що хочуть!» — але він грюкав кулаком по столу і казав: «ні!» — доки брутальний посол Мак-Квін не заявив: «досить цих балачок, ваше превосходительство! режим тримається не надіями, не пристосовництвом і навіть не терором, а тільки інерцією давнього й безповоротного розчарування,— вийдіть на вулицю і гляньте правді в вічі, ваше превосходительство, ви на останньому повороті: або прийдуть морські піхотинці, або ми забираємо море, іншого виходу немає, ваше превосходительство!» — «і виходу таки не було, матусю, отож вони забрали квітневе Карібське море!..» — військові інженери посла Івінга розібрали море на частини й пронумерували кожну, щоб потім зібрати його вдалині від наших ураганів, серед багряних світань Арізони,— «вони забрали його з усім, мій генерале,— з віддзеркаленнями наших міст, з нашими боязкими утопленниками, з нашими шаленими драконами!..» — яких тільки засобів він не пробував, покликавши собі на допомогу всю свою тисячолітню хитрість, щоб стався вибух національного протесту проти цього хижого розбою,— все було намарне: «мій генерале, вони не захотіли вийти на вулиці, не допомогли ні вмовляння, ні погрози!..» — ми подумали собі, що це всього-навсього якийсь новий його маневр, котрим він хоче вгамувати свою безмірну жадобу вічності, хай уже хоч що-небудь станеться, думали ми, нехай вони вивозять те море, чорт із ним, хай забирають навіть усю вітчизну з її драконом!.. ми ніби й не чули улесливої мови військових, котрі приходили в цивільному до нас додому і закликали нас іменем вітчизни вийти на вулиці й гукати: «геть грінго!» — щоб припинити грабунок,— і тут же вони спонукали нас грабувати й підпалювати магазини та вілли іноземців; нам давали гроші, щоб ми вийшли протестувати під охороною армії, солідарної з народними виступами проти агресії,— але ніхто не вийшов, мій генерале, бо ніхто не забув, як військові й раніше давали слово честі, а потім розстрілювали людей під тим приводом, що в натовпі буцімто були провокатори, які почали стріляти у військових,— «отож цього разу й сам народ не з нами, мій генерале!» — і йому довелося взяти на себе ввесь тягар цієї кари, йому довелося самому поставити свій підпис: «матусю моя Бендісьйон Альварадо, вже хто-хто, а ти добре знаєш, що краще зостатися без моря, аніж допустити сюди морських піхотинців! згадай, як вони придумували накази і примушували мене підписувати їх, вони розтлівали артистів, вони привезли нам біблію та сифіліс, вони втовкмачили людям, що життя легке, що все продається й купується, були б тільки гроші, що від негрів смердить; вони переконували наших солдатів, що вітчизна там, де більше платять, що воїнська честь — це байка, вигадана урядом, аби армія воювала безплатно,— отож, щоб усе це не повторилось, я надав їм право користуватися нашими морськими територіальними водами так, як вони вважатимуть

за потрібне в інтересах людства й миру між народами!..» — в угоді йшлося не лише про реальні води, які виднілися в вікні його спальні — аж до обрію, «а про все, що називається морем у повному значенні цього слова, тобто і про флору та фауну вищезгаданих вод, про режим вітрів і зміни атмосферного тиску»,— «геть про все! але я ніколи й подумати не міг, що вони здатні зробити те, що зробили!..» — вони вивезли наше добре старе море, вичерпали гігантськими насосами пронумеровані шлюзи,— в розтерзаному кратері морського дна ми побачили зненацька руїни древнього міста Санта-Марія-дель-Дарієн, поглинутого колись потопом, ми побачили флагманський корабель найвеличнішого адмірала всіх океанів,— «чистісінько такий, яким я бачив його зі свого вікна, матусю!» — своїми земснарядами вони вирвали з коренем оброслий черепашками корабель — в і н не встиг навіть розпорядитися, щоб цій історичній корабельній аварії віддали належну шану; вони вивезли все, що колись було сенсом його війн і рушієм його влади, і залишили нам лише пустелю, вкриту шорстким місячним пилом,— з важким серцем дивився він на неї, йдучи повз вікна і думаючи щоразу: «матусю моя Бендісьйон Альварадо, освіти мені путь сяйвом своєї мудрості!» — ночами він прокидався від жаху, бо йому ввижалося, ніби всі мерці вітчизни зводяться з могил, щоб він відповів перед ними за продане море,— вони шкреблися в стіни, до нього долинали їхні замогильні голоси, він відчував їхні страхітливі потойбічні зори, коли вони крізь усі замкові щілини дивилися йому вслід, і він насилу тягнув свої величезні лапи ящера, котрий конає в останніх рятівних болотах, у темряві своєї оселі, він блукав, як неприкаяний, а навколо нього свистіли запізнілі пасати й фальшиві містралі машини вітру, подарованої йому послом Еберхартом, аби він не побивався так гірко за проданим морем; аж ген на узгір'ї, яке здіймалося над скелями, він бачив самотній вогник притулку для скинутих диктаторів: «ач, сволота, сплять собі, як бугаї, а ти тут мучся!..» — він згадував хропіння своєї матері Бендісьйон Альварадо в приміському особняку, її спокійний сон в кімнаті, осяяній серед ночі безсонною материнкою,— «добре було їй,— зітхав він,— щасливій заснулій матері, котра ніколи не боялася чуми, котрої не страхало кохання і не злякала сама смерть!..» — він був такий очманілий від ляку, що навіть спалахи полишеного без моря маяка нагадували йому про мертвих: нажаханий, він утікав від фантастичного зоряного світляка, що, обертаючись, розсіював у просторі світляний пил, який був колись плоттю мертвих, — «погасіть його!» — заволав він, і маяк мерщій погасили; він наказав законопатити дім ізсередини та ззовні, щоб ні в одну шпарку не просочився нічний повів смерті, і зостався мучитися в пітьмі, задихаючись від затхлої спеки та безвітря, насилу впізнаючи себе в темних дзеркалах,— він ходив і ходив, бо йому незмога було подолати страх,— і зненацька почув тупотіння копит по сухому морському кратеру: то сходив місяць зі своїми споконвічними снігами, він був страшний, цей місяць: «погасіть його! — заволав він,— погасіть зірки! к чорту! ім'ям господнім!» — проте ніхто не слухав його лементу, окрім паралітиків, які попрокидалися в колишніх канцеляріях, та сліпих на сходах, та прокажених у перлистому нічному тумані: вони вилазили з-під росяних кущів, на яких розпускалися перші троянди,— щоб випросити в нього з рук цілющу сіль,— «і тоді це сталося,— слухайте, ви, маловіри! — проходячи, він погладив кожного з нас по голові, і доторкнувся до наших виразок своєю ніжною мудрою рукою, рукою самої істини,— і тої ж миті до нас повернулося тілесне здоров'я

і душевний спокій, де й узялися сили та жадоба життя, і ми побачили колишніх сліпців, котрих засліпило вже сяйво троянд, побачили паралітиків, що бігли сходами,— а погляньте лишень на цю ніжну, наче в немовляти, шкіру, якою затягнулися мої давні рани,— цю шкіру, що пахне розквітлими лілеями, я показую на ярмарках по всьому світу, хай усі взнають про диво, і хай це буде наука недовірливим і пересторога розпусникам!» — так вони гукали в містах і селах, на танцях і під час процесій, з усіх сил намагаючись навіяти людям страх перед цим чудом, але ніхто не йняв тому віри, ми були певні, що це його придворні, яких розсилали по всій країні із зграями ошуканців, аби змусити нас повірити, буцімто він зцілив прокажених, повернув світло сліпим і моторність — паралітикам; ми гадали, що це — остання спроба режиму привернути увагу до цього дивного президента, якого на той час охороняв лише патруль із новобранців, дарма що члени уряду в одну душу наполягали: «ні, мій генерале, вам необхідна більша охорона — ну, хоча б стрілецька рота!» — проте він затявся: «кому це в голові — вбивати мене! от хіба що вам би цього хотілося, нікчеми ви, а не міністри, та ще моїм ледацюгам-командирам,— але ви якраз і не вб'єте мене, духу не вистачить: самі добре знаєте, що потім вам доведеться вбивати одне одного!» — отож він залишив при собі тільки охорону з новобранців у цьому занепалому домі, де корови вільно гуляли собі від вестибюля до конференц-залу,— «вони пожерли гобелени з квітучими луками, мій генерале, геть пожерли архіви!» — але він того не чув,— якогось жовтневого вечора, коли надворі лило, як з відра, він уперше побачив корову, що підіймалася сходами, і замахнувся на неї: «ану гей звідси!» — і раптом згадав, що «корова» пишеться через «о»; потім він бачив, як вона об'їдає абажури, а трохи згодом, коли вже збагнув, що не варт завдавати собі такої мороки — бігти аж до сходів, щоб прогнати якусь там корову, в банкетному залі надибав уже двох: на спинах у них сиділи кури й видзьобували кліщів,— отож ми ночами бачили в палаці світло, схоже на корабельні вогні, й чули за фортечними мурами тупотіння ратиць якоїсь великої худобини,— то він із лампою в руці блукав покоями, відвойовуючи в корів місце для сну,— а тим часом його офіційне життя тривало й без нього: щодня в урядових газетах ми бачили фальшиві знімки урочистих прийомів, на які він нібито з'являвся,— в різних мундирах, залежно від обставин; ми слухали по радіо його урочисті промови, котрі повторювалися рік у рік на всі національні свята,— він був незмінно присутній у нашому житті, чи то ми виходили з дому, чи входили до церкви, їли чи спали,— він належав усім, хоч ледве тримався на ногах, тиняючись ветхим своїм палацом у своїх грубих чоботях невтомного подорожнього; на той час уся його прислуга складалася з трьох чи чотирьох ординарців, які годували його, поповнювали запаси меду в тайниках та ще проганяли корів, бо ті наробили шкоди в штабі порцелянових маршалів, у забороненій кімнаті, де йому судилося вмерти,— щось таке пророкували йому колись ворожки, але що саме — він уже не пам'ятав; час від часу він віддавав якісь випадкові накази, і нарешті вішав лампу біля дверей, чувся брязкіт трьох замків, трьох засувів і трьох защіпок — він зачинявся у спальні, де нічим було дихати з того часу, як не стало моря,— і тоді челядь розходилася до своїх кімнат на нижньому поверсі, гадаючи, що він тепер спатиме до ранку, аж поки не передивиться усі свої сни самітного утопленика,— але він зненацька підхоплювався і стеріг своє безсоння: тягнучи свої величезні, наче в привиду, ноги, він

блукав потемки палацом, де в тиші ледь чутно ремигали корови та сонно дихали кури на віце-королівських вішалках; він чув місячні вітри, які свистіли в темряві, відчував течію часу в темряві, бачив свою матір Бендісьйон Альварадо в темряві: матуся замітала тим самим віником із зелених гілок, яким вона колись вимела звідси обгорілі листки — життєписи славетних мужів Корнелія Непота [1], мовою оригіналу, незабутню риторику Лівія Андроніка [2] та Цецілія Стація [3],— все це стало сміттям тієї кривавої ночі, коли він уперше ввійшов до цього дому без господаря, до оселі влади, поки десь там на вулицях ще захищали останні барикади оті самогубці — прибічники уславленого латиніста генерала Лаутаро Муньйоса, царство йому небесне; в загравах пожеж пройшли вони удвох подвір'ям, переступаючи через трупи охоронців освіченого президента,— він, що аж зубами цокотів од лихоманки, та його матуся Бендісьйон Альварадо, озброєна тільки віником із зелених гілок,— вони піднялися сходами, натикаючись у темряві на мертвих коней із чудової президентської стайні, що й досі стікали кров'ю від головного вестибюля до конференц-залу, важко було дихати від гіркого порохового диму та духу кінської крові,— «ми побачили в коридорах сліди босих ніг, вимазаних кінською кров'ю, побачили на стінах відбитки рук, вимазаних кінською кров'ю, побачили криваве озеро в конференц-залі, де стікало кров'ю тіло красуні-флорентійки у вечірньому вбранні і з шаблею в серці,— це була президентова дружина; а поруч лежала схожа на іграшкову балерину дівчинка, її чоло було пробите револьверною кулею,— це була дев'ятилітня президентова донька; неподалік лежав труп самого цезаря-гарібальдійця, президента Лаутаро Муньйоса, найспритнішого і найрозумнішого з-поміж чотирнадцяти генералів-федералістів, які зміняли один одного біля керма вітчизни протягом одинадцяти літ кривавої боротьби за владу,— він був єдиний, хто посмів сказати англійському консулові «ні» своєю рідною мовою, і ось тепер, покараний за свою хоробрість, він безпорадно лежав на долівці, босий, з розколотим кулею черепом, бо мусив вистрелити собі в рота, повбивавши спочатку свою дружину, доньку та сорок двох андалузьких скакунів, щоб не дісталися карателям із британської ескадри,— «отоді-то й сказав мені командуючий Кітчнер, показуючи на труп: «дивись-но, генерале, це жде кожного, хто здійме руку на свого батька! пам'ятай про це, коли сам дійдеш влади!» — так і сказав, хоч він уже здобув тоді владу,— після стількох ночей безсонного очікування, гамованої люті та принижень він таки здобув її: його було проголошено верховним головнокомандуючим трьох родів військ і президентом республіки — доки в країні не буде відновлено порядок та економічну стабільність: так одноголосно вирішили останні вожді війн за федерацію, за згодою сенату й палати депутатів і при підтримці британської ескадри,— «скільки я намучився за всі ті важкі ночі, коли грав у доміно з консулом Макдонеллом! от тільки спершу ні я, ні інші не вірили в це»,— та й справді, як було повірити в гармидері тієї моторошної ночі, якщо навіть Бендісьйон Альварадо аж до самої смерті ще не могла повірити в його успіх, згадуючи сина, котрий не знав, із чого починати своє правління серед того неймовірного безладу,— вони не знайшли ні травини для відвару проти лихоманки в цьому величезному

[1] Римський поет та історик I ст. до н. е.
[2] Римський поет III ст. до н. е.
[3] Римський комедіограф II ст. до н. е.

домі без меблів, де не зосталося нічого цінного, крім загиджених мухами портретів віце-королів та архієпископів могутньої колись Іспанії: решту потихеньку розтягли попередні президенти,— на стінах уже давним-давно не було килимів із зображеннями героїчних подій, спальні більше скидалися на казарми, скрізь виднілися сліди історичних побоїщ, гасла, що їх писали закривавленими пальцями ілюзорні президенти на одну ніч,— і ніде не було бодай циновки, щоб лягти й добре спітніти в лихоманці, отож його мати Бендісьйон Альварадо зірвала з вікна штору й закутала в неї сина — він лежав у кутку біля сходів, а вона тим часом замітала віником із зелених гілок щойно пограбовані англійцями президентські покої, замела весь поверх, відбиваючись віником від нападників, які намагалися згвалтувати її за кожними дверима,— аж перед світом вона присіла спочити біля знесиленого лихоманкою сина, що обливався потом, загорнутий у плюшеву штору, на останній приступці головного входу спустошеного палацу, і почала його втішати, силкуючись погасити гарячку своїми нехитрими міркуваннями: «синку, ти не лякайся, що тут усе догори дном,— треба тільки купити кілька найдешевших табуреток та розмалювати їх квітами й звірятами, я сама розмалюю,— казала вона,— та ще треба купити кілька гамаків — для гостей, без гамаків ніяк не обійдешся, бо до такого дому, як цей, завжди може наїхати багато гостей, коли й не ждатимеш,— казала вона,— а ще треба купити стола, щоб було де їсти, залізні ложки й виделки, олов'яні миски, більше для нашого солдатського життя нічого й не треба, от іще хіба путній глечик на воду, та грубка потрібна, та й усе,— врешті-решт, платитиме ж за все те уряд»,— утішала вона його, але він не слухав її, пригнічений, бо перші проблиски ранку осяяли йому приховану досі правду: таж він усього-на-всього жалюгідний старий, якого трусить лихоманка,— він сидів на сходах і думав гірко: «матусю моя Бендісьйон Альварадо, ну його все к чорту, невже влада і є оцей дім, схожий на корабель, що йде на дно, і цей запах горілого людського м'яса, яким тхне від коней, і цей скорботний світанок дванадцятого серпня, такий самісінький, як і щодень? в яку халепу ми вскочили, матусю!..» — він почував якийсь тваринний жах перед новим століттям пітьми, що сходило над світом без його дозволу; співали півні десь над морем, співали англійці, підбираючи в патіо мерців, а його мати Бендісьйон Альварадо скінчила свої радісні розрахунки: «я не боюся ні витрат, ні клопотів, синку, єдине, що мене лякає,— у цьому домі доведеться прати безліч простирадел»,— і тоді він зібрався з силами у своєму розчаруванні і навіть утішив її: «нічого, матусю, спи спокійно, в цій країні жоден президент не втримається довго,— не мине й півмісяця, як мене скинуть, ось побачиш!» — він і сам вірив у це — не лише тоді, а й щомиті протягом усього свого довжелезного життя, життя непохитного деспота, і вірив дедалі сильніше, бо раз у раз переконувався, що за всі довгі роки його владарювання не було й двох однакових днів, і вбачав якісь таємні підступи в тому, що прем'єр-міністр несподівано дозволив собі сказати правду у звичній своїй доповіді, яку робив щосереди,— він ледь-ледь усміхався: «не кажіть мені правди, ліценціате, а то я вам, чого доброго, повірю!..» — і однією фразою зводив нанівець усю хитромудру стратегію уряду, розраховану на те, щоб він поставив свій підпис без розпитувань,— «ніколи він не здавався мені таким розсудливим, як тоді, коли все певнішими ставали чутки, ніби він на офіційних прийомах мочиться в штани, сам того не помічаючи»,— «як на мене, він робився дедалі суворіший, що більше

його змагала стареча неміч, коли він ходив уже в пантофлях, наче тяжкохворий, і в окулярах із однією дужкою, а замість другої була прив'язана нитка»,— «його вдача ставала все крутішою, а чуття — несхибнішим, отож він відхиляв усе недоречне і не читаючи підписував усе, що слід було»,— «хай йому чорт, зрештою, ніхто на мене не зважає,— усміхався він,— уявіть собі, я наказав зробити у вестибюлі великий дерев'яний засув, щоб корови не сновигали палацом,— і ось, будь ласка: вони знову тут! ану гей звідси!» — корова просунула голову у вікно його кабінету і жувала паперові квітки з вівтаря вітчизни, а в і н тільки усміхався: «от бачите, ліценціате, я ж вам казав,— усе лихо цієї країни в тому, що ніхто на мене не зважає»,— «його думки були навдивовижу ясні, як на його вік»,— щоправда, посол Кіплінг у своїх заборонених згодом мемуарах розповідав, що в ту пору застав його вкрай безпорадним та по-старечому недоумкуватим, на шкірі в нього виступала якась солона рідина, його всього роздуло, наче утопленика, і сам він був млявий, ніби утопленик, якого несе за водою,— «він розстебнув сорочку, щоб показати мені своє пружне й лискуче тіло, тіло утопленика на суші, обліпленого морськими паразитами: вони геть укрили його спину, мов те днище судна, під пахвами в нього завелися поліпи й дрібнесенькі молюски, але він був певен, що це — перші ознаки стихійного повернення моря, «яке ви забрали, любий Джонсоне, бо моря — немов коти, вони завжди повертаються!..» — казав він, переконаний, що колонії молюсків у нього в паху — таємничі провісники того ранку, коли він відчинить вікно своєї спальні і знову побачить три каравели адмірала всіх океанів, котрого вже стомився шукати по всьому світу, щоб пересвідчитися, чи правду кажуть, ніби в того такі ж гладенькі, без ліній, долоні, як у нього самого, як у багатьох великих людей, знаних історії,— він наказав привести його, хоч би й силоміць, бо інші мореплавці розповідали, що бачили його на власні очі, картографуючи незліченні острівці сусідніх морів та нарікаючи їх найменнями королів і святих — замість колишніх імен завойовників, він шукав у тубільців єдине, що його цікавило насправді, — якийсь надійний засіб проти полисіння; ми вже втратили будь-яку надію знайти того чоловіка, коли це раптом сам президент побачив його з віконця лімузина: перевдягнений у темну рясу ченця-францисканця, він торохтів тріскачкою, як покаянний грішник, серед недільного базарного натовпу, і весь його вигляд виказував таке духовне зубожіння, що годі було пізнати в цьому бідоласі колишнього мореплавця в червоному мундирі, з золотими острогами на чоботях, котрий увійшов колись до конференц-залу врочистою ходою сухопутного загрібного,— та коли в і н наказав посадити його в лімузин, того тільки й бачили: «наче крізь землю провалився, мій генерале!» — розказували, ніби він прийняв мусульманство, ніби він помер у Сенегалі від пелагри, і його поховано в трьох різних могилах одразу, в трьох містах на різних кінцях світу,— «та насправжки його не було ні в одній з тих могил, земля його не приймала: йому судилося тинятись від могили до могили, поки й роду людського, таку він дістав кару за свої недобрі земні діла, бо цей чоловік був шахрай, мій генерале, і завдав людям більше лих, ніж диявольський метал!..» — проте в і н уперто не вірив цим балачкам і сподівався, що той колись таки повернеться, плекав цю надію на схилі своїх літ, коли міністр охорони здоров'я витягав пінцетом коров'ячих кліщів, які вп'ялися й о м у в тіло, а він правив своєї: це, мовляв, не кліщі, це ознаки того, що море от-от повернеться,— він говорив так переконливо, що міністр думав ча-

сом: «та він зовсім не такий глухий, як прикидається на людях, і тільки вдає з себе дурня, коли змушений давати якусь не дуже приємну аудієнцію!» — але ретельне обстеження було вкрай невтішне: виявилося, що артерії в нього немов скляні, в нирках повно піску, наче на пляжі, а серце геть потріскалося без кохання, отож старий лікар — на правах давнього приятеля — сказав йому прямо: «час уже кидати кермо, мій генерале! треба вирішити принаймні, в чиї руки ви нас передасте, інакше тут почнеться така веремія!..» — але він поспитав здивовано: «а хто це вам сказав, ніби я збираюся вмирати, любий мій лікарю? хай собі інші вмирають, на дідька воно мені! — і звів усе на жарт,— ось позавчора я бачив себе по телевізору — такий молодчага, що куди там! просто бик для кориди!» — і зареготав, згадавши, як із мокрим рушником на голові куняв перед німим телевізором, бо в ці останні свої самотні вечори вже й не вмикав звуку,— тоді він і справді був рішучіший за бика на кориді: його зачарувала дружина французького посла, а може, й турецького або шведського, їх було до біса, і всі на одне лице, спробуй розбери, та й було це так давно, що він уже навіть себе не пам'ятав серед них — у мундирі для вечірніх прийомів, з непригубленим келихом шампанського на святкуванні чи то роковин дванадцятого серпня, чи то перемоги чотирнадцятого січня, чи то дня відродження — тринадцятого березня, хтозна, бо за роки його режиму історичних дат назбиралося стільки, що він уже й сам не міг уторопати, котра з них до якого свята, йому вже не допомагали й скручені папірці, які він так ретельно ховав колись по закапелках, маючи надію на ті записки,— даремна річ, бо врешті-решт він забув, що саме повинен пам'ятати, і, знаходячи в тайниках для меду свої папірці, нічого в них не тямив: «сьомого квітня — день народження доктора Маркоса де Леон, треба послати йому в дарунок ягуара»,— прочитав він якось,— то була його рука, але хто цей доктор Маркос — одному богу відомо, і він знову відчув, яка це принизлива і незаслужена кара, коли людину зраджує власне тіло,— він осягнув це задовго до незабутніх часів Хосе Ігнасіо Саенса де ла Барра, впіймавши себе на тому, що майже нікого не впізнає на багатолюдних прийомах, не може згадати, де тут хто,— і це він, котрий пам'ятав імена й прізвища мешканців будь-якого з найвіддаленіших поселень у своєму безмежному царстві скорботи! а тепер, навпаки, уздрівши в юрбі якогось знайомого хлопця, він злякався, що не може згадати, де його бачив, і звелів охороні заарештувати того хлопця: «нехай посидить, поки я згадаю!» — бідолашний хлопець-горянин просидів у в'язниці двадцять два роки, повторюючи правду, яку слідчі й самі легко встановили першого ж дня: що звати його Брауліо Лінарес Москоте, що він законний син розлучених батьків — матроса річкового флоту Маркоса Лінареса та Дельфіни Москоте, власниці розплідника мисливських собак, із якими полюють на ягуарів, що обоє вони мешкають у Росаль-дель-Віррей, що сам він уперше в столиці, що мати послала його продати двох цуценят на березневі свята, що він приїхав сюди на позиченому віслюкові, що в нього не було ніякого іншого одягу, крім того, в якому його заарештували, що він зайшов до харчівні біля ринку — випити чашечку кави та розпитати перекупок, чи не знають вони кого-небудь, щоб купив двох цуценят мисливської породи для полювання на ягуарів, але перекупки сказали, що не знають, і тут загули барабани, вибухнули петарди, звідусіль загукали: «їде, їде!» — отож він спитав, хто їде, і йому відповіли: «а хто, по-твоєму, може їхати? наш володар!» — тоді хлопець поклав цуценят у перший-

ліпший ящик і попрохав перекупок: «нагляньте за ними, будь ласка, поки я повернуся!» — а сам виліз на якесь вікно і через голови юрби побачив охорону верхи на конях у золочених попонах та з плюмажами, побачив карету з драконом, символом вітчизни, побачив руку в порваній рукавичці, бліде, як у мерця, обличчя, скорботні неусміхнені уста володаря, сумні очі, які зненацька розшукали хлопчину, мов ту голку в купі голок, палець, що вказував на нього: «оцього, що виліз на вікно, заарештувати! хай посидить, поки я згадаю, де я його бачив»,— наказав він,— «і мене схопили, мене лупцювали, з мене здирали шкіру шаблею, мене підсмажували на вогні, аби тільки я зізнався, де мене бачив раніше володар»,— але з хлопця не могли вирвати нічого, крім єдиної святої правди, яку він повторював день у день катам із портової фортеці, так затято й мужньо стояв на своєму, що зрештою він змушений був визнати свою помилку: «я таки не стрічав його, але нічого вже не вдієш,— сказав він,— із ним так погано повелися, що коли б він і не був раніше ворогом, то зробився ним, бідолаха»,— отож нещасного хлопця згноїли живцем у в'язниці, поки він самотньо блукав по цій оселі примар, думаючи: «матусю моя Бендісьйон Альварадо, допоможи мені, зглянься наді мною, я гину без твоєї руки!» — бо нащо ж були потрібні стільки славетних діянь, якщо нині вже неспромога навіть згадати їх, щоб утішитися ними, щоб живити ними свою душу, щоб жити ними в цьому болоті старості, коли і найбільше горе, і найбільша радість — усе, чого він зазнав у пору своєї величі,— безнадійно вислизнули в щілини його пам'яті, хоч як він, наївний, силкувався заткнути ті дірки згорнутими папірцями,— він страждав, що так і не взнає ніколи, хто ж така Франсіска Лінеро, дев'яносто шести літ, котру він наказав поховати з королівськими почестями, як того вимагала цидулка, написана колись давно його рукою; він був приречений владарювати наосліп, хоч і ховав у шухляді столу одинадцять пар непотрібних окулярів, які вже давно йому не допомагали,— час від часу він надягав їх, аби ніхто не здогадався, що насправді співрозмовники для нього — лише привиди, чиїх облич він не впізнає, а голосів не чує, і тільки інтуїтивно вгадує, хто перед ним; він був зовсім уже нікудишній — здавалось, от-от помре, отож і не диво, що міністр оборони так перелякався на одній з аудієнцій, коли, на лихо, він чхнув, і міністр мовив йому: «на здоров'я, мій генерале!» — він чхнув удруге, і міністр повторив: «на здоров'я, мій генерале!» — він чхнув утретє,— «на здоров'я, мій генерале!» — «та коли він чхнув удев'яте, я вже не казав «на здоров'я, мій генерале!» — я вжахнувся, побачивши його спотворене обличчя, його витріщені очі, які безжально забризкували мене сльозами, що ринули вже з трясовини агонії, його висолоплений, наче у вішальника, язик,— ця стара звірина конала в мене на руках, і не було нікого, хто б міг посвідчити потім, що я не винен,— отож я кинувся було мерщій тікати з канцелярії, поки не пізно, але він мене зупинив, владно гримнувши між чханням: «не будьте боягузом, бригадний генерале Росендо Сакрістан! стійте спокійно, хай вам чорт,— я не такий дурень, щоб умерти отут перед вами!» — і так воно й було, бо, хоч він і далі собі чхав,— достоту на грані смерті, пливучи в нетямі серед цих полудневих світляків,— та з усієї сили чіплявся за свою віру: його матуся Бендісьйон Альварадо не дасть йому отак безславно вмерти — від чхання, та ще й при своєму підлеглому,— «нізащо! краще смерть, ніж така ганьба, краще жити серед корів, аніж серед людей, котрі ладні покинути тебе здихати всім на посміховище! ну їх усіх до дідька!» — він більше не

сперечався про бога з папським нунцієм: навіщо тому знати, що він п'є шоколад із ложечки,— і не грав більше в доміно: боявся, що йому почнуть програвати з жалю, — він не хотів нікого бачити, щоб ніхто не додивився, що він — хоч і стежить за собою з усіх сил, хоч і намагається не тягти свої плоскостопі ноги, які, зрештою, тяг споконвіку, хоч і соромиться своїх літ,— стоїть на краєчку безодні горя, як ті сердешні останні диктатори, котрих він тримав у будинку над скелями, наче якихось в'язнів, а не політичних емігрантів,— щоб вони не заражали світу чумою своєї нікчемності; він мучився, згадуючи на самоті той паскудний ранок, коли він заснув у басейні свого патіо, приймаючи цілющу купіль,— «мені снилася ти, матусю, снилося, що це ти сотворила цикад, які дзвеніли у мене над головою поміж квітучого гілля мигдалю, снилося, що це ти розмалювала своїми пензликами барвисті голоси іволг»,— і раптом він прокинувся від нежданого виверження свого нутра,— «я прокинувся, матусю, від безсилої люті, від сорому, прокинувся у споганених водах, де плавали пелюстки мальви, материнки та свіжого помаранчового цвіту, де плавали черепахи, які зраділи золотавому й ніжному генеральському лайну в пахучих водах басейну,— от тобі й маєш!..» — але він стерпів цю ганьбу, стерпів ще не один підступ своєї старості,— тільки скоротив до мінімуму прислугу, аби менше було зайвих свідків: ніхто не мусив бачити, як він удень і вночі блукає, мов неприкаяний, оцим нічийним домом, обгорнувши голову змоченим у горілці ганчір'ям, та аж виє з відчаю, знавіснілий від запаху камфори й від нестерпного головного болю, хоч навіть своєму особистому лікареві ні разу не прохопився й словом, що в нього болить голова, бо добре знав: цей біль — від старості, і нічим тут не зарадиш; ще задовго до того, як небо облягали грозові хмари, він відчував, що біль наближається кам'яним громом, і наказував: «щоб мене ніхто не смів турбувати!» — а коли в скронях у нього хтось ніби починав крутити турнікет, кричав: «нікому сюди не заходити, що б там не скоїлося!» — пекельний турнікет крутився й далі, і йому аж череп тріщав: «не впускати нікого, навіть самого господа бога! — волав він, як навіжений,— як здихатиму, й то не впускати! к чорту всіх!..» — немилосердний біль засліплював його, не давав йому дихнути, не давав навіть подумати про цей довічний відчай,— та ось починалася благословенна злива, і він ніби вдруге на світ народжувався, і кликав нас до себе,— ми подавали йому на столик перед німим телевізором тушковане м'ясо, квасолю з салом, кокоси, смажені банани,— неймовірна вечеря, як на його вік! а втім, їжа вичахала, бо він так і не куштував нічого, поки дивився якийсь давній пригодницький телефільм і доходив висновку: уряд явно намагається щось приховати від нього,— мало того, що показують той самий фільм, то ще й якось не так крутять,— «хай йому чорт,— заспокоював він себе,— якби там справді щось погане скоїлось, я вже досі знав би»,— і він куняв собі й далі, не беручись до вечері, аж поки дзвін собору не бив восьму,— тоді він зводився і викидав страву до вбиральні, як робив це вже давно, в один і той же час, аби ніхто не здогадався про цю ганебну річ: його шлунок не приймає ніякої їжі,— а він же хотів, щоб люди й досі бачили його таким, яким він залишався в легендах славетних своїх часів, бо нині міг жити хіба що самими тими легендами, коли його охоплювала лють на себе самого після кожного принизливого випадку — із тих, які на старість не дивина; він волів би забути, що ледве живий, що це він пише на стінках убиралень: «ХАЙ ЖИВЕ ГЕНЕРАЛ! СЛАВА СПРАВЖНЬОМУ МУЖЧИ-

НІ!»; що він якось тайкома вжив чудодійного зілля, щоб за одну ніч тричі побути з трьома різними жінками, і розплатився за цю свою старечу наївність сльозами — не так від болю, як від безсилої люті,— вчепившись за ланцюжок водозливу в убиральні, він плакав: «матусю моя ріднесенька Бендісьйон Альварадо, покарай мене, очисть мене своєю вогненною водою!..» — а втім, він краще за будь-кого знав, що тоді, як і завжди, в постелі йому бракувало не чоловічої снаги, а кохання, бракувало інших жінок, не таких, як ті нікчемні, котрих йому постачав його приятель прем'єр-міністр,— «аби я, чого доброго, зовсім не відвик од цього діла після того, як закрили сусідню жіночу школу!» — це були безкості самиці,— «тільки для вас, мій генерале!» — їх привозили літаками просто з амстердамських вітрин, з будапештського кінофестивалю, з італійського узбережжя,— «мій генерале, погляньте лишень, яке це чудо!» — це були найвродливіші жінки світу, вони чекали на нього в позі скромних учительок співів у напівтемному кабінеті, артистично роздягалися й лягали на плюшевий диван,— на їхній ніжній, золотавій, наче меляса, шкірі, ніби відтиснуті фотоспособом, залишалися смужки від купальника, і пахло від цих неймовірних красунь ментоловою зубною пастою та квітковими лосьйонами, — та поруч лежав якийсь незворушний величезний віл,— «наче він із цементу зроблений! що я тільки не витівала, щоб розворушити його, до яких способів не вдавалася, а він навіть уніформи з себе не скинув!..» — зрештою йому набридла ця хвалена красуня, ця холодна мертва риба, і він сказав їй: «ну, досить! іди собі, дочко, в черниці!» — проте власна млявість так занепокоїла його, що того ж вечора, годині о восьмій, він застукав у пральні жінку, яка саме несла прати солдатську білизну, і одним махом повалив її на порожні ночви,— вона скочила й хотіла втекти, злякано виправдовуючись: «сьогодні я не можу, генерале, їй-богу, мене якраз навідав вампір!..»,— але він притис її обличчям до пральних дощок і взяв її ззаду з таким біблійним запалом, що в бідолашної жінки аж серце хруснуло, і вона простогнала: «ну й звір же ви, генерале!.. ви наче на осла вчилися!..» — а йому цей стогін болю полестив більше, ніж найсміливіші дифірамби його професійних підлабузників, отож він призначив тій пралі довічну грошову допомогу на виховання дітей і вперше за стільки років знову заспівав, кладучи коровам на ніч корму: «пресвітлий місяченьку!» — співав він без гадки про смерть, бо навіть в останню ніч свого життя не міг дозволити собі таку слабкість — думати про щось безглузде; він перелічив корів, раз і вдруге, виспівуючи: «ти шлях осяваєш мій темний, ти зірка моя провідна!» — чотирьох корів таки десь не було; і він повернувся в палац, перелічив курей, що спали на віце-королівських вішалках, перелічив сонних птахів перед тим, як понакривати клітки полотняними накривалами,— «сорок вісім»,— підпалив сухі коров'ячі кізяки в коридорах, від вестибюля аж до конференц-залу, і згадав далеке дитинство, і вперше по-справжньому побачив себе самого, тремтячого від холоду на крижаному вітрі плоскогір'я, побачив свою матусю Бендісьйон Альварадо — вона забрала в шулік на смітнику трохи баранячих тельбухів і збиралася готувати обід; пробило одинадцяту, і він пішов гасити світло, ще раз оглянув палац, присвічуючи собі лампою, побачив себе самого в темних дзеркалах — аж чотирнадцять генералів брело з лампою в руці; побачив у глибині дзеркала в музичній залі корову, яка лежала догори черева,— «ану гей звідси!— гукнув він на неї,— здохла вона, чи що? от тобі й маєш!..» — він пішов сказати охороні, що в дзеркалі мертва корова, і наказав прибрати її

завтра вдосвіта,— «обов'язково прийміть її геть, бо налетить повно грифів!» — розпорядившись так, він із лампою в руці заходився шукати в колишніх канцеляріях на нижньому поверсі трьох інших корів, які десь заблудилися,— він шукав їх у вбиральнях, під столами, в кожному дзеркалі, а потім піднявся сходами нагору і оглянув там кімнату за кімнатою, але знайшов лише квочку, яка вмостилася під рожевою москітною сіткою якоїсь послушниці давніх часів — він навіть імені її не пам'ятав; потім він з'їв ложку меду на сон грядущий, заховав банку з медом назад у тайник,— на очі йому потрапив папірець, де була записана якась знаменна дата, пов'язана із славетним поетом Рубеном Даріо — «хай возсідає він одесную бога!» — він знову згорнув папірець і поклав його на місце, повторюючи подумки молитву: «отче і вчителю наш, чудотворцю небесний, ти, що тримаєш літаки в небі та кораблі на морі»,— наче безнадійно хворий на безсоння, тягнув він свої величезні пожища крізь останні перебіжні світанки — зелені спалахи маяка, наслухаючи гомін вітрів, які оплакували море, і в душі його лунала музика якогось весілля, де його колись мало не вбили — по-зрадницьки, в спину — через недогляд господа бога; зненацька він наткнувся на корову, одну з тих, що заблудилися, і заступив їй дорогу: «ану гей звідси!» — завернувши корову, він рушив до спальні і, йдучи повз вікна, побачив у кожному з них безліч вогнів: то світилося місто без моря,— він відчув гарячий дух його загадкового нутра, його таємничий одностайний подих, він побачив місто двадцять три рази, і раптом, як завжди, відчув непозбутній болісний острах перед мінливістю цього безмежного, незбагненного океану — народу, що спав, приклавши руку до серця,— і нараз в і н збагнув, як ненавидять його ті, що любили його найбільше,— йому ставили свічки, наче святому, йому молилися, аби він полегшив муки породіль і врятував умирущих,— і проклинали ту, котра його народила, коли бачили його сумні очі, скорботні уста, руку замисленої нареченої за віконцями з куленепробивного скла в сомнамбулічному лімузині давніх часів; ми цілували слід його чобота в багнюці — і проклинали його, зичили йому лютої смерті, коли спекотними вечорами бачили зі своїх патіо мандрівні вогні у вимерлих вікнах президентського палацу; «ніхто нас не любить»,— зітхнув він, зазирнувши в колишню спальню покійної птахівниці, яка розмальовувала іволг, у спальню своєї матусі Бендісьйон Альварадо, чиє тіло давно вже стало прахом,— «доброї смерті, матусю»,— сказав він їй,— «доброї смерті, синку»,— озвалася вона зі свого склепу; рівно о дванадцятій він повісив лампу на гачок біля дверей, і зненацька йому аж подих забило: смертельно занила грижа, засвистіла моторошно, біль заповнив собою цілий світ; востаннє він зачинив двері спальні на три замки, три засуви й три защіпки, приніс останню жертву своєму переносному пісуару, влігся на долівці, як був: у штанях із грубої тканини, що їх він носив удома з тих пір, коли скасували аудієнції, в смугастій сорочці без накладного комірця, в тапочках інваліда,— ліг долілиць, підклавши під голову правицю замість подушки, і відразу ж заснув, але по другій раптово прокинувся, увесь мокрий від поту,— аж одежа на ньому прилипла,— прокинувся очманілий від передчуття циклону,— «хто тут?» — поспитав він тремтячим голосом, бо хтось же гукав його уві сні, тільки чомусь назвав його чужим іменем: «Никаноре!» — і вдруге: «Никаноре!» — хтось увійшов до кімнати, не відсуваючи засувів, бо міг заходити й виходити самохіть, проникати крізь які завгодно стіни,— і тоді він побачив її, «це була смерть, мій генерале, ваша смерть!» — одяг-

нена в лахміття, наче покаянний грішник, з костуром у руці,— навколо її черепа в'юнилися могильні трави, а з тріщин у кістках росли земляні квіти, і древні здивовані очі її дивилися з глибини облізлих очниць, — тільки побачивши її на повен зріст, він збагнув, що це вона кликала його: «Никаноре! Никаноре!» — бо цим найменням смерть зове всіх людей, коли приходить по наші душі,— але він скрикнув: «ні, смерте, мій час іще не настав!.. я маю вмерти уві сні, в сутіні канцелярії, як споконвіку роковано мені віщими водами в мисках ворожок!..» — та смерть одказала: «ні, генерале! ви вмрете зараз, отут, і вмрете, як є: босий, у цьому жебрацькому вбранні, що на вас! хоч ті, хто знайде ваше тіло, скажуть, що знайшли його на підлозі в канцелярії,— в полотнянім мундирі без ступеневих знаків, із золотою острогою на лівому закаблуці,— вони скажуть так, щоб не суперечити віщуванням ваших ворожок!» — так воно й сталося,— тоді, коли він найменше цього хотів, коли він після стількох років безплідних ілюзій тільки-но почав здогадуватися, що люди не живуть, хай йому чорт, а животіють, коли він осягнув, хоч і пізно, що найдовше і найдіяльніше життя марнується на те, щоб навчитися жити; він повірив колись, що не здатен кохати, бо так вирекли йому його загадкові німі долоні, на яких не було ліній долі, та незримі прикмети карт,— і він спробував одурити свою безславну судьбу ревним поклонінням порочній самотності влади,— він зробився добровільною жертвою власної секти, щоб спопеліти в полум'ї цього вічного жертовника,— він віддавався злочинам і брехні, він блаженствував у безбожжі та безчесті, і подолав свою гарячкову жадібність і свій природжений страх лише для того, щоб до кінця свого віку зберегти в руці свою скляну кульку, не розуміючи, що це — бездонне зло, пересичення яким породжує новий апетит,— «до кінця всіх віків, мій генерале!» — він знав ще з самого початку, що його обдурювали, аби догодити йому, що йому лестили небезкорисливо, що скрізь на його шляху силоміць, зброєю, зганяли юрби людей з їхніми радісними вигуками і продажними гаслами: «ХАЙ ЖИВЕ У ВІКАХ ЙОГО ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВО!» — і він, старіший за свій вік, зучився жити цим злидарством слави, бо впродовж своїх незчисленних літ пересвідчився, що брехня зручніша за сумнів, вигідніша за кохання і тривкіша за правду; він уже нічому не дивувався, коли дожив до ганебної фікції — правління без влади, прославляння без слави і покори без авторитету, коли в потоці жовтого листя своєї осені переконався, що ніколи не був цілковитим господарем своєї влади, приречений пізнати життя лише з вивороту, а не з лиця, приречений розгадувати шви і розплутувати нитки піткання та вузли основи химерного гобелену уявної дійсності, так ніколи й не здогадавшися, що єдино реальним було те, видиме, життя, яке ми бачили зовсім з іншого боку, ніж ви, мій генерале,— з боку злидарів: тут текли жовтим листям наші незліченні літа страждань і наші невловні миті щастя; тут кохання несло в собі зародок смерті — зате це було справжнє кохання, мій генерале; тут ви самі були всього-на-всього непевним привидом зі скорботними очима, які дивилися на світ крізь запилену фіранку на віконці поїзда, ви були самим лише тремтінням безмовних губ, миттєвим помахом бозна-чиєї руки в атласній рукавичці, руки старого без долі,— ми так ніколи й не дізналися, ні хто він такий, ні який він із себе, і чи не гра уяви — цей безглуздий тиран, котрий не знав, де лицевий, а де зворотний бік цього життя, яке ми любили так палко і так невситимо, а ви боялися навіть уявити собі, боялися дізнатися про те, що ми добре знали: це життя —

важке й скороминуще, але іншого немає, генерале! — що ж, ми знали, хто ми такі, а він так ніколи й не осягнув ні себе, ні нас, цілий вік прислухаючись до ніжного свисту своєї грижі, грижі старого мерця, якого смерть зрубала під корінь одним ударом,— крізь темний шерех останнього скрижанілого листя своєї осені летів він до похмурої країни забуття, із жахом учепившись у зітліле лахміття вітрил на суденці смерті, чужий несамовитим людським юрбам, які вийшли на вулиці і заспівали від щастя, і вже навіки байдужий до музики визволення, до святкових фейєрверків, до радісних дзвонів, які принесли світові добру вість про те, що безмірний час вічності нарешті скінчився.

1968—1975

З іспанської переклали
Сергій БОРЩЕВСЬКИЙ та Світлана ЖОЛОБ

У ПОШУКАХ ТРАДИЦІЙ

Складна й суперечлива суспільна та культурна ситуація в сучасній Англії породжує не менш складні і суперечливі явища в літературі, зокрема в поезії. Калейдоскоп течій, напрямків і груп у новітній англійській поезії засвідчує її творчий пошук, прагнення створити якомога точнішу художню модель нашої бурхливої доби. Це прагнення було й залишається провідним у творчості визначних поетів Англії недавнього минулого.

Сучасна молода поезія продовжує пошуки своїх попередників. Проте шукання ці далеко не рівні і часто закінчуються розчаруванням, зневірою, формалістською акробатикою.

В англійській сучасній прозі провідне місце належить тим, хто шукає тверезого вирішення найгостріших проблем сучасності. Проте, якщо англійська проза має помітні досягнення в цьому напрямку, то поезія тут ще не сказала свого вагомого слова. Та все ж таки вона не стоїть на місці — в ній триває напружена боротьба, що розпочалася ще в 20—30-х роках. У цьому розмаїтті літературних груп і шкіл можна, без сумніву, визначити дві провідні тенденції: реалістичну, яка все ж переважає, і відгомін передвоєнних модерністських течій.

Найважливіші постаті повоєнної англійської поезії — це такі антиподи як Томас Стернз Еліот та Ділан Томас. І хоч перший після війни як поет виступав мало, його вплив позначився на творчості численних епігонів, які захоплювалися еліотівською інтелектуальною вишуканістю та формалістичною віртуозністю його вірша. Їхнє літературне кредо — відчай, тотальний скепсис, містика. Зауважимо, що в своїх ідейно-естетичних позиціях остаточно перейшли на бік Еліота деякі його колишні опоненти — представники «оксфордської школи», які у 30-і роки відіграли важливу роль у відродженні реалістичної традиції в англійській поезії. Так, Оден і Спендер вдалися в своїй творчості до формалізму, назвавши свої кращі передвоєнні твори «помилками молодості». Іншу позицію займає Ділан Томас 40—50-их років, який стає свого роду наставником багатьох прогресивно орієнтованих поетів. Він, пройшовши свого часу через формалістичні пошуки, звертається до земних, реальних тем. Напружена емоційність, глибокі людські почуття, часом одверто романтизовані, підносили його творчість над інтелектуальним туманом модерністської зневіри. Це і забезпечило йому надзвичайну популярність серед англомовного читача. Попри всі суперечності, його поезія по праву належить до однієї з найяскравіших сторінок повоєнного англійського письменства.

Саме так і оцінив творчість Ділана Томаса «Рух» — група молодих поетів, яка вийшла на літературну арену в середині 50-х рр. Перша їхня антологія — «Нові рядки» — вийшла 1956 року. До цієї групи належали Філіп Ларкін, Девід Енрайт, Томас Ганн, Елізабет Дженнінгс, Джон Холоуей, Дональд Деві, Кінгслі Еміс, а також Джон Уейн. Вони виступили в амплуа «сердитих молодих людей», незадоволених деякими рисами і нормами буржуазного способу існування, проти основних тенденцій у сучасній поезії — обов'язкового звернення до міфів і символів, виступили як проти емоційної піднесеності Ділана Томаса, так і проти переускладненості Томаса Еліота та його епігонів. Їхнє кредо — тверезість думки і чіткість її висловлення. Разом з тим М. Коен, критик-марксист, у статті «Деякі думки про сучасну англійську поезію» (1969 р.) справедливо писав: «Поети відмовились від віри в будь-яку ідеологічну систему... У віршах обох антологій вияв «поваги до справжньої особи чи справжньої події» обмежується сферою особистих взаємин, переважають теми вузькоіндивідуалістичні, приватні, побутові... Це безвідповідальний погляд на життя, щоб не сказати соліпсизм».

Деякі поети групи звертаються до прозових творів, у яких розширюють тематичний діапазон своєї творчості, намагаються якомога об'єктивніше осмислити дійсність. Це насамперед стосується Джона Уейна, зокрема його останніх романів. Доречно зауважити, що поезія «Руху» була англійським прообразом американської поезії «втраченого покоління» («бітників»), яка теж мала свої позитивні аспекти в літературному процесі США.

У більшості своїх як прозових, так і поетичних творів Уейн торкається проблем, вельми важливих для сучасної Англії. У віршах філософсько-психологічного плану поет висловлює своє соціальне й естетичне кредо:

Це все про те, що цінне і прекрасне;
Як ми турботами взаємно проникаємось,
Як віримо, не дивлячись ні на що.
Рибалки в морі мислять про домівку,
Коли, мов чайки, налітає вітер.
І стежать за погодою учені
З любові до науки, не рибалок...

І далі розвивається думка про взаємозв'язок явищ, проводяться паралелі між силою шторму і хвиль та вірою в кохання.

Більшість поетів «Руху», як, зрештою, і Уейн, з одного боку, відкидали поезію Ділана Томаса, з іншого — заперечували надінтелектуальну естетику Томаса Еліота і його послідовників. «Автори найкращих віршів, написаних у наш час,— заявляє Е. Дженнінгс,— відчувають відразу до хаосу, заплутаності у висловленні думок, їм властиве прагнення сказати правду про життя, про певну подію, почуття, особу. І перш за все їм необхідна мова, яка є не патетичним трансцедентним посередником, а відчутним засобом передачі такого змісту». Поети «Руху» оголосили прикладом для наслідування і антиподом Еліота Роберта Грейвза, який надавав перевагу не «інтелектуалізмові», а класичній манері письма, ясній і строгій. Проте при всій зовнішній радикальності декларацій «нових поетів», які назвали свій рух «поетичною реформацією», їхня творчість була біднішою від їхніх задумів і обіцянок: її позначала тематична обмеженість і невиразність ідейних позицій. Багато з «нових поетів» підміняло соціальний протест вузько власними рахунками суспільству. Оголосивши себе носіями нового підходу до життя, звертаючись до розуму й логіки, виробивши свій ясний і чіткий поетичний почерк, вони все ж таки не змогли розширити тематичного діапазону, не змогли піднятися над індивідуалізмом.

З протестом, який, зрештою, не мав особливого резонансу, проти цих тенденцій «Руху» виступила інша група (Джон Холл, Вернон Скеннел, Джо Сілкін та ін.), яка опублікувала 1957 року свою антологію «Маврики» (слівце із ковбойського жаргону — «нетаврована худоба»). Вже самою назвою поети хотіли підкреслити, що їх не об'єднує спільна школа чи напрям. На це вказує в антології і її упорядник І. Гавард Серджент. На відміну від поетів «Руху», «Маврики» не вдавалися до дослідження мікротаємниць людської душі. Але, як і їхні попередники, вони не піднялися у своїй творчості до справді громадянських тем. (Між іншим, це саме слід закинути й багатьом іншим англійським поетам, таким, як Дж. Баркер, А. Гайскойн, Р. Келл, які намагаються сховатися від реальності в лабіринтах «почуттєвої» лірики, в поетизації міфів).

«Маврики» протиставили себе епігонам Еліота, проте самі багато в чому наслідували форму його вірша. Вони заперечували й естетику Ділана Томаса, проте у власній творчості не прийшли ні до чого соціально більш-менш чітко визначного. Хоча полеміка між поетами «Руху» й «Мавриками» була досить гострою, сутність тих і тих зводилася, зрештою, до одного — відсторонення від дійсності, від її головних проблем. Безсумнівно, вони зробили певний внесок у боротьбу проти модернізму, проте говорити про якийсь справді новий маршрут, прокладений ними в англійській поезії, не доводиться.

На тлі ідейної невиразності цих поетичних груп досить свіжо прозвучали в 50—60-х роках твори Пітера Темпеста й особливо Крістофера Лога (нар. 1926 р.). Протестуючи проти модернізму, переорієнтовуючи поезію на реалістичні тенденції, Лог сміливо вводить у свої твори фольклорний елемент. Зміст його віршів продиктований самим життям. Відомий письменник і критик Джек Ліндсей дав досить високу оцінку цьому аспектові творчості Лога, назвавши його «голосом нового покоління», що нарешті вступило в боротьбу, голосом, що «стверджує, співає і веде вперед» (1959 р.)

У книжці «Поет відвідує Сіті» (1967) Лог на повен голос говорить про голод у капіталістичному світі. На обкладинці книжки зображені газетні колонки, де повідомляється про те, що «світ голодує», що «десять тисяч людей вмирає щоденно», що «п'ять країн борються за одержання воєнних замовлень на сімсот мільярдів фунтів стерлінгів». У своїх поезіях автор розповідає про те, що ховається за цими цифрами, створює ряд моторошних образів фашизму й війни. Вдаючись до символів і алегорій, навіть дещо натуралістичних, Лог відтворює страшну картину пізньокапіталістичного хаосу.

Ще в епоху «холодної війни» з'являється поема Лога «Моїм товаришам-художникам», що увійшла до збірника «Пісні». Автор кепкує з митців, які намагаються втекти від дійсності: «Жінки й художники мають бути поза політикою». Поет нагадує їм, що над світом нависла загроза атомної війни, загроза, яка підігрівається, зокрема, буржуазною пресою. Звертаючись до поетів, що намагаються відмежуватися від жорстокості дійсності, автор говорить:

Що ж, ви згодні з усім цим, Спендер, Баркер і Оден,
І Ви, метре Еліот, хіба ви зустрінете мовчанням
Всю цю брехню?

Варто згадати, що деякі сучасні англійські поети і далі тримаються позицій крайнього модернізму, започаткованого в англійській поезії ще в 20-их роках (щоправда, дещо в інших редакціях). Мова йде про представників так званої «конкретної поезії» (Айян Хемілтон, Фінлі, Едвін Морган, Стівен Банн, Джон Фарнівал).

У 60-і роки зростає негативна реакція на модерністські тенденції з боку багатьох молодих дебютантів. У похід проти тенденції неоавангардизму виступили представники «сповідальної школи» (виникла під впливом американської поезії), яка почала долати бар'єр між поетом і читачем. До

«сповідальної школи» англійська критика відносить так звану «Групу», в яку входили поети Тед Х'юз, Джордж Макбет, Пітер Портер та ін., а також близьких їм поетів — Крістофера Лога, Томаса Ганна, Чарлза Козлі, Безіл Бантінг У пошуках шляхів у світі, де «все тече, все змінюється», вони протиставили еліотівській спадщині свою «безпосередню поезію».

Отже, не поп-арт, не «конкретна поезія» творить літературний клімат Великобританії. В складних умовах боротьби різних принципів і різних традицій молоді літератори виборюють своє право на розвиток і продовження реалістичних тенденцій. Якщо не всі вони, то більшість повертаються саме до реалізму. Щоправда, цей процес складний і суперечливий.

Цікава з погляду її реалістичних здобутків сьогоднішня поезія Філіпа Ларкіна (нар. 1922 р.), який увійшов у літературу ще в 50-х роках — разом з іншими поетами «нових рядків». Він закінчив Оксфорд, є автором низки поетичних збірок і романів. У його віршах — роздуми про те, що добро і любов несумісні з жорстокістю сучасного життя. У багатьох віршах Ларкіна зустрічаємо химерне поєднання суму й гумору, «сміху крізь сльози». Як і інші поети «Руху», з якими він почав, Ларкін рішуче порвав з модернізмом, звернувся до простоти й конкретності вірша. В центрі його поезії постають найбуденніші образи й спостереження, в яких автор робить філософські висновки (скажімо, в трагічному вірші «Карета швидкої допомоги»). Увагу автора привертають зловісні автомобілі, «зачинені, мов сповідальні, що прориваються крізь напружений полудень міста, виблискуючи нікелем», замальовки буднів великого міста. Все це приводить автора до відчуття порожнечі, печать якої лежить на всьому, що робить людина буржуазної цивілізації. Автора мучить трагедія людської відчуженості, проте він ще не завжди може прорвати тенета суб'єктивізму, різного роду ілюзій. Його збірка поезій «Весілля святої неділі» засвідчує прагнення автора до простоти вислову, до граничної доступності. З цією метою він відмовляється від класичного римування, навмисне намагається наблизити свій рядок до буденної мови, проте ритму й мелодиці вірша надається належна увага. Намагаючись, таким чином, наблизити поезію до «адресата», Ларкін усе ж таки ще не може піднятися до позитивного вирішення важливих соціальних проблем. Мотиви самотності і суму — обов'язкова складова його поезії (скажімо, вірші філософського плану «Відвідування храму», що входить до згаданого збірника). Між іншим, ці мотиви, що межують з нігілістичною зневірою, чимось нагадують еліотівський відчай. Проте, на відміну від Еліота Ларкін конкретніший, земніший, елементарніший.

Близький до Ларкіна за своїми художніми переконаннями й Девід Енрайт (1920 р.). У своїх віршах він теж прагне до простоти в зображенні дійсності, проте філософія «бездоріжжя історії» гальмує його еволюцію до реалізму.

Хай поки що з позицій до певної міри суб'єктивних, і Енрайт, і Ларкін висловлюють своє гостре незадоволення буржуазним світоустроєм. Вони не обминають разючих соціальних протиріч, а людські страждання не минають їхніх душ і творчості. Свідченням цього є те, що їхні твори, по суті, замовчуються буржуазною критикою (як і творчість Крістофера Лога, Андріана Мітчела, Аллана Болда, Брайна Петтена та ін., а також представника старшого покоління шотландця Мак-Діармида, основоположника англійської ленініани).

Сучасні молоді поети Англії намагаються продовжувати кращі реалістичні традиції старшого покоління. Вони звертаються до широких читацьких кіл, піднімають важливі теми. Молодий шотландський поет, прозаїк і критик Аллан Болд писав: «Все ще стверджується, що поезія має бути «чистою» і призначеною лише для небагатьох. Але якщо поезія справді є (а я це стверджую) засобом висловлення значних проблем в особливій формі, яка залишається в людській пам'яті, то чому вона не може стати спільним надбанням? Література повинна звертатися до більшості, якщо їй судилося жити. Цією думкою переймуться поети майбутнього, їх не залякає академічна машина ворожих видавництв, вони знайдуть дорогу до читацької аудиторії. Немає необхідності знижувати критерії: існує народ, і поезія може бути з ним».

З цим твердженням ніби перегукується, доповнюючи його, стаття прогресивного критика Андріана Мітчела: «Поети не можуть залишатися поза боротьбою проти несправедливості. Ми народилися в центрі поля битви... Найвеличніша і найстійкіша міра сучасності — це мир і соціалізм».

Найновіша англійська поезія поповнилася новими поетичними іменами: Е. Туейт, Л. Лернер, Ф. Хомбсбаум, які дебютували в збірнику «Нові англійські поети» (вип. 8, 1964—1966 рр.). І хоча вони ще не встигли впевнено висловити свого літературного кредо, чітко визначити свої ідейно-естетичні позиції, все ж їхня творчість засвідчує різку перевагу реалістичних тенденцій. Сьогодні в англійській поезії дуже багато різних напрямів. Але серед усієї строкатості неважко помітити спільний знаменник — повсюдне прагнення звільнитися від естетських тенет, які півстоліття закріпачували живе поетичне слово і думку.

Валерій ШПАК

село Дубіївка
Черкаської області.

КРАСУНЯ, УВ'ЯЗНЕНА В САЛЬПЕТРІЄРІ

Холодного листопадового дня 1763 року абат Прево обідав у монастирі Сен-Ніколя д'Арсі. Додому він повертався після полудня, обважнілий від трапези і втомлений мандрівкою. Самотньо йшов через ліс Шантійї, йшов накульгуючи, ліва нога його розпухла, він важко дихав, бо давався взнаки, як ми сказали б нині, високий кров'яний тиск.

На розвилині, де стояло розп'яття, зване Куртейльським хрестом, абат зупинився перепочити. І несподівано впав долілиць до підніжжя камінного хреста. Він упав мертвий під розп'яття так, ніби хотів останньої миті вимолити запізніле прощення за свої гріхи. Так принаймні вирішили селяни, що, повертаючись з поля, підібрали небіжчика. А втім, тоді ж народилася й легенда про те, що в тілі абата ще теплилося життя, коли його принесли в село до будинку кюре. І тільки, мовляв, наступного дня, коли недосвідчений лікар почав робити розтин, з грудей нещасного вирвався нелюдський крик, від якого кров похолола в жилах, і абат Прево вже насправді сконав. Поховали його в монастирі, де він востаннє спожив їжі господньої.

Ім'я абата Прево, проте, не згинуло в могильному мороці: воно назавжди ввійшло в історію французької літератури.

Щоправда, із ста десяти томів, написаних письменником Антуаном Франсуа Прево, в скарбницю французької літератури ввійшов лише один твір — «Історія кавалера де Гріє і Манон Леско». «Ця книжка, — писав Мопассан, — живе і завжди житиме завдяки правдивості і дивовижній життєвості змальованих у ній образів». Насамперед, звичайно, образові Манон — «жіночної, простодушної, віроломної, люблячої, дотепної, небезпечної і чарівної».

Її загадкова постать хвилювала уяву письменників і поетів, про неї захоплено писали Герцен і Стендаль, Бєлінський і Гейне, Тургенєв і Анатоль Франс. Художники й композитори присвячували їй свої твори. Всіх їх, так само, як і численних читачів роману Прево, цікавило питання: чи існувала Манон Леско насправді.

Буквально по крихтах збирали вчені факти з життя творця сумної повісті про кохання кавалера де Гріє до чарівної і легковажної Манон. Але й сьогодні біографічні відомості про Прево лишаються фрагментарними. На думку літературознавців, однак, історія кохання, що її розповів Прево, має автобіографічний характер. У цьому справедливо вбачають і причину дивовижної правдивості й вірогідності оповіді. Якщо ж автор використав у книжці власний досвід, міркували літературознавці, то чому б не спробувати віднайти в житті Прево епізоди, відповідні до тих, про які йдеться в романі? Перше, до чого вдалися невтомні дослідники, — заходилися шукати прототипів. То ж чи був у Манон Леско реальний прообраз?

* * *

З юних літ Прево мріяв про ратні подвиги, але доля вирішила інакше: юнак опинився серед мовчазних послушників єзуїтського колегіуму. Не дивно, що невід-

повідність між мрією і дійсністю штовхнула його на сміливий крок — і одного ранку королівський прокурор Льєвен Прево одержав звістку, яка страшенно його розлютила: настоятель колегіуму, де вчився його син, повідомляв, що цей негідник утік...

Втеча набула неабиякого розголосу. Товариші втікача запевняли, ніби він завербувався в армію. Настоятель закликав не вірити цьому.

А тим часом молодий Прево і справді став солдатом. Але в армії замість героїки його чекали виснажлива муштра й нудьга. І, сповнений каяття, Прево повертається до монастиря.

Дуже скоро, однак, монастирське життя для нього знову стає нестерпним; Прево просить перевести його до колегіуму з менш суворим режимом. Йому відмовляють — і він знову тікає.

Так було не раз у його житті: він прирікав себе до ув'язнення в келії, молитвами й постом терзав свою душу, приборкував плоть, але, неспроможний перенести втрату свободи, самовільно повертався до мирського життя, віддавався коханню й гульбі, залазив у борги й рятувався втечею від кредиторів та ще небезпечніших ворогів — свого колишнього церковного начальства, що вимагало заарештувати відступника.

Не бувши лицеміром, як влучно зауважив Анатоль Франс, не навчившись водночас служити богу й жінкам, він перелізав через монастирський мур і вирушав на пошуки земних утіх.

Врешті-решт справи його повернули на зле. Тоді Прево знаходить притулок у Голландії — «одвічній землі вигнанців». Слід зауважити, що на той час він був уже автором перших томів «Записок знатної людини», що мали неабиякий успіх.

Живучи в Гаазі, Прево перебувається з хліба на воду, але анітрохи не шкодує за минулим і навіть упевнюється в думці, що він «зовсім не створений для чернечого життя». Дедалі ясніше усвідомлює Прево своє справжнє покликання — бути письменником.

Протягом усіх років вигнання йому доводиться писати заради хліба насущного. В гонитві за заробітком він наповнює сторінки своїх творів карколомними пригодами. Викрадення і вбивства, перевдягання й дуелі, пристрасні зітхання, переслідування, неймовірні збіги обставин — усе використовується, аби лише заволодіти увагою публіки. Але при цьому Прево з майстерністю справжнього психолога змальовував людські почуття, особливо — почуття кохання, суперечливого й трагічного. Це його вміння дало Генріху Гейне підставу вигукнути: «Після Шекспіра в трагедії нікому не щастило так відтворити цей феномен, як нашому старому абатові Прево».

В Гаазі створює він і свій знаменитий роман.

Чи є в його оповіді вигадка? Безперечно, є. Але багато в чому вона спирається й на реальні події. Очевидно, коли Прево працював над романом, перед його очима стояв образ коханої, яку він зустрів у жовтні 1728 року. Всі звали її Манон, хоч справжнє ім'я було в неї інше. Вперше він побачив її коло старої криниці на подвір'ї притулку Сальпетрієр. Як опинилося тут, у цьому жахливому закладі, це чарівне створіння? Дізнатися про це було нескладно, адже Прево прибув у притулок, щоб висповідати ув'язнених. Юна Манон охоче повіла молодому приязному абатові свою історію. Сповідь розчулила святого отця, а краса дівчини підкорила його серце. Напевне, й дівчина не лишилася байдужою. В усякому разі, настоятелька притулку мадемуазель Байї одного разу зненацька заскочила закоханих, що ніжно обіймалися. Звісно, після цього абатові довелось повернутися до свого монастиря. Тут, страждаючи від розлуки з коханою, Прево й зробив начерки до майбутнього роману. Потім за допомогою впливового вельможі він домігся визволення Манон. Але дівчина була вже смертельно хвора. Вона вмерла в нього на руках, тільки-но вийшовши з ув'язнення.

В притулку Сальпетрієр і понині живе пам'ять про Манон. Збереглася перетворена на фонтан криниця, коло якої Прево вперше побачив юну красуню; один із дворів носить її ім'я.

Деякі вчені, однак, беруть під сумнів правдивість цієї історії: Прево, мовляв, не міг висповідувати жінок у притулку з тієї простої причини, що цим займалися священики, які там служили. А чому б не припустити, що це правило мало винятки? — запитують опоненти.

Така невизначеність спонукала невтомних літературознавців розпочати пошуки фактів. У пошуках брали участь відомі вчені, історики й філологи, зокрема, Леж'є-Дегранж, Клер-Еліан Анжель, Фредерік Делоффр. Про результати їхніх досліджень розповів не так давно Андре Бійї у виданій в Парижі книжці «Дивний бенедиктинець абат Прево». Найбільший успіх випав на долю Леж'є-Дегранжа. Логічно розміркувавши, що пошуки слід починати з документів про ув'язнених, він переглянув списки дівчат легкої поведінки, висланих з Парижа в 1719—1720 роках. В одному з них стояло ім'я дев'ятнадцятилітньої Марі Шовіньї на прізвисько Манон; вона була ув'язнена в притулок за те, що, «вбрана в чоловічий одяг, відкрито займалася в Парижі проституцією». Чи це часом не та Манон?

Шукаючи далі в архівах Бастілії, які зберігаються в Арсенальській бібліотеці, вчений виявив низку цікавих фактів.

В останні роки царювання Людовіка XIV в Парижі жив збирач податків Жан Лев є. Вдівець, він ростив дочку Антуанетту, чи Туанон, чия безпутність завдавала йому чимало клопотів. Врешті-решт вона втекла з батьківського дому, злигалася з якимось Еду й від нього народила дочку Марі-Мадлен, прозвану Манон. Після смерті Еду Туанон повернулася до Парижа й там, фактично, продала дванадцятилітню Манон якомусь В'янтексу — він мав двадцять один рік і вже двічі встиг побувати в тюрмі. Він прилаштував дівчину у відомої звідниці. Потім Манон перейшла до іншої торговки живим товаром.

Їй було чотирнадцять років, коли в грудні 1721 року її ув'язнили в Сальпетрієрі. Напевне, до незаможної дівчини ставилися як до ув'язненої найнижчої категорії: їй дозволялося тільки працювати й молитися, їсти лише овочеву юшку й хліб, хоча в тюрмі в'язні могли купувати на свої гроші м'ясо і фрукти. За порушення дисципліни настоятелька мадемуазель Байї суворо карала: позбавляла юшки, кидала в карцер, била, надягала залізний ошийник. Молодість і чарівність Манон так разюче контрастували з цією клоакою, що розчулювали навіть варту. А тим часом В'янтекс, очевидно, й сам закоханий у Манон, докладав усіх зусиль, щоб визволити її з в'язниці.

Поліцейський рапорт свідчить, що Манон була вродливою, стрункою дівчиною, «подальша доля якої, проте, викликає серйозні побоювання».

Нарешті в 1731 році завдяки втручанню однієї високопоставленої особи Манон звільнили й вислали в Ліон. На той час їй виповнилося 24 роки, з яких десять вона пробула в Сальпетрієрі. З усіх дійових осіб цієї драми вона була найменш винна.

Така історія Манон Еду, знайдена Леж'є-Дегранжем. Чи можна визнати чарівну ув'язнену Сальпетрієра прототипом героїні роману? — питає в свою чергу А. Бійї. І відповідає словами Леж'є-Дегранжа, який побачив у цій історії тільки «неспростовний доказ соціальної і психологічної правди уславленого роману»...

Влітку 1731 року «Історія кавалера де Гріє і Манон Леско» виходить у Голландії як додаток до сьомого тому «Записок знатної людини». У Франції роман з'явився двома роками пізніше, окремим виданням, без згадки про зв'язок із «Записками знатної людини». Не згадувалось й ім'я автора. На обкладинці зазначалося тільки, що це «твір месьє Д***», виданий нібито в Амстердамі. Публіка зустріла історію Манон і кавалера де Гріє з великою цікавістю. Не минуло, проте, й чотирьох місяців, як власті наказали вилучити і знищити «аморальну» книжку. Рівно за двадцять років

роман вийшов знову — в двох томах з чудовими гравюрами Паск'є і Гравело. Прево на той час був уже уславленим письменником.

Повернімося, проте, в Гаагу, де ми залишили месьє абата. Справи його пішли на краще, та ненадовго. Гонорар швидко розійшовся, до того ж влюбливого абата знову вразила стріла Купідона. Його обраниця, дівчина вродлива, благородного походження, була, на жаль, аж надто легковажна. Прево добре знав, що Ленкі Екхардт — зовсім не доброчесне створіння. Знав навіть чутки про те, що вона оббирає своїх коханців. Але прощав їй зради і підступність. І часом йому здавалося, що він виступає в ролі кавалера де Гріє, а Ленкі — це Манон...

Згодом деякі літературознавці рішуче стверджували, що прототипом Манон Леско є саме Ленкі Екхардт. У це можна було б повірити, якби роман Прево з'явився 1733 року. Та коли з'ясувалося, що перше видання твору побачило світ 1731 року, гіпотеза ця втратила право на існування. І справді, свій рукопис Прево передав видавцеві в лютому, а з Ленкі зустрівся не раніше, як у березні того року.

Зв'язок із звабливою голландкою привів Прево на край прірви. Наробивши боргів, він утік від кредиторів. Уся його нехитра власність пішла з торгів. Навряд чи ті, що постраждали, задовольнилися виручкою від аукціону: 500 флоринів проти 2500 — як на ті часи, величезних грошей, що їх заборгував цей пройда-абат.

Хоч як це дивно, прекрасна Ленкі не покинула Прево й разом з ним подалась до Англії. Там Прево йде вихователем до сина багатого і впливового вельможі. Ленкі весь час вимагає нових убрань, нових розваг та втіх. І ось настає фатальний день 13 грудня 1733 року, коли в списках ув'язнених Ньюгетської тюрми з'являється ім'я Марка Ентоні Прево. Причина арешту: «злочинна підробка документа на одержання п'ятдесяти фунтів стерлінгів». Автор «Манон Леско» ризикував — принаймні теоретично — потрапити за це на шибеницю.

На щастя Прево, батько його вихованця (від імені якого він склав підробленого листа) відмовився від судового позову. За кілька днів проти імені Прево в списках арештантів з'явилося слово «звільнений». Але залишатися в Англії він уже не міг.

Якийсь час потому він переховується в Бельгії чи в Німеччині. На вигнанні його знаходить радісна звістка, — йому даровано прощення й дозволено повернутися на батьківщину.

Решту двадцять сім років Прево прожив відносно спокійно. Він тижнями не виходив за поріг своєї домівки, де створював нескінченні романи, трактати, книжки про мандрівки, багато працював, не випускаючи пера з рук, до останнього дня, до того ранку, коли вирушив на прогулянку в монастир Сен-Ніколя д'Арсі...

Роман БЄЛОУСОВ

Москва.

ПОДОЛАННЯ ПРИСТРАСТІ

(до 300-річчя роману «La Princesse de Cléves» [1])

Дивно: далекий у часі і навіть не дуже відомий автор раптом так хвилює, слово його так пронизує, як це може зробити лише найближчий сучасникові письменник.

...Придворна дама часів короля Людовіка XIV — графиня де Лафайєт триста років тому — весною 1678 року — видала роман, що може бути для сучасного читача не «класикою», не курйозною архаїкою, а твором живим і захоплюючим.

Марі Мадлен де Лафайєт протягом багатьох років була постійною співрозмовницею і другом видатного мислителя XVII століття — Франсуа де Ларошфуко, тонкого і досвідченого скептика, що його «Максими» проблематизували безсумнівне, ламали найбільш звичні уявлення. Так, він вважав, що доброчесність — це замаскована вада, а про кохання теревенять так само часто, як про привидів, тоді як ні того, ні другого насправді ніхто ніколи не бачив...

У «Максимах» було піддано сумніву чи не всю мораль часу, але якихось нових духовних цінностей Ларошфуко не висував і не стверджував.

Роман Марі Мадлен де Лафайєт виник у цій атмосфері морального релятивізму, але не на знак згоди з ним, а як відповідь співбесіднику і другу, як впевнене ствердження справжньої моральності в її найбільш крайньому виявленні і справжнього почуття в усій його силі.

Великосвітському, навіть придворному роману твердо висловлена моральна ідея надає філософського характеру.

Роман Лафайєт «Княгиня де Клев» мав попередників — у вигляді творів того ж автора. Вже у повісті «Княгиня де Монпасьє» (1662 р.), що його тлом є криваві події кінця XVI століття, просвічують усі ті незвичайні психологічні тонкощі, які в «Княгині де Клев» дістануть свій завершений вираз.

Вже в ранній повісті заміжня дама, в когось закохана, робить своїм довіреним закоханого в неї кавалера і своїм довір'ям крає його душу... Її спроби потішити нещасного для нього образливіші від кривди. Вже в цій дуже недосконалій повісті почуття розщеплюється і роздвоюється. Мовчазні приховані страждання виявляються гострішими, ніж страждання, виявлені у зітханнях і словах.

Постійно перебуваючи в оточенні Людовіка XIV, Марі Мадлен де Лафайєт чудово знає його звичаї, устрій і ритм двірського життя, всі тонкощі етикету. Але своїх героїв вона переносить в недавнє минуле. Події її роману охоплюють добу Генріха II (1547—1559). Змальовується і загибель цього короля, смертельно пораненого на турнірі, і метушня викликана його смертю. Дуже коротким виявилось правління його старшого сина. Славнозвісна Катерина Медічі, похмура дружина Генріха, з'являється «в глибині» роману. Зате ще більш відома Марія Стюарт, тоді зовсім юна подруга спадкоємця трону і майбутнього короля, блискуче змальована в романі як безтурботна плетуха, весела і товариська. Вона й не підозрює, яка трагічна доля їй судилася. Перед читачем проходять і інші тонко й яскраво змальовані персонажі.

Дивно навіть, як могла виникнути думка про те, що в цьому романі «кількість персонажів дуже невелика: усього три герої і два-три другорядні персонажі»! [1]

Королівський двір Генріха II представлений у романі прикрашено: «Ніколи ще при дворі не було стільки красунь і чоловіків так чудово збудованих і міцних; здавалося, що природа відчуває задоволення в тому, що віддає все найкрасивіше, що має, найбільш знатним принцесам, княгиням, князям».

Слово «красуня» у цій ситуації набуває особливої ваги. Як про значну подію говориться про появу при королівському дворі шістнадцятирічної мадемуазель де Шартр, яка прибула в Париж у супроводі матері. Портрет юної особи подано відображено, так, як сприймають її вроду інші: «Тоді з'явилася при дворі красуня, яка привернула до себе загальну увагу, і неважко повірити в досконалість її вроди, якщо вже таке загальне захоплення вона викликала в товаристві, що звикло бачити багатьох чарівних жінок». Все ж таки автор не забуває сказати, що мадемуазель де Шартр не тільки прекрасна, але й доброго роду і багата. Дуже багата!

Молодий і знатний придворний князь де Клев, уже при першій зустрічі вражений її

[1] Я перекладаю назву цього роману «Княгиня де Клев», оскільки слово «princesse» має два значення: 1. принцеса — донька чи небога короля і 2. аристократичний титул, який відповідає титулові княгині й князівни. Тут — друге значення цього слова.

[1] «Писатели Франции». М., «Просвещение», 1964, с. 152.

зовнішністю, переборює найрізноманітніші перепони, щоб стати її чоловіком.

Молода княгиня де Клев прихильна до свого чоловіка, цінить його благородство і ставлення до неї, але не знає справді живого почуття. І це з самого початку мучить і засмучує князя де Клев.

«Він бачив, з журбою і тривогою, що почуття мадемуазель де Шартр не виходить за рамки поваги і вдячності». «Я не схвилював вашого серця, — каже він своїй нареченій, — і моя присутність вас не тішить і не тривожить».

Він настільки проникливий, що розуміє: якщо її бентежить його присутність, то в цьому виявляється її скромність, а не взаємне почуття. Таких тонких спостережень, що їх не знав класицизм, багато в цьому романі. Слово «відмінності» — «ces distinctios», введене автором у тканину розповіді, позначає проникливість засмученого нареченого.

Цей невеличкий твір охоплює кілька років. Але ми не знаємо, скільки саме часу минуло між днем весілля і днем, коли зустрілися мадам де Клев і герцог Немур, який відразу розбудив у ній кохання.

Честолюбний герцог Немур був поглинутий однією думкою. Англійська королева, знаменита Єлизавета, багато чула про нього, бачила його портрет і забажала побачити його. Йому належить мандрувати до Англії, йому забезпечена там не більше не менше — королівська корона. І французький король, зрозуміло, дуже зацікавлений в цьому.

Зустріч з княгинею де Клев порушує ці честолюбні плани. Виникає взаємне почуття. Немур більше не може покинути Париж.

У своєму головному пункті роман Лафайєт наближається до трагедії Корнеля. В основі сюжету роману — трагедія обов'язку. В жодному разі не можна виказати свого почуття. Не можна поступитись пристрасті, яка бурею увірвалась у душу. Безперервна внутрішня боротьба.

В центрі уваги романістки — безупинний рух ущемленого, замкненого, роздвоєного почуття. Це почуття дається в змалюванні автора, але авторське слово зберігає в собі образ думок героїні. Її слово у слові автора.

«Вона не могла стримати тремтіння при зустрічі з ним і вгамувати радість від того, що бачить його. Але коли вона його не зустрічала і думала, що чари, які в ньому знаходить, означають пробудження пристрасті, тоді вона вже майже починала ненавидіти його через той страшний біль, який спричиняла їй ця думка».

Коли помирає мати героїні, її постійний моральний наставник, головним виявляється не втрата, а почуття беззахисності, страх перед нею. Мати підтримала б дочку в майбутній внутрішній боротьбі.

Відповідні сцени роману дуже природні й змальовані дуже тонко: Немур, покидаючи на кілька днів Париж, говорить у товаристві про те, як сумно йому буває, коли кохана жінка чарує всіх на святі, на якому він сам бути не може. Ці слова доходять до княгині де Клев. Вона прикидається хворою і на святі не з'являється. А потім жахається — чи не вгадає він причини її відсутності. Та водночас їй прикро, що він може не вгадати...

Новели, майстерно введені в роман, тривожать сумління героїні. Будь-який обман, зраду вона примірює до себе. «Я чиню ще гірше». Адже її чоловік — втілення кохання, довір'я, доброти. Вона вже не намагається вгамувати свого почуття, вона хоче лише приховати його. І від усіх воно приховане. (Навіть юна плетуха королева Марія безперестанку дивується: в кого закохався Немур?) Приховане від усіх, крім самого Немура. Наперекір її волі, він читає на віддалі її почуття, вгадує душевний її неспокій. І вже через це вона ладна звинуватити себе в зраді.

Вона вирішує відкрити своєму чоловікові все, крім імені коханого. Сцена цього звіряння побудована штучно, можливо, навіть, банально, але все ж таки ефектно. Немур, який ходить довкола замку коханої жінки, випадково підслуховує її звернену до чоловіка сповідь. Для Немура — це звіряння в коханні. Для князя відвертість дружини — смертельний удар. Героїня стає вдовою.

Минає і час жалоби. Тепер вона може вийти заміж за коханого, за того, хто задля неї пожертвував королівською короною.

Але вона рішуче відмовляється від заміжжя. Чому? Боїться образити пам'ять померлого чоловіка? Не тільки. Вона усвідомлює, що її кохання до Немура і його почуття — нерівноцінні. Його почуття гаряче, але нестійке. Вона не може змиритися з думкою, що в майбутньому можливе охолодження, можлива зрада. Перебороти спокусу їй дуже важко. Але вона відстоює свій душевний **спокій** — свою **моральну цілісність** і закінчує життя в «самотності, в заняттях більш святих, ніж у найсуворіших монастирях; її недовге життя залишається прикладом незрівнянної стійкості».

Це — останні рядки роману.

Вірно віддаючи звичаї свого часу, Ларошфуко писав: «Якщо ми долаємо наші пристрасті, то радше через їхню слабкість, а не завдяки нашій силі».

Чудово знаючи вади великосвітських кіл, Лафайєт, однак, заглядала глибше в суть людської природи. Своїм романом вона спростовувала свого друга.

Олексій ЧИЧЕРІН.

Львів.

РОЗДУМИ ПРО ЩАСТЯ

André Stil. Romansonge. Paris, Julliard, 1976.

Провідне місце серед французьких літераторів, що пишуть про робітництво, належить письменнику-комуністу А. Стілю, який присвятив цій темі дев'ять романів і кілька збірок новел. Більшість цих творів утворюють своєрідний цикл, названий автором «Ставлю питання про щастя».

Чому письменник саме так назвав цикл, у якому йдеться, по суті, про тяжку долю трударів? Очевидно, тому, що від твору до твору він неухильно стверджує думку, що здобути щастя робітники можуть лише в активній спільній боротьбі за перетворення суспільства. Разом з тим А. Стіль не відокремлює особистого щастя від щастя людського загалу. Саме під кутом зору взаємозалежності особистого й громадського розглядає він питання про щастя в творах «Перший удар», «Ми кохатимемо одне одного завтра», «Обвал», «Остання чверть години».

А. Стіль інтенсивно шукає нових художніх шляхів зображення робітничого класу. На його думку, заради правдивого відображення життя людини праці літератор повинен експериментувати в галузі форми, широко використовувати весь художній арсенал сучасного роману. Цікавими, хоч і не завжди вдалими пошуками позначені романи «Андре», «Прекрасний, як людина», «Хто?». В цих творах дається взнаки надмірне захоплення формальними новаціями.

А проте, творчі пошуки письменника виявилися плідними. Опублікований 1976 року «Роман-сон» глибоко хвилює читача і своїм сюжетом, і важливим ідейним змістом. Цей побудований на документальній основі роман безперечно став новим досягненням письменника.

Випадково познайомившись у парку, дев'ятнадцятирічний робітник Даніель та юна робітниця Деніза покохали одне одного. Незабаром, однак, у щирі взаємини закоханих вкрадається фальшива нота. Деніза почула від подруги, ніби Даніелів батько — майстер цеху, а мати — директор магазину (що, до речі, не відповідало дійсності). Дівчина занепадає духом. Їй здається, що вона не до пари такому респектабельному юнакові. І, зустрівшись з Даніелем знову, вона несподівано для самої себе говорить йому неправду. Її батько, — фантазує дівчина, — інженер, що займає високу посаду, мати, звичайно ж, не працює. В них є великий будинок, а сама вона навчається в колежі. Даніель дуже схвильований цим «відкриттям». Тепер уже його охоплює почуття власної неповноцінності, усвідомлення гіркої істини, яка зветься соціальною нерівністю. Коли ж Деніза, захворівши, не приходить на побачення, Даніель вирішує, що вона порвала з ним. Юнака охоплює розпач. Він приходить до висновку, що ніколи не зможе «дати щастя» Денізі, звиклій, на його думку, жити в розкошах, що кохання між простим робітником і дочкою інженера не має майбутнього, що занадто далекі вони одне від одного на соціальній драбині, занадто багато перешкод їх розділяє. Вразливе серце Даніеля не витримує цих мук. Палке кохання до Денізи, без якої він уже не уявляє свого життя, цілковита безнадія штовхають його на самогубство. Так трагічно завершується ця схожа на страшний сон історія кохання.

«Роман-сон» має своєрідну і вдалу художню структуру. Письменник будує твір як «роман про роман», написаний молодою вчителькою, враженою безглуздістю й жорстокістю цієї трагедії. Даніель, Деніза й сама вчителька по черзі висловлюють свої думки й почуття, оцінюють те, що відбувається з ними. Їхні розповіді доповнюють одна одну.

Органічно входячи в цикл «Ставлю питання про щастя», «Роман-сон» є однією з найпоетичніших, найліричніших книжок цього циклу. Головна увага А. Стіля зосереджена в ній на духовному світі сучасної молоді, на її прагненнях, мріях, інтимних почуттях. За своєю стилістичною будовою «Роман-сон» найближчий до роману «Пішли танцювати, Віоліно», також присвяченого робітничій молоді Франції. Але на відміну від останнього, де на передній план висунуто процес становлення революційної свідомості молоді, де мова йде про боротьбу робітничого класу за свої права, «Роман-сон» висвітлює інтимно-особисті переживання героїв. Майстер психологічного малюнка, А. Стіль надзвичайно тонко відтворює ніжність і трепетність кохання, що народжується між Денізою і Даніелем, чистоту й природність їх зближення, їх сором'язливість і довірливість.

Зображуючи подію, що відбулася в реальній дійсності, подію виняткову і водночас по-своєму типову для сучасного французького життя, А. Стіль у ненав'язливій і художньо переконливій формі знову повертається до центральної — соціально-політичної — проблеми своєї творчості.

В зображенні А. Стіля, Даніель і Деніза — звичайні, пересічні представники ро-

бітничої молоді, яких можна зустріти в будь-якому куточку Франції. Письменник аж ніяк їх не ідеалізує. Більше того, автор підкреслює їх уразливість і беззахисність перед життєвими труднощами, їх соціальну інфантильність. Саме в низькому рівні суспільної свідомості своїх героїв вбачає А. Стіль причини трагедії, що трапилася.

Таким чином, трагічний епізод, що ліг в основу роману, дав письменникові можливість вирізнити деякі типові риси духовного життя сучасного капіталістичного суспільства.

Глибока ліричність роману — це своєрідний художній засіб, що увиразнює дисгармонію світу, в якому можливі такі трагедії.

Знову ставлячи «питання про щастя», А. Стіль стверджує думку, що пасивна покора перед обставинами, вузький кругозір і громадянська інертність ведуть у безвихідь, що особисте щастя однієї людини виборюється в активній боротьбі за щастя всіх людей.

Галина РЯГУЗОВА

ІСТОРІЯ ОЧИМА ПИСЬМЕННИКІВ

Gustavo Eguren, Los lagartos no comen queso. Contemporàneos, La Habana; Manuel Cofino, Cuando la sangre se parece al fuego. Contemporàneos, La Habana.

У гаванському видавництві «Контемпоранеос» вийшли в світ нові книжки Густаво Егурена та Мануеля Кофіньйо, письменників, творчість яких посідає чільне місце в сучасній кубинській літературі.

Густаво Егурен народився 1925 року в місті Нуева-Херона. Закінчив 1950 року юридичний факультет Гаванського університету. Нині Густаво Егурен — член редколегії журналу «Уньйон», один з керівників Спілки письменників і митців Куби.

Дебютував Г. Егурен 1967 року романом «Ла Робла». 1969 року видав збірку оповідань «Дещо про блідість та погляд у минуле», а в 1971 році — повість «Тіні на білій стіні». Всі ці твори присвячені революційним подіям на Кубі.

Нова книжка Егурена «Ящірки не їдять сиру» складається з п'ятнадцяти оповідань з життя дореволюційної Куби.

Письменник майстерно відтворює найвиразніші риси кубинського національного характеру: веселість, доброзичливість, почуття гумору. Здається, простий люд забуває труднощі й турботи, коли до містечка приїздить цирк («Несподіванка, яку нам привіз цирк»), коли починаються свята в селі («День усіх незнайомих»), або коли бідняк згадує, а вірніше, вигадує, як заможно він колись жив («Вільйольдо та його минуле»). Сповнено дошкульної антиклерикальної сатири оповідання «Як ми дізналися, що його преподобіє співав баритоном».

У книжці Густаво Егурена відбито найрізноманітніші сторони життя різних верств кубинського дореволюційного суспільства.

Комізм ситуацій письменник майстерно поєднує з трагічним підтекстом: читач ні на хвилину не забуває, що йдеться про часи, коли трудяща людина зазнавала нескінченних утисків.

Мануель Кофіньйо народився 1936 року в Гавані, закінчив філологічний факультет Гаванського університету, нині працює в міністерстві юстиції. В літературу Мануель Кофіньйо увійшов як автор поетичних збірок «Шторм» (1962) та «Роздуми і міркування мандрівника» (1969).

Дія нового роману Мануеля Кофіньйо «Коли кров нагадує вогонь» починається 1953 року, в дні героїчного штурму казарм Монкада, а закінчується після перемоги революції. В центрі уваги автора — молодий негр Крістіно Мора, син робітника. Його родина живе в одному з найзлиденніших кварталів дореволюційної Гавани. Батько Крістіно — портовий робітник, учасник багатьох страйків — загинув за загадкових обставин, мати, хвора на сухоти жінка, — праля, а бабуся очолює релігійну негритянську секту абакуа.

Вихований бабусею Крістіно теж відвідує збори секти. Але надходить звістка про героїчний штурм казарм Монкада, яка справляє велике враження на хлопця та його товаришів, і Крістіно пориває з релігійною сектою. Тепер він пильніше придивляється до світу, що його оточує, і врешті-решт починає усвідомлювати, що шлях до щасливого життя лежить через боротьбу з власницьким суспільством. Крістіно і його білий товариш Ролі розшукують людей, які борються з диктаторським режимом Батісти, і самі стають революціонерами.

Мануель Кофіньйо показує в своєму романі становлення нової людини, яка вийшла з самих низів.

У новій, соціалістичній Кубі Крістіно Мора зрозумів: «Чого не змогли зробити боги, те здійснили люди».

Маргарита ЖЕРДИНІВСЬКА

ВІД ПОКОЛІННЯ ДО ПОКОЛІННЯ

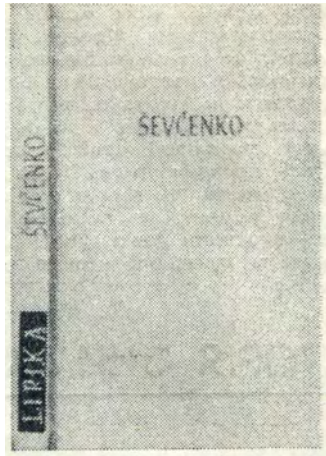

Ще за життя Т. Шевченка розпочався широкий процес коментування, вивчення, наукового осмислення й популяризації серед багатьох народів його творчості.

Приводом для цієї статті стало одне з нових видань Т. Шевченка словенською мовою. Маємо на увазі книжку вибраних творів Т. Шевченка в перекладах відомого словенського поета і перекладача Северина Шалі. Це видання — етапна подія в словенському шевченкознавстві, в історії популяризації творів Т. Шевченка на землі великого Прешерна. І це викликає природне бажання бодай побіжно кинути оком на перейдені етапи, зосередивши увагу передусім на перекладах і перекладачах, згадати тих, хто щиро дбав про наближення поезії Шевченка до словенських читачів, хто був здатний перейнятися болями й радощами іншого народу, втіленими в безсмертні поетичні рядки.

Перший словенський переклад «Заповіту». Перший словенський переклад Шевченка з'явився 1901 р. в студентському журналі «Jug» («Південь», № 3), який видавався у Відні. Його автором, як зазначав відомий дослідник югославської шевченкіани І. Ющук, був, можливо, Франко (Янко?) Шлебінгер [1], що його С. Яричевський у книзі «Франц Прешерн, найбільший словенський поет» (Перемишль, 1902) називає як перекладача Шевченка» [2].

Припущення лише після належного обгрунтування стає незаперечною істиною. Проте часом нейтральні, на перший погляд, чи лише якоюсь мірою дотичні факти можуть значно збільшити вірогідність того чи іншого припущення. Саме з такими фактами пощастило мені ознайомитися в Югославії. Відомий словенський поет, нині покійний, Янко Глазер і його дочка, також поетеса і викладачка Маріборської педагогічної академії, Аленка Глазер звернули мою увагу на два листи, що зберігаються в архівному відділі Студентської і наукової бібліотеки в Маріборі. Автором обох листів, адресованих Янкові Шлебінгеру, був один з перших перекладачів словенської прози на українську мову Ілько Кузів. На початку століття він опублікував у львівській газеті «Діло» та в окремих книжках, виданих власним накладом, кілька оповідань Ф. Мешка, Й. Стрітаря, Я. Крека та ін. у власних перекладах. У першому з листів, писаному 15 вересня 1899 р. з села Денисів (нині Тернопільської області), І. Кузів обіцяє надіслати Я. Шлебінгерові історію української літератури й повідомляє, що «словаря немає», маючи на увазі, очевидно, якийсь український словник. Другий лист, писаний так само з Денисова, не датований, але текст та час видання згаданих перекладів доз-

[1] С. Яричевський помилково назвав Янка Шлебінгера — «Франко Слебінгер».
[2] Слов'янське літературознавство і фольклористика», вип. 3, 1967 р.

Северин Шалі.

воляють припустити, що писано його, найімовірніше, в липні 1900 р. В цьому листі український кореспондент обіцяє надіслати Шлебінгерові, на його прохання, перший і другий томи Шевченкового «Кобзаря» (йдеться, очевидно, про чотиритомне львівське видання «Кобзаря» 1894—1898 рр.). Впадають в око, передусім, такі рядки з листа (подається за сучасним правописом): «У нас Шевченко стоїть задля поезії... народним генієм. Його поезія — то самі перлини віщого духу великого, могучого народного генія. Коли пришлю Тобі, читай його — а наколи зможеш, то переведи дещо на словінщину — та запізнай словінців з Шевченком». Наведені рядки безперечно роблять вірогіднішим припущення І. Ющука, надто, коли поставити відомі нам факти в часовій послідовності.

І все-таки з якоюсь дрібкою сумніву щодо авторства першого перекладу «Заповіту» доводиться рахуватися. Ми не повинні, зокрема, забувати, що в цей час висловлював намір перекласти Шевченка відомий словенський поет Йосип Мурн (1879—1901). За два роки до смерті хворий на сухоти двадцятирічний поет писав у Відень до свого знайомого, згодом видатного словенського вченого Івана Приятеля: «Я з великою охотою переклав би Шевченка. Може, ти мені його дістанеш, коли я приїду до тебе». Очевидно, готовий був перекладати твори Шевченка в цей час уже і Й. Абрам.

Перший переклад «Заповіту» сумлінно, без помітних перекручень відтворював зміст першотвору, давав певне уявлення про емоційний заряд оригіналу. Але слабка техніка віршування, неуважність до формальних ознак, властивих цій перлині Шевченкової поезії, призводили до руйнування ритмічної структури вірша, позбавляли його первинної поетичної краси, вражаючої емоційності. Найвідчутнішими вадами перекладу були: порушення чотирнадцятискладової організації поезії, ігнорування внутрішнього римування й алітерацій, вживання (під впливом оригіналу) окремих невластивих словенській мові слів та словосполучень, невдалі відповідники до деяких стилістичних конструкцій.

Історико-літературне значення цього перекладу полягає передусім у тому, що це був перший зразок Шевченкової поезії, відтворений словенською мовою. Щоправда, раніше словенські читачі могли дістати певне уявлення про поезію Шевченка з низки статей та рецензій (зокрема, на хорватські переклади А. Харамбашича, видані в Загребі 1887 р.), де вони друкувалися «в оригіналі». Адже 1860 р., ще за життя поета, в опублікованій журналом «Slovenski glasnik» (Словенський вісник», № 6) невеличкій статті «Русинська література», чиїм автором, очевидно, був сам редактор видання, відомий педагог, мовознавець і культурний діяч Антон Янежич (1828—1869), — було наведено в словенській транскрипції чотирнадцять (з шістнадцяти прикінцевих) оригінальних рядків поезії «Думи мої, думи мої, лихо мені з вами!..».

Йосип Абрам. У такий самий спосіб розпочав ознайомлення словенської читацької громади з творчістю Т. Шевченка і найвидатніший інтерпретатор Кобзаревих творів у Словенії Йосип Абрам (1875 — 1938). 1901 року у своїй, видрукованій

журналом «Dom in svet» («Батьківщина і світ», № 6) статті «На могилі Тараса Шевченка» він вмістив понад сто рядків Шевченкових поезій українською мовою.

Перекладацька і популяризаторська діяльність Й. Абрама становить найвидатніший етап словенського шевченкознавства, досі неперевершений за обсягом зробленого однією людиною. В 1907—1908 роках у Любляні вийшли з друку 1-й і 2-й томи «Кобзаря» словенською мовою, що містили близько семи тисяч рядків. Серед перекладених для цього видання Й. Абрамом сорока трьох творів були такі шедеври Кобзаревої поезії, як «Гайдамаки», «Катерина», «Наймичка», «Причинна», «Невольник», «І мертвим, і живим...», «Заповіт» та ін

З нагоди сторічного ювілею поета Й. Абрам знову звернувся до його творчої скарбниці й опублікував у тексті своєї статті «Тарас Шевченко», вміщеної в журналі «Dom in svet» (№№ 6—8), уривки з поем «Кавказ» і «Сон».

Востаннє Абрамові переклади творів Т. Шевченка з'явилися в 1917 р., коли в газеті «Slovenec» (9. VIII.) була вміщена написана, очевидно, ще 1914 р. стаття Є. Мацелюха «Шевченко — співець волі України». В її тексті автор навів близько ста п'ятдесяти рядків з «Кобзаря» в Абрамових і власних перекладах.

Зроблене Й. Абрамом — це творчий подвиг, значення якого важко переоцінити. Протягом семи десятиліть усі, хто прагнув познайомитися з творчістю Шевченка, зверталися до двох томів, народжених кількарічною подвижницькою працею Йосипа Абрама. Ще й досі в Словенії читачі на першу згадку про Тараса Шевченка, про Україну чи українську літературу, неодмінно згадують ім'я невтомного популяризатора творчості Кобзаря. Мені не раз доводилося читати або чути про це, зокрема, від таких відомих письменників, як Циріл Космач, Антон Інголич, Божидар Борко, Міле Клопчич, Радо Бордон, Северин Шалі, як нині вже покійні Янко Глазер, Тоне Селішкар, Франце Бевк.

Аналогічну думку висловив свого часу й Братко Крефт, що під час перебування в Києві у 1958 р. написав для «Літературної газети» (17. X.) статтю «За дружбу» про словенсько-українські взаємини. «Великий Кобзар»,—писав він,— був одним із найпопулярніших поетів у Словенії. Читачів і тодішню прогресивну інтелігенцію захоплювало національно-визвольне та соціально-революційне спрямування шевченківської поезії, пройнятої гарячою любов'ю до народу. Саме в ці роки з'явились у словенському перекладі Абрама видання «Кобзаря» та «Гайдамаків» Шевченка. Я пригадую, з яким ентузіазмом ми читали ці твори в гімназії, цитували уривки з них, як поезія Кобзаря сприяла зростанню революційних настроїв серед студентства».

Очевидно, давно настав час для грунтовного дослідження всіх аспектів літературної та наукової діяльності відомого словенського шевченкознавця Йосипа Абрама.

Франце Безлай. У 1939 р. молодий науковець-славіст, нині відомий словенський учений-лінгвіст Франце Безлай у журналі «Ljubljanski zvon» («Люблянський дзвін», № 3/4) разом зі своєю статтею про Шевченка опублікував і кілька його поезій (загалом понад сто рядків) у власному перекладі. То були: «Косар», «Минають дні, минають ночі», «Нащо мені чорні брови» та «Молитва». На відміну від статті , що містила деякі помилкові твердження (мається на увазі, зокрема, його некритичне ставлення до спроб представити Шевченка як виключно селянського поета), переклади Ф. Безлая — цікава, своєрідна інтерпретація названих поезій. Шевченкознавчий і перекладацький доробок Ф. Безлая не можна, звісно, порівнювати з творчим подвигом Й. Абрама, але й він знайшов своє місце у скарбниці любові братнього народу до Кобзаря України.

Радо Бордон. Перемога над фашизмом 1945 року, встановлення народної влади в Югославії дали новий імпульс братнім взаєминам між радянськими і югославськими літературами. Поїздки М. Рильського, А. Малишка, М. Стельмаха, Олеся Гончара до Югославії та відвідини України Ц. Космачем, А. Інголичем, Б. Крефтом, М. Клопчичем; взаємоперекладання, взаємовидання і взаємопопуляризація — неминуче мали зродити й нову хвилю зацікавлення Шевченковою поезією. Про нову, сучаснішу й досконалішу, інтерпретацію поетичної спадщини Кобзаря мріяли Міле Клопчич, Янко Модер, Радо Бордон, Северин Шалі.

З нагоди стоп'ятдесятиріччя з дня народження Т. Шевченка радіо Любляни (27 лютого 1964 р.) влаштувало для своїх слухачів зустріч з Шевченковою поезією. Над вечірньою столицею і цілою республікою лунали твори «Садок вишне-

вий коло хати», «Ще як були ми козаками», «А. О. Козачковському», «Вітре буйний», «На панщині пшеницю жала», «І мертвим, і живим...» «Думи мої, думи мої, лихо мені з вами...», «Не гріє сонце на чужині» та ін. Ці поезії в перекладах Радо Бордона, прочитані акторами в музичному супроводі, ілюстрували розповідь про життя поета. 4 квітня того ж року чималу добірку Бордонових перекладів (разом із вступною заміткою) опублікував люблянський тижневик «Nasi razledi» («Наші огляди»), присвячений питанням літератури й мистецтва.

Творчі інтереси Радо Бордона широкі. Вони охоплюють поезію, драматургію та мистецтво перекладу як прозового, так і поетичного. В активі Бордона-перекладача — чимало творів європейських літератур. Найзначнішим здобутком з-поміж уже зробленого є, безперечно, Бордонів переклад «Євгенія Онєгіна» (1962 р.). Будемо сподіватися, що письменник ще здійснить і вимріяний ним переклад творів Шевченка.

Северин Шалі. У 1964 р., напередодні Кобзаревого ювілею, важливий крок на шляху до «свого» Шевченка зробив і Северин Шалі, переклавши для люблянського радіо близько тисячі рядків його поезій. Власне, це була вже третина шляху до книжки, що торік (хоч і датована 1976 р.) з'явилася на полицях книгарень Словенії.

Вибрані твори Шевченка — це тридцять п'ята книжка започаткованої кілька років тому видавництвом «Младінска кніга» (директор — Іван Бізяк, головний редактор — Борут Інголич) серії «Лірика», упорядником якої є відомий словенський поет Лойзе Кракар. Майже дві з половиною тисячі рядків Шевченкових поезій сумлінно, з великою любов'ю переклав Северин Шалі, автор кількох оригінальних віршованих збірок, а також поетичних і прозових перекладів з французької, іспанської, польської, російської, української та інших мов.

Видання збірки творів великого поета іншою мовою неможливе без тривалої вдумливої праці, яка починається задовго до самого перекладання. Дистанція поміж першим знайомством майбутнього перекладача з творчістю митця і остаточною реалізацією задуму нерідко вимірюється роками. Визрівання наміру, добір творів, знайомство з довідковою та іншою літературою, визначення структури й композиції майбутньої книги,— неодмінні етапи праці сумлінного упорядника і перекладача. Саме такий шлях до своєї книги перекладів з Шевченка пройшов і Северин Шалі. В одному з листів він писав: «З Шевченковими поезіями я познайомився ще в початковій школі...» І в іншому місці: «Шевченкові поезії зачарували мене змалку».

Збірка складається з вісімнадцяти творів, які відбивають різні періоди Кобзаревої творчості. Порядок розташування поезій трохи незвичний для українського читача. Він пояснюється тим, що упорядник розподілив перекладені ним поезії на чотири тематичні цикли. Але якщо поєднання в одному циклі таких творів як «Причинна», «Утоплена», «Русалка» й «Тополя» видається правомірним, то «Заповіт», «Думи мої, думи мої, ви мої єдині...», «І широкую долину...», «Гімн черничий» і «Садок вишневий коло хати...» в одному циклі виглядають трохи дивно.

Сам Шевченко, як відомо, в прижиттєвих виданнях і журнальних публікаціях розміщував свої твори довільно. В новітніх же «Кобзарях» прийнято розміщувати твори за хронологічним принципом, що дає змогу бачити ідейно-тематичну і художню еволюцію поета. Всякі ж спроби об'єднувати поезії в групи та цикли, мабуть, безперспективні з огляду на стильову і змістову багатогранність більшості творів Шевченка, на їхню жанрову взаємопроникність тощо.

Книга вибраних поезій Т. Шевченка у словенському перекладі С. Шалі містить майже дві з половиною тисячі рядків. І тут важко детально проаналізувати кожен твір збірки, та ще й зіставляючи його з оригіналом. Мандруючи такою великою книжкою, від її першої до останньої сторінки, можна натрапити і на зразки високої майстерності, і на певні недогляди, на щасливі знахідки, що видадуться перлинами перекладацького мистецтва, і на довільну часом інтерпретацію того чи іншого образу, конструкції, рядка оригіналу.

Важливо проте застерегти, що, незважаючи на всі можливі зауваження, словенський читач дістав чудову, талановиту книжку, яка дасть йому живе уявлення про Шевченкову творчість. На підтвердження високої оцінки перекладів можна наводити десятки й сотні рядків словенською мовою.

Для перекладацької манери С. Шалі властива творча розкутість, йому чужий безкрилий буквалізм, він не сліпо тримається першотвору, а, глибоко перейнявшись його духом, відтворює авторський текст, вільно оперуючи спорідненими образами, епітетами, поетичними прийомами.

Tam za gajem sonce vzhaja	Із-за гаю сонце сходить,
In za gaj zahaja;	За гай і заходить.
V mraku po dolini tozen	По долині увечері
Se kozak sprehaja.	Козак смутний ходить.

В оригіналі, як бачимо, немає, наприклад, внутрішнього римування, але перекладач цілком доречно вводить його, бо знає, що це дуже поширений і улюблений прийом Т. Шевченка, який і в даному разі дає добрий ефект.

Для того, щоб наочніше уявити собі перекладацькі принципи С. Шалі, наведемо нижче уривок з Шевченкової «Катерини», а поряд дослівний зворотний переклад того самого уривку зі словенської мови на українську:

Оригінал	Зворотний переклад
Ішов кобзар до Києва	Йде кобзар в далекий Київ,
Та сів спочивати,	Сів; відпочиває.
Торбинками обвішаний	Хлопчик, торбами обвішаний,
Його повожатий.	Поряд з ним куняє —
Мале дитя коло його	То повожатий його малий...
На сонці куняє,	Сонце їх гріє;
А тим часом старий кобзар	Старий кобзар узяв кобзу,
Ісуса співає.	Ісуса співає.
Хто йде, їде — не минає:	Хто йде мимо, дасть кобзарю
Хто бублик, хто гроші;	Бублика, двогривеник.
Хто старому, а дівчата	А хлопчику молоді дівчата
Шажок міхоноші.	Принесуть пиріжка.
Задивляться чорноброві —	Дивуються красуні:
І босе, і голе.	«Босий, мало не голий;
«Дала,— кажуть,— бровенята,	Дала йому чорні брови,
Та не дала долі!»	Та не дала долі!»

Як бачимо, в перекладі є майже все, що було в оригіналі, але перекладач, на щастя, не намагався зробити кожен свій рядок калькою відповідного рядка першотвору. І, як наслідок, — розкутість, легка плинність словенського тексту, в якому панує дух оригіналу.

Звичайно, не обійшлося в перекладі без окремих недоліків. У «Катерині», наприклад, самовикривальній репліці «Ай да баба! ай да наши! || Кого не надують!» надано фактично протилежного змісту: «Гарна молодичка, хлопці! Їй-бо,|| Хоч кого в гріх заведе!» В поемі «Іван Підкова» «мед-горілка» обернулася на «горілку з медом», а «журба в шинку» — на «тисняву (юрбу?) в шинку». В. «Гамалії» «ледачий султан» перетворився на «знесиленого султана».

Таких недоглядів дуже небагато, і вони майже не помітні в суцільному плині поетичного тексту, що читається вільно, легко, природно, як оригінальний словенський вірш.

Переклади більших поетичних творів у С. Шалі не завжди еквілінеарні. «Причинна», наприклад, має 224 рядки, як і в оригіналі; «Русалка» ж у перекладі довша на чотири рядки, а «Утоплена» — коротша на дванадцять, і це ніякий не перекладацький гріх, тим більше, що його переклади всіяні щасливими знахідками, вдалими словенськими відповідниками.

Трапляється, втім, у перекладах С. Шалі те, з чим важче погодитись. Ідеться про часткові порушення ритмічної структури Шевченкового вірша.

Поезії Т. Шевченка, як відомо, властиве і розмаїття метричних форм, і багатство ритмічних конструкцій усередині тих форм. Але найпоширенішими, улюбленими віршовими розмірами були в нього 14-складовий вірш, 12-11-складовий вірш і чотиристопний ямб, що переважає в поезії останніх років. Зрозуміло, перекладач Шевченка повинен бути надзвичайно чутливий до ритмічної організації першотвору.

Спробуємо поглянути під цим кутом на переклад «Заповіту», яким відкривається новий словенський «Кобзар». Це вже четвертий словенський переклад цієї поезії. Крім розглянутої вище першої словенської інтерпретації «Заповіту», опублікованої анонімно в журналі «Jug», його перекладали згодом ще Й. Абрам і Р. Бордон. Природно, що в кожному з перекладів є рядки, слова, словосполучення, які звучать краще чи гірше, точніше чи віддаленіше відтворюють оригінал. Парадоксально, однак, те, що кожному наступному перекладачеві цієї поезії важче, аніж попередньому, бо, крім природного намагання точніше й поетичніше

передати зміст і красу першотвору, він мимоволі дбає і про те, щоб не бути подібним до свого попередника.

Цікаво, що в усіх трьох (відомих на ім'я) перекладачів найкраще, хоча й небездоганно, відтворено перший восьмивірш. Якщо не зважати на зайве слово «браття» в другому рядку, майже бездоганно віддав строфу й С. Шалі. Для того, щоб уявити собі ступінь досягненої ним смислової точності, поряд зі словенським текстом подамо зворотний порядковий переклад на українську мову:

Ko umrem, me pokopljite,	Як умру, мене поховайте,
Bratje, na mogili,	Браття, на могилі,
Sredi stepe nepregledne	Серед степу неозорого
V Ukrajini mili,	В Україні милій,
Da bom videl sirna polja,	Щоб я бачив широкі поля,
Reko in bregove,	Річку і кручі,
Da bom slisal, kako Dniper	Щоб я чув, як Дніпро
Vzburka si valove.	Збурює свої хвилі.

Звичайно, на наше сприйняття всякого перекладу, і цього зокрема, передусім впливає чинник упізнавання: ми впізнаємо в перекладі ритм оригіналу, а отже, й музику вірша, окремі слова, чи то спільнокореневі для братніх слов'янських мов, чи то запозичені з української (давніше запозичення, вже словенізоване stepa — степ; новіше, запроваджене оце, мабуть, тепер перекладачем «mogila». В усіх попередніх перекладах і деяких статтях фігурувало на цьому місці словенське слово «gomila»). Але, певна річ, «упізнавання» не може бути єдиним вирішальним чинником у визначенні якості перекладу.

Так чи інакше два наступні восьмивірші перекладені менш вдало. Для «Заповіту» властива чітка ритмічна організація вірша. При перекладі другої й третьої строфи С. Шалі порушив найхарактернішу ознаку Шевченкового 14-складовика — чергування восьми- і шестискладових рядків. Замість очікуваної звичної структури (8 — 6), маємо в другій строфі таку різноголосицю: (9 — 6), (8 — 6), (8 — 6), (6 — 6); а в третьому восьмивірші — ще більшу: (8 — 7), (8 — 6), (6 — 6), (7 — 6).

На відміну від першої строфи, наступні дві і щодо змісту перекладено з більшими відступами від першотвору. Але вони були б набагато менш помітні, якби не була порушена ритмічна будова вірша. З другого боку, навіть подібні до наведених вище відхилень від розміру непомітні були б, скажімо, в поемі «Сова», де протягом твору автор тринадцять разів міняє ритм віршованої оповіді, не рахуючи п'ятиразової зміни ритму в самій тільки пісні божевільної матері наприкінці поеми. У «Заповіті» ж з його чітким метром, ритмом, римуванням подібні вільності неможливі.

Ці зауваження аж ніяк не применшують ваги зробленого Северином Шалі. Навпаки, саме серйозна, предметна розмова про наслідки багаторічної творчої праці перекладача може надати вірогідності й переконливості словам про її справді високу вартість.

В книжці вміщено також післямову відомого словенського критика й літературознавця, директора слов'янської бібліотеки в Любляні Франце Вурніка. В стислому викладі постають найважливіші віхи сповненого драматизму життя поета, який проторував українській поезії шлях у широкий світ.

В одному із своїх листів С. Шалі писав: «Тішить мене, що Шевченко, мій найдорожчий спомин юності, вийшов у такому гарному виданні, як книжки серії «Лірика». Тішить це й нас, земляків безсмертного Кобзаря, тішить свідомістю того, що не тільки на українській землі шаною вінчане ім'я Тарасове, що і в далекій Словенії, на землі братнього слов'янського народу, кожне нове покоління висуває творця, який, знов поринаючи в глибини творчості Шевченка, прагне зробити її зрозумілою та близькою своїм співвітчизникам.

Віль ГРИМИЧ

Taras Ševčenko. Bílé mraky — černá mračna. Výbor z versu. Klub pratel poezie. Ceskoslovensky spisovatel. Praha. 1977.

АЛМАЗОМ ДОБРИМ, ДОРОГИМ...

...На суперобкладинці книжки фрагмент автопортрета Шевченка 1840 року. Кріпацька неволя, поневіряння, злидні — все це відійшло, відринуло, мов чорна хмара. Він — студент омріяної Академії, автор книжки, що вийшла цього року — «Кобзар»... Що там попереду? Творчість, друзі, кохання, визнання, відкритий світ широкий? Все це він так тяжко вистраждав, то що ж може потьмарити цей відкритий ясний зір, ці прекрасні очі, що сяють добром, надією, любов'ю?..

Гортаючи сторінку за сторінкою, знову зустрічаємося з очима Шевченка — на автопортретах 1843, 1845, 1847, 1857, 1858, 1860 років... Рік за роком — нові удари жорстокої долі, але погляд поета-борця залишається глибоким і чистим. Можливо, автор «підсвідомо» ідеалізує себе? Можливо, погляд «збоку» відкриє зневіру, розпач, трагічну безвихідь? І тут промовляє рідкісне прижиттєве фото... Воно, це фото, немовби підтверджує слова з Франкової «Присвяти»: «Доля переслідувала його в житті, скільки лиш могла, та вона не зуміла перетворити золота його душі у ряку, ані його любові до людей в ненависть і погорду...».

Ці слова взяті епіграфом до передмови нового видання поезій Кобзаря чеською мовою.

Збірку «Тарас Шевченко: «Білі хмари — чорна туча» (тут перефразовано Шевченкове «Заступила чорна хмара та білую хмару») видавництво «Ческословенски спісовател» випустило в популярній серії «Клуб друзів поезії». Це — перша публікація українського автора в серії, яка вже має поважні традиції.

Книжки, що виходять під цією маркою, формуються як своєрідні творчі портрети (чи автопортрети) вітчизняних та зарубіжних авторів: в них максимально використовуються іконографія, літературно-критична та мистецька спадщина, епістолярій, спогади сучасників. Як правило, в останні роки складовою частиною видання є грампластинка із записом голосу поета, пісень на його слова або ж цілого літературного концерту.

Науково-творчий підхід і синтетичність подібних видань допомагають «текстові» збагатитися, оновитися, розкритися значно глибше й ширше. Така книга наближає нас до поета, дає можливість відчути трепетне пульсування його думки, перенестися у вічно живий світ поетових почувань і настроїв.

Ось книга поезій Мікеланджело — звучання карбованого сонета немовби накладається на «зоровий ряд»: фрагменти скульптурних робіт, фресок, полотен... Ось том лірики Пушкіна — «крізь призму» геніальних чернеток, блискавичних замальовок. Ось книжка Незвала, що, подібно до магічного ліхтаря, висвітлює то автограф, то аматорське фото, то безконечну кількість дружніх шаржів на «дивовижного чарівника» слова... Ось томи Овідія, Шекспіра, Махи, Неруди, Війона, Рембо, Маяковського, Галчинського. Новий «чеський» Шевченко чудово вписується в це коло світових імен.

Відомий вислів Кобзаря про те, що історія його життя складає частину історії його батьківщини, послужив упорядникам ідейним стрижнем цілого видання. Через життя поета, відображене в поезії, живописі, щоденнику й листуванні, вимальовується образ поневоленого царатом краю, постає дорога́ для поетового серця краса «живописної України»...

Книга складається з передмови, трьох розділів («Молодий поет — молодий художник», «В степу безкраїм за Аралом», «Воля в кайданах») та покажчика «Життя Шевченка в датах, фактах та взаємозв'язках». І що цікаво: упорядники Ярослав Кабічек та Вацлав Жидліцький вплітають у хронологічну канву життєпису поета події, факти, імена (їх відзначено курсивом), які стосуються і Шевченка, і його епохи, завдяки чому в орбіту Кобзаря входять Пушкін, Лермонтов, Міцкевич, Некрасов, Гавлічек-Боровський, Челаковський... Закінчується покажчик промовистими фактами:

В оформленні видання використані фрагменти живописних творів, малюнків, документальні фотографії та автографи Т. Г. Шевченка.

1860 року в перекладі Йозефа Первольфа публікується «Іван Підкова» (перший переклад з Шевченка на чеську мову); 1876 року в Празі виходить двотомний «Кобзар» мовою оригіналу. Між датою двотомника і рецензованою книгою — сто років.

За ці сто років Шевченко яскраво вписався в чеську культуру. Але новий етап шевченкіани, що сформувався вже в соціалістичній Чехословаччині, ознаменував процес «звільнення» творчості українського поета з полону нерідко хибних або застарілих уявлень, вперше в широких масштабах відкрив його творчу спадщину. Досить сказати, що тільки в повоєнні роки чеський читач (досі обізнаний в основному з ранньою лірикою поета) відкрив для себе Шевченка періоду «Трьох літ», часу заслання і повернення з неволі, ознайомився з деякими прозовими творами поета.

Нове видання Шевченка продовжує благородну справу ознайомлення чеських читачів з доробком поета. Тут вміщено понад шістдесят творів у перекладі Я. Кабічека; добра третина з них, зокрема такі шедеври, як «Три літа», «О думи мої! О славо злая!», «А. О. Козачковському», «У бога за дверми лежала сокира», «Ісаія. Глава 35», та багато інших перекладено вперше. Вперше подаються й переклади фрагментів поем, написаних російською мовою.

Видатний популяризатор сучасної української поезії Я. Кабічек із перекладами з Шевченка досі виступав тільки в періодиці; нині він представив поважний репрезентативний вибір. Перекладацька праця Я. Кабічека в цьому виданні заслуговує окремої, глибшої розмови. Єдине, що хотілося б одразу зазначити: перо Я. Кабічека (якщо зіставити його переклади з деякими версіями давніх і недавніх перекладачів) зняло з поезії Шевченка наліт псевдофольклорності, поверхового стилізаторства, версифікаційної одноманітності.

Особливою віртуозністю відзначаються переклади «Великого льоху» (фрагмент), поезій із циклу «В казематі» (вірші II, III, VII, VIII), «Не спалося, а ніч як море», «Самому чудно. А де ж дітись», «О думи мої! О славо злая!», «І небо невмите, і заспані хвилі», «Зацвіла в долині червона калина», «Готово! Парус розпустили», «Доля», «Муза», «Світе ясний! Світе тихий» — перелік можна продовжувати далі. Перекладач чутливо вловлює «коливання» ритму, помічає і в більшості випадків добре передає найтонші переплетіння

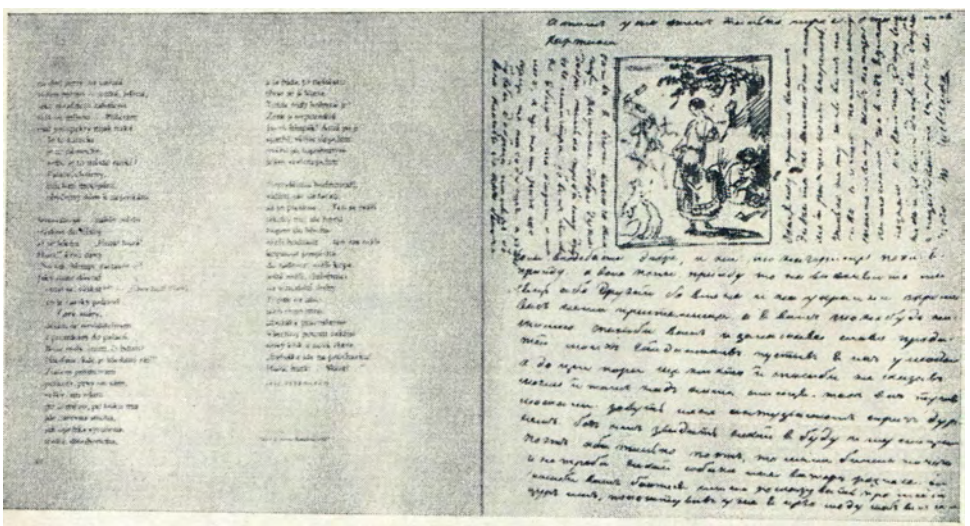

пафосу з сарказмом, іронії зі смутком, він дбайливо відтворює фактуру, кольорову гаму, просторову градацію шевченківського вірша. Процесові перекладання передувала серйозна підготовча робота — завдяки цьому збережено питомі шевченківські реалії, точно передано засобами чеської мови специфічну лексику, неповторне образне багатство оригіналу. Я. Кабічек дуже чутливий до Шевченкової рими.

Оригінал:

«Мій боже милий, знову лихо!..
Було так любо, було тихо»;

Переклад:

Muj Boźe, znovu hur se dýcha!..
Uz doufali jsme v milost ticha;

Оригінал:

Якби ви знали паничі,
Де люди плачуть живучи...

Переклад:

Kdybyste, páni, védéli
neco o lidském uaélu...

Як зазначалося, окремі твори подаються в уривках, та віримо, що «весь Шевченко» в перекладах Я. Кабічека — справа недалекого майбутнього... І ще одне. Завдяки Я. Кабічекові до чеського читача у високохудожній інтерпретації прийшли ті твори, в яких найвиразніше виступає Шевченко як борець проти царизму, гуманіст, провозвісник братерства між народами. До таких творів, як відомо, належить безсмертний «Заповіт».

Чеські інтерпретатори поезії Шевченка, починаючи від Ружени Єсенської аж до Зденки Бергрової, не раз зверталися до «Заповіту». І тільки небагатьом із них — Марії Марчановій, Яну Туречку-Їзерському, Яну Владіславу, може, найбільше пощастило — їхні переклади й досі передруковуються. Щоправда, кожному з цих перекладів притаманні й певні недоліки. Можна сміливо твердити, що новий переклад «Заповіту», здійснений Я. Кабічеком, виходить на перше місце — за рівнем перекладацької майстерності, тонким відчуттям Кобзарового слова.

Задум упорядників — показати сучасникові геніального українського поета-революціонера, що був «найбільшим **політичним** поетом цілої Росії до Некрасова», як це слушно підкреслює у своїй цікавій передмові Вацлав Жидліцький,— реалізовано успішно.

Рецензована книга — результат копіткої і водночас натхненної праці. В розмові з автором цих рядків Я. Кабічек поділився своїм «шевченківським секретом»: його привабила сила і глибина почувань, високохудожньо втілені у «простому», «звичайному» слові, могутній дар через зболене, стражденне «я» розкрити болі, страждання, надії всього народу.

«Білі хмари — чорна туча» — видання багатовимірне. Художня частина книги — поезії, малюнки, начерки — доповнюється різноманітним документальним матеріалом: фрагментами спогадів, листів, щоденників, репродукціями автографів (Шевченкові автографи відіграють тут винятково важливу роль!), обкладинок видань, картою шевченківських місць, величними фотопанорамами Дніпра і нинішнього Києва...

Весь цей багатющий матеріал, всі можливості сучасної книговидавничої справи — верстання, друк, тонка й доречна гра кольором (багатобарвність портрета і чорно-білі площини документального фото) з максимальною віддачею «працюють» на книгу, збуджують уяву, перекидають численні містки між словом, барвою, звучанням.

Як складовий елемент входить до книги грампластинка. Надзвичайно гарне враження справляє проникливе читання актором Р. Лукавським творів українського поета в перекладі чеською мовою. Тож перед читачем на повен зріст постає велич Шевченкового генія, «алмазом добрим, дорогим» іскриться його віщий погляд, звучить живе, невмируще слово.

Привітаємо ж перекладача, упорядників, видавництво «Ческословенски спісователь», усіх, хто доклав зусиль до створення цього небуденного видання, що вагомо збагачує світову шевченкіану.

Роман ЛУБКІВСЬКИЙ

Львів.

ШЕВЧЕНКО В КОНТЕКСТІ СВІТОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Європейське мистецтво Нового часу і за своєю соціологією, і за тематикою зосереджувалося переважно біля самісіньких вершин класового Олімпу: до Бернса західні літератури не знали жодного видатного письменника — селянина за походженням; до натуралізму ці літератури не знали жодної переконливої фабули з народного життя (різного роду фальсифікатів не беремо до уваги).

Це не значить, що воно не сходило звідти в соціальні низини. Від славнозвісних парламентських промов Байрона, підкріплених його віршами, починається відрахунок перших демократичних акцій європейської літератури — аж до Віктора Гюго, що створив хроніку європейської каторги. Байрона напевне вразили оповідання про тих робітників-луддитів, які вперше в житті вповні вгамували голод лише перед стратою, коли за старовинним звичаєм їм подали добру вечерю; ораторським і поетичним словом він захищав англійське робітництво. Щоправда, пролетарська «виправа» Байрона, хоча й ефектна, тривала недовго, а бездонне, споконвічне горе «тих, хто внизу», залишалося все ще поза, здавалося б, надзіркими об'єктивами й окулярами великої літератури. Так, грізно прошуміла на задвірках англійської літератури кількавікова трагедія англійського селянства, розіп'ятого й замученого на хресті первісного нагромадження, трагедія, помічена, по суті, лише «озерною школою». Загинули **десятки мільйонів** людей, а в історико-літературній пам'яті залишилося кілька десятків віршів, створених під час моціону на мертвих вулицях «покинутих сіл».

Деякі африканські лідери нині твердять, що Африка, потрапивши в орбіту європейсько-американської цивілізації, заплатила за цю честь двомастами мільйонами життів чорних людей. Деякі європейські рахівники з притаманною їм точністю скидають з цього дебету, що вже ніколи не оплатиться, кілька десятків мільйонів... Що ж залишилося від цього плавучого атлантичного концтабору? Новела Проспера Меріме, в якій невідпорний галльський інтелект автора — «іроніка» переводить трагедію у фарсовий регістр («Таманго»).

В «Гофолії» Расіна Йодай говорить, що народ «приречений до сліз і праці» і що він, крім того, «воліє, щоб ним правили залізним скіпетром». Ось, здається, і все народознавство великого драматурга...

Звичайно, зовсім не йдеться про те, щоб Жан Расін інсценізував картини з селянського побуту Луї Ленена, свого старшого сучасника... Йдеться про те, що велика література фатальним, хоч соціологічно зрозумілим чином розминалася з великими життєвими масивами, обходила їх. Народно-масове буття, демографічне, господарче і, зрештою, духовне підгрунтя буття загальнонаціонального, не було представлене в знаках мистецтва, не «озвучувалося» художньо. Навіть його найтрагічніші і довготривалі зсуви і зміщення, які лихоманили весь суспільний організм, залишалися десь на околицях мистецької свідомості, в кращому випадку глухо відлунювалися в ній. Ю. М. Лотман доречно звернув увагу на те, що в «Гептамероні» Маргарити Наваррської загибель слуг не є подією, значимою ланкою сюжетного плетива [1]. В цьому прохопилася вся недемократична етика недемократичного крила французького ренесансу.

А тим часом культура брала в народу — свідомо й несвідомо — і брала нема-

[1] Ю. М. Лотман. Структура художественного текста. М., «Искусство», 1970, стор. 284.

ло. Так, в усій літературі Нового часу відчутне карнавальне бродіння — вже невиразна пам'ять про народні свята з їх особливими дійствами і мовою, пам'ять, віднайдена і досліджена М. М. Бахтіним. А чим би був класицизм без багатовікового почуття вірності васала своєму сюзеренові — етичної основи середньовіччя; просвітництво без здорового народного глузду — свого головного світоглядного тла; романтизм — без фольклору, без народних повір'їв, що проростають у міфопоетичні безодні; а критичний реалізм — без одвічної народної опозиційності до неправедної державності, до містифікованих і спотворених міжлюдських відносин?

* * *

Що є мірою вселюдської величі Шевченка, в чому значення його творчості як однієї із найбільших величин світової літератури?

Часто ми визначаємо цю міру дещо механічно, ба навіть кількісно, віднаходячи її, скажімо, в «частотності» світового резонансу Шевченкової спадщини. Звичайно, історики літератури мають «зафонографувати» кожне, хай навіть неголосне відлуння поетового голосу в будь-якій традиції (художній, публіцистичній і т. д.) будь-якої епохи. Для нас дороге кожне «незле тихе слово» про поета, навіть кинуте мимохіть — у листі, щоденниковому записі, в лекції, бесіді і т. ін. Але воно, зрозуміло, ще не може бути еталоном згаданої міри. Так само замало для розуміння поетового місця у світовій літературі байдужого компаративістського переліку алюзій і ремінісценцій з неї, помічених і ще не помічених у «Кобзарі».

Скажімо, в «Сні» ледь помітно мерехтять кілька «позик» із «Санктпетербурзьких вечорів» Жозефа де Местра (1821), вкрай реакційного, але напрочуд обдарованого і спостережливого французького мислителя, що залишив виразний слід у філософській спадщині Чаадаєва, Хомякова, Тютчева та ін. (Ці ремінісценції в Шевченка, можливо, опосередковані «Мідним вершником» Пушкіна, що його певні ходи полемічно перетворені в «Сні» [1]. Варто звернути увагу на добре чутний відгомін у «Сні» та в інших шевченківських творах книги іншого французького письменника — «Росія в 1839 році» Адольфа де Кюстіна, різкого памфлета проти миколаївської імперії, що її Кюстін назвав імперією «каталогів і фантомів» (пор. петербурзькі гротески «Сну»).

З другого боку, для нас очевидно, що, сказати б, «єгиптологія» Андрія Бєлого — нескінченні уподібнення Петербурга з його імперським склерозом давньому Єгиптові, що на них ледь не схибнувся вразливий письменник,— веде свій родовід від шевченківського —

Кума моя і я
В Петрополіськім лабіринті
Блукали ми — і тьма, і тьма...
«Ходімо, куме, в піраміду
Засвітим світоч». І зайшли,
Єлей і мирро принесли,
І чепурненький жрець Ізіди... і т. д.

При бажанні такі й схожі алюзії з «Кобзаря» можна знайти і в інших російських поетів тієї доби — від Федора Сологуба, який Шевченка перекладав і який, здається, дещо наслідуючи його, дбав про міфо-фольклорне тло своєї поезії [1], і Інокентія Анненського, що вже під час свого перебування в Києві у 80-х роках у суперечці з викладачем Галаганівської колегії висунув своє, визнано не хуторянське прочитання «Кобзаря», до пізнього О. Мандельштама з його гострим і приязним інтересом до Шевченка. Але все це — лише тінь поетової слави, по суті, другорядний історико-літературний додаток до неї. І алюзії в Шевченка і алюзії із Шевченка потрібні не для самоцінних і самодостатніх порівнянь, а для інших, вищих і важливіших цілей. Словом, для визначення згаданої міри треба вийти на соціокультурний простір, значно ширший від елементарних історико-літературних уподібнень, аналогій, відгуків і т. п.

Найвідважніші і найсовісніші з-поміж найбільших європейських митців, як ми переконалися, іноді спускалися вниз по соціальній драбині, добираючись до її останніх щаблів,— хоч і ненадовго. На дозвіллі Віктор Гюго міг завітати в робітничі підвали Лілля і потому написати зворушливого вірша («Веселе життя»), але це була, по суті, традиційна французька «поезія на випадок», наслідок випадкової і миттєвої зустрічі двох антисвітів — вишуканої культури, що так зручно влаштувалася в бельетажі суспільної будови, з підпіллям останньої — в цьому «випадку» з лілльськими підвалами.

---

[1] Про алюзії із «Санктпетербурзьких вечорів» у «Мідному вершнику» див. у кн.: М. П. Алексеев. Пушкин. Сравнительно-исторические исследования. Л., «Наука», 1972, стор. 204—205. Не зайве також звернути увагу на те, що назва «Вечорів на хуторі біля Деканьки» Гоголя — це, можливо, різка географічно-ідеологічна травестія «Soirées de S-Petersbourg» Жозефа де Местра.

[3] Про це див. у кн.: И. П. Смирнов. Художественный смысл и эволюция поэтических систем. М., «Наука», 1977, стор. 44—45.

Така культура іноді й сходила в народ, як Віктор Гюго сходив у робітничі підвали, але так само, як і Гюго, невдовзі поверталася «нагору», в затишні кабінети й вітальні, до гарних книг, картин і статуй, до красномовних співрозмовників і прекрасних співрозмовниць. Та й до цих сходжень вона повинна була пробиватися, допрацьовуватися віками, з величезними зусиллями видобуваючи елементарний демократичний досвід і потяг!

А що ж самі маси, саме пекло класово-антагоністичного світу? Чи ж лунали звідти якісь охудожнені крики-сигнали відчаю й болю? Чи якось прохопилося в літературі слово самих невільників і мучеників цього пекла? Можна говорити про пізньофольклорне оформлення цього крику (від потрясаючої «Бондарівни», що тікала «поміж возами» до «de profundis» негритянських «спіричуелс», де згаданий крик уже перестає бути метафорою і в усій своїй психофізичній данності входить у музично-словесну структуру [1]). Були, як зазначалося, і різного роду репортажі з пекла, що транслювалися спеціально для еліти (книга абата Рейналя «Історія обох Індій», що живописала страхіття работоргівлі, розтопила навіть таку камінну душу, як Наполеон, а над «Записками із мертвого дому» нібито плакав сам Олександр II).

Проте фольклор має зовсім іншу, ніж література, соціокультурну долю, обумовлену, зокрема, усним способом його існування, що й зумовило порівняну нечисленність тих «сигналів», які усе ж таки дійшли до нас, подолавши свою «комунікативну» крихкість. А про двоїстість і навіть двозначність соціального буття й обличчя згаданих репортажів, їхньої соціальної адреси йшлося вище. (Так, Наполеон писав захоплені листи Рейналеві, дякуючи йому за негрофільську книгу, і через півтора десятка років поновив рабство на Гаїті, а Олександр II, відплакавшись над Достоєвським, капітально збільшив число «мертвих домів» у своїй імперії). Отож вікове горе мас, по суті, не мало **своїх** літературних уст, не розверзалося ними, не прорізалося **своїм** художнім голосом, «озвучувалося» в кращому випадку фольклорно. За свідченням мемуаристів, антільські раби, потрапивши в тамтешній етнічний котел з усіх кутків Африки, не могли одразу знайти спільної мови і тому, збираючись, не співали пісень, а просто вили (дивись чи вірніше слухай один з епізодів п'єси У. Дюбуа «Гаїті»). Це вичерпна метафора «мистецької ситуації» в найдальших колах соціального пекла, що про них, якщо пригадати один давньоруський апокриф, «уже забув сам бог» (пригадаємо Шевченкове про «простих сірих сіромах» — «вони і господом забуті»).

Один із найбільших парадоксів в історії культури полягає в тому, що навіть у тих украй рідкісних випадках, коли після міріадів перешкод вчорашній раб усе ж таки здобував право літературного голосу (завдяки своїй унікальній обдарованості, «щедротам» меценатів і т. д.), його голос був усього-на-всього слабким відлунням елітарної культури. Така Валаамова ослиця починала говорити не голосом бога, а найвпливовішої на той час школи, течії, естетики тощо. Вуста, що запеклися кров'ю, промовляли словником і світоглядом панівної культури, з професіональним красномовством того літературного цеху, до якого доля записала благопридбаного автора.

Півтораста років тому, в Бостоні доби «Ліберейтора», газети У. Л. Гаррісона, що започаткувала аболіціоністську традицію, зібралося кільканадцять літераторів, учорашніх рабів. І все це закінчилося епігонством наявних літературних зразків, їх дилетантськими дублікатами, словом, безневинними літературними вправами, версифікаторською гімнастикою під проводом лояльних білих наставників. Винятки (памфлет «Заклик» негра Д. Уокера, спрямований проти рабства) лише підтверджували опортуністичне правило такої літератури. З нею слід порівняти селянсько-кріпацькі за походженням і одверто наслідувальні за своєю художньою спрямованістю явища в російській літературі миколаївської епохи — типу Єгора Аліпанова або Федора Слєпушкіна. Їхні твори, далеко не бездарні, подібно до версифікації їхніх американських братів «по музе, по судьбам», насичені такою патокою, від якої нудило навіть цілком лояльних рецензентів.

Інерція панівної культури, тягар її формальних «конвенцій» (від метрики до словника) гнули додолу плебейську «мислячу тростину», одразу ж заглушали її і без того несміливе нарікання, робили з неї дудку для різних ідеологічних оркестрів, що ними керували імперські та федеральні капельмейстери.

Така література була не просто панською іграшкою, тогочасним відповідником сучасного «примітивізму» з усіма властивими йому (досить-таки принизливими) суспільно-естетичними функціями. Вона була також підмінена німо-

[1] Очевидні типологічні паралелі поміж «спіричуелс» — **сплав народної пісні з псалмом** — і ветхозавітними парафразами Шевченка («Псалми Давидові», «Ісаія. Глава 35», «Осії, Глава XIV», «Подражаніє Ієзекіїлю. Глава 19» і т. д.).

тою мас, німотою, що прикидалася голосом. Насправді ж ця німота закінчилася лише появою «Кобзаря» (йдеться не спеціально про його видання 1840 року, а про поетичну систему українського генія).

Саме Шевченко вперше в історії (і не літератури, а людства) порушив цю тисячолітню німоту, саме через нього вперше прохопилася словом, а не лише криком, сама зазвучала, як казали середньовічні теологи, «субстанція пекла», його моторошна, наскрізь пропечена стражданням «речовина». Тут не Орфей спустився в пекло — тут раптово заспівало, затужило в повний голос усе його каміння, усі його стіни й склепіння. Уявімо собі на хвилину, що соборний плач антільських невільників раптово повернувся в слово, віднайшов його, осів у ньому, не втративши при цьому жодної своєї сльози. Уявімо собі, що він із своєї до-знакової, необхідної неоформленості і стихійності перейшов у знаки з усіма їхніми прикметами, якостями, умовами, обов'язками — у знакову реальність мови, зберігаючи водночас свою стихійну, невідпорну силу, свою дорефлективну, дораціональну міць. Із своєї без-мірності він прийшов до міри, в гранично вивірений простір вірша, у піфагорейську періодичність метра й ритму, при цьому залишаючись по суті своїй безмірним, постійно перекриваючи всі ритуали розміру й рими.

Сума таких уявлень і наблизить нас почасти до розуміння всієї грандіозності й загадковості явища Шевченка, до його планетарного значення. Вперше його словом заговорили світи, які залишалися таємницею за сімома замками для елітарної культури, чи не для всіх її літературних експедицій, туди споряджених. Не знак наблизився до явища і покрив його, знак, замислений і опрацьований у найкращих інтелектуальних та естетичних лабораторіях: саме явище, ні на крихту не змінюючи своєї сутності, не поступаючись своєю онтологічною природою, стало знаком, заговорило саме про себе. Таке буває лише у великих космогонічних міфах, у грандіозних світоглядних першосистемах.

Цілком очевидні абсолютні переваги такого художнього «самоосмислення» світу над входженням у нього «збоку», власне, із соціального «верху» з його нескінченними аберраціями зору і розуму, з його неуникними містифікаціями.

Пригадаємо хоча б тяжкий шлях російської літератури — її столітнє просування до справжньої, «останньої» реальності, її найглибших і найтрагічніших шарів — від колись сенсаційного відкриття М. М. Карамзіна, що «и крестьянки любить умеют» («Бідна Ліза») до «Воскресіння», що нарешті прочитало карамзінську фабулу по реалістичному шифру. Пушкін, спускаючись у вогнедишний кратер революційно-селянського вулкана, їздив в Оренбурзьку губернію. В Оренбурзьку ж губернію імперія командирувала Достоєвського для грунтовнішого знайомства із першоосновами народного життя, тоді як Шевченко потрапив туди вже з абсолютним знанням останнього. Він сам був цим життям, його найгустішим і найпереконливішим втіленням. Йому не треба було «збирати матеріал» до народної трагедії, щоб потім її художньо втілити («Історія Пугачова» — «Капітанська дочка») — він сам був найпатетичнішою та наймоторошнішою явою цієї трагедії.

В Шевченка, ніби перебиваючи одна одну заговорили **всі**, доти безмовні складові народної стихії, національні (скажімо в «Гайдамаках») і загальнолюдські («пізньопетербурзька» лірика), етнічно й історично виокремлені і рішуче універсальні. В «Кобзарі» поспішало «означуватися» те, що впродовж століть внаслідок зрозумілих соціальних причин при всій своїй патетичності не могло художньо та ідеологічно оформитися, віднайти свій світоглядний та естетичний регістр. «Гнані і голодні» всіх країн, інтернаціонал знедолених і скривджених від рабів перших класових формацій до рабів пізніших імперій і цивілізацій тут уперше знайшли свого речника, свій громоносний орга́н, що за своєю силою, за своєю здатністю віддавати всю гаму людського болю — від найлютішого і найголоснішого, вперше звіданого під ветхозавітним небом, до стишеного європейською дисципліною, — і знаходити її загадково адекватний словесний вираз, що залишає далеко позаду інші відповідні спроби.

«Кобзар» знаменував радикальну демократизацію світової культури. Йдеться не про її необхідне омасовлення з усіма його світлотінями, не про переміну її соціальної адреси (донедавна індивідуально-елітарної, тепер націленої на великі колективи) — йдеться про її нову якість, про перетворення всієї її суспільно-художньої фактури. В Шевченка вона набирає нових соціальних ознак, визріваючи та викристалізовуючись не на горішніх поверхах соціуму, а в його «лілльських підвалах», зміщується ближче до першореальності, подалі від умовностей, що ними обставлена і захаращена культура тих поверхів.

1826 року Грибоєдов з гіркотою говорив, що класово-культурний розкол країни досяг такої гостроти й різкості, яка

вже набирає ніби етнічного, расового характеру — дворяни й селяни, за його словами й спостереженнями, вже такі несхожі, що ніби належать до різних народів («Поїздка до Парголова»). Весь свій геній, усю свою енергію Лев Толстой витратив на подолання цієї прірви, на спробу «прорватися» в народ. Відомо, чого це йому коштувало і чим це закінчилося. Під кінець життя він, здається, зрозумів, що народові легше «прорватися» в культуру, а не навпаки. Не випадково він з таким гострим інтересом зустрів людину, яка здійснила цей «прорив», — О. М. Горького, що його він вивчав просто-таки лабораторно, як загадкового «представника іншого соціального виду» (див. горьківські спогади про Толстого).

Проте ще раніше, за ще складніших, билинно важких умов, такий подвиг здійснив Шевченко. Потім цей подвиг став майже обов'язковим — варто пригадати найгучніші письменницькі життєписи XX століття, весь їхній демократичний потенціал. Але в літературі останніх століть ніхто з такою силою і рішучістю не перетворив кожний атом своєї біографії на художній досвід, на світоглядне підгрунтя своєї творчості, як Шевченко.

* * *

Ми вже зафіксували кілька випадків дивовижної глухоти Європи до тих розпачливих криків, що долітали з її індустріальних і колоніальних підземель. Дантові картини з Енгельсового «Становища робітничого класу в Англії» тогочасна англійська література «репродукувала» блідо і невпевнено. Діккенсу «Холодного дому», скажімо, виразно бракувало справжнього, не книжного знання цього становища, безпосереднього з ним знайомства, абсолютної автентичності — тобто, погляду на нього «зсередини», з якогось там кола соціального пекла, а не з суспільного узвишшя. Шевченкова ж доля тільки те й робила, що обирала найзручніший спостережний пункт для різного роду суспільних узагальнень, який рішуче усував щонайменше художнє відхилення чи спотворення — в самісінькому центрі згаданого пекла.

Шевченко тут не мав досвідченого гіда рангу Вергілія, та й потрапив сюди він не в ролі Данта. Проте, без упину суміщаючи в собі свідка з мучеником, в один і той же час спостерігаючи — картаючи зло на всіх пекельних колах і кругах і безмірно й бездонно терплячи від нього, він ні на мить не припиняв художньо переповідати свій страхітливий досвід.

Ренесансне малярство десятки разів зображало мучеництво, святого Себастьяна — передусім, напевне, задля анатомічного ефекту. Пізніше новоєвропейське мистецтво, сказати б, перетворило цю і подібні фабули на свій фах, зображаючи чуже страждання саме «на віддалі» (історичній, естетичній і т. ін.). Неможливо уявити собі «розповідь» святого Себастьяна про своє мучеництво, проте неважко зрозуміти, якою вона була б несхожою на оте його розмальоване і підфарбоване «житіє». Так от — очевидна дистанція поміж ними і може бути метафорою-мірою тієї космічної відстані, що пролягла між Шевченком і літературним загалом його часу, поміж двома протилежними способами оповіді про світ — тієї, що в ній букви, мов святе письмо в «Страшній помсті», наливаються кров'ю, і тієї, в якій вони наливаються лише друкарською фарбою.

Шевченківський «болезапис», абсолютна і трагічна «синхронізація» страждання і його художнього закріплення з необхідністю вели поета за ту рису, що на ній, острахнувшись, зупинилися, наприклад, навіть Гойя або Лакло, зупинилися перед тими найглибшими таїнами людського буття, що їх зважилися передати лише найсміливіші з письменників XX століття.

Справді, яка художня свідомість Шевченкової доби витримала б усю вагу того, про що йдеться в «Сові», у «Відьмі» або «Варнаку»? Щось схоже постає лише століття потому, скажімо, у «Дитяті» Всеволода Іванова, виконаному, по суті, в межах того ж світогляду і, почасти, тієї ж географії, що й «Варнак». «Відьма» ж віддає людське безумство — не умовне «декоративне» безумство Аріостового Орланда, що його так полюбляв романтизм, а справжнє безумство в усій його клінічній реальності, з усіма відповідними зсувами людської психіки. Цьому мистецтву красне письменство навчилося теж лише в XX столітті — десь із появою «Галасу і шалу» Фолкнера, — але здебільшого не з «книги життя», а з підручників психіатрії.

Шевченко не випадково вдався до засобів, по суті, ще не освоєних літературою, яка тоді по-гамлетівськи імітувала безумство, по-справжньому не входячи в нього.

Саме так і «озвучувалося» пекло, прохоплювалася словом-стогоном його речовина. Саме так розпечений народний моноліт і заспівав наче античний колос — Мемнон, порушивши своє пофольклорне мовчання. І цей голос Орфея, який не зійшов у пекло, а в пеклі народився, абсолютний у своїй світоглядній і художній вивіреності, зрозуміло, на

тисячі мегагерц сильніше тих, зрештою, і нечисленних голосів, що їх подавала елітарна культура під час своїх короткочасних екскурсів до першого кола.

Розповідають, що равеннські жінки, зустрічаючи Данте, шептали, охоплені жахом, що він був «там», але ж він «звідти» повернувся — до листування з государями й книжниками, до своїх трактатів, до Джемми Донаті, своєї «забутої тіні»... В грудні 1851 року після бонапартистського перевороту був ув'язнений у Венсенський замок граф Алексіс де Токвіль, історик і соціолог, один із найблискучіших умів XIX століття. Після і внаслідок ув'язнення він оголосив це століття і взагалі всю буржуазну епоху апокаліпсисом, представив його як низку нескінченних катастроф і т. п. Його ув'язнення тривало... один день. А якби йому три тисячі шістсот п'ятдесят днів солдатчини і заслання Шевченка?

Теодор Візенгрунд-Адорно, один із речників елітарної культури в її останній версії, оголосив, що «Після Освенціму не можна писати віршів» і потім у відчаї закінчив апологією антикультури. Так елітарні нерви не витримали того «Оренбургу», що в нього вперше потрапили «гравці в бісер» — тепер уже не в ролі цікавих туристів... Шевченкові ж вірші постали саме в найтемніших і найстрашніших закутках усесвітніх «лілльських підвалів». І завдяки цьому його слово не лише втратило, а здобувало безприкладну художню міць, енергію, переконливість. Все це було зумовлено саме абсолютною близькістю поета до найболючіших точок тогочасного світу, поета, який, зрештою, сам був такою больовою точкою, близькістю, що їй не могли заважати мури і підмурівки тогочасних мистецьких теплиць. «Абсолютне» людське страждання нічим і ніким не впокоєне, не «приспане» і не пом'якшене жодним соціальним чи естетичним обезболюванням, заговорило в ньому і через нього. Заговорило те, що мовчало століттями і навіть тисячоліттями, те, про що на різного роду мистецько-духовних олімпах лише невиразно здогадувалися...

З Шевченка заговорили цілі соціальні материки, ледь намічені на елітарних культурологічних картах, велетенські, доти не знані масиви людського горя, вперше залунав на повну силу той трагічний супровід світової історії, що його так довго не чула чи не хотіла чути культура, усамітнена на своїх «чарівних горах». По суті, саме з Шевченка (зрозуміло, у світоглядному, а не вузько історико-генетичному плані) розпочинається довгий і драматичний процес планетарної демократизації світової літератури, повсюдне оновлення її етосу, її героїчні намагання щонайбільш переконливо розповісти про всі «мертві доми», всі гекатомби нової і новітньої історії, про весь її трагічний «баланс». Очевидне її бажання віддати весь неосяжний діапазон людського болю, віднайти абсолютну солідарність з упослідженою і покривдженою людиною світу, пошматованого антагоністичними класово-егоїстичними пристрастями. «Кобзар» — один із перших взірців такого посправжньому олюдненого мистецтва.

Вадим СКУРАТОВСЬКИЙ

НОВІ ШТРИХИ ДО ЗАРУБІЖНОЇ ШЕВЧЕНКІАНИ

...Різними шляхами йдуть твори Т. Шевченка до народів світу. В різних суспільно-політичних умовах проходить процес їх засвоєння за межами нашої країни. Але завжди і всюди з його натхненним, полум'яним словом ідуть у світ ідеї визвольної боротьби, добра, справедливості, дружби і братерства народів. Радянські літературознавці значною мірою вже розкрили високу й благородну місію поезії Шевченка (в цьому плані, зокрема, важливе значення має капітальна підсумкова праця — двотомний «Шевченківський словник»). Та багатий своєю історією, різноманітний формами процес пізнання творчості великого поета народами світу постійно триває, акумулюючи все нові факти і явища, всебічне осмислення яких є одним з найважливіших і найактуальніших завдань радянського шевченкознавства. Пошуки нових документів і матеріалів (як-от невідомих раніше перекладів творів Шевченка різними мовами, критич-

них відгуків про нього за межами України) дають змогу розкрити малоз'ясовані, а то й зовсім невідомі сторінки світової шевченкіани. У поданих нижче трьох літературно-критичних етюдах вводяться в науковий вжиток деякі досі невідомі матеріали, робиться спроба дати їм першу оцінку.

ЛИСТИ ЧЕСЬКОЇ ПЕРЕКЛАДАЧКИ ШЕВЧЕНКА

В історії чеської шевченкіани одне з визначних місць належить письменниці і перекладачці Ружені Єсенській (1863—1940), в перекладі якої 1900 р. вийшла книжка Т. Г. Шевченко «Вибрані поезії» (Taras H. Sevcenko. Výbor básni). Вона зайняла помітне місце серед видань творів українського поета слов'янськими мовами. Збірка появилася в серії «Світова поезія», яку видавала чеська Академія наук при активній підтримці видатного поета Ярослава Врхліцького.

Підготовка і видання вибраних творів Т. Шевченка чеською мовою вимагали великих зусиль насамперед від перекладачки, яка зустріла в своїй роботі значні труднощі, а також від її чеських і українських друзів і порадників, зацікавлених у тому, щоб книжка вийшла вагомішою. Важливі сторінки історії названого видання висвітлив чеський і словацький літературознавець Михайло Мольнар, автор монографії «Тарас Шевченко у чехів та словаків» (Пряшів, 1961), який ввів у науковий обіг неопубліковані листи та рецензії, що стосуються публікації й оцінки перекладів Р. Єсенської. М. Мольнар докладно висвітлив роль І. Франка у виданні згаданої збірки, опублікувавши, зокрема, розшукану ним рецензію Каменяра на рукопис перекладів Р. Єсенської.

Проте деякі важливі документальні матеріали, що стосуються історії даного видання, все ж не потрапили в поле зору М. Мольнара, невідомі вони й радянським шевченкознавцям. Йдеться про листи Ружени Єсенської до Михайла Павлика, який брав значно активнішу участь у справі видання перекладів чеської письменниці, ніж це досі вважалося; з цього приводу він листувався з чеським етнографом Франтішеком Ржегоржем, неодноразово радився з І. Франком.

У фонді Михайла Павлика (Центральний державний історичний архів УРСР у Львові) зберігаються шість листів чеської перекладачки Шевченка за 1898 р. (перший датований 17-м червня, останній — 22-м листопада). З першого листа видно, що Р. Єсенська зверталася до М. Павлика за порадою Ф. Ржегоржа, який був помічником і натхненником чеської письменниці в її роботі над перекладами творів Шевченка. 20 липня 1894 р. Р. Єсенська писала: «На щастя, моїм невтомним помічником у роботі був літератор і великий знавець України пан Франтішек Ржегорж, який порівнював переклад з оригіналом, і тому я спокійно віддаю свою працю громадськості, не побоюючись, що вона має суттєві вади».

Переклади Р. Єсенської в стадії рукопису були надіслані на рецензію чеському літератору проф. Й. Коларжу, який поставився до цих перекладів неприхильно, оскільки мав намір опублікувати власні, помітно слабші, інтерпретації Шевченкових творів. Тоді редактор видань чеської Академії наук Ярослав Врхліцький надіслав автографи перекладів Р. Єсенської та Й. Коларжа на рецензію І. Франкові з метою з'ясування їх естетичної та наукової вартості. Український поет, докладно простудіювавши надіслані йому матеріали, віддав перевагу перекладам Р. Єсенської, водночас висловивши чимало критичних зауважень, а також ряд міркувань про те, як загалом найкраще слід би репрезентувати Шевченка чеській громадськості. На основі рецензії І. Франка Р. Єсенська доопрацювала рукопис і знову надіслала його до Львова для остаточного перегляду і схвалення, а також для того, щоб І. Франко написав вступну статтю до задуманої книжки. Збірка перекладів Р. Єсенської була в І. Франка до 23 червня 1898 р. Перевантаження різними невідкладними справами відволікало І. Франка від остаточної апробації перекладів; а вступної статті він, на жаль, так і не написав. Листи Р. Єсенської відбивають саме той відрізок часу, коли вона чекала відгуку на свою працю і прагнула вплинути на хід справ, залучаючи до цього як посередника М. Павлика. В листі за 3.VII. 1898 р. чеська письменниця сповіщає: «Шановний пане! Найсердечніше дякую Вам, що відписали мені, що говорили з паном Франком про Шевченка» (йдеться про переклади творів поета, здійснені Р. Єсенською.— **Ф. П.**). Далі вона просить М. Павлика спонукати І. Франка прискорити написання рецензії. В інших листах Р. Єсенська наголошує на важливості й компетентності оцінок Франка, кажучи, наприклад: «Я щиро вдячна Франкові за його справедливу оцінку моїх перекладів». Тут же чеська поетеса зауважує, що буде дуже рада, коли І. Франко напише передмову до її книжки, а також проаналізує переклади поезій Шевченка, які вона додатково пере-

клала. В іншому листі Р. Єсенська писала: «Коли б переклад вийшов восени (1898 р.— **Ф. П.**), я б одразу приступила до підготовки другого тому. Після цього маю намір перекласти томик сучасної української поезії. Сподіваюся, що Ви, шановний пане, а також І. Франко, радо мені допоможете».

Зрештою, Іван Франко в листі до Я. Врхліцького (за 16.І. 1899 р.) повідомив його, що після доопрацювання переклад Р. Єсенської «можна назвати впрост взірцевим» і рекомендував рукопис до друку. Спеціальної нової рецензії І. Франко не писав, доручивши Я. Врхліцькому доповісти чеській Академії наук про його думку з приводу доопрацьованого рукопису Р. Єсенської.

Справа з перекладами Шевченка була вже вирішена, і на цьому припиняється листування чеської перекладачки з М. Павликом. Згадані листи Ружени Єсенської до Михайла Павлика — це ще одне документальне свідчення чесько-українського літературного єднання, це ще одна сторінка в історії підготовки першої збірки поезій Т. Шевченка чеською мовою.

З ІСТОРІЇ ПЕРЕКЛАДІВ ШЕВЧЕНКА СЛОВЕНСЬКОЮ МОВОЮ

В кінці XIX — на початку XX ст. зростає зацікавлення творчістю Шевченка в сербськохорватській та словенській літературах. Це зумовлює, зокрема, появу двох збірок поезій Кобзаря в перекладі словенського поета Йосипа Абрама («Kobzar, Izbrane pesmi Tarasa Sevčenka», 1907 і 1908). Ці люблянські видання відіграли виключно важливу роль в ознайомленні південних слов'ян з поезією Шевченка, зробили популярним ім'я Кобзаря в Словенії. Як слушно зазначає В. Гримич у статті «Словенська література і Т. Г. Шевченко», переклади Й. Абрама, яким притаманна точність і художність, «здобули широкий відгук у Словенії (на початку століття на них опубліковано там понад десять рецензій), а також на Україні. Їхнього значення не применшив час, що минув відтоді, оскільки новішої, рівноцінної обсягом праці в Словенії досі немає» («Шевченківський словник», т. II, К., 1977, с. 221).

Праця Й. Абрама над перекладами з Шевченка тривала довгий час, до неї виявляли інтерес не лише приятелі словенського поета, а й деякі українські літератори, культурноосвітні діячі. Спираючись на нові архівні джерела, сьогодні можемо назвати кількох українських кореспондентів Й. Абрама, які не тільки були поінформовані про діяльність словенського поета в галузі перекладання творів Шевченка, а й прагнули спопуляризувати його публікації, присвячені Україні та її найвидатнішому поетові. Один з них — приятель В. Стефаника, відомий свого часу педагог Василь Равлюк (1872—1955), стежив за багатьма періодичними виданнями, в тому числі за словенським журналом «Dom in svet», де було опубліковано кілька статей і перекладів Й. Абрама. В листі за 25 листопада 1905 р. В. Равлюк поінформував редакцію львівського журналу «Літературно-науковий вісник» про те, що в згаданому словенському місячнику «є стаття словінця Абрагама (!) про питання українське під заголовком «Ukrajinsko vprasanje», підписана псевдонімом Байда Козак. Редактор висловив бажання, щоб про те спімнути в українських часописах. Замітне те, що згаданий автор перевів уже 41 пісень з Шевченка, що появляться, як писав, нарік»,— тобто наступного року (ЦДІА УРСР у Львові). В. Равлюк стежив за публікаціями Й. Абрама, мав його переклади творів Шевченка, популяризував їх, про що згадував у глибокій старості.

Очевидно, що ця інформація послужила поштовхом до вміщення в «Літературно-науковому віснику» (1906, т. 34, кн. 5, с. 398—399) публікації В. Гнатюка «Словінський переклад Шевченкових поезій» (підписана криптонімом «В»). У статті, зокрема, зазначено: «Заінтересування творами нашого найбільшого поета між слов'янами не маліє з бігом часу (...), але більшає все, чого доказом являються нові переклади. Останніми часами почав їх перекладати словінець Йосип Абрам (...). Досі переклав він 40 менших ліричних та епічних поезій Шевченка, а надто велику його поему «Гайдамаки». Навівши уривок з цієї поеми, В. Гнатюк висловив таку думку: «Як видно, переклад гарний. Перекладач заходиться, аби його переклади видала «Matica Slovenska», книжечки якої розходяться в великім числі між словінцями. Це може спопуляризувати там нашого поета». Мабуть, В. Гнатюк мав відомості про хід роботи над перекладами від самого Й. Абрама. З вдячності за увагу до своєї праці Й. Абрам надіслав В. Гнатюкові перший том перекладів з Шевченка в супроводі такого листа, що тут друкується вперше мовою оригіналу: «Високоповажаний Пане! Посилаю Вам перевід «Кобзаря», що тепер друкований, але **виходитиме аж у жовтні.** Прошу Вас, щоб книгу рецензувати. Як бачите, у книзі багато помилок. Тепер друкуються «Гайдамаки», що виходитимут у цьвітні р. 1908. Чи

Ви дістали «Dom in svet»? С поважанєм Йос. Абрам». З цього листа видно, що Й. Абрам володів українською мовою, що він час від часу надсилав В. Гнатюкові журнал «Dom in svet», де друкував свої твори й статті про Шевченка (в даному разі Й. Абрам, очевидно, має на увазі п'ятий номер згаданого журналу за 1901 р., в якому вміщена його стаття «На могилі Тараса Шевченка»).

Ці нові штрихи до біографії й характеристики перекладацької творчості Йосипа Абрама роблять ще ближчою нам постать словенського перекладача поезії Шевченка, який у своїй праці знаходив глибоке розуміння, щиру підтримку і співвітчизників, і прогресивних діячів української культури.

АВТОГРАФ ПРАЦІ А. ЄНСЕНА ПРО Т. ШЕВЧЕНКА

Визначний шведський філолог Альфред Єнсен (1859—1921) відомий насамперед як кваліфікований дослідник і активний пропагандист слов'янських літератур, зокрема української, в скандінавських країнах. З його іменем пов'язується новий етап у розвитку зв'язків шведської та слов'янських літератур. У доробку А. Енсена — тритомна праця «Історія російської культури» (Стокгольм, 1908), переклад шведською мовою «Пана Тадеуша» (Стокгольм, 1898 р.) та переклади творів М. Коцюбинського (вийшли двома виданнями 1909 і 1918 рр.), а також перша серйозна монографія про Шевченка німецькою мовою (Відень, 1916 р.).

Зв'язки А. Єнсена з культурою слов'янського світу, його роль у перекладанні й дослідженні слов'янських літератур стали предметом досліджень радянських вчених О. Євніної, А. Григор'єва та інших. Останнім часом чимало зроблено для поглибленого вивчення зв'язків А. Єнсена з М. Коцюбинським, зокрема, розшукано й опубліковано листи українського письменника до шведського славіста. Заслуги А. Єнсена як дослідника творчості Т. Шевченка висвітлено в ряді статей («Всесвіт», 1963, № 1; «Прапор», 1971, № 4), в грунтовній праці «Світова велич Шевченка» (К., 1964) в окремих монографіях, а також у «Шевченківському словнику» (т. 1, стор. 215). Докладніше висвітлення цього важливого питання можна зробити на основі неопублікованих матеріалів, що зберігаються в стокгольмській Королівській бібліотеці (саме з цієї бібліотеки отримано фотокопії листів М. Коцюбинського до А. Єнсена), та на основі матеріалів шведського вченого, що наявні в радянських архівах. До таких матеріалів належать листи А. Єнсена до М. Коцюбинського, І. Франка та О. Маковея, з якими шведський славіст був особисто знайомий і певний час листувався.

Сьогодні до вже відомих автографів А. Єнсена ми можемо зарахувати ще один цінний документ — машинописний текст його монографії про Шевченка з багатьма власноручними правками автора, який зберігається як праця невідомого автора в Державному історичному архіві УРСР у Львові, у фонді Наукового товариства ім. Шевченка. Про те, що праця «невідомого» автора, як значиться в архівному описі, є саме монографією А. Єнсена «Тарас Шевченко. Життя українського поета», свідчить її тотожність з опублікованим текстом, а також зіставлення автографів листів шведського вченого з рукописними вставками, що наявні на багатьох сторінках згаданого рукопису. Автограф праці А. Єнсена певною мірою дозволяє простежити процес роботи автора над окремими розділами, їх уточнення і доповнення. Порівняння викреслених абзаців і рядків з нововписаними, заміна одних визначень і формулювань іншими, точнішими і вагомішими, дає змогу відтворити деякі моменти творчої лабораторії шведського вченого. Так, на останньому етапі роботи А. Єнсен поглибив свої спостереження над баладою «Лілея», провівши аналогії між нею і подібними творами чеського поета Карела Яромира Ербена та болгарського поета Пенчо Славейкова, додав характеристику вірша «Перебендя», навів думки І. Франка та Ю. Третяка з приводу літературних впливів на цей твір Т. Шевченка. Крім стилістичних виправлень у рукопис внесено доповнення змістового характеру, які свідчать про роботу автора над своєю працею вже на етапі її підготовки до друку. Дальше вивчення рукопису збагатить наше уявлення про наукову лабораторію шведського славіста, розкриє нові штрихи з історії написання монографії, яка займає помітне і почесне місце у світовій шевченкіані.

Федір ПОГРЕБЕННИК

ДО СОЦІОЛОГІЇ КІТЧУ

Сьогодні на Заході кітч досліджують під кутом зору мистецтва, естетики, психології, соціології, і водночас — іронічно. Критика кітчу стала обов'язковою ознакою часу. Поява низки нових праць на цю тему змушує, однак, думати не про критичну активність буржуазної культурології, а про щось зовсім протилежне: чи не стала проблема кітчу, сказати б, «кітч-проблемою»? Чи не є естетичне заперечення кітчу особливим виявом потаємного потягу до нього, а іронізування з приводу його «сентиментальності», парфюмерності, солодкості[1] і т. п. своєрідним смакуванням цієї «парфюмерності»?

Коли це так (а цю думку поділяє багато дослідників), то які саме механізми сучасної західної культури сприяють культивації кітчу в обох виявах: безпосередньо «художньому» та «критично-рефлективному»? Перш ніж безпосередньо звернутися до цього питання, треба бодай кілька слів сказати про його «етимологію» та «патогенез» — про те, що означає саме поняття «кітч», і про те, чим викликана поява цього феномену. При цьому ми посилатимемося на музичний матеріал — він найбільше страждає від експансії кітчу і тому найбільш показовий.

Семантика слова «кітч» і досі неоднозначна. Не з'ясовано також походження терміну. Існує кілька відповідних тлумачень. Деякі вчені виводять термін «кітч» (Kitch), датуючи його сімдесятими роками минулого століття, від англійського «sketch» (шкіц, ескіз, дивертисмент)[2], підкреслюючи тим самим значення чогось поверхового і незакінченого, чогось такого, що не вимагає від художника всієї його творчої снаги. Інші розглядають термін як похідне від німецького дієслова «kitschen» — халтурити (з цими етимологіями можна пов'язати також німецьке «verkitschen» — продавати товари за зниженими цінами).

В усіх випадках за нашого часу слово «кітч» є контрастною парою до терміну «мистецтво» (Kitsch — Kunst).

При цьому не слід трактувати кітч як постійну властивість даного художнього об'єкту. Проти такого тлумачення застерігає той загальновідомий факт, що деякі музичні твори (скажімо, «Мрії кохання» Ліста або «Ave Maria» Гуно) зовсім не сприймалися як кітч при своїй появі, і лише через багато років стали сприйматись як щось «дешеве», «знівельоване». Кітч — це, насамперед, об'єктивне співвідношення між історично складеними якостями та ознаками музики і тими вимогами до мистецтва, що також склалися історично і відбивають його суспільне місце й значення. Специфіка кітчу, таким чином, визначається шляхом виділення якостей та ознак музичної конструкції, що фігурує як кітч, і, по-друге, шляхом дослідження соціальних механізмів, що народжують **саме такі**, а не інші, художні композиції.

Отже, перше завдання — описати музичну традицію, в якій виникають і викристалізовуються елементи кітчу. Тут слід ввести два поняття — «тривіальна музика» і «посередня музика»[1].

Термін «тривіальна музика» охоплює твори насамперед легкого, розважального характеру (часом «серйозні» за своїм соціальним завданням), які, починаючи з кінця минулого століття і до сьогодні, творяться за рецептами класичної композиційно-технічної традиції. Наслідування норм, які давно вже девальвувалися, давно вже стали школярсько-ремісничими аксіомами, створює

[1] Ці ознаки кітчу виділяє Людвіг Гіч у своїй книжці «Феноменологія кітчу» (Гейдельберг, 1960).

[2] Ця етимологія обгрунтована у працях німецького вченого Е. Клюге.

[1] Ці терміни в сучасній музичній естетиці розроблені в працях К. Дальхауза (ФРН).

феномен «гарно написаної поганої музики» (К. Дальхауз). Щоб зрозуміти специфіку «кітч-якостей» музичних творів, треба осмислити це парадоксальне поняття.

Норми композиції свого часу були знайдені, відібрані, сформовані суспільною музичною свідомістю. Проте ці норми не можуть лишатися незмінними: на якомусь історичному етапі суспільний слух «переступає» через них. Повне засвоєння цих норм «притуплює» їхнє художньо-ціннісне звучання. Внаслідок цього створюється особливий фонд «полегшених інтонацій», композиторських шаблонів, цехових правил і т. д., що естетично вже менш цінні, ніж інтонації, які не так добре знайомі «суспільному вуху». І хоч як працюватиме композитор з цим знеціненим матеріалом, хоч як «добре» він «творитиме», музика все ж таки буде «погана», «полегшена» і «дешева» уже в своєму зародку[1]. В цьому — причина того, чому тривіальна музика не «дотягує» до вирішення складних, змістовних завдань (якщо навіть і збирається їх здійснити).

Ми вже зазначали, що «тривіальна творчість» як окрема царина музичного мистецтва почала своє існування в середині XIX століття — тобто в той час, коли розпочався процес «вивітрювання» класичної інтонаційної системи, що відкладалася в суспільній свідомості вже за часів Відродження. Трохи пізніше в стихії тривіальної музики викристалізувалися окремі галузі — жанри «посередньої музики» і музичного кітчу (до нього з 50-х років нашого століття долучається й поп-музика).

«Посередня музика» (термін К. Дальхауза) — це серйозна музика, що не досягає справжньої змістовності через інтенсивне використання різного роду полегшених стандартів і стереотипів. Величезна хвиля творів — від славнозвісних етюдів Тальберга до найрізноманітніших «Прогулянок», «Роздумів», «Мрій» і т. п. (деякі з них створені навіть видатними музикантами рангу А. Дворжака чи Ф. Бузоні) — також є окремою галуззю «посередньої музики»[2].

[1] Б. В. Асаф'єв так пояснив цей процес: «У музиці не можна відчувати стадій більшого чи меншого подолання опору матеріалу, що її породжує. Будь-яка інтонаційна система не втрачає виразності і живе доти, доки слух відчуває у ній ці моменти, ці стадії подолання опору матеріалу. Коли вони зникають, система інтонацій втрачає будь-яку соціальну цінність». («Музична форма як процес».)

[2] Нагадаємо, що чимало «середніх» творів лише в процесі свого історичного буття визначались як «посередня музика». Так, «Полонез» Огінського був створений, зрозуміло, поза хвилею «посередньої музики», але неодноразове повторення в «посередньому» контексті надало йому характеру мало не взірця стандартної, епігонської творчості.

«Ненапружений» характер такої творчості призводить до того, що опуси епігонів нерідко ставлять музику в проміжне — середнє — становище між розважальним мистецтвом, до якого її не можна віднести ні за жанром, ні за формою, але до якого вона тяжіє вже за тривіальністю свого змісту, і «серйозним», художньо самостійним музичним мистецтвом, до якого вона себе зараховує в жанровому та формальному вимірах, але до якого об'єктивно не «доростає» в розумінні духовності.

Визначення тривіальності та «посередньості» в музиці дає можливість вказати на специфічні «кітч-ознаки» тих чи інших творів. Музичний кітч існує у двох площинах — і як найбільш гостра форма тривіальності розважальної музики і як найзлоякісніша форма «посередності» серйозної музики. В обох випадках «кітч-гострота» досягається внаслідок специфічного поєднання тривіальності й претензійності, банальності й стилістичної переускладненості, примітивності й рафінованості, елементарності й надуманості.

При цьому чим більші протиріччя між цими парами-«антонімами» при загальній «полегшеній» основі творчості, тим сильніший кітч-ефект! Ось приклад із сучасного кітчу. В творі американської рок-групи «Pink-Fluid» «Сновида на траві» (диск «Затемнений бік Місяця», 1972) на елементарну основу-фабулу (музика для того, щоб «посумувати», зняти напруження буденщини і т. п.) лягає інтелектуалізована сюрреалістична «позолота». Це вже не «туга кохання в місячну ніч», як у кітчі 20—30-х років, а «Сновида на траві», який стає «сновидою у мене в голові».[1] Осучаснений за рахунок сьогоднішніх «міфонаркотиків» кітч «Сновида на траві» лишається тим самим кітчем. В естетичному розумінні тут можна говорити про дуже погану музику з претензією на «блиск», «красивість», «сучасність» і т. п., але з погляду етики будь-який музичний кітч — це абсолютно й принципово несправжнє мистецтво, що поєднує «фальшивість почуттів», як пише Людвіг Гіч, з фальшивою художністю.

Яка ж соціальна роль кітчу, які суспільні чинники призводять до його появи та культивації в західній культурі?

Розглядаючи роль кітчу як «розради» для споживача у світі суспільного відчуження (специфічні солодкість, зворушливість, парфюмерність кітчу справді

[1] Текстовий сюжет композиції такий: «Сновида на траві... Він наближається... сновида у моїй вітальні... сновида у мене в голові». Сміх божевільного завершує цей текст.

можуть створити ілюзію розради) або як наркотизуючий засіб — так визначають роль «масової культури» американські дослідники П. Лазарсфелд і Р. Мертон, західні дослідники як «останню інстанцію», що породжує і споживає кітч, висувають якусь умовну «кітч-людину». Так, австрійський романіст і германіст Герман Брох сказав в одній своїй лекції: «Я говорю, власне, не про мистецтво, а про відповідний спосіб життя. Бо кітч не міг би ні виникнути, ні існувати, якби не було кітч-людини, яка його любить, яка його продукує і поглинає». При цьому ці дослідники визначають «кітч-людину» як довічну антропологічну категорію, як різновид «людини грішної», «людини слабкої» і т. п.

Звичайно, аж ніяк не можна прийняти позаісторичного розуміння поняття «кітч-людини». Генеза її пов'язана з минулим століттям, з міською буржуазною культурою, в якій переважав, за словами В. Г. Бєлінського, принцип публічності. Ця культура характеризується тим, що, незважаючи на жорстку станово-ієрархічну суспільну структуру, інформація, якою вона живилася (в XIX ст. вона подавалася, скажімо, у формі політичних новин, світської газетної хроніки), була однаковою для різних станів. При такій інформації «не-вищі» стани суспільства (в основному середні) тяглися до вищих і копіювали їхній спосіб життя, звичаї, моди, їхнє мистецтво і т. д. В середніх колах виникає така ситуація, коли наслідування елітарної витонченості накладається на малоосвічену, одверто міщанську, тривіальну основу.

Ця ситуація породжує перших «кітч людей», що їх так проникливо описав В. Г. Бєлінський в 1848 році: «Вищий стан або вище коло суспільства в усіх містах світу являють собою щось надзвичайне. Вищий світ у Петербурзі, більше ніж деінде, — справжня terra incognita для всіх, хто не користується в ньому правом громадянства. Люди різних верств середнього стану, від вищої до нижчої, з напруженою увагою дослухаються до віддаленого від них і незрозумілого їм гомону вищого світу і посвоєму трактують окремі слова і розмови, що долинають до них, із захватом переказують одне одному почуті анекдоти, вже спотворені їхньою простодушністю. Тобто вони так опікуються вищим світом, наче не можуть дихати без нього. Не задовольняючись цим, вони з усіх сил б'ються, бідні, копіюючи побут вищого світу і... втішаються солодкою самовпевненістю, що і вони — теж вищий світ. Гарний тон, це — те, на чому схибнувся петербурзький житель. Найпослідущий чиновник, який одержує не більше семисот карбованців платні, заради гарного тону вимовляє часом спотворену французьку фразу — єдину, яку йому вдалося запам'ятати із «Самовчителя»... Полюбляють вони також віршики, особливо із водевільних куплетів; але дехто піднімається своїм смаком аж до поезії П. Бенедиктова, — це вже дівчата найаристократичніших, бонтонних кіл чиновницького стану» («Петербург і Москва»)[1].

У зв'язку з цією яскравою та дошкульною характеристикою перших «кітч-людей» (разом з їхніми «художніми» вподобаннями) відзначимо два моменти: 1) «кітч-людина» з'являється при умові ієрархічного розшарування суспільства на антагоністичні стани та верстви; 2) цей розподіл супроводжується рухом «публічності», всеохоплюючої інформації, яка і є чинником, що перебудовує «невищі» стани та верстви у вигляді викривлених копій вищого стану, провокує бажання «наслідувати».

Таким чином, «кітч-людина» — це продукт буржуазного «масового» суспільства, і в притаманному їй поєднанні примітивності та рафінованості (що цілком природно формує її естетичні вимоги) з самого початку віддзеркалюється це суспільство, яке флером фальшивого демократизму масової інформації прикриває принципову соціальну нерівність, своє головне класове протиріччя.

Для того, щоб добре уявити собі сучасну «кітч-людину» (західні соціологи часто і неточно називають її «людиною маси»), треба в наші попередні міркування внести один історичний коректив. Цей коректив стосується засобів поширення інформації, а почасти і самої інформації. Замість «Відомостей», «Листків», що слугували комунікації в дитинні часи «кітч-людини», в епоху монополістичного капіталізму з'явилася вельми розвинена система технічних засобів масової комунікації, — система, незрівнянно більш інтегрована та диференційована. Вона значно сильніше підпорядковує своєму впливові окремі особистості і, відповідно, їхні естетичні смаки.

Сучасна система мас-медіа вводить в обіг найрізнорідніші інформаційні потоки у сфері мистецтва. Скажімо, вона експлуатує водночас мелодію XII століття і неоавангардистські «артефакти», шлягер і сонату Бетховена, рок-композицію і орієнтальну музику. Створюється мозаїчний набір художніх повідомлень. Але в такому мозаїчному наборі існує своєрідна впорядкованість, яка ви-

[1] В. Г. Белинский. Собр. соч., т. 2. М., 1948, стор. 777—778.

казує себе у більш частому **повторюванні** деяких творів усередині цього набору. Такими повторюваними елементами мозаїки і стають «посередні» твори, тривіальні та кітч-композиції (шлягери, естрадні п'єси, популярні твори класико-романтичного репертуару). Завдяки кількісному переважанню вони і визначають естетичне спрямування слухача на сприйняття «всієї» мозаїки. (Це досить переконливо доводять соціологічні експерименти з художнього сприйняття в сфері мас-медіа).

Таким чином, естетична свідомість сучасних реципієнтів мас-медіа цілком підпадає під владу ціннісного релятивізму, переймається ідеєю «відносності» всіх правд і істин.

Ціннісний релятивізм — начало, яке спотворює особистість, позбавляючи останню її «опорних пунктів», її першоцінностей, перетворюючи її на істоту, якою легко маніпулювати — за допомогою будь-яких «престижних» засобів (моди, гасла, матеріальні вигоди і т. п.). Людина, отруєна ціннісним релятивізмом, вже не може бути вільною людською особистістю, і дедалі більше стає поверховим споживачем, який часом виявляє (з вини тієї ж таки системи мас-медіа) внутрішньо нічим не виправдані «сплески рафінованості» (в матеріальній чи в інтелектуальній царині — то вже байдуже).

Людина мас-медіа, таким чином, це та сама «кітч-людина» з її «постійною відмовою від свободи» (Людвіг Гіч), — людина, для якої є «так багато гарних цінностей», що всі вони зрештою «знецінюються», стають їй нецікаві. Сказане особливо стосується того покоління, яке виховане на мас-медіа (західні соціологи називають його «телепоколінням» або «поп-поколінням»). Соціальним знаком цього покоління є характерна «кітч-антиномія» (типу «банальне-рафіноване»), породжена конфліктом між індивідуалістичною орієнтацією людської свідомості в капіталістичному світі та її масовим змістом.

Якщо «кітч-людину», описану ще В. Г. Бєлінським, породжувало порівняно слабке протиріччя між антагоністичним розшаруванням суспільства і духом «публічності», спільної моди, спільних престижних устремлінь, що їх формувала система «демократичної» преси, то сучасна «кітч-людина» — це дзеркало пізньобуржуазного суспільства, в якому точна міра соціальних благ, з одного боку, і соціального зла — з другого, поєднується з міфологією загальнодоступності цих благ і... цього зла для кожного. Це — суспільство донесхочу вдоволеної престижності для одних і постійного «престижного» голоду для інших (до цих останніх давно потрапили середні інтелігентські верстви). Це суспільство вже не того наївного «копіювання вищого світу», про яке писав Бєлінський, а всепоглинаючого прагнення до споживання.

Саме такому суспільству кітч конче потрібний — і не лише у функціональному розумінні (як «розрада» для незадоволеного та стомленого споживача), але і в онтологічному плані: лише принципово «антиціннісний» кітч, а не справжнє мистецтво, може слугувати для адекватного відображення цього суспільства в художньому мисленні.

Для того, щоб це пояснити, слід порівняти роль справжнього мистецтва в соціалістичному суспільстві, знаком якого є творча активність, і роль кітчу в суспільстві, знаком якого (як ми тільки що показали) є невпинне споживання.

Цінність мистецтва віддзеркалює цінність людини, її спроможності та здібності, за допомогою яких вона пізнає предметний світ. Пізнані предмети стають для неї певною цінністю — як олюднені предмети або «опредмечені» людські сутнісні сили. Тому в готовій речі для людини важливо не лише те, що людина може задовольнити завдяки цій речі свої потреби, але й «людська форма» (К. Маркс) цього задоволення. Таким чином, під поняттям цінності треба розуміти єдність «речі» як засобу задоволення тієї чи іншої потреби і «справи» (пафосу людської діяльності, націленої на виготовлення речі). Отож єдність «справи» і «речі» створює ніби сутнісний центр категорії цінності.

Як саме ця єдність оформлюється в музичному творі, якщо твір — **справжня цінність?** Насамперед відзначимо, що сама етимологія поняття музичного твору пов'язана з єдністю «справи» та «речі»: ще у XVI столітті кантор Миколай Лістеній визначав композиторську працю — «opus» (робота, заняття) як «textus» (сплетення, будова, структура). У справді художньому музичному творі діалектика «справи речі» особливо тонка, але разом з тим і дуже виразна. Три поверхи інтонацій, що становлять його конструкцію — елементарна звукоформула (код музичного мислення), нормативна логіка композиції (що існує у вигляді вчення про форму, гармонію, контрапункт) та індивідуальна майстерність, яку не можна звести до норми, — є не що інше, як опредмечена «справа». Невипадково будь-який підручник композиції складений саме в такій послідовності: гамма та лад як елементарний інтонаційний закон, потім — зведення правил письма, а вже

тоді — написання цілих п'єс. Наскільки досконало витончена «справа» буде втілена в закінчену «річ» і наскільки повно ця «річ» розгортатиметься для слуху як «справа», що потребує максимальної віддачі — це й становить критерій цінності музичного твору.

Але такий твір може бути породженням та відбитком лише якогось одного, чітко визначеного типу суспільного розвитку. Адже сила творчого акту композитора перебуває в прямій залежності від творчого потенціалу всього суспільства (хоча б тому, що композитор спирається на інтонаційний фонд, відібраний цим суспільством!).

При цьому по-справжньому художній твір є моделлю, на якій людина ніби «тренує» духовно свою свідомість. Найважливіша суспільна функція художньої цінності, таким чином, полягає в тому, що вона прищеплює людині найважливіші «константи» її життєдіяльності.

Така модель «повністю олюдненої» діяльності і породжує високе мистецтво.

У кітч-продуктах ми бачимо зовсім інше. Насамперед, що можна сказати про єдність «справи-речі» у музичному кітчі?

У комерційній системі масової комунікації, що її ми вище описали як одне із джерел «кітч-людей», відбувається тиражування музики. При цьому не тільки в тому розумінні, що якісь твори безперестанку повторюються в ефірі, але й більш витонченим способом: частинами (одні й ті самі мелодійні звороти або й нюанси виконання переходять із шлягера в шлягер). Крім того, одні й ті самі інтонаційно-технічні закони, колись засвоєні й залишені «високою» музикою, яка пішла вже далеко вперед, лежать в основі всієї «середньої» продукції. «Роблення» музики стандартизується, уподібнюючись конвейєрному виробництву «речей» [1].

Для споживача стандартної речі не має значення, ким і як вона зроблена. Момент композиторської художньої роботи в такій «речі» абсолютно відпадає; композиція як індивідуальна «справа» знецінюється. Художній твір як єдність «справи-речі» в кітч-продуктах перестає існувати. В них інтонаційна система (нижчий шар твору) девальвується, нормативна логіка композиції зведена до рівня банальної інерції; що ж до індивідуальної майстерності, то вона у кітч-продуктах в кращому випадку обмежена пошуками мелодико-гармонійної ексцентрики, що надає деякої привабливості естетично второваному, інтонаційно-логічному «битому шляху».

А в цілому такий «твір» є гола «річ», без будь-якого відлуння людських сутнісних сил, які могли б «просвічувати» крізь неї. І він, цей «кітч-витвір», відбиває такий стиль предметної практики, який повністю спирається на відчуження творчих сил людини від створюваних нею продуктів.

Саме такий аспект капіталістичного виробництва неминуче продовжує кітч, в якому «полегшені» продукти художньої творчості відчужені від святої святих музичної творчості — від індивідуального творчого зусилля композитора, яке є справді святим за рахунок того, що воно «повторює» суспільне творче зусилля.

Тому соціальна роль кітчу в західному суспільстві зумовлена закріпленням у суспільній свідомості споживацького ставлення до життя. Так «людина стає дедалі біднішою як людина» (К. Маркс).

Таким чином за феноменом кітчу стоїть «кітч-людина», за якою, в свою чергу, можна побачити всю систему капіталістичного способу виробництва, — систему, якій кітч потрібен для того, щоб виховувати покірну їй інструментальну свідомість. І чим більше оголюється історична безперспективність цієї системи, тим більше тиск кітчу відчувається в усіх куточках буржуазного естетичного псевдобуття. Суспільство-«протицінність» породжує протиціннісне «мистецтво»-кітч, а разом з ним і критику-«протицінність», — критику, яка замість «того, щоб тлумачити твори мистецтва» (Ігор Стравинський) стала в багатьох випадках «мистецтвом насолоджуватися» (у вигляді критичного засудження!) «творами» кітчу.

Власне, щоб триматися подалі від такої критики, ми так багато говорили про соціальні механізми кітчу і так мало — про його конкретні зразки.

Тетяна ЧЕРЕДНИЧЕНКО

---

[1] Це стосується не лише музики, а й усіх виворів «масової культури». Див.: Е. Карцева. «Идейно-эстетические основы буржуазной массовой культуры». М., 1976, стор. 96.

АМЕРИКА
ШЕДЕВРИ Й МУЛЯЖІ

Олена ОВЧИННИКОВА
Малюнки автора

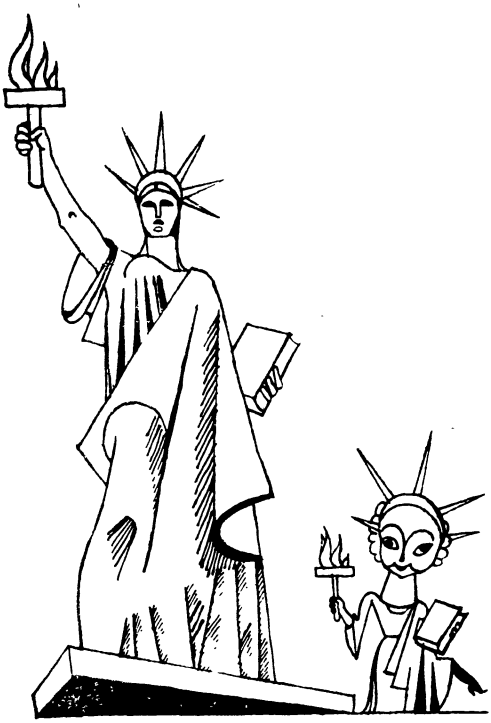

Наша туристська група — дев'ятнадцять художників майже з усіх союзних республік — увесь день разом із сонцем летіла над океаном. А біля берегів Америки нас зустріла гроза. Літак наш кидало й перехиляло, прориваючись крізь чорні хмари, застережно блимали вогні Нью-Йорка. І коли пілот «Іла» посадив машину в нью-йоркському аеропорту, наші супутники-американці стоячи аплодували екіпажеві літака. Ми теж гаряче подякували льотчикам і попрощалися з ними.

Віднині ми — клієнти компанії «Пан-Амерікен».

* * *

Рівно о 5-й ранку я прокинулася, наче хто штовхнув у спину. Пройшла боса пухнастим килимом до вікна і підняла фіранку. Блакитно-рожеве небо, над хащами кварталів — прозорі хмарини. Швидко біжать хмари у Нью-Йорку, швидко біжить саме небо — певно, тому, що будинки дуже високі. Хмарочоси у світлячках вогнів — таких яскравих, як і сонце на небокраї. Та сонце, підбиваючись вище, набирається сили, а електричні світлячки гаснуть — хмарочоси гублять світанкову примарність, наливаються вагою і міцно вростають у землю.

Наш крихітний автобус проскакує поміж височенними шпицями кам'яної каруселі Нью-Йорка. Навіть не каруселі, а космічного чортового колеса, яке щомиті обвалює на нас свою залізобетонно-скляну лопать.

Мчимо крізь розпечений Манхаттен, піднятий з океанських глибин дужими плечима мостів. Високо в синє полудневе небо здіймається могутня архітектура Америки. Автобус з відкинутим дахом, перед очима нескінченний лабіринт велетів з чорної, синьої, білої сталі, що безконечно множаться, дзеркально відбиваючись один в одному, а в їхніх блискучих площинах відбивається, множиться, летить небо, крутиться жовта куля сонця.

У білому небі, як стовп застиглого білого диму,— статуя Свободи з факелом, біле полум'я в білому небі; у підніжжі її, в цоколі — Музей еміграції. Золотою гри-

вною охопив Гудзон чорно-коричневу шию Манхаттена: в портових кварталах будинки чорно-коричневі.

* * *

І в цій музиці були б єдині
білі руки, і чорні руки, і жовті руки.
І руки кольору червоної глини.
Всі вони з'єдналися б тісно
В потиску рук міцному і дружньому.

(Ленгстон Х'юз. «Світанок в Алабамі».)

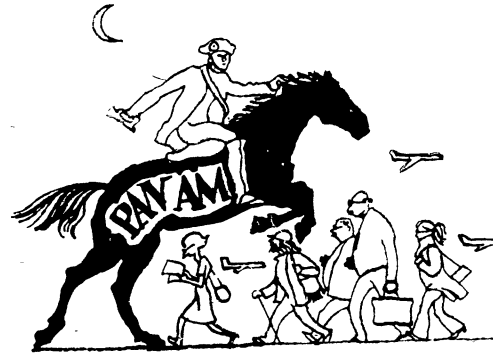

Будинок Організації Об'єднаних Націй. Перед ним майорять прапори країн—членів ООН. Прапори, як тривожні птиці, що злетілися сюди з усіх кінців нашої неспокійної планети.

В залах і переходах будинку — десятки екскурсій. Чорна вчителька з вервечкою негритянських дітей. Розмовляють про щось негр із малайцем, а їхні трирічні дочки бігають, сміючись, довгими коридорами. Їх ніхто не зупиняє, навпаки — їм усміхаються. Тут і не можна не всміхатися дітям: на стінах — фотовиставка дитячого фонду Unisef, тема якої — захист дітей. Живі скелетики концентраційних таборів. Понівечені діти Хіросіми... Голодні очі маленьких індійців. А на мене крізь ці фото, крізь ці очі дивляться мої найрідніші очі: двоє чорних і двоє блакитних. Я за них відповідаю. І за маленьких індійців. І за дітей Хіросіми.

* * *

Затінені площини хмарочосів, блакитні й бузкові, чергуються з оранжевими, рожевими, червоними — освітленими призахідним сонцем. Торці розфарбовані геометричними мюралями. Небо в цей час пустельне й легке, тому особливо важкими видаються вигнуті залізобетонні велети з садами на дахах. Ніякі фото й ніякі словесні описи не здатні передати це взаємопроникнення легкості повітряного середовища й ваготи грандіозної сучасної архітектури. Це вдалося лише художникам — Леже в панно, що в Залі засідань Асамблеї ООН, та американській художниці Джорджії О'Кіф, її картини можна впізнати вже здалеку.

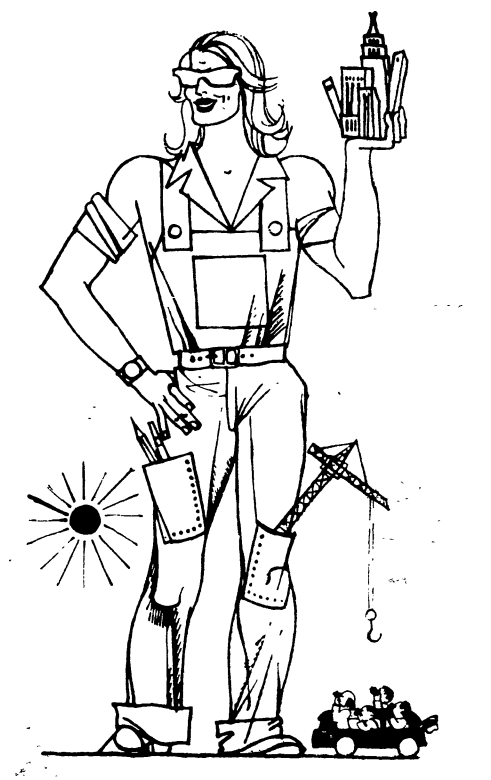

Година пік на Бродвеї. Суцільний потік людей, машин, запалюється реклама, наростає темп, тривога, завивають поліцейські сирени; кінна поліція. Бродвей нарощує темп, вилізають із щілин повії, лунає музика гральних автоматів, темп крещендо, сонце сідає. Протяг, що біжить вулицями, здіймає чорні, як зграї кажанів, купи сміття, цей вихор злітає в сліпе небо, де з'являються вогники перших зірок.

Нічний Бродвей вибухає. Як біснуватий Арлекін котиться він колесом з ніг на руки, через весь Манхаттен, від Брукліна до Бронкса, а за ним, як хвіст за кометою, палахкотить фейєрверк кольорових вогнів. Зловісний Арлекін, у крові якого пульсує наркотик, коцюрбиться в страхітливій масці мертв'яка-вампіра (сотні цих масок, зелених, фіалкових, шкіряться з вітрин), перекидається, регоче. За біснуватим Арлекіном клубочиться густий чад порнографії.

На перехресті, надриваючись, верещить крикливиця, несамовито б'є себе в груди. Перед нею на тротуарі написано: «Читайте біблію!» Подзвонюючи скринькою з дрібними монетами, закинувши незряче обличчя в небо, протискується крізь натовп сліпий з Армії Спасіння; його веде вівчарка.

Йдемо вздовж освітлених вітрин — торгують тут усю ніч. І несподівано, серед моря вакханалії — спокійна, рівно освітлена вітрина книгарні — наче окреслене крейдою коло, куди немає доступу нечистій силі. Заходимо всередину. На полицях Ель Греко, Рафаель, Кандінський. Чисті, беззахисні очі «Хлопчика» Модільяні довірливо дивляться з суперобкладинки.

За північ добираємося до нашого розкішного «Емпайр-Готелю» машинально натискаємо кнопку телевізора. Там реклама: кіт жере консерви. В нічній тумбочці лежить масивна біблія. На форзаці — силует нічного Нью-Йорка, в небі ширяє величезна біблія.

Наші ленінградці, лягаючи спати, нещільно причинили двері своєї кімнати. Вночі їх обікрали.

* * *

...Очі болять од спеки й світла, стукає в скронях, ноги й руки обважніли. Освіживши обличчя з фонтанчика Сентрал-Парку, піднімаємося широкими сходами до Метрополітен-музею.

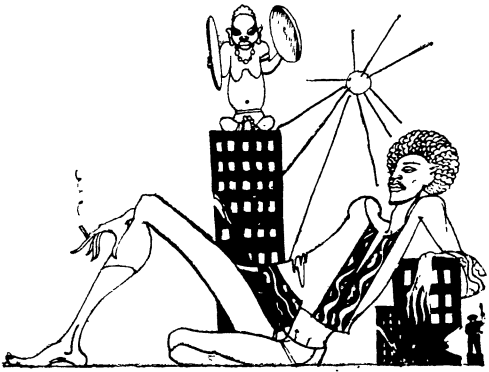

Нескінченні наскрізні анфілади скарбів людського генію. Танок червоних помпейських фресок. Сонні посмішки єгипетських сфінксів, будди в нірвані. Галереї грецьких Аполлонів — усі в одній італійській позі — спираючись на одну ногу, та жоден торс не повторює інший. Жодна людина в світі не повторює іншої. «І листочок травинки не менший, ніж дороги небесних світил» (Уїтмен). Зали романського мистецтва, готики. Східнослов'янські ікони, на одній — подвоєне зображення Петра й Павла, художня умовність, велике есперанто. Гойя — «Корида», Ель Греко — «Гроза над Толедо», «Христос несе свій хрест». Христос несе свій хрест — на полотнах багатьох художників. Митець несе свій хрест, проходячи серед людей переймаючи на себе їхні страждання й болі. «В пораненого не питаю про рану, сам тоді стаю пораненим» (Уїтмен). Гоген, Ван Гог з червоними повіками страдницьких очей. Були в їхньому житті і коріди, і грози, і тягар хреста вони не скидали з себе. Тепер їх усіх, із вдячністю та любов'ю, як у чисті сорочки, одягли в зручні рами, розмістили в світлих залах великих і малих музеїв світу.

Виходимо на сліпуче сонце, сідаємо на сходи, кладемо голови на коліна. По всьому каскаду сходів сидять у таких позах люди. Іспанці, австралійці, французи, індуси...

* * *

...Чисті, беззахисні очі «Хлопчика» Модільяні дивляться зі стіни. Ми кружляємо спіраллю музею Гугенгайма. Кружляють лабіринтом художники, намагаючись знайти в мистецтві еквівалент суперечливої, динамічної нашої епохи. Кружляють лабіринтом, відшукуючи свій, один-єдиний шлях до істини.

Якщо Малевич малює чорний квадрат на білому квадраті, розміщеному паралельно до підлоги, то в Мондріана, чорний квадрат вміщено на білому ромбі, поставленому

сторч. Згодом у Музеї сучасних мистецтв ми побачили чорний квадрат американця Рейнгарта зовсім без будь-якого тла. Не можуть художники знайти виходу з зачарованого кола чорного квадрата!

Пікабіо шукає еквівалент епохи в золотому кресленні карбюратора. Вудсворт — в синьо-червоних залізних деталях. Сезанн встановив непорушність світу, Міро — його хисткість. Мане каже: прекрасний світ даровано людині Буттям; Леже твердить: світ логічно сконструйований. Як шахтарі в шахті, митці прокладають штреки до істини. «Ні я, ні хто інший не може пройти цей шлях за вас, ви повинні пройти його самі» (Уїтмен).

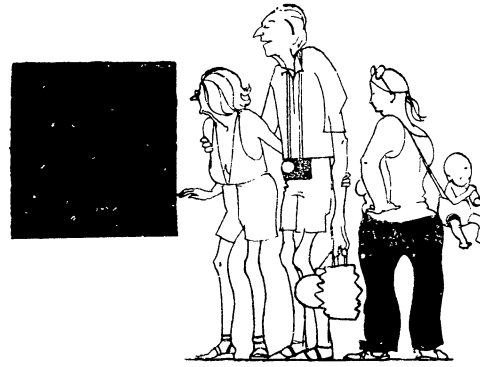

* * *

Треба бути вогнепоклонником, щоб зуміти оспівати нашу полум'яну епоху. Таким вогнепоклонником є автор «Людини вогню» Ороско. Тут, у Музеї сучасних мистецтв, виставлене його полотно «Сапатисти». Ні на мить не спадає в картині натиск світла, натиск ритму, натиск форми. Де звичне правило, що в мистецтві для гармонії акорд обов'язково повинен чергуватися з паузою? Немає правил, немає гармонії в сучасному мистецтві, як чемає гармонії й правил у нашій бурхливій епосі. Яка гармонія може бути в «Герніці» Пікассо, що тут — «за правилами»? За якими правилами? Немає таких правил, щоб перетворювати міста в руїни! За якими правилами слід малювати дитину над зброєю в картині Сікейроса? Як знайти гармонію між зброєю й дитиною?!

Де паузи в житті? Де та мить, коли спадає його напруга?

Немає спаду в шалених кольорах «Танку» Матісса, ані в його скульптурі, ані в скульптурі Джакометті. Ні в живописі Вламінка, Дерена, Руо, Корбюзьє...

* * *

Перетинаємо Північну Америку зі сходу на захід. Унизу димлять Апалачі, мчить золотий Техас, пливе зелена Каліфорнія. І от у сонячному блиску заяскріла лазурова чаша океану, ми в Сан-Франціско, в розкішному Фріско, заснованому Гаспаром де Портола в ім'я Спасителя і слави іспанського престолу.

Гойдаються під тихоокеанськими вітрами пальми і вкриті червоними квітами маленькі тропічні деревця. За деревами й

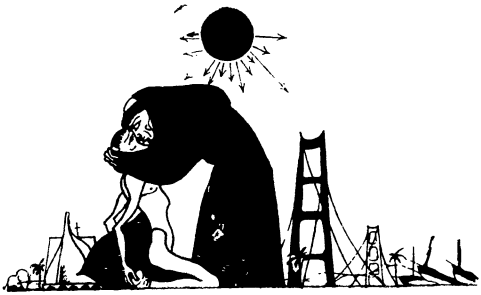

квітниками тихо стоять, як дорогі іграшки на вітрині, вілли акторів. Місто розташоване на 21 пагорбі, високо здіймаються Твін-Пікс, піки-близнята, воно завершується кам'яним хрестом на горбі, а коли дивишся з горба вниз, долина вся іскриться: сонце запалює мільйони вікон хмарочосів. Місто овіяне солоним, запашним подихом океану, і тому немає в ньому ні комарів, ні москітів. У величезному парку Золотих Воріт бродять серед евкаліптів по м'якій траві бізони; чудернацькі квіти гірляндами звисають у тропічній знемозі оранжерей; у прибережній смузі прибою граються тюлені й дельфіни.

Ранками стелються по місту швидкі хвилі туманів, і тоді здається, що воно пливе над землею. До полудня туман розтає під сонцем, відкриваючи поглядові грандіозну сучасну архітектуру Сан-Франціско. Всіх новоприбулих, що спускаються з неба, приймає в просторі круглі обійми аеропорт, побудований архітектором Сааріненом. Його параболи схожі на крила птаха, який щойно приземлився. Будівля не відгороджує закупореним силуетом повітряний океан од внутрішнього приміщення, небо продовжує струмувати в ньому, вібрують площини й об'єми величезного залу.

Такі самі простір і повітря в Соборі св. Марії, в цьому сліпучо-білому тихоокеанському лайнері, побудованому групою архітекторів під керівництвом Нерві. Збігають до купола вітражі, а з купола спадають униз золоті сталактити панікадила.

Взагалі Сан-Франціско схожий на флотилію тихоокеанських лайнерів, що ледь погойдуються в сонячному штилі.

Такий і наш готель, у нього входиш як у колосальну кам'яну стихію, і треба високо задерти голову, перераховуючи паси поверхів, що здіймаються вгору як сходи єгипетського мавзолею. Навколо басейну по безмежному полю-підлозі розходяться віяла мозаїк, між деревами, ресторанними столиками, квітниками й лотками з товарами повзають люди-мурахи. І все це безконечно повторюється в дзеркалах купола і стін. На майдані перед готелем — фонтан, конструкція з іржавих труб.

Гід сказав: «Тут вас не обікрадуть, як у Нью-Йорку. Сан-Франціско — місто мафії, а в себе не крадуть, на дрібниці не розмінюються».

В порту тріпотять на сонці гірлянди фольгових прапорців, у небі над океаном пурхають слюдяні й фольгові повітряні змії, далеко в океані синіє острів, де сидів у в'язниці «найвидатніший гангстер століття» Аль-Капоне.

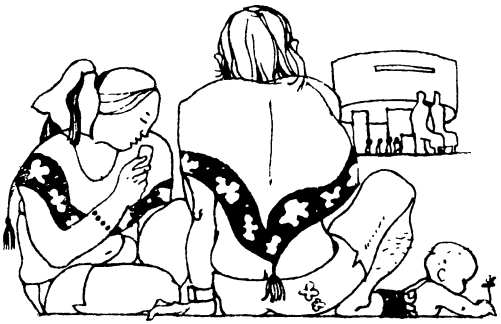

* * *

Експонати міського музею: фото, пришпилене будь-як уламком скла до стіни; сітка від ліжка; обгортки цукерок; шматки карт; консервні банки. А в наступному коридорі — геніальні літографії Ороско. Літографії-звинувачення, літографії-прокляття, літографії-маніфести: «Лідери», «Демонстрація», «Bandera Rossa», «Францисканець та індіанин», «Повішені негри, «Реквієм».

А ось одна з приватних колекцій. Довга вузька коробка з картону, на ній трикутнички з кульками на верхівках — «Тайна вечеря». І поряд — кілька творів найталановитіших скульпторів нашого часу.

У книгарні книжки розставлено не за рубриками, а за цінами. В одному ряду стоять «Мікеланджело», «Прийоми карате», комікси, «Промови Гітлера», порнографія, «Дзю-до», «Курси плетіння».

...Автобус різко загальмував і зупинився над океаном, над пляжами. Був час припливу, гуркотів прибій, на золотому піску бродила засмагла молодь, пили кока-колу, грали на гітарах і банджо. Як чорні ластівки, злітали на хвилях лижники, затягнуті в блискучі, як луска, чорні скафандри з шоломами. Океан так вабив своїм безмежжям, сяянням, веселим гуркотом, що ми не витримали, кинулись у сонячні бризки. Хвилі покривали нас з головою, перевертали, несли в океан, а потім тягли знову до берега. Врешті ми вибралися на пісок, пішли до скелі, де зупинився автобус. Що таке? В скелі зяяла діра, з неї стирчала арматура... Скелі, виявляється, були штучними — «для краси».

Ідемо до Музею ветеранів. Просто з іскристого шаленства океану входимо в строгий гранітний зал, а назустріч знову летить могутня й сонячна хвиля — з картини Моне. А за нею — бунтівна, драматична хвиля Курбе. Нарешті бурхлива водна стихія втихомирилася, обернулася умиротвореним плесом «Блакитного ставу» Коро. Входимо в пухнастий ліс середньовічних гобеленів, де червоні мисливці вистежують синіх кроликів.

Зали сучасного мистецтва. Виставка скульптур Раймонда Селса: дерев'яні обточені й відполіровані циліндри, круги, диски. Виставка картин Еріксона — на збільшеній міліметровці різні варіанти мотузяних вузлів...

* * *

Ліси велетенських секвой. В папоротях лежить дерево. На зрізі стовбура помічено роками вікові кільця золотисто-червоної серцевини: 1066 р.— битва при Гастінгсі, 1492 р.— відкриття Америки, 1776 р.— проголошення незалежності США і т. д.

В скляних шафах музею Сан-Франціско стоять глиняні індіанські скульптурки. Що це? Схиливши на коліна голову, сидить жінка. Монументальна, умовна і точна форма! Монолітно-важкі ноги плавно переходять у дугу спини, наскрізна порожнина між руками й торсом, маленька потилиця. Та це ж Генрі Мур, точніше індіанський Генрі Мур, що жив сотні років тому. Як на зрізі велетенської секвойї повторюються кола — так повторюються долі митців на зрізі вічнозеленого дерева Мистецтва. Смерть не прокладає межі між митцями давно минулих поколінь, сучасних, майбутніх.

* * *

Двадцятирічний гід Голлівуда працює сумлінно. В нього привабливе обличчя зі сліпучою усмішкою. Десятки, якщо не сотні, таких самісіньких тиражованих гідів тягнуть за собою під палючим сонцем групи екскурсантів по джунглях Голлівуда.

— Зараз я вам розкрию таємницю! Лише вам! Міс N (називає ім'я «зірки») уже

два місяці вагітна! Але це тим часом таємниця!

З оглушливим гуркотом летить на нас лавина каміння, але за два кроки різко зупиняється. Їдемо мостом над безоднею, за кілька метрів од середини міст несподівано розколюється надвоє, валиться в прірву, а ще за мить уламки стають кожен на своє місце; наші барвисті вагончики їдуть далі. Потрапляємо в грозу: дощ, блискавки, падають дерева,— а коли все затихає, зовсім сухі дерева підводяться з землі, стають вертикально.

«О-ой!» — пливемо у вагончиках по воді, з хвиль вискакує акула, вихоплює з човна рибалку, вода червоніє од крові, акула підпливає до нас... В'їжджаємо в сніговий тунель, на нас летять обвали, ми летимо, захоплені сніговою лавиною, в прірву... Район пожежі. Полум'я виривається з вікон, завалюється дах, горять крокви. Мить — од полум'я немає й сліду, все стає на місця.

Голлівуд демонструє нам свої фокуси, свої можливості, своє багатство.

Тут є будь-які кліматичні зони, що можуть знадобитися для зйомок. Район освоєння Дикого Заходу, візки переселенців. Тропіки, кактуси, стара Мексіка. Аеродром, злітне поле з літаками — новими, згорілими, розбитими. Район у стилі штату Вірджінія (тут знімав Чаплін). Шекспірівський район з Віндзорським замком. Пустелі, прерії, джунглі, Амазонка. Навіть «снігові» пейзажі зі снігопадами (при + 30°). Не виходячи зі студії, можна зняти будь-який район світу.

Цілі міста фасадів, квартали «мертвих міст», павільйони реквізиту, де зі старих речей роблять нові, з нових — старі. Декорації ліплять із воску, щоб легко можна було підправити. Павільйони ковбойських фільмів. Салуни.

Театр просто неба На сцені готується шоу. Актори самодіяльні, набирають їх із бажаючих. Режисер пояснює їм, що треба робити, тут же вмовляються, як будуть реагувати глядачі — хто коли буде верещати, хто де сміятися. По суті, глядачів немає, всі беруть участь у виставі.

Відкритий театр типу стадіончика. Йде ковбойське шоу. Постріли, пяпаси, стрибання в бочки, янкі регочуть, як діти, діти плачуть.

Оглядаємо музей Голлівуда. Кіноапарати, знімки зірок, опудала монстрів.

На естраді під палючим сонцем поп-концерт. З могутніх підсилювачів виривається шалений вереск, дзвін, шум. Шум — як сигнал тривоги, який щосекунди переключає організм на різні ритми оборони, мобілізує нерви і серце. А спека + 30°.

Тягнемося, розморені, до виходу. На величезному ставку макети військових кораблів, вибухи. На кораблі видряпуються звикли до всього качки. Нові вали екскурсій накочуються на Голлівуд. Штовхаються під сонцем біля артистичних убиралень. Якась мама стала на коліна, поклала на землю заплакане немовля, витягла з-під нього паперові пелюшки, кинула в смітницю, засунула нові, закинула притихле маля в сумку за спину, знову втислася в місиво екскурсантів. Стандартно-симпатичний гід, точнісінько як наш, кричить з ганку, округлюючи очі:

— Зараз я вам розкрию таємницю!..

В очах темно від спеки й утоми. Добираємося до готелю, занурюємося в басейн, падаємо на постелі. Одним пальцем ще натискаю на кнопку телевізора. На екрані кіт уминає консерви.

* * *

У вестибюлі готелю нас очікувала низенька, дуже рухлива й енергійна, незважаючи на огрядність і 60-річний вік, жінка — член товариства «Друзі СРСР». Вона сказала, що може взяти до своєї машини кілька осіб, показати місто. Це було якраз до речі, бо працівники громадського транспорту страйкували, а Лос-Анджелес розташовано на численних пагорбах, кожен з яких наче окреме місто. (Ми мешкали на Голлівудському пагорбі, на Голлівудському бульварі, в готелі «Голлівуд-Рузвельт»).

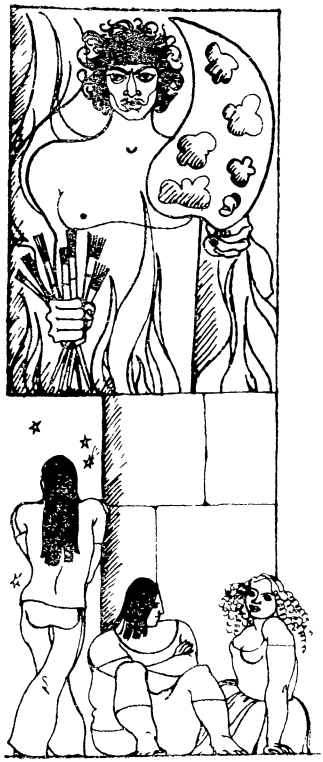

Ми поїхали дорогою № 101, що з'єднує Канаду з Мексікою, понад океаном, крізь пальми бульвару Призахідного Сонця. Дізнавшись, що нас особливо цікавить Street Art — «Мистецтво вулиці», господиня повела машину в Мексіканський квартал — на найбільшій швидкості, щоб встигнути, поки не стемніло. Але вже здіймався туман над океаном, у небі запалювалися перші зірки. Ми потрапили в місто, не схоже ні на що — наче в масивну ацтекську шкатулку. Акуратна геометрична сітка двоповерхових кубічних будинків, що рівнюсінько вишикувались уздовж квадратних газонів. Усі бокові стіни будинків розписано надзвичайно яскравими фарбами, що отруйно горять у сутінках. Обгороджено будинки низькими кам'яними парканчиками, розмальованими мексіканським орнаментом. Сюжети розписів на стінах. «Христос», «Марія», «Знаки зодіаку», «Війна», «Олімпійські ігри» — на чорному тлі постать мексіканця, що запалює смолоскип від Олімпійського вогню, внизу п'ять з'єднаних кілець — облич з етнічними рисами, в усіх чомусь течуть сльози з очей і напис — «Мехіко».

Вечір укрив імлою маленьку Мексіку. Висить на мотузках білизна, килими, стоять машини. Люди сидять на ганках, розмовляють; стрижуть, поливають газони. Діти гасають на самокатах. Уже все небо в яскравих зірках, і ледве розрізняєш розпис — на чорному тлі згоряє в полум'ї художник, високо піднісши руку з палітрою,

* * *

Ми — в країні казок і чарівних пригод — Діснейленді! Індіанці, бунгало, тотеми, маски! Ми беремо участь у найцікавішому, на мій погляд, атракціоні — «Пірати Карібського моря». Потім маленький паровоз, пахкаючи, везе нас через джунглі, повз Сьєрру, уздовж Міссісіпі. У травах прерій стоять найсправжнісінькі бронтозаври, іскриться магма...

Величезний павільйон циркорами «Америка прекрасна». Ми стоїмо в центрі. Підлога починає тихо вібрувати, створюючи відчуття польоту в літаку. І навкруги (ілюзія, що під нами, під літаком) виникає на екрані Америка — від тропіків до крайньої півночі. Ми то летимо, то їдемо в автобусі (ритми вібрації міняються), інколи вриваємося в череду, що йде назустріч, пливемо океаном, ідемо пішки. А навколо — Америка. Все це супроводжується звучанням державного гімну. Ця пропаганда має на меті довести, що Америка прекрасна, що вона справедлива, гуманна, що бажає добра всьому світові! І, звісно, ні згадки про Хіросіму і В'єтнам, про злочини ЦРУ, про зневажання законів, про расову дискримінацію, про фантастичну корупцію, запроваджену великим бізнесом, про мільйони безробітних...

* * *

Знову «Американський парад». Цього разу — мистецтво. Виставка народного мистецтва в Лос-Анджелеському музеї. Дерев'яні ковбої, негри, газетярі, чоловічки-

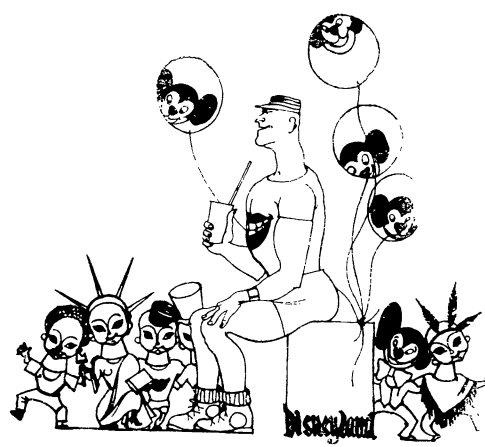

флюгери, солдати, звірі. Смерть із луком їде у візку. Ісуси Христи — чорні й білі. Дерев'яні Адам і Єва. Каїн убиває Авеля. Величезні розфарбовані фрукти на тарілці.

Постійна експозиція Музею від підвалу до верхнього поверху: індуська скульптура, будди, будди, будди... Японія. Серед японських експонатів розвішані малюнки Матісса. Китайці. Африка. Грецькі чорно-червоні вази, скульптура школи Праксітеля. Вавілон. Єгипет. Мумії, барельєфи. Європейське мистецтво. Рембрандт. Брейгель. Краках («Бичування Христа». Мучителі свистять у пальці, один показує Христові голий зад і дулю над ним, а Христос думає, думає, думає). Дом'є. Шагал. Архипенко. Мур. Матісс. Модільяні.

Сюрреалісти. Гіперреалісти. Поп-арт. Оп-арт. Хаммерівська колекція килимів. Килими з клаптиків, як шили колись ковдри. Є абстрактні композиції, є сюжетні. Три жіночі постаті — натуральної величини, об'ємні, тільки головами прикріплені до полотна. По-моєму, типове кітч-мистецтво. Експозиція мистецтва модерн. Просто група дощок. Дошки, збиті одна до одної. Купа пофарбованих дерев'яних куль. Купа старих купальників. На постаменті старий черевик, у ньому дзеркальце (загляньте, підфарбуйте губки!). Шматки бляхи. Бюстгальтери різних розмірів.

Сонце в зеніті. Спека + 30°. Тіней немає. Внизу, в фойє Музею, виставка анатомічних малюнків Леонардо да Вінчі. На щільно затиснутих склом (щоб було видно і зворотний бік) пожовклих листах чітко, зі снайперською точністю накреслені кістки людини, сухожилля, печінка, нирки, зародок. (Леонардо да Вінчі. Анатомія. Записи і рисунки. Зошит І. Лист 13 зворотний: «Умоглядні речі, які не пройшли через почуття, марні і ніякої істини не породжують, хіба що згубну, і міркування такі народжуються від убогості духу...»).

* * *

Двічі нас запрошували в американські родини Лос-Анджелеса.

Художник Біберман влаштував вечір для всієї нашої групи. Показував свої картини «Поль Робсон», «Мартін Лютер Кінг», альбом, де багато праць присвячено безславній місії американців у В'єтнамі.

Другий раз ми були в гостях у рекламного агента. Свій будинок і спосіб життя він теж перетворив на рекламу. Побудував будинок у 30-ті роки архітектор Шіндлер, учень Корбюзьє. Будинок, де інтер'єри вільно переливаються з одного в інший, де величезні скляні стіни без фіранок виходять безпосередньо в сад. Тепер такі будинки не будують через паливну кризу; крім того, сьогоднішній американець більше полюбляє житло-барліг, затишний, завішаний цупкими фіранками, застелений м'якими килимами, з приглушеним світлом торшерів, щоб біснуватість вулиці залишалася за порогом.

А будинок Річарда — це вже історія. Господар демонструє його, як експонат. Тут майже відсутні ознаки житла: нечитані книжки стоять, як декорації. Кухня взагалі не схожа на кухню. Незаймано чиста електрична плита, лаковані дощечки для м'яса й овочів, на яких немає й сліду ножа. Господар заклав у механічне піаніно ролик «Очі чорні». Навіть спальню демонстрував нам як стенд. Тільки молодший син не пустив до своєї кімнати: «Я ж у твій гаманець, тату, не лізу!» Річард розвів руками: «У нас така ж проблема батьків і дітей, як у Тургенєва».

* * *

Під змоклою сорочкою рухаються лопатки шофера — кремезного шоколадного негра, якого звуть Шугар (Цукор). Важкими тропічними випарами дихає Вашінгтон у ці останні дні літа. Величезне точильне колесо сонця, розбризкуючи снопи іскор, скидає мільйони сталевих ножів у світлу річку Потомак — Лебедину річку. Горять по місту яскраво-червоні канни, і полум'я багряних кленів згасає у високій небесній блакиті.

Вірджінія-авеню, Пенсільванія-авеню, Массачусетс-авеню, Коннектікут-авеню... Як швидкі стріли-блискавки індіанського лука, прорізали вони кам'яне місто лакованими потоками машин. Решта вулиць чіткою залізною решіткою притиснули його до гарячої землі.

На важких ступнях громіздко переминається в задушливій спеці білий слон — Капітолій. Архітектура імітує Стародавній

Рим, баню увінчує пишний султан — статуя свободи в індіанських пір'їнах. Бібліотека Конгресу здіймається пишним фасадом у стилі класицизму. Мармурова площа фойє; над сходами — колони, арки з барельєфами... вище — ліпні фризи... підносиш руку до примружених очей — паруси з мозаїками. В зеніті — різьблена, ліплена, розписна стеля.

Будівлі Вашінгтона затаєно страждають комплексом величі. Їм, як безрідним мультимільйонерам, для повного щастя бракує лише графського титулу. По вулицях стукають підборами чиновники, і перебігають тротуари швидкі вашінгтонські ділки.

Лише одній будівлі тричі чхати на графський титул. Вона незалежно стоїть, широко розставивши ноги в черевиках, розстебнувши на волохатих грудях куртку, стискаючи в м'язистих веснянкуватих руках автомат. Будівля Американського Легіону.

В автобусі гід через мікрофон веде екскурсію: «80 процентів населення Вашінгтона — чорні. В чорних розвинена самосвідомість. Вони вже не імітують білих. Вони кажуть: «Чорний — значить чудовий». Взагалі Америка вважає, що чорні візьмуть своє, бо в них є почуття гумору, вони вміють сміятися».

У важких вологих сутінках простягаються безмежні поля солдатського Арлінгтонського цвинтаря. Їх можна прийняти за виноградні плантації, що збігають рядами лоз на високі пагорби, біжать по цих горбах до присмеркового крайнеба, пропадають за ним.

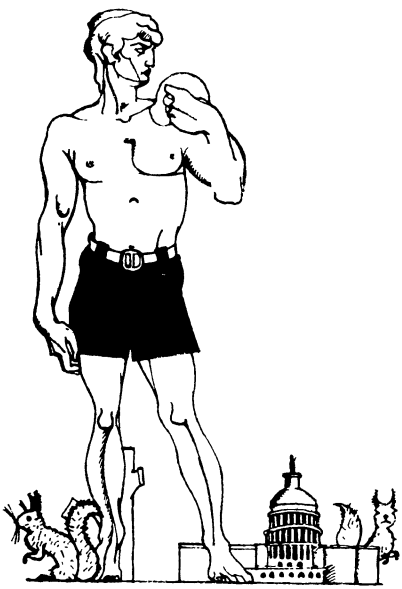

Могила Невідомого Солдата. Могили родини Джона Кеннеді.

Поля могильних пам'ятників солдатам, полеглим у В'єтнамі. Америка 1640 р. Постанова колонізаторів: 1. Земля і все, що на ній,— боже. (Затвердили.) 2. Бог може віддати землю або будь-яку частину землі своєму народові-обранцеві. (Затвердили.) 3. Ми є народ — обранець. (Затвердили.) Купки червоних камінців лежать біля підніжжя пам'ятників солдатам, які не повернулися з В'єтнаму.

Пустельні цвинтарні поля, жодної квітки на могилах, лише іноді в темній траві блисне очко суниці.

— Хіба в Америці не приходять на могили рідні, друзі? У вас немає Дня поминання померлих?

— У нас є День поминання померлих. Того дня ми влаштовуємо карнавали. Рідні й друзі не носять на могили квітів. Американці женуть смерть од себе.

* * *

До мармурових анфілад Національної галереї вже зранку стікається маса народу. У вестибюлі стоять візочки, куди кладуть немовлят, вони смокчуть пляшечки чи сплять, а батьки розглядають картини.

Ні, вони зовсім не віддалені від нас «глибиною століть» — шедеври Тінторетто,

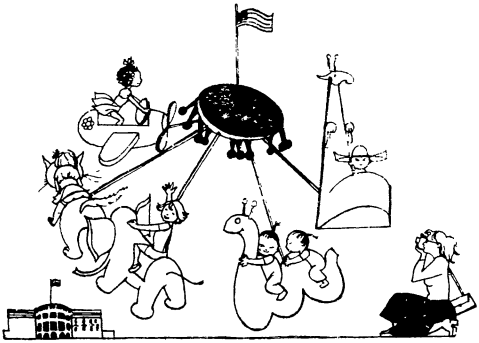

Тьєполо. Вони цілком сучасні, своєчасні. Рембрандт, «Автопортрет», «Зняття з Хреста». Кранах, «Розп'яття»: чорне тло, внизу веселка і рицар. Дюрер.

Стою наодинці з чудовим творінням Ель Греко «Святий Мартін і старець»; багато років я мріяла побачити цю картину.

Круглий зал, обтягнутий темно-зеленим оксамитом. По колу чотири портрети. Боттічеллі, Філіппо Ліппі, Андреа дель Кастаньйо. А в центрі Леонардо да Вінчі «Джіневра Бенчі». Під деревом сидить жінка з обличчям таким спустошеним, таким змертвілим...

Виходимо в осінню іскристість дня. За залами Національної галереї, на газонах розмістилися вуличні художники. За довгим столом — родина, мати вчить дітей складати букети з сухих квітів. На підстилці дівчина-графік у присутності замовника робить відбитки з лінолеумної дошки.

Стенд з фотографіями. Обличчя химерно розмальовані завитками, цятками, лініями. Інколи все обличчя, інколи—половина. Під вивіскою сидить автор — худенька молода жінка в хіппі-сукенці. В неї самої розмальовано половину обличчя. На низенькому стільчикові перед нею — її босенька шестирічна донька, і мама розмальовує її серйозно наморщений лобик, демонструючи свою майстерність.

* * *

Музей образотворчого мистецтва. Знову сюрреалізм, гіперреалізм. Картина «Біла машина» (1950) — я думала, це фотореклама, якийсь торговельний проспект.

Художник Вессельман. Спиною до нас лежить реалістично намальована жінка. Вона дивиться телевізор. У картину вмонтована справжня камера, підключена до мережі. Іде передача. Кіт жере консерви. Висить прикріплений до стелі орел з ганчір'я. Це скульптура.

...Спочатку, проходячи повз відчинені двері до кімнати, я подумала, що це службове приміщення, там снідає наглядачка. Як проходила вдруге, мені здалося, що жінка мертва. Підійшла ближче, охоплена жахом. Це була скульптура. Жінка, виліплена в натуральну величину з воску. Вона товста, неохайна, шкіра її від старості вкрита синцями й плямами, на голові перука зі справжнього волосся. Вона розмішує ложечкою цукор у склянці, на столику (взятому в кав'ярні) муляж їжі, біля ніг жінки лежить потерта сумка.

* * *

Сонячне проміння обтікає круглий бетонний фасад музею Хіршхорна. У дворі по колу розставлено чавунні, залізні, кам'яні скульптури.

Як єгипетські фараони на троні, велично сидять монументальні постаті Мура. Зосередженість «Марії» Епстайна, відточена пластика «Танцівниці» і «Єпископа» Манцу, ваговитість Леже.

В інтер'єрі триває парад скульптури. Витончена чуттєвість Арпа, вибухова форма Матісса, Барлах, Джакометті кубістичного періоду, маски Дом'є, торси Архипенка, тьмяне золото Бринкуша.

Потім іде сюрреалістична скульптура, гіперреалістична, поп, оп. Справжній чорний столик, на ньому гіпсові фрукти в гіпсовій вазі. Просто шахова дошка з бронзовими шахами. Величезний золотий палець стирчить на постаменті. Величезний гребінь. Купа цвяхів. Скульптурна група «Автобус» Сегала, на справжніх шкіряних сидіннях — реалістично виліплені гіпсові

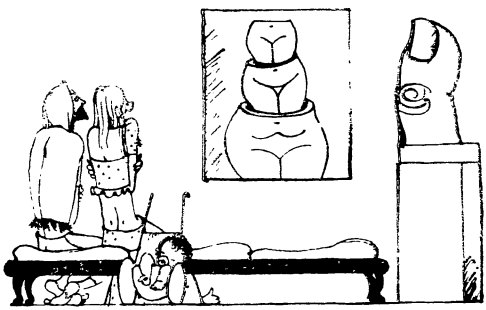

люди. Просто чарки. Просто скельця. Просто папірці. Рене Мегріте — вставлені один в одного торси, Сальвадор Далі — «Школа Сурабарана» — ченці в церкві. Зелена «Одаліска Мане», складена з шматків газет. Безмежну кількість разів повторені уста Мерилін Монро.

* * *

Крізь решето серпневого листя сіється останнє гаряче сонячне проміння. Йде золота осінь.

«Boys!» Чоловік кидається до двох хлопчиків, своїх синів, обіймає їх, цілує, крутить у повітрі... «Boys!» Цілує дружину, підхоплює чемодани. Черговий потік авіапасажирів прибув у Вашінгтонський аеропорт, прибулих зустрічають рідні, друзі, декого ніхто не зустрічає, всі забирають чемодани з конвейєра, йдуть до виходу в місто.

Ми в залі для від'їжджаючих. Оформляють наші документи, небо за вікнами темніє, запалюються зірки.

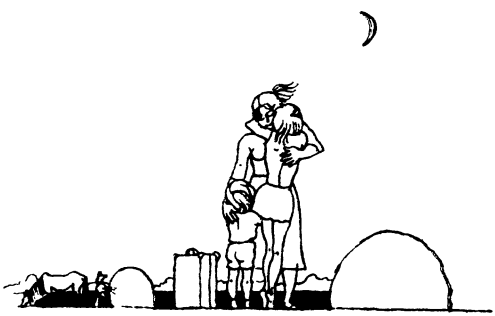

ПОДВІЙНА БУХГАЛТЕРІЯ РАЙМОНА АРОНА

Шістдесят років тому в німецьких книгарнях з'явилося дослідження під назвою «Занепад Заходу», написане нікому не відомим мюнхенським рантьє Освальдом Шпенглером, книга, переповнена вкрай песимістичними прогнозами щодо майбутнього європейської культури. Відтоді ім'я Шпенглера асоціюється з безкраїм песимізмом і фаталізмом. Але прихильники цього автора, розжовуючи його позичену в Екклезіаста мудрість, не звернули належної уваги на його подальші трактати, за своїм світоглядним звучанням куди бадьоріші! Всі вони, і передовсім «Прусська ідея і соціалізм», будуються на вельми активному захисті «занепалої Європи», її «необмежених можливостей». Останні, мовляв, гарантують створення в прийдешності м'язистих «корпоративних спільнот» (на націоналістичній основі), які ще «покажуть» світові, що таке «справжній мужчина, який робить історію».

Реальні контури «історії», що її «роблять справжні мужчини», вгадуються легко: чорний песимізм німецького «культурфілософа» набуває виразно коричневого відтінку.

В даному разі нас, однак, цікавить не стільки одверто націонал-соціалістська підкладка Шпенглерових «пророцтв», скільки характерне для нього поєднання, здавалося б, взаємовиключних тез: «Європа гине» — «Європу чекає неабияке майбутнє». Річ у тому, що такою суперечністю позначена не лише духовна спадщина «мюнхенського відлюдника», а й філософсько-соціологічна творчість багатьох його сучасних послідовників і спадкоємців.

Особливе місце серед них посідає французький соціолог Раймон Арон. Як і Шпенглер, він починає із соціологічних елегій про всеєвропейський духовний «занепад», а закінчує політичною, економічною, моральною здравицею на честь буржуазного Заходу.

Його остання книжка (1977), яку сьогодні так оперативно перекладають «лояльні» лондонські, римські, мадрідські та інші видавці, вже в самій своїй назві містить згадану кричущу суперечність — «Мій захист нашої деградуючої Європи». Вже тут, як сказано в одному давньому вірші, «пітьма змішана з промінням», протилежність чорного і білого поступається місцем миттінню цих кольорів. У своїй «філософській робінзонаді» Раймон Арон визначає двома оцінками «погано» і «добре» чи не всі провідні явища західного світу. І от після каскаду цифр, після параду ерудиції, який має засвідчити багатство авторової бібліотеки, виявляється, що загалом, прекрасна маркізо, «все добре». Що ж до «поганого», то воно йде від різного роду «марксистських утопій», «кремлівських флюїдів» і т. п. речей, ненависних авторові. Але ще винахідник подвійної бухгалтерії отець Лука Паччолі у XV ст. попереджав, що з такою бухгалтерією треба бути обережним, бо вона будь-яку помилку негайно перетворює на систему. Раймон Арон, однак, застосовує подвійну бухгалтерію в такій делікатній царині, як соціологічна філософія.

Де у Раймона Арона дебет практики сучасної західноєвропейської реальності не сходиться з кредитом авторських теорій? Розпочнемо з деяких елементарних, але й основоположних речей. Чому «занепад Європи»? Чи справді вона «деградує»? Адже першими про цей занепад заговорило ще праве, консервативне крило сен-симонізму, яке схибнулося на феодальній містиці, і заговорило — півтораста років тому назад! За цей час Європа, всупереч різного роду есхатологічним обчисленням, встигла дещо зробити для загального всепланетарного добра... Невже європейські лабораторії, університетські аудиторії, художницькі ательє — тіль-

ки підмостки «європейського занепаду»? Ні, звичайно, «занепад Європи» — міф! Занепадає не Європа, а буржуазно-капіталістичний масив — хай донедавна і основоположний — нагромадженої нею культури. Але ж це не вся Європа. Починаючи з великих просвітників і утопістів, починаючи з перших Марксових праць, з перших соціалістичних мітингів, передова культура за своїм грандіозним обширом набагато ширша від будь-якого суто буржуазного, приватно-власницького дійства. Вона в особі своїх найбільших представників і носіїв виходить за межі буржуазного начала, прагне його зжити і перебороти.

Марксизм неодноразово підкреслював величезний загальнолюдський потенціал будь-якої видатної культурної події — від технічного винаходу до появи повноцінного художнього твору. Товарнокапіталістичні відносини всіляко гальмують і знижують цей потенціал, відчужують і спотворюють його, але від цього він усе ж таки не перестає бути реальністю. Раймон Арон же ототожнює «буржуазне» і «європейське», одне робить псевдонімом іншого, взаємозамінює їх. «Європа» в нього — земля обітована «лібералізму» (читай «буржуазності») у всіх його виявах і вимірах — від економіки до найвідлюдніших письменницьких і художницьких келій.

Можна навіть говорити про своєрідну версію вульгарного соціологізму, що її висуває французький автор: усі його публіцистичні «теми і варіації» обертаються навколо фетишизованої системи капіталістичного господарювання. За Ароном, усе йде звідти і все туди повертається, всі європейські дороги ведуть у «Рай» «ліберальної» (зрозуміло, буржуазної) економіки, все європейське буття відбувається під тими чи тими знаками приватновласницького зодіаку. В його словнику географічна назва стає синонімом «буржуазного», його знаком і гаслом.

Так відбувається ніби нове — буржуазне — викрадення Європи одним із небожителів сучасного буржуазно-академічного Олімпу. А викрадення на юридичній мові означає порушення нормального, усталеного статусу того чи іншого об'єкту. Раймон Арон, намагаючись утвердити буржуазну монополію на Європу, водночас викрадає із її історії всю суму антибуржуазних фактів — від гасел лівого крила Реформації до великих класових битв минулого і нинішнього століття й до появи в Європі могутнього соціалістичного табору.

Не зайве також нагадати, що впродовж усього Нового часу не було жодного видатного митця, який змалював би буржуазну економіку в рожевих фарбах. Професор Арон замовчує антибуржуазний пафос художньої культури Європи, антибуржуазну героїку її революціонерів.

Але якщо розмежувати Європу «індустріальних баронів», як називав капіталістів Сен-Сімон, та їхніх васалів (включаючи сюди тих, хто має холопські клейноди у вигляді професорських дипломів), і Європу передових суспільних та інтелектуальних сил (а це повинен зробити кожний об'єктивний спостерігач), то одразу ж постає класовий виворіт концепції Арона, ідеологічне підгрунтя його соціологічної демагогії, мета якої — довести, ніби в небуття падає не буржуазна Європа, а «Європа взагалі». «Європи взагалі» немає, як немає нічого спільного між Шпрінгером і Вальрафом, між Йонеско, що свого часу дав згоду стати головою горезвісного «римського конгресу правих» і Луї Арагоном; як немає нічого спільного між тими, хто стоїть на капітанському містку хисткого корабля «ліберальної економіки», і тими, хто задихається біля його пекельних котлів.

Але якщо руйнується головний постулат Аронової книги («занепад Європи взагалі»), то що вже казати про рецепти-рекомендації французького соціолога, що мають загальмувати цей «занепад»! Тут Аронова «подвійна бухгалтерія» подвоює, м'яко кажучи, неточності, що з них розпочинається його «захист деградуючої Європи». Тут на наших очах вибудовується Монблан софізмів та фальсифікацій. Так, на одній сторінці Арон з апломбом доводить, що переджовтнева Росія не була ні індустріальною, ані взагалі капіталістичною — це потрібно йому для визначення Жовтневої революції як суто російського явища, «немарксистського» (!) за своїм внутрішнім змістом. А далі з апломбом говориться про «непересічний рівень» російської індустрії доби першої світової війни — мовляв, нащо ж тоді потрібна була Жовтнева революція? Не думаємо, що автор тут забув про написане кількома сторінками раніше, — він має надію, що про це забув читач, якого він веде покрученими стежками своєї софістики. На вершині Аронового Монблану майорять прапори усіх корпорацій — імперій капіталістичного світу. Звідти лунає добре поставлений лекторський голос пророка в його сучасній версії — пророка цих корпорацій: «Не чіпайте, не торкайтесь державно-монополістичного капіталізму! В кращому випадку, вдосконалюйте, поліпшуйте його, тільки, боронь боже, не піднімайте руку на його табу і фетиші!»

Для Арона все, що лежить за геркулесовими стовпами капіталістичної системи господарювання, — єресь, утопія, «тоталітаризм», «несвобода». У Монтеск'є француз дивувався: «Як можна бути персом?» Арон намагається довести недійсність усього того, що існує за географічними та ідеологічними кордонами сучасного капіталізму. Тут автор б'є рекорди фальсифі-

кації. Наприклад, він може мимохідь кинути, що західні області Української РСР насправді... не українські за своїм етнічним та культурним характером. Але це, повторюємо, кидається мимохідь: не проковтне читач більшої брехні, то, може, хоч на цю впіймається...

У 1912 році шульгінський чорносотенний «Киевлянин» надрукував репортаж про тяжке становище австралійських робітників, викликане податковою політикою тамтешнього **лейбористського** кабінету. Репортаж мав назву «В тисках социализма». Минулого року шпрінгерівський тижневик «Вельт ам зоннтаг» під схожою назвою надрукував серію репортажів про зростання злочинності в Лондоні. Отож чорносотенцям — і царських часів, і нинішнім, західнонімецьким, лейбористська Австралія і лейбористська Англія видаються... «соціалістичними» країнами! Але ж то чорносотенці, що ще вірять у таємну всесвітню «масонсько-комуністичну змову». Чи не симптоматично, що саме до них приєднується паризький професор-«ліберал», який визначає політичні й господарчі поразки й прорахунки шведської і західнонімецької соціал-демократії як... «негатив соціалістичних режимів»!

Раймон Арон без кінця веде мову про «безвідповідальність» західної інтелігенції, «зараженої» марксизмом, про її «інтелектуальну диктатуру», її «моральний терор», який, мовляв, навертає всіх і вся на марксистсько-комуністичну стежку. Його дратують славнозвісні вчені, художники і актори, які віддають свої голоси за комуністичних парламентаріїв, дратує «марксистське засилля» в західних університетах. З особливою неприязню він говорить про своїх же колег, паризьких професорів, які, бачите, влаштовують філософські семінари, присвячені «Матеріалізму й емпіріокритицизму» і «Філософським зошитам».

Усі ці факти для Арона пофарбовані в апокаліптичний колір. Вони явно виводять його із звичної професорської рівноваги. Він остаточно забуває, що західна марксистська інтелігенція — теж Європа. І, волаючи про її численність і впливовість, остаточно руйнує метафору «загибелі Європи»! Яка вже там «загибель», коли європейська інтелігенція — за Ароном, чи не поспіль прокомуністична — «процвітає», захоплюючи «командні пости» в інтелектуальному житті, витісняючи звідти «нечисленних» аронівських однодумців!

Посилаючись на Токвіля і його ідеї про «зловживання демократією», «ліберал» Арон, по суті, ставить під сумнів саму «ліберальну ідею», її суспільну доцільність. Арон «делікатно» мовчить з приводу того, що було б, якби який-небудь «сильний кабінет» або «впливовий лідер», перейнявшись його, Ароновою нехіттю до «марксизованої інтелігенції», почав би її «соціально нейтралізувати». Як усе це виглядало б, можна дізнатися, гортаючи сторінки недавньої німецької історії.

Аронова філософія веде у вельми неліберальний «політичний простір», де плювати хотіли на ерудицію й інтелект, хоч би як поєднані з бажанням бути «лояльним». Американський посол у вже нацистському Берліні Додд якось зауважив, що гітлерівський режим не потребував лояльних ідеалістів та інтелектуалів — він потребував абсолютно знедуховлених людиноавтоматів.

Словом, з ким Раймон Арон збирається «захищати» «деградуючу Європу»? Об'єктивно він шукає і знаходить союзників, які після перших же «перемог» «депортували» б його на основі «расових законів», союзників, яких цікавить не витончена професорська софістика, а найновіша зброя, які ненавидять «гнилу інтелігенцію», які розтопчуть її при першій же нагоді — не пошкодувавши й тих, хто, як Арон, волатиме про свою благонадійність.

Раймон Арон — поганий пророк. Напередодні різкої радикалізації західної інтелігенції він оголосив «крах ідеології», цього, за його словами, «опіуму інтелігентів». Незадовго до травневих подій 1968 року він говорив про «рівновагу» в «індустріальному суспільстві». Тепер він намагається згуртувати праві сили пророцтвами про «занепад Європи», незмінність і міць її буржуазних контрфорсів.

Що ж, це може бути ознакою, — зважаючи на попередню долю Аронових соціопророцтв, — що Захід піде зовсім не тими манівцями, на які його збивають різні речники і адвокати «європейської кризи»!

Кость НЕДАШКІВСЬКИЙ

Володимир ЄВТУХ

КАНАДА та її суперечності

Канада — країна порівняно молода. Її історія налічує трохи більше п'яти століть. Пам'ять про перших європейських поселенців залишилась у символіці біло-червоного державного прапора: кленовий лист нагадує про ті часи, коли вони, просуваючись через кленові гаї від океану до океану, почали освоювати ці безмежні землі.

Значною мірою завдяки праці мільйонів іммігрантів Канада змогла вийти в число найбільш розвинених країн капіталістичного світу. Однак темпи «індустріального буму», що розпочався у п'ятдесяті роки, наприкінці 60-х та 70-х років значно знизилися. А сама країна зіткнулася з цілою низкою гострих проблем економічного, політичного й національного характеру.

В ЛАБЕТАХ ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ

Навіть офіційна, як правило, занижена статистика безробіття наводить жах на жителів великих міст країни, де зосереджена основна маса робочого люду: наприкінці минулого року мільйон чоловік не мали роботи. За даними ж профспілок, півтора мільйона канадців марно шукають застосування своїм силам і здібностям. Такого країна не знала з довоєнних часів. У скрутному становищі перебуває молодь: 15 процентів юнаків і дівчат, молодших за 24 роки, не можуть знайти для себе ніякого заняття. Недавнім випускникам шкіл і вузів відмовляють у роботі нібито через те, що вони не мають достатнього досвіду. Таких «недосвідчених» — понад 400 тисяч...

Нинішній стан економіки не дає гарантії добробуту і працюючим канадцям. У 1973 році в країні налічувалося 513 тисяч трударів та членів їх сімей, що працювали, але жили в бідності. Через чотири роки кількість їх майже потроїлася. Тепер 60 процентів бідняків Канади становлять люди, які вважаються забезпеченими роботою. Однак багато хто з них працює тимчасово, сезонно, а близько третини зайняті менше, ніж 25 тижнів на рік. Номінально заробітки трудящих рік у рік зростають, але в дійсності вони значно відстають від темпів підвищення цін.

Щоранку канадці з острахом розгортають газети, де друкуються ціни на товари широкого вжитку. Сьогодні домогосподарки не можуть спланувати бюджет своєї сім'ї бодай на тиждень. За останні два-три роки ціни на споживчі товари зросли на 32 проценти, а продукти харчування подорожчали вдвічі, тобто більше, ніж за попередні два десятиліття. Подорожчали також транспорт, електроенергія, театри, кіно.

У жовтні 1975 року уряд Канади змушений був прийняти «антиінфляційну програму» — так званий «Білль-73». Минуло два роки, але жодної з тодішніх першочергових проблем не розв'язано. Як справедливо зазначено в заяві найбільшої в країні профспілки — Канадського робітничого конгресу (понад 2 млн. членів), цей «закон ефективний тільки щодо контролю над зарплатою, в той час як прибутки компаній, ціни на товари, продукти й енергію залишаються практично поза контролем і будуть вільно зростати». Корпорації завжди знайдуть спосіб збільшити зиск.

Трудящі Канади розуміють, що поліпшити своє становище вони можуть лише шляхом активної боротьби проти влади монополій. Для порівняння наведемо такі дані: в 1973 році внаслідок страйків на підприємствах було втрачено 5,8 млн. робочих днів, у наступному році — вже 9,5 млн., а в 1975 році ця цифра підскочила до 13 млн. і Канада вийшла на перше місце серед розвинених капіталістичних країн за кількістю страйків. Не вщухав запал страйкової боротьби і в наступні роки. Тільки 14 жовтня позаминулого року — цей день по всій країні був оголошений «Днем протесту» — підприємці недорахувалися 830 тисяч робочих днів.

Робітники, службовці, фермери вимагають від уряду розробки нової економічної програми, яка передбачала б зайнятість усього працездатного населення, стабілізацію цін на товари широкого вжитку, підвищення життєвого рівня трудящих.

США — КАНАДА: ВУЗОЛ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ

Дослідники канадо-американських відносин завжди наводять такий факт: США підписали з Канадою більше двосторонніх угод, ніж з будь-якою іншою країною. Переважна частина договорів стосується торгово-економічних відносин двох держав, що фактично визначає розвиток канадської економіки. Досить нагадати: третину закордонних капіталовкладень Сполучених Штатів розміщено в Канаді; американські компанії контролюють понад половину видобутку природного газу й нафти, близько 50 процентів нафто- і газопереробної промисловості, понад третину деревообробного виробництва. Канада експортує до США три чверті своїх товарів, купуючи лише п'яту частину американської експортної продукції. Ці цифри дуже промовисті: багато важливих для внутрішнього життя країни рішень приймається за її межами.

На одній із офіційних зустрічей прем'єр-міністр Канади П'єр Елліот Трюдо, характеризуючи канадо-американські взаємовідносини, заявив, що «дружба між Канадою і Сполученими Штатами може бути для всіх народів прикладом мирного партнерства». Однак, зазначив прем'єр-міністр, дві держави «мали серйозні розходження в деяких питаннях, не розуміли одна одну, боролися із взаємними амбіціями». Перша частина заяви Трюдо стосується недавнього минулого, адже вже з середини 60-х років відносини між Канадою і США позначені дедалі глибшими суперечностями. Особливо гостро постало питання після того, як уряд Канади прийняв рішення з 1 січня 1975 року (саме в розпал енергетичної кризи в США) скоротити експорт нафти до Сполучених Штатів, а в 1982 році зовсім його припинити.

Прагнучи вийти з-під впливу свого південного сусіда, в 60-ті—70-ті роки Канада бере курс на націоналізацію важливих галузей промисловості, які перебували під контролем американських монополій. Ініціатива належала Новій демократичній партії, одній з найбільших партій країни (у федеральному парламенті за кількістю депутатських мандатів вона посідає третє місце). Ідеї нових демократів знайшли підтримку серед широких верств населення. Недавній со-

ціологічний опит виявив, що переважна більшість канадців — проти присутності капіталу США в економіці їхньої країни. (Під час опитів 1963 року кожний другий тут вважав, ніби економічна залежність від Сполучених Штатів — корисна для Канади.) Сьогодні дев'ять із десяти канадців твердо переконані, що Канада повинна краще контролювати свою економіку. Цікаво, що 44 проценти опитаних навіть погоджуються на нижчий рівень життя, щоб обмежити владу іноземних монополій чи зовсім її ліквідувати.

У країні активно діє Комітет за незалежну Канаду. Його члени здійснюють величезну роботу, роз'яснюючи населенню необхідність звільнення від будь-якого іноземного впливу. Видавництво «Хертіг паблішерс» випускає спеціальну літературу, присвячену питанням соціально-економічного й політичного розвитку країни, в тому числі перспективам канадо-американських відносин. Однак у різних частинах країни справа стоїть по-різному. Найбільшого розмаху рух за «національні інтереси» досяг у провінціях Онтаріо, Манітоба, Саскачеван, Британська Колумбія, де американські компанії контролюють від 40 до 80 процентів промисловості; водночас у Новій Шотландії, Нью-Брансуїку, Ньюфаундленді, на Островах Принца Едуарда багато хто вважає, що іноземний капітал стимулюватиме індустріалізацію цих районів (як відомо, вони найменш розвинуті в промисловому відношенні і для освоєння наявних тут ресурсів і територій необхідні значні капіталовкладення). Противники націоналізації американських підприємств розпочали в пресі кампанію з метою дискредитації самої ідеї.

Тим часом Сполучені Штати використовують розбіжність у поглядах на іноземні інвестиції для посилення тиску на Канаду. Американські підприємці, як це було, наприклад, у провінції Саскачеван, погрожують прихильникам націоналізації різного роду «санкціями», аж до судової відповідальності. Зацікавлені кола США послуговуються також кризою канадської конфедерації, яка з особливою гостротою виявилася в 60-х — 70-х роках.

КВЕБЕК І КРИЗА КОНФЕДЕРАЦІЇ

Ось уже понад 200 років внутрішнє життя Канади значною мірою визначається напруженістю взаємин між англоканадською й франкоканадською частинами населення. Все почалося відтоді, як в 60-х роках XVIII сторіччя Англія підкорила Нову Францію — колонію на території нинішньої Канади, де проживали вихідці з Франції. Хоча переселенці з Британських островів прибули до Канади пізніше за французів, на час утворення канадської конфедерації (1867 р.) вони завоювали панівні позиції в суспільстві, а франкоканадці постійно відчували утиски з боку правлячої англоканадської верхівки. Таке становище зберігається й сьогодні.

Кризові явища, характерні для Канади, в провінції Квебек відчуваються особливо гостро. Зокрема рівень безробіття, який в середньому по країні становить 7—9 процентів, тут перевищує 10 процентів. Інакше кажучи, більше третини канадських безробітних припадає на Квебек, хоча провінція дає менше чверті робочої сили країни.

Життєвий рівень франкоканадців значно нижчий, ніж в інших національних групах. За даними 1976 року, серед 14 обстежених етнічних груп франкоканадці за розмірами прибутків посідали дванадцяте місце. Протягом останнього двадцятиліття не відбулося жодних змін на краще: в 1961 році добробут франкомовного населення відставав від середньоканадського на 12 процентів, а в позаминулому — на 11,4 процента.

Канадська дійсність дає безліч свідчень дискримінації вихідців із Франції. Скажімо, рівень освіти, особливо університетської, у франкоканадців майже вдвічі нижчий, ніж в англоканадців. Тим часом освітній ценз — обов'язкова умова, коли йдеться про провідні позиції і високооплачувані посади в економіці: 12 процентів всіх працюючих англоканадців зайняті в сфері управління, в той час як франкоканадців — лише 7,6 процента. Той факт, що в Квебеку 85 процентів промислових підприємств належить англоканадським й американським власникам, зумовив нерівномірний розподіл робочої сили: англоканадці й американці виконують переважно обов'язки інженерно-технічних працівників, а франкоканадці складають основну масу робітників.

Політика федерального уряду по відношенню до Квебеку — найбільшої за площею провінції країни, яка дає третину її промислової продукції, — сприяла нагнітанню напруженості, стимулювала сепаратистський рух. Восени 1970 року для «наведення порядку» в провінцію ввійшли федеральні війська. Ця акція уряду поклала край так званому періодові «тихої революції», за допомогою якої місцеві власті сподівалися відстояти ширшу автономію Квебеку в рамках федерації. Після 1970 року рух за вихід провінції із складу конфедерації набрав відкритого характеру. Його очолила Квебекська партія, яка з'явилась на політичній арені десять років тому, об'єднавши в своїх лавах по-сепаратистському настроєних активістів Руху за єдність і суверенітет, Національного об'єднання і партії Рух за національне визволення. Соціальну базу Квебекської партії складають середні верстви населення — дрібні підприємці, службовці державного сектору, адвокати, вчені, інженери, які підтримують націоналістично-сепаратистські прагнення лідера партії Рене Левека.

Із появою Квебекської партії єдність конфедерації похитнулася. Численні заяви лідерів партії про намір боротися за відокремлення провінції від Канади підкріплювалися конкретними ділами. В 1970 році партією було прийнято спеціальну програму розвитку Квебеку. З власною платформою Квебекська партія вперше виступила на провінційних виборах того ж таки 1970 року, де заявила про себе, як про реальну силу. Тоді сепаратистів підтримали 23 проценти виборців. Через шість років, на наступних виборах, Квебекська партія домоглася переконливої перемоги (40 процентів голосів), що дозволило їй сформувати провінційний уряд на чолі з Р. Левеком.

Після приходу до влади Левек знову й знову заявляє про намір вивести Квебек з конфедерації. Вирішено через 2—3 роки провести референдум про дальшу долю провінції. Франкоканадці мають вибрати: збереження існуючого status quo чи вихід із складу конфедерації. На думку лідерів Квебекської партії, єдиним шляхом до вирішення пекучих проблем соціального й національного розвитку провінції є сепаратизм. Однак це не означає, що все квебекське населення виступає за відокремлення. Більше того, навіть не всі виборці, які віддали свої голоси за КП, вважають вихід із конференції конче необхідним. Напередодні виборів інститут збирання інформації провів черговий опит громадської думки, який виявив, що за відокремлення стоять лише 18 процентів квебекців; 58 процентів — проти, 25 — утрималися. Основна маса виборців з Квебекською партією пов'язувала насамперед надії на соціальні перетворення. Варто було урядові Р. Левека перенести здійснення обіцяних «радикальних реформ» до референдуму, як почався «відплив». Газета «Комба» повідомила, зокрема, що кількість бажаючих відокремитися від Канади зменшилася ще на 7 процентів. Про свою незгоду із сепаратистською політикою лідерів КП заявили квебекські ескімоси, які займають третину території провінції; засудила цю лі-

нію і Ліга молодих комуністів Квебеку, проголосивши гасло «Рівність і самовизначення — так; сепаратизм — ні!». Це гасло якнайточніше відбиває настрої і сподівання більшості квебекців.

БЕЗ ПРАВА НА МАЙБУТНЄ

Нещодавно в Женеві відбулася міжнародна конференція «Проти дискримінації тубільного населення Америки». Обговорювалося питання про те, що ж принесла європейська колонізація 30 мільйонам корінного населення Америки. Учасники конференції дійшли висновку, що для індіанців, ескімосів, інших національних меншостей п'ять сторіч колонізації означали гноблення, дискримінацію й геноцид. Це стосується й аборигенів Канади, чисельність яких сягає півмільйона. Більшість з них живе нині в найменш освоєних районах країни — на півночі провінцій Онтаріо, Квебеку, Британської Колумбії, Альберти. Європейські підприємці в гонитві за прибутками силою зганяли індіанців, ескімосів з родючих земель, залишаючи їм райони вічної мерзлоти й непридатні для обробітку землі.

Статистика свідчить· безробіття серед індіанців перевищує 60 процентів, їхні родини живуть на рівні бідності або й нижче, 40 процентів корінного населення животіє, утримуючись виключно за рахунок урядової допомоги; кількість помешкань індіанців, які перебувають в аварійному стані, у вісім разів більша, ніж в інших національних групах. Наслідком жахливих життєвих умов стали масові захворювання, висока смертність (серед новонароджених, зокрема, вдвічі вища, ніж в середньому по країні), коротка тривалість життя, як правило — 34 роки.

Однією з найпекучіших проблем для корінного населення залишається проблема повернення земель, на яких вони жили здавна. В урядові інстанції подаються сотні скарг і прохань з вимогою врегулювати режим користування землею, здійснити відшкодування за експлуатацію корисних копалин та за відібрані в індіанців права на полювання й риболовлю. Раз у раз наштовхуючись на байдужість і нерозуміння, на потурання беззаконню з боку властей, аборигени починають дедалі активніше захищати свої права власними силами. Відомі приклади, як це сталося в місті Кенор, коли індіанці зі зброєю в руках охороняли землі, які в них незаконно забирали.

Сьогодні найбільша турбота індіанців та ескімосів пов'язана з майбутнім будівництвом у долині річки Макензі газопроводу, який має поставляти газ США. Згідно з проектом, траса газопроводу пролягатиме через індіансько-ескімоські землі. Хоч будівництво потребує 7000 робітників, місцеве населення не сподівається знайти тут роботу. Хто з індіанців чи ескімосів може похвалитися високою кваліфікацією, спеціальною освітою?! Понад 25 процентів корінного населення не вміє ні читати, ні писати. І цей газопровід означає для них лише нову руйнацію рідних поселень, стародавньої самобутньої культури.

Останнім часом рух аборигенів за надання їм права на автономію в складі канадської конфедерації набуває все більшого розмаху, стає організованим. На початку 70-х років у Канаді за зразком організації «Рух індіанців Америки» (США) засновано «Національне індіанське братство». Головна мета «Братства» — об'єднати зусилля індіанських племен в їхній боротьбі проти монополістичного капіталу. Під егідою «Братства» відбуваються демонстрації, мітинги, і не тільки в місцях проживання, а й у столиці Канади — Оттаві.

Для консолідації руху корінного населення Канади багато важить індіанський центр, який існує в Торонто ось уже п'ятнадцять років. Два роки тому з іні-

ціативи центру було організовано «тиждень канадських тубільців». Виставки, концерти, дискусії навколо них, відкриваючи жителям Канади мистецтво аборигенів, мають на меті насамперед привернути увагу громадськості країни до жалюгідного становища, в якому перебувають нині представники тубільного населення, змусити «благополучних європейців» замислитися над майбутнім першожителів Північної Америки.

ВИБУХ РАСИЗМУ

Історія багатоетнічної Канади (нині на її території проживають вихідці з понад 50 країн світу) свідчить, що шовіністично настроєні кола постійно намагаються використати факт існування етнічних меншостей для розпалювання національно-расової ненависті. Коли ж економіка країни зазнає кризи, расизм набирає найбільш цинічних форм. Його вістря спрямоване в першу чергу проти іммігрантів, надто проти тих, у кого колір шкіри темніший, ніж у англосаксів. Останнім часом у Торонто, Монреалі, інших містах посилюються випади проти негрів, вихідців з Азії, іммігрантів з Латинської Америки, країн Карібського басейну. Расисти вимагають депортації кольорових заробітчан, звинувачуючи їх у зростанні безробіття, інфляції, зниженні життєвого рівня населення.

Англосаксонські шовіністи доклали чимало зусиль, щоб уряд прийняв так звану «Зелену книгу імміграції» (1975 р.). Згідно з новим законом, в'їзд до Канади іммігрантів з Азії, Африки, Центральної й Латинської Америки під різними приводами обмежується. Наприклад, канадські власті відмовляють у візі вихідцям із Гаїті, якщо вони не можуть довести, що на батьківщині їхньому життю загрожує небезпека.

Жорстоких утисків зазнає негритянське населення — вже неодноразово в чорному гетто Торонто расистські молодчики влаштовували погроми. Під час виступу одного із негритянських ансамблів по канадському телебаченню члени фашистської організації «Західна гвардія», очолюваної запеклим расистом Доном Андрю, вчинили бешкет, двоє учасників ансамблю були поранені. Жертвами расистів у Торонто стали молоді робітники із Ямайки; в провінції Британська Колумбія особливим гонінням піддаються вихідці з Пакистану, інших південноазіатських країн.

«Західна гвардія» висуває відверто фашистські гасла: «Майбутнє належить нам!», «Влада — білим!», «Чорні — геть до Африки!» Єдиним шляхом «очищення» канадського суспільства від «зайвих елементів», у тому числі й від кольорового населення, расисти проголошують терор.

Потурання неофашистам з боку офіційних кіл, узаконення расизму в імміграційній політиці викликало в країні хвилю обурення. За ініціативою демократичних організацій — Ліги комуністичної молоді, Студентського комітету боротьби проти расизму, Онтарійської федерації вчителів середніх шкіл, прогресивних етнічних організацій — повсюдно влаштовуються мітинги, марші протесту проти розгулу расизму й безкарної діяльності терористів. Висловлюючи думку багатьох, М. Спелман, голова відділення східноазіатських досліджень, заявив: справжнє лихо для Канади — не іммігранти, а великий бізнес.

ДЕМОКРАТИЧНА АЛЬТЕРНАТИВА КОМУНІСТІВ

Як можна зарадити кризовим явищам канадської економіки? Чи вдасться врятувати конфедерацію від розпаду і врегулювати франкоканадську та інші проблеми, пов'язані з внутрішнім розвитком Канади 70-х років? Уряд шукає

виходу із кризи. Про це свідчать прийняття «антиінфляційної програми», деякі заходи по націоналізації економіки, незначні поступки національним меншостям і етнічним групам тощо. Однак від урядової програми запровадження контролю над заробітною платою виграють підприємці, становище ж трудящих, навпаки, погіршується. Пропозиції квебекського уряду через свою обмеженість (існуючий status quo або сепаратизм) не сприяють усуненню напруженості у відносинах між двома канадськими націями. Власне кажучи, жодна урядова програма розв'язання пекучих проблем не передбачає корінних соціальних перетворень у країні, лишаючи недоторканою владу монополій.

Єдиною політичною силою, яка висунула реальний і конструктивний «план порятунку», є Комуністична партія Канади. Насамперед, вважають комуністи, необхідно виробити канадську конституцію. Існуючий нині «Акт про Британську Північну Америку» було прийнято ще 1867 року в Англії. У відповідності з цим актом Канада отримала статус домініону. Хоча сьогодні Канада фактично не залежить від Англії, однак вважається, що верховна влада належить англійській королеві, і вона за традицією відкриває засідання канадського парламенту. Компартія рішуче виступає за прийняття нової конституції, створеної в самій Канаді, яка б відбивала реальності сучасного розвитку країни і в першу чергу — факт існування на її території двох рівноправних націй: англоканадської і франкоканадської. Розкриваючи справжні цілі сепаратистів, комуністи в своїй програмі «Шлях до соціалізму в Канаді» підкреслюють, що відокремлення Квебеку «викличе додаткові економічні труднощі для трудящих обох націй і послабить їхню політичну єдність у боротьбі проти спільних ворогів — монополістичного капіталу, канадського та американського імперіалізму, за фундаментальні соціальні зміни».

Двонаціональна держава має створити сприятливі умови для розвитку мов і культур етнічних меншостей, а також визнати національні права корінного населення країни і здійснити заходи, спрямовані на поліпшення їхнього економічного й соціально-політичного становища.

Що ж до шляхів подолання економічної кризи, то перш за все слід, відмовившись від «антиінфляційної програми», забезпечити роботою всіх працездатних канадців — за рахунок розширення виробництва в тих галузях промисловості, які розвиваються на базі газо- й нафтодобувної. Для цього необхідно позбавити американські монополії права на контроль над ними.

В умовах інфляції й подорожчання життя лише нова політика розподілу національного прибутку на користь трудового народу й зменшення розмірів податків сприятиме підвищенню добробуту. Скорочення витрат на озброєння дало б змогу збільшити асигнування на соціальне забезпечення.

В центрі уваги демократичних сил країни на сучасному етапі повинна бути боротьба за забезпечення всіх роботою й підвищення життєвого рівня — записано в документах минулорічного жовтневого пленуму ЦК Компартії Канади. Могутній розмах страйків свідчить, що трудящі Канади сповнені рішучості вести двобій з капіталом за свої права.

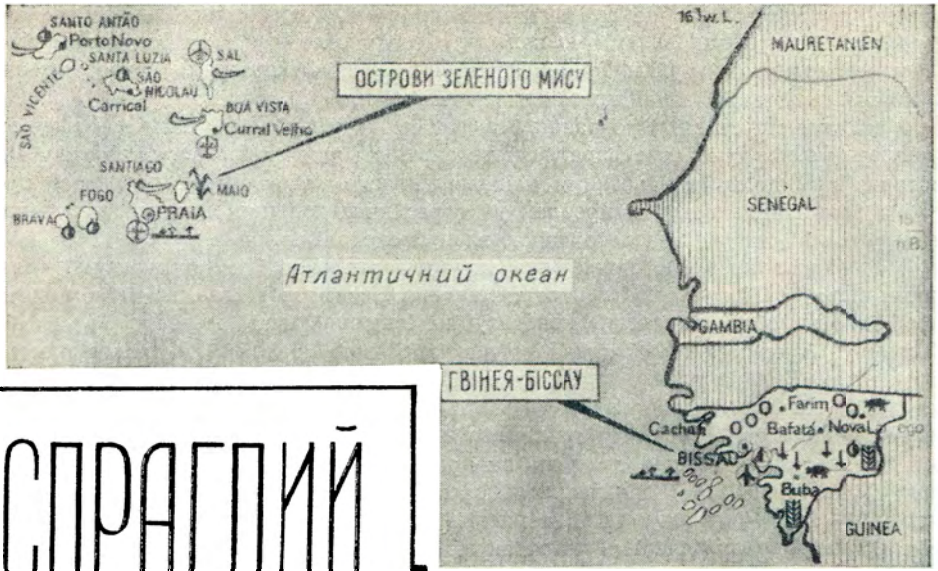

СПРАГЛИЙ АРХІПЕЛАГ

Виснажений посухою піщаний Сал — жовтий мазок серед зеленаво-синіх просторів Атлантики. Ні струмка, ні гайочка, ні бодай латочки трави, яка порушила б випалене одноманіття острова. Подекуди лише гуртики присадкуватих хатин. Їх теж не відразу помітиш серед пісків — пласкі дахи попритрушувало жовтим порохом.

Навколо хаток снується павутина стежин — єдине свідчення, що там мешкають люди.

Є на острові й асфальтівка, нею саме поспішає кудись кілька машин, а запряжений віслюками візок здається комашкою, яка звикла до гуркоту автомобілів на шосе.

На карті зазначено, що тут є три села: Санта-Марія, Пальмере й Педро-Лют. І три тисячі жителів. Але карта надто стара. Мені сказали, що на острові виникло вже й четверте село, а жителів стало вдвічі більше.

«Сал» означає сіль. Десь на острові є старі копальні, де добувають її. А ще тут ловлять рибу, лангустів і велетенських черепах. З їхніх панцирів роблять гребінці, шкатулки та інші сувеніри.

А нещодавно на острові закінчено будівництво аеродрому й трикілометрової злітної смуги. З легкої споруди аеровокзалу не видно краю аеродрому, де у тремкому мареві знову починається царство дюн. Над обрієм виринають нечіткі обриси якихось будівель, дивних споруд, схожих на фортеці. Вони розсипаються й знову мовби виростають із землі, змінюючи свої обриси, навіть не збагнеш: чи то гра пустелі, чи скелясті горби, які промайнули були в ілюмінаторі — жовті гребені диких скель майже над самим берегом.

Сал, як і решта дев'ять великих та п'ять малих островів архіпелагу,— діти Гефеста і Геї-Землі. Гея породила їх несхожими один на одного. Деякі скелясті й стрімкі чорнобазальтові бескиди справляють враження суворої неприступності. Береги інших неначе щойно виринули з води. Є й острів, де за гавань для океанських пароплавів править згаслий вулкан. Це Сан-Вісенті з портом Мінделу.

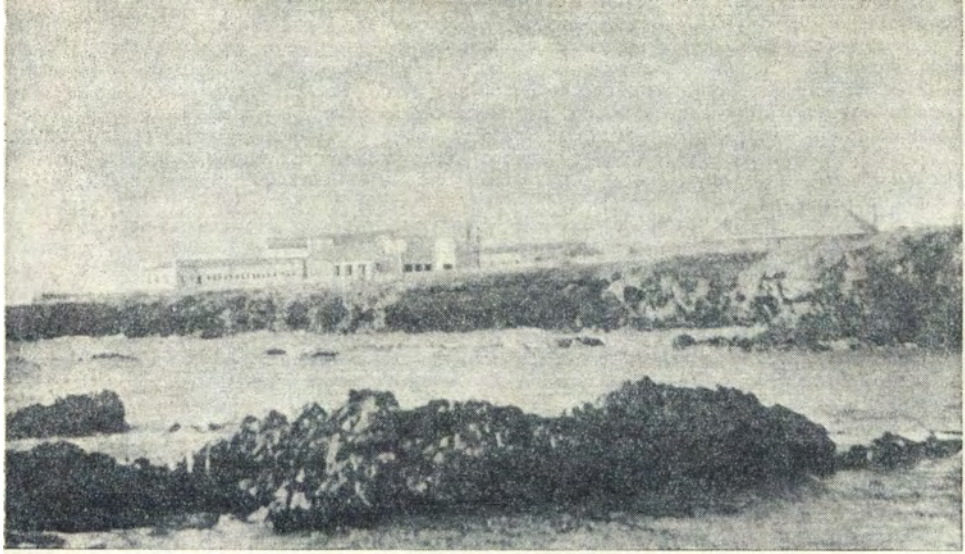

Прогрес торкнувся і «черепашачого острова». Сал дедалі більше забудовується, місцевий аеропорт приймає літаки з багатьох країн світу.

Санту-Антан — зелений острів з родючою землею. Тут з давніх-давен живуть землероби. А Фогу — звичайний вулкан, який конусом вистромився з океану. Фогу й досі роздратовано бурчить, притрушуючи навколишні лани попелом. Уперше я почула про нього ще в Москві від гостя нашої країни фермера Піну Аліріу Гомеша, худого і виснаженого важкою працею чоловіка. Це тільки романтично звучить: «Острови Зеленого Мису», а життя на тих островах — сувора проза.

Протягом двох століть цю країну кожні 20—30 років спустошує голод, що забирає тисячі людських життів. За період від 1747 по 1960 рік тут було загалом 50 посушливих років. У 1968 році настала остання, найдовша посуха, що триває ось уже дев'ятий рік. І хоча цього разу допомога міжнародних організацій попередила масовий голод, країна перебуває у великій скруті.

Основний продукт харчування жителів архіпелагу — кукурудза. Але вже в перший рік посухи виробництво цієї культури впало майже на 95 процентів. Значно зменшилося й поголів'я домашньої худоби. А старий колоніальний режим і не намагався знайти розв'язання основних проблем архіпелагу. Зокрема, він навіть не зробив спроби створити систему свердловин і використати для зрошення запаси грунтових вод, яких цілком вистачило б для боротьби з будь-якими посухами.

Одразу після проголошення незалежності країни в червні 1975 року уряд і партія ПАІГК почали розробляти програму, згідно з якою на острові буде створено запаси води й прокладено зрошувальну систему, поновлено лісові багатства.

Люди прийшли на Сал не так давно, вже після того, як учасники експедиції, спорядженої у XV сторіччі Генріхом Мореплавцем, побачили на обрії дві скалочки землі.

Решту вісім великих островів, а також кілька маленьких, відкрили значно пізніше; розташовані навпроти крайньої точки Західної Африки, в ті далекі часи ще вкритої джунглями вічнозелених лісів, вони дістали назву Архіпелаг Зеленого Мису.

Острови почали заселяти рабами з Африки та засланцями. Згодом тут виникли плантації тропічних плодів, цукрової тростини й кави, яка знайшла на островах сприятливий клімат і добрий грунт.

Сал ще довгий час лишався черепашачим царством, навіть після приходу сюди людей. Лише в останні десятиріччя становище різко змінилося. І все-таки Сал залишився в пам'яті людей, як черепашачий острів — жовтий пісок, облямований смужкою прибою, ясно-зелена вода на мілині, мужній клаптик суходолу, серед неспокійних океанських широт.

Будинок, у якому я жила, прилетівши на острів Сантьягу, стояв на вузькій косі, віддалік столиці архіпелагу. Обабіч коси дихав океан, його невтомна робота — серди-

те сопіння або гуркіт хвиль, що віщував небезпеку,— викликали відчуття непевності існування на цій смужці землі, надто ж коли починала вити сирена.

З того боку будинку, куди дивилось моє вікно, берег був стрімкий. Острів Сантьягу стоїть на підвалинах монолітних скель. Але узбережні води навколо майже мертві. Я не бачила на березі жодного рибалки з вудкою. Вранці човни та баркаси знімалися з причалів і зникали вдалині, де блукають океанськими водами табуни промислової риби, такої необхідної для життя острів'ян.

Урядом намічено створення сучасного риболовецького флоту і рибоконсервної промисловості, які дадуть змогу не тільки поповнити нестачу продуктів харчування, а й експортувати їх.

У Праї, по-іграшковому малесенькій і чепурній, тридцять тисяч жителів. Центр столиці нагадує впорядковані квартали південноєвропейських міст, ошатних і привабливих. Сюди не долинає гомін хвиль. Синій обшир океану видно лише з найвищого пагорба, звідки починається діловий квартал і де розташована чудова споруда колежу.

Центр Праї скомпонований зі смаком, хоча й не без примхи. Його дво- чи максимум триповерхові будинки скидаються на трохи чванькуватих людей, що, певно, якоюсь мірою відбиває характер домовласників. Це вчувається й у малюнку балкончиків та чавунних грат, і в розташуванні хвалькуватих вікон, і навіть у кольорі старанно пофарбованих стін.

Особливої своєрідності надають центру бароккова протестантська церква, мечеть і площа з водограєм, захищена від сонця суцільними шатами дерев.

Вечорами площа м'яко освітлена. Враження таке, ніби тут збирається вся молодь столиці. Юнаки в джинсах та яскравих сорочках, поважні й піднесено-врочисті, йдуть за зграйками щебетливих дівчат, життєрадісних експресивних креолок, смаглявеньких і струнких, у чиїх очах виграє та щаслива певність себе, що її надає жінці обожнювання з боку чоловіків.

Стримано лунають схвильовані голоси, а сміх зривається над натовпом, незвично розпливчатим у примарному сяйві ліхтарів. Усе це викликає відчуття спокою й безтурботності. Й хочеться повірити цьому першому відчуттю, забути про кістляве обличчя фермера Піну Аліріу Гомеша, в очах якого причаївся спогад голодних днів. Та варто лише трохи проминути центр Праї, глянути на столицю в безжальному світлі дня, як враження безтурботності відразу зникає і перед нами постає безжальна проза життя.

5 липня 1975 року було проголошено незалежність островів Зеленого Мису. У Всенародній маніфестації з нагоди цієї довгоочікуваної історичної події брали участь й молодіжні загони ім. Амілкара Кабрала.

Острів'янин, який показував нам визначні місця, назвав околиці Праї «зонами бідності». В цих зонах зосередилось до третини населення столиці архіпелагу. Мешканці кварталів не мають постійної роботи й певних засобів до життя, перебиваються випадковими заробітками та посилками з-за кордону — від родичів, які покинули батьківщину.

Тут ніщо не нагадує респектабельного центру, ніхто не силкується приховати злидні. Присадкуваті кам'яні хатки, тісно попритулювані одна до одної, вузенькі вулички та глухі кути, чорні віконниці, мури кам'яних огорож. На пустищах поза хатками, на вулицях повно каміння та кам'яних брил, сірих і чорних з рудою окалиною.

Похмурість і злидні передмість, які задихаються від диму та вбогості, перебиває яскраве вбрання жінок, часом зовсім благеньке й зношене, але на диво мальовниче. Обдаровані природною грацією, білі та чорні острів'янки терпляче виконують свою щоденну роботу: перуть, варять невибагливу страву — переважно з риби та кукурудзяної крупи, лагодять одіж і перегукуються одна з одною, як усі жінки світу. Плавно погойдуючи стегнами, дівчата прямують до артезіанських джерел. Води на Сантьягу так само обмаль, як і на Салі та інших островах.

Неподалік продовольчих складів завжди повно людей. Тут розташований державний центр постачання, який скуповує товари й тут-таки продає. Жінки строкатим натовпом товчуться вздовж парапету набережної, сперечаються або гомонять. Тут буває дешевий ситець, без якого не проживеш. Тільки діти можуть бігати голі — на щастя, сюди ніколи не сягають холодні вітри...

Одного ранку, проминувши всіх злих і лагідних бездомних псів, я поволі йшла базальтовою бруківкою до Праї, щоб на власні очі побачити, як прокидається місто. Мене завжди хвилює початок нового дня: цей момент криє в собі надію, додає творчі сили, необхідні трудовій людині, щоб витримати напругу дня.

На тому місці, де увечері гомоніла юрба, тепер сиділа на порожньому ящику стара африканка. Вона підвела зір, намагаючись заглянути мені у вічі, та я вже проминула її, віддаляючись у бік затоки, на косі якої стояв маяк. Промінь маяка, вночі такий пронизливо-різучий, тепер здавався кволим і блідим.

У бухті дрімало судно, яке привезло на острів кукурудзу: вчора вантажники цілий день тягали до складів лантухи. Гуркотіли важкі автомашини, а біля державних складів сиділи чоловіки босоніж або в сандаліях, у старих штанях і просторих вилинялих сорочках. Вони дивилися, як вантажники тягають лантухи, й чекали, чи не покличуть і їх.

До мене нечутно підступила та сама африканка — і я здригнулась, почувши її глухуватий голос. Обличчя в неї було суворе і якесь неживе. Я не розуміла хапливих слів, і стара заходилась пояснювати на пальцях, що вміє прати й варити обід, прибирати в оселі й перемивати посуд.

Я заперечливо похитала головою й відійшла, африканка щось невдоволено пробурчала, і коли я вдруге глянула назад, вона знову сиділа на своєму ящику — втілена втома й скорбота.

Вже вдома мені дещо розповіла про неї дівчина, яка вранці прибирала наш дім:

— Вона чекає на свого сина. Він тут довго блукав, ніяк не міг знайти роботи. А тоді раптом його взяли на пароплав замість померлого матроса. Трохи грошей виплатили наперед, і він залишив усе родині. Шість ротів, кожен треба нагодувати. Грошей вистачило на якийсь час, а тоді почалась посуха, і майже вся сім'я вимерла. Лишилась тільки найменша дитина та оця стара. В нас кажуть, що краще б і ту дитину бог забрав. Але її пощастило влаштувати в дитячий будинок...

— То бабуся тепер зовсім сама?

— Сама самотою. Все сина жде. Тільки якийсь пароплав з'явиться в бухті, вона й додому не йде, пантрує на пірсах.

Стара африканка говорила до мене на березі креольською мовою, що склалась на островах протягом сторіч: суміш португальської та африканських діалектів.

Коли сонце спиняється в зеніті й починає безжально палити все на землі, стара африканка йде додому, в оту зону злидарів. Чим вона живе на світі — того не знало навіть наше дівча. Того взагалі ніхто не відав: на острові багато таких людей...

Ось чому одне з головних завдань Республіки Островів Зеленого Мису — за можливістю впорядкувати околиці Праї й нагодувати їхніх мешканців.

— Наших земляків здавна мордувало два найстрашніших лиха: посуха й колоніальний режим,— сказав Оліві Піреш, відомий громадський діяч, один з керівників Партії незалежності Гвінеї та Островів Зеленого Мису. На Сантьягу вісім років не було дощу. Найдовший період посухи. Глянеш з літака — мов суцільне згарище.

Прапор молодої незалежної держави прикрасив школу перед початком нового навчального року.

— Дивно... А мені цей острів здався зеленим. Усі, хто летів разом з нами, дивились в ілюмінатори й захоплювалися грою зелених кольорів: «Там, мабуть, пройшли дощі...»

— Дощі часом теж приносять лихо. Якщо поїдете в сільськогосподарський район, пересвідчитеся на власні очі.

Республіка має багато проблем.

— За останні двадцять років вимерла з голоду третина населення. Колонізатори не перешкоджали цьому. Вони не були зацікавлені в розвитку економіки на островах. Вони потребували тільки дешевої робочої сили, бо земля належала їм.

— А що дала острів'янам незалежність?

— Починати все з нуля — це не дуже просто. Перед нами багато нерозв'язаних справ. Скажімо, зайнятість населення. Або ще таке: під час репресій за часів фашизму багато прихильників незалежності архіпелагу мусили емігрувати. Ці люди практично втрачені для нас. Реакція провіщала нам швидку загибель, але ми з історії вже знаємо чимало таких віщувань, пророцтв і прогнозів. Я скажу одне: за час нашої незалежності ще ніхто на островах не вмер з голоду...

Олівіу Піреш розповів, що внутрішня реакція не складає зброї. Їй допомагають ті хто свого часу втік з колонізаторами. Організовують різні «фонди», намагаються саботувати урядові заходи. Реакція має багатий і випробуваний арсенал. Але наш народ уже відчув смак свободи, його не залякаєш нічим. Селяни отримали землю, створюють кооперативи на власній землі. Школи й лікарні — все це теж було раніше неприступне для бідних людей...

Високий і худорлявий Олівіу Піреш в цю мить дуже нагадував карбонарія. Біла батистова сорочка підкреслювала смаглявість його шкіри. Частину молодого обличчя затуляла смоляно-чорна борода, очі дивилися серйозно й щиро. Немає вищого відчуття, ніж усвідомлена свобода, й хто цього відчуття зазнав, набуває небаченої сили, здатності творити чудеса.

— Ми переживаємо великі труднощі, це так,— замислено проказав Олівіу Піреш.— Але ми нічого не приховуємо від людей. І люди добре розуміють, що, крім дощу, з неба нічого не впаде. Та й того часом доводиться чекати роками. Треба свердлити артезіанські колодязі, створювати систему зрошення, будувати водозбірні басейни.

Обличчя в цього креола було мужнє й молоде, по-доброму заклопотане. Він ходив поміж верстаків, на яких підлітки стругали, різали й шліфували наждаком кокосові шкаралупини, аж поки ті ставали рівні й гладенькі. Тепер їх можна було полірувати й робити з них лампи-нічники, шкатулки та всілякі сувеніри, що мають попит в іноземних гостей.

Робота захоплювала хлопчаків, і в цю мить, коли вони не стежили за собою, всю увагу зосередивши на верстаках, пилочках та стамесках, я спостерігала за виразом їхніх облич. Вдало закінчивши роботу, вони щоразу підкликали майстра й чекали на його похвалу — чекали радісно й нетерпляче, ці підлітки, що працювали в майстернях міста Сан-Філіпо на острові Фогу, де створено центр виховання сиріт і безпритульних дітей.

Але траплялися й такі, чиї руки не прагнули роботи. Майстер часто підходив до їхніх верстаків, терпляче пояснював, як належить тримати інструмент, як затискати предмет у лещатах. А деяких він просто змушував усе переробляти.

— Ми повинні привчати дітей і до старанності в роботі, і до порядку та чистоти. Вони ж росли на вулиці, вулиця виховувала їх на свій лад, передавши цим усіма забутим дітям свої вади.

Ми відійшли з майстром до вікна, а хлопці не зводили з нас погляду. Вони припинили роботу й тепер дослухалися до наших слів. Майстер Данілу, господар майстерні й вихователь цих безпритульних дітей, неначе не звертав на них жодної уваги. В майстерні пахло стружкою, але не свіжістю берези або живицею сосни, а твердою деревиною з гарячим духом тропіків.

— Тут у нас діти з усіх островів.— Данілу по-чоловічому стримано й співчутливо глянув на хлопчаків, які й досі дивилися в наш бік.— Різні діти, а доля одна...

З його тону й суворої чоловічої турботливості я збагнула, що цей чоловік теж пройшов безжальну школу злиденного життя, але вийшов переможцем і збагатився життєвою мудрістю.

Ковзнувши поглядом по головах притихлих дітей, він ніби враз оцінив кожного й мовив:

— Ми влаштовуємо тільки тих, у кого є здібності до теслярської справи.—В кінці майстерні старші хлопці робили шафи та столи.— Декому вже доручаємо справжні замовлення. От тільки не вистачає деревини. Лісів на острові мало, зате багато каміння.

Коли під час зборів або мітингів зеленомисці хочуть висловити згоду, вони за традицією дмуть в океанські мушлі.

Камінь... Це тут чи не єдиний будівельний матеріал, якого ніхто не заощаджує, який приступний усім. У каменоломнях, на схилах та осипах гір, край доріг і на нивах — скрізь. З гладеньких круглих голяків складають домівки на хуторах: я чимало бачила цих самотніх людських осель, оточених кам'яними мурами, як і кукурудзяний лан при трудовому інтернаті для безпритульних і сиріт.

Лан розташований на похилому горбі, чистий і добре доглянутий, полита й підгорнена кожна стеблина; на ньому працюють оці самі хлопці.

Центральна садиба міститься в долині між пагорбами, вкритими миршавенькою травичкою, на якій пасуться кози — теж власність інтернату. Кілька довгих одноповерхових будівель під шифером аж ріжуть очі побіленими стінами. Аскетичний пейзаж урізноманітнювало кілька акацій і тонких, вигонистих пальм.

Ще перед поїздкою до Сан-Філіпо ми зустрілися з президентом організації, що свого часу займалася лише виховними закладами для дітей. Вона зветься Інститутом солідарності й тепер відає також ліквідацією неписьменності і медичним обслуговуванням рибалок та селян, які об'єднуються в кооперативи. Президент Інституту Орланду Маскаренаш показував нам зразки різноманітних сувенірів та побутових речей, виготовлених із сизалю та кокосового горіха вихованцями дитячих інтернатів на острові Сан-Вісенті й тут, де знайшли притулок діти від десяти до шістнадцяти років.

Спинившись біля схеми дитячих закладів на островах, Орланду Маскаренаш почав перераховувати:

— У Праї в дитсадках для незаможних родин — 150 вихованців; на острові Фогу — 80, стільки ж на Сан-Ніколау. Дитсадків зараз немає на чотирьох островах, але незабаром і там відкриємо. Це тепер головне. Дівчатка вчаться шити, плести, господарювати вдома.

Він узяв круглу сумку з сизалевого волокна:

— Це теж зроблено дитячими руками. Прибутки поки що незначні. В основному дитячі заклади утримує держава. Допомагає й міжнародний фонд.

Поета звали Освальду Алькантера Медіна Куштодіу. Ми сиділи в сквері за столом, у затінку акацій. День видався жаркий, і власник маленької кав'ярні приніс мені запотілу пляшечку джусу з соломинкою, а у вазочку поклав лід. Освальду замовив чарку віскі. Крижинки в його чарці танули, й від того віскі ставало прозоре і ясне.

— Наші поети дотримувались традиції. Дехто казав, ніби то «класика». Насправді ж усе було навпаки: звичайнісіньке епігонство. Нужденне наслідування португальських зразків, оспівування колоніалізму, відхід од життя.

Він помовчав, простежуючи поглядом метелика серед гілок, метелик марно силкувався сісти на сонячний промінь, що продирався крізь гущавину.

— Такі ото метелики, незбутні мрії та квіточки були змістом нашої поезії. Цілковите нехтування реальним життям, пісні та переспіви, сповнені журби й бажання вихопитися з островів на простір, видіння якоїсь далекої землі... А люди мріяли про справжню землю, про клаптик землі, нехай найменший, та свій. Хоча земля в нас дуже неласкава і неохоче віддає селянам свої плоди!..

Коли ми їздили у внутрішні райони Сантьягу, я бачила ці поля. Здебільшого вони розташовані на схилах. Базальтова бруківка плуталася серед горбів, то збігаючи в долини, де вишикувалися рівненькі прямокутники нив, то бралася вгору й угору, до пласких верхів.

На верхах теж були ниви й нивочки, але траплялись і зовсім лисі гори, бескеття диких чорних верхів, які вгвинчувалися в небо, гострим зуб'ям упинаючись у товщу хмар, або мов куняли, кинувши на схили важку тінь. Тутешні селяни обробляли кожен придатний шматок землі, старанно й любовно плекаючи кожен паросток, невтомно працюючи о будь-якій порі дня, вбравшись у широкі куці штани й коротку сорочку. Вони вимахували важкими мотиками, розрівнюючи свої ділянки, розпушували грунт, щоб удруге посіяти кукурудзу, змиту кілька днів тому дощем. Ось чому дощ у тропіках не завжди благо, а часто й біда. Схили гори кругом змережані рівчаками, терасами й кам'яними гатками для «дикої води». Усе це зроблено киркою, мотикою та заступом.

— У тридцяті роки в нашій літературі стався злам,— вів далі Куштодіу.—Письменники почали роззиратися навкруги, звертатися до невигаданих проблем дійсності, які по-справжньому хвилювали острів'ян. Спочатку то була констатація: дехто з письменників неначе вперше побачив і збагнув, як острів'янам важко жити, як гнітять їх колоніальне ярмо, хронічні посухи, а над усе — безземелля та голод, безпросвітне життя. Громадянський голос літератури рік у рік міцнішав. У художніх творах почав лунати заклик до боротьби.

Традиційне житло селян архіпелагу. Камінь лишається єдиним приступним будівельним матеріалом на островах

— А що вирішено із землею?—спитала я.

— Землю роздано селянам. Поділено маєтки поміщиків. На частині цієї землі утворено державні господарства...

Мені випало побувати в одному з таких господарств — у гірській долині. Благословенний вічнозелений край. Пальми, алеї цитрусових дерев, авокадо, папая ростуть там просто вздовж доріг. Бананові плантації, кукурудзяні й сизалеві лани, городи — все любовно доглянуте й дає багаті врожаї.

На фермі нам показували худобу — гарних телят, в стайнях стояли білі коні арабських порід, призначені на розведення. Господарство щойно спинається на ноги. Зате скільки ентузіазму в тамтешніх людей! А це теж не слід скидати з рахунку.

— Ми трохи забігли наперед,— сказав Куштодіу.—Були ще шістдесяті роки — початок політичної орієнтації письменників. Багато пішло за партією ПАІГК. Разом із соціалізацією проблем лунало гасло писати поряд із португальською — креольською мовою, найбільш поширеною на островах. Нариси й новели, оповідання й повісті, присвячені насущним проблемам життя, сприяли піднесенню громадянської самосвідомості населення Кабу-Верде — Республіки Островів Зеленого Мису.

— Ми вийшли зі стадії замкненого розвитку,— сказав мені поет.—Перед нами відкрилася скарбниця світової культури, досі закрита для нашого народу. Ми, літератори, повинні сприяти культурному обмінові між народами різних країн, тим самим розвиваючи нашу власну національну культуру.

В чарці Куштодіу зовсім розтанув лід. Його молоде смагляве обличчя полонили думки. Можливо, в цю мить вони складались у серці поетовому рядками віршів. Та ось Куштодіу повернувся з уявних мандрів, і я спитала його про плани на найближчий час.

— Написав нову книжку,— відповів поет, і очі його знову пойняла задума: попереду — суд читачів. Як-то буде сприйнято збірку, в назву котрої він виніс слова: «Я плекаю свою любов по-зеленомиському»? Тобто я віддаю її народові островів, що здіймаються серед Атлантики.

Це дійова любов. Освальду Алькантера Медіна Куштодіу не тільки літератор. Як член ПАІГК, голова організаційної комісії профспілок, він провадить велику громадську роботу, домагаючись головного: втягти острів'ян у відродження економічного, культурного й соціального життя.

Вільні вітри гуляють над океаном. Б'ють хвилями об чорний базальт. Спраглими чорними ночами маяк шле в темряву сигнали перестороги. А час біжить і біжить. Час руху, боротьби та змін.

Віра ШАПОШНИКОВА

Москва.

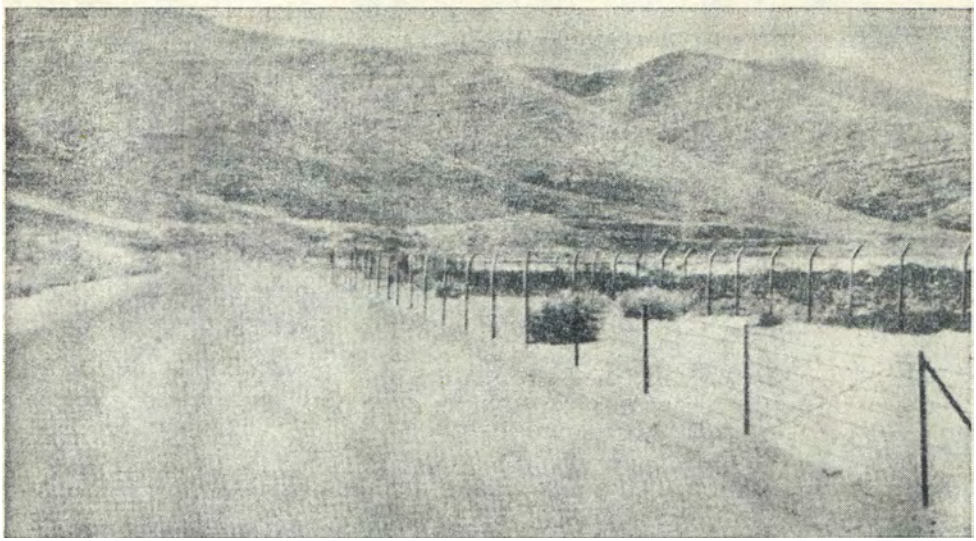

На фото — окуповані Ізраїлем в 1976 році Голанські висоти. Корінному населенню відведені найгірші землі, воно часто змушене жити за колючим дротом.

Дітер ХОЛЛМЕН

ЗУСТРІЧІ

Переді мною лежить листівка. Трохи більша за звичайну поштову. На зеленкуватому папері дата: 24.VI.1977 року. Мені дали її на одній з вулиць Тель-Авіва. Йшлося про учбовий вітрильник «Есмеральду», який чілійська хунта свого часу перетворила була на тимчасовий концтабір; тепер цей посланець фашистської кліки здійснював «туристський круїз». Дата означала його очікуване прибуття до ізраїльського порту Хайфа, і комуністична партія країни закликала не допустити цього.

— Акції з листівками проти подібних кроків уряду, а також проти дискримінації арабського населення Ізраїлю, загарбницької політики, створення ізраїльських поселень на окупованих територіях — один з аспектів нашої повсякденної роботи,— розповідала молода ізраїльська комуністка Доріт.

Доріт і її чоловік запросили до себе на вечір кількох знайомих, серед них і мене. Тут були Ірена — за професією медсестра та її чоловік Карлос, функціонер компартії, це подружжя кілька років тому приїхало з Латинської Америки; молодий Ізраель з дружиною, який тривалий час перебував за межами країни, щоб, за його відвертим визнанням, не одягати на плечі ізраїльської військової уніформи; і, нарешті, господарі — Доріт, яка хоче стати вчителькою, та її чоловік Мені, що закінчив технічний коледж і тепер працює в архітектурному бюро. Обоє — так звані сабра, тобто ті, що народилися й виросли в Ізраїлі.

Господарі належать до сімей з прибутком, вищим за середній по країні. Мені отримує 3000 ізраїльських фунтів, на 1000 фунтів більше, ніж середній службовець. Розмови про прибутки; як і скрізь у капіталістичних країнах, одразу ж нагадують про ціни й купівельну спроможність грошей. Ізраїльський фунт тане під тиском інфляції, що охопила увесь капіталістичний світ. Після травня 1977 року, коли до влади прийшов блок ЛІКУД, цей процес, за свідченням моїх співрозмовників, не тільки не загальмувався, а ще більше прискорився. В щоденному житті інфляція відчувається все сильніше й сильніше — чи то йдеться про плату за телефон чи про вартість громадського транспорту. Водій таксі за звичкою вмикає лічильник у машині, але наприкінці маршруту робить новий підрахунок і, ніби вибачаючись, додає: «Тарифи зростають так швидко, що ми не встигаємо переобладнувати лічильні апарати».

Як і для багатьох ізраїльтян, однією з

Соціально-політична програма Комуністичної партії Ізраїлю, прийнята XVIII з'їздом, широко обговорювалась серед трудящих на зборах, під час імпровізованих дискусій.

В ТЕЛЬ-АВІВІ

найголовніших турбот моїх господарів є квартира. Під час подорожі по країні в мене склалося враження, що тут досить багато будують. Але це робиться, по-перше, для того, щоб показати світові, що допомога, яка надходить від міжнародних сіоністських організацій, витрачається не лише на воєнні цілі, й, по-друге, — для приваблення нових іммігрантів. Ціни на квартири постійно зростають. Нині 3—4-кімнатна квартира у великому місті коштує 300—400 тисяч ізраїльських фунтів.

Доріт і Мені після одруження придбали однокімнатну квартиру в одному з передмість Тель-Авіва. Частину грошей їм дали батьки, а решту вони отримали в кредит від банку. Молоде подружжя довгі роки буде сплачувати цей борг.

— Потім я отримав роботу в самому Тель-Авіві, — розповідав Мені, — і треба було підшукати нове житло, бо шлях на службу виявився задовгий.

Зрештою вони винайняли двокімнатний будиночок, який їхні добрі знайомі здали за приступну ціну, приблизно 700 фунтів на місяць. За навчання Доріт вони щороку платять 1250 фунтів. Начебто і не так дорого, але все-таки це постійна стаття витрат. Дитсадок для трирічної доньки коштує 250 фунтів щомісяця, а незабаром плата підніметься до 300 фунтів. Часто Мені доводиться брати напрокат автомобіль, щоб встигнути більше зробити по службі, а це коштує прірву грошей. Те, що лишається від зарплати, йде на утримання сім'ї. Заощадити не вдається нічого. Кіно й театри вони не відвідують через високу вартість квитків. А відпустка? Мені отримує три тижні оплачуваної відпустки. Але тільки дуже багаті люди можуть дозволити собі організовану поїздку на відпочинок, переважна частина трудящих має сама дбати про себе. Найчастіше лишаються в чотирьох стінах або їдуть на кілька днів до родичів чи знайомих.

Розмова зайшла і про роботу моїх знайомих у компартії. І тут, як і під час інших зустрічей, я довідався, що найважливішим завданням партія вважає контакти з людьми. Присутні одностайно вказували на глибоке коріння, що його пустив в Ізраїлі антикомунізм. Роки, коли комуністів офіційно таврували як зрадників батьківщини, зробили свою чорну справу. Цьому сприяють також націоналістично-расистські передсуди, які прищеплюються дітям з дошкільного віку. Окупація арабських територій корумпувала

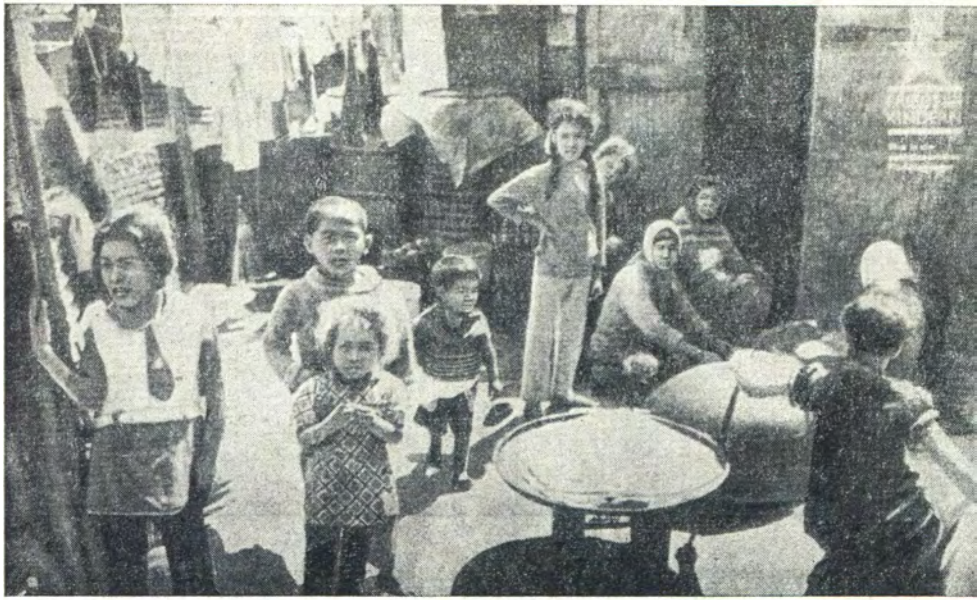

Один з таборів палестинських біженців. Зігнані ізраїльськими окупантами зі своїх рідних місць, ці люди роками позбавлені справжніх домівок, а діти не знають, де їхня батьківщина.

багато галузей суспільного життя — політичну, ідеологічну, моральну.

Однак, незважаючи на постійну брехливу антикомуністичну кампанію й цькування ізраїльських комуністів з боку реакційних кіл країни, авторитет партії і вплив її серед трудящих мас і прогресивно настроєних кіл невпинно зростає. Спроби усунути комуністів з політичної арени зазнали поразки. Вони йдуть у перших лавах там, де точиться боротьба за справедливий мир, за соціальний прогрес і демократичні права трудящих. У таких прогресивних організаціях, як Комітет за справедливий і тривалий мир на Близькому Сході, Комітет захисту інтересів трудящих, Комітет за поліпшення відносин з Радянським Союзом, Комітет захисту арабських земель, комуністи відіграють провідну роль. Часто в таких комітетах співробітничають люди різних переконань, у тому числі й члени буржуазних партій, які зрозуміли, що в боротьбі за життєві інтереси нації й трудящих до успіху приведе не конфронтація, а спільна робота з комуністами.

Прикладом може служити демократичний жіночий рух у Назареті, учасниці якого багато зробили для перемоги демократичного фронту й обрання бургомістром комуніста Тауфіка Зайяда. Комітети Спілки демократичних жінок діють в усіх районах міста, разом з демократичною міською адміністрацією вони допомагають організовувати дитячі ясла, соціальну допомогу й навіть створюють культурні центри.

Особливо складною є робота серед арабського населення країни. Ізраїльська реакція свідомо намагається посіяти ворожнечу поміж євреями й арабами, щоб не дати змоги утворити єдиного класового фронту. І все-таки, всупереч усій недоброзичливості, комуністи досягли помітних успіхів у завоюванні підтримки з боку арабської національної меншості, яка становить 14 процентів населення країни. Це було нелегко зробити. Коріння успіху лежало не в націоналістичних антиізраїльських тенденціях арабів, як це намагається зобразити ворожа комуністам преса. Справжні причини такої підтримки криються в щоденній політичній діяльності компартії, яка послідовно захищає права дискримінованого арабського населення, і в наполегливій копіткій роботі по згуртуванню навколо себе прогресивних сил. Скрізь, де арабські фелахи ведуть боротьбу проти спроб уряду увічнити загарбання їхніх земель, вони знаходять підтримку комуністів.

Депутати-комуністи в міських і общинних радах виступають як справжні захисники інтересів виборців. Вони принципово поводяться в питанні арабо-ізраїльського конфлікту, наполегливо борються за визнання національних прав арабського народу Палестини, що належить до національної меншості в Ізраїлі. Гасло: «Не з імперіалістами проти арабського народу, а з араб-

Останні приготування до «базару солідарності» в Назареті, що його організує демократичний жіночий рух. Зароблені гроші підуть на спорудження дитячих ясел.

ським народом проти імперіалістів!» зрозуміле арабам Ізраїлю і було зустрінуте з ентузіазмом. Вони знають, що лише спільна єврейсько-арабська діяльність, дружба між народами і взаємне поважання національних прав можуть стати грунтом для врегулювання близькосхідного питання.

З приходом до влади правоекстремістського блоку ЛІКУД, очолюваного Менахемом Бегіном, виникли побоювання, що уряд почне наступ на здобуті з такими труднощами деякі буржуазні свободи. Багатьом знову пригадуються роки, коли лютувала терористична організація Бегіна. Вбивство у вересні 1948 року шведського графа Бернадотта — близькосхідного представника ООН, знищення палестинського села Деяр Яссін — по суті, арабського Лідіце — пов'язані не в останню чергу з його ім'ям. І часом доводиться дивуватись політичній безтурботності ізраїльських впливових кіл перед лицем серйозної фашистської загрози. Один викладач університету саркастично зауважив з цього приводу: «Сіоністська пропаганда запевняє, що Ізраїль провадить «найгуманнішу окупаційну політику», можливо, одного дня сіоністи вийдуть на вулиці з гаслом «найгуманнішого фашизму» на вустах»..

Часто під час розмов у Тель-Авіві я чув про те, як проти страйкарів посилають армійські підрозділи, про ув'язнення без судового вироку, про обмеження, а то й заборону партійної діяльності, застосування відносно представників демократичних сил «заборони на професії» тощо.

Від «заборони на професії» комуністи зазнають труднощів уже давно. Їм відмовляють у роботі, незважаючи на те, що офіційно такого закону немає. Просто тих, хто приходить найматися, водять за ніс, а потім кажуть, що місце вже зайняте.

— Минає, як правило, чимало часу, поки ми знаходимо когось, для кого мати кваліфікованих робітників важливіше, ніж підтримувати цю політичну гру, — зауважила Доріт. — Коли я закінчу коледж, переді мною теж постане проблема роботи. Через те я спеціалізуюсь на навчанні неповноцінних дітей. Знайти вчителів для них важко і, можливо, через те я матиму більше шансів.

Контактам з людьми сприяє й поширення органу Компартії Ізраїлю тижневика «Зо гадерех». Кожний член партії отримує певну кількість примірників газети і йде з ними до воріт підприємств, чекаючи закінчення зміни. Часто компартія влаштовує різного роду свята й масовки з виїздами на природу. Під час таких заходів провадиться збирання коштів у партійну касу та продаж «подарунків солідарності» — дитячого одягу, шапочок, хусточок та різних кустарних дрібничок, виготовлених жінками. Адже сіоністські партії мають покровителів серед фінансових магнатів як вітчизняних, так і зарубіжних, а компартія може розраховувати лише на внески своїх членів та незначну державну субсидію на передвиборну кампанію відповідно до числа її представників у парламенті. Цього року активісти компартії зібрали у передвиборний фонд понад 500 тисяч ізраїльських фунтів.

Сіоністські окупанти будь-що прагнуть закріпитися на загарбаних арабських землях, створюючи там все нові й нові ізраїльські поселення.
На фото — партія нових переселенців.

Треба відзначити, що в минулі роки компартія зміцніла не тільки якісно, а й кількісно. Так, між XVII (1972) і XVIII (1976) партійними з'їздами кількість її членів зросла майже на 40 процентів, в той час як між XVI і XVII — тільки на 25.

Виходячи із нового внутрішнього й міжнародного становища, Компартія Ізраїлю виступила на з'їзді в грудні 1976 року з ініціативою створення «Демократичного фронту за мир і рівноправність», який об'єднав усі прогресивні сили Ізраїлю, що виступають за справедливий мир на Близькому Сході, за демократичний розвиток, за соціальний прогрес і національну рівність усіх громадян. Таким чином, уперше в історії Ізраїлю в парламентських виборах у травні минулого року брав участь фронт, який згрупував на основі чіткої програми єврейські й арабські партії, різноманітні угруповання та окремих осіб часто з протилежними переконаннями. Про те, що цей шлях правильний і ефективний, свідчить значна кількість голосів, поданих за комуністів під час виборів.

Орган загальної федерації праці Ізраїлю газета «Давар» усе частіше визнає, що «вплив компартії зростає. І не тільки через загальне політичне становище». Так, до голосу компартії змушені дослухатися навіть її вороги, хочуть вони того чи ні.

Вартими уваги видаються в зв'язку з цим факти, на які звернув увагу генеральний секретар КПІ Меїр Вільнер, у своєму інтерв'ю тижневику «Горіцонт». Він відзначив, що й самі члени буржуазних партій країни, у зв'язку з посиленням крайньо правого курсу уряду, часто висловлюються за єдність дій з комуністичною партією.

Так, у місті Нахарія місцевий комітет так званої Об'єднаної робітничої партії Ізраїлю (МАПАМ) запропонував комуністам об'єднати свої зусилля під час виборів профспілкового керівництва. Компартія розробила свою лінію в цьому питанні, але, на жаль, МАПАМ дала задній хід, очевидно, після того, як дістала вказівку «згори».

Ще приклад. Під час виборів до студентської ради Єрусалимського університету на початку червня 1977 року завдяки особистим контактам і розмовам між МАПАМ, комуністами та представниками інших партій виник фронт протидії право-екстремістському блокові ЛІКУД. В результаті ЛІКУД уперше втратив більшість голосів у цій студентській раді. Коментар однієї буржуазної газети з цього приводу був такий: «Спільними діями можна зупинити ЛІКУД. І це потрібно зробити!»

Важливим аспектом ідеологічної роботи КПІ є пропаганда дружби з СРСР та іншими соціалістичними країнами, особливо діяльність у Русі за дружбу з Радянським Союзом. Цей Рух організував у десятках міст і сіл культурні центри, де розповідається правда про Країну Рад й викриваються ан-

«Руки геть від окупованих арабських територій!» — з таким гаслом вийшла на вулиці прогресивна громадськість Назарету.

тикомуністичні передсуди. До провідних пропагандистів партії належить професор Епштейн, який скрізь, чи то на зборах, чи то під час продажу газети «Зо гадерех» перед заводськими воротями, послідовно і наполегливо пропагує теорію наукового комунізму. На питання кореспондента з НДР Ганса Лебрехта, як він — науковець із світовим ім'ям — почуває себе під час роздачі листівок, професор відповів із притаманною йому скромністю: «Мені невідома станова пиха, адже я провів свою юність серед простих робітників. За час мого 41-річного перебування в партії я переконався, що тільки класовий підхід може забезпечити конструктивну партійну діяльність в інтересах усього народу»

1973 року професор Епштейн у складі ізраїльської делегації брав участь у Московському міжнародному конгресі борців за мир. Він є членом Комітету за справедливий мир на Близькому Сході й працює в президії Руху за дружбу з Радянським Союзом. Ще 30 років тому професор Епштейн вперше мужньо виступив проти сіоністської політики знущання над арабським населенням і досі не припиняє своєї діяльності в цьому напрямку.

У складних умовах доводиться працювати ізраїльським комуністам. Але вони послідовно і ненастанно роблять свою справу, і хочеться побажати їм мужності й оптимізму в їхній подальшій праці.

«Горіцонт», НДР

Фото з журналів «НБІ», «Горіцонт», «Свет в образех».

Передвиборний плакат демократичного фронту, що виступає під гаслом «За мир і рівноправність».

АРГЕНТІНА

Латиноамериканська кінотека, що міститься в Буенос-Айресі, опинилася у важкому матеріальному становищі. Держава її не фінансує, і вона існує лише завдяки допомозі меценатів та ентузіастів. «Наша кінотека, — заявив представникам преси один із її керівників Г. Хурадо, — має найбільше на континенті зібрання іспаномовних фільмів. Тим самим вона відрізняється від усіх відомих кінотек світу; але уряд матеріально не підтримує її». Аргентінську кінотеку заснував 1949 року професор А. Роландо. В її фондах зберігаються стрічки найвідоміших майстрів німого та звукового кіно світу. Першим фільмом фонду був «Панцерник «Потьомкін».

БЕЛЬГІЯ

Моріс Бежар поставив на сцені Брюссельської опери балет за романом Пруста «В пошуках втраченого часу». За свідченням преси, М. Бежару вдалося засобами хореографії передати найважливіші художні особливості твору. Цьому значною мірою посприяла музика Клода Дебюссі.

ГРЕЦІЯ

Група грецьких археологів на чолі з професором Манолісом Андронікосом знайшла на півночі країни гробницю, в якій, як вони вважають, поховано Філіппа II, царя стародавньої Македонії (359—336 р. р. до н. е.), батька Александра Македонського. Фахівці обгрунтовують свій висновок тим фактом, що в гробниці знайдено п'ять статуеток із слонової кістки й золота, які зображають самого Філіппа II, його дружину, батьків і сина — славнозвісного Александра. Вдалося також реставрувати діадему, виготовлену з золота й срібла, скіпетр і золотий щит, саркофаг, дві керамічні вази. Після відповідного дослідження вдалося встановити, що скіпетр належить до 350 — 320 років до н. е. — періоду, коли саме Філіпп II правив у Македонії.

ІСПАНІЯ

На церемонії відкриття пам'ятника Пабло Пікассо в його рідному місті Малазі виступив поет-комуніст Рафаель Альберті, який, зокрема, сказав: «Пабло Пікассо завжди мріяв повернутися до Малаги. Він ніколи не забував ні моря, ні сонця рідної Андалузії... Мрія митця здійснилась: передова Іспанія вітає його». Автор пам'ятника — скульптор Ортіс Баррокаль.

ІТАЛІЯ

Своє 30-річчя відзначив «Пікколо театро ді Мілано» — мистецький колектив, який нині відіграє провідну роль у культурному житті країни. Засновниками театру були талановиті режисери Паоло Грассі і Джорджо Стреллер. Спектаклі «Пікколо театро» — визначне явище в італійському театральному мистецтві. Свого часу Брехт назвав його «великим малим театром». З нагоди ювілею театру його художній керівник Джорджо Стреллер у інтерв'ю газеті «Котідьєн де Парі» сказав: «Ми поставили собі за мету знайомити публіку з драматургами, що порушують у своїх п'єсах важливі проблеми. Я вважаю, що нам пощастило створити гуманістичний театр».

КОЛУМБІЯ

Габріель Гарсіа Маркес написав сценарій документального фільму про Панамський канал. Фільм розповість про драматичну історію Панамського каналу, про диктат США в Латинській Америці, а також про боротьбу трудящих Панами за повернення каналу панамському народові.

КУБА

У Гавані засновано Інститут літератури імені Хосе Марті. Його директор — літературний критик Роберто Фернандес Ретамар, який водночас є головним редактором журналу «Каса де лас Америкас». Перед інститутом поставлено завдання видати повне зібрання творів Хосе Марті. Крім творів Марті, інститут опублікує його повну біографію, видаватиме наукові праці, організовуватиме конкурси й симпозіуми, присвячені творчості Марті. Перший з них відбудеться

Маріано Родрігес. Жанрова сцена.

1979 року на тему: «Марті й революційно-демократична думка».

* * *

У виставочному залі гаванського Будинку культури експонувалися картини Маріано Родрігеса. Головні об'єкти творчості Родрігеса — люди й природа рідного острова.

НДР

Ервін Штріттматтер видав збірку оповідань «Три солов'їні історії», сповнених ностальгії за дитинством, за першими враженнями від мистецтва (зокрема, цирку й... каліграфії). В цих оповіданнях письменник поетично показав входження дитячої свідомості у світ культури.

* * *

Кінодокументалісти Аннелі й Ендрю Торндайк зняли фільм «Старий новий світ», в якому зробили спробу показати історію людства від появи людини до сьогоднішнього дня. Як відзначає преса, використання в картині рідкісних і яскравих документальних матеріалів надає їй особливої переконливості й виразності.

ПОЛЬЩА

У виставочному залі варшавської «Захенти» відбулася виставка карикатури. В розмові з кореспондентом газети «Трибуна люду» художник-графік, знавець і колекціонер сатиричного малюнка Ерік Ліпінський так оцінив доробок своїх колег: «Від зарубіжних графіків-сатириків нас відрізняє різноманітність малюнкових стилів... Наші карикатури втілюють типово польське почуття гумору. І все ж вони зрозумілі всім. Про це свідчать численні нагороди, здобуті нашими митцями на міжнародних виставках. Нам до вподоби манера молодих художників, що вміють і пильніше дивитись на світ і гостріше відтворювати його».

* * *

Автор «Біблійних оповідей» Зенон Косидовський закінчив новий твір — «Оповіді євангелістів». Кореспонденту «Трибуна люду» письменник сказав: «Цього року мені минає вісімдесят років. Я написав небагато книжок. Але працював над ними довго. «Біблійні оповіді» забрали у мене сім років, «Оповіді євангелістів» — десять. Щоб написати «Оповіді євангелістів», я мусив познайомитися з літературою, що її бібліографія складається із сотень назв. Мої книжки в Польщі вже досягли загального тиражу в півтора мільйона примірників. Свої найкращі книжки я створив протягом останнього тридцятиріччя. Вважаю, що це найбільш плідний період в історії Польщі».

* * *

Режисер Конрад Налецький у творчому колективі «Ілюзьйон» поставив фільм «Всі та ніхто» за мотивами однойменної повісті Януша Пшимановського. Стрічка присвячена подіям перших післявоєнних днів, що розгорталися в невеличкому містечку. Головні ролі виконують Веслав Голаш, Віргіліус Грін та Ханна Мікуцувна.

Кадр із фільму «Всі та ніхто».

США

В Нью-Йорку відбувся Перший фестиваль музики негритянських композиторів-симфоністів. Оркестри філармоній Балтімори, Х'юстона, Міннесоти та Детройта виконали твори класиків Шевальє де-Сен-Жоржа (народився в 1739 році у Гваделупі), Хосе Уайта (народився в 1836 році на Кубі), Хосе Маурісіо Нуньєс-Гарсіа (народився в 1767 році у Бразілії), а також сучасних північноамериканських негритянських композиторів Адольфеса Хейсторка і Джорджа Уокера.

УГОРЩИНА

Вийшов з друку документальний роман Магди Сабо «Старомодна історія», в основу якого покладена біографія матері письменниці. Ця талановита жінка прожила справді цікаве життя. За романом «Старомодна історія» знято телефільм, а тепер театр імені Мадача інсценізував його. В головній ролі виступила Ева Алмаші.
Нині Магда Сабо працює над історичною драмою.

ФРАНЦІЯ

Гонкурівською премією за 1977 рік відзначено Дідьє Декуена за роман «Джон Пекло», випущений у світ видавництвом «Сей». Дідьє Декуен, син кіномитця Анрі Декуена, після закінчення Сорбонни працював асистентом у батька, а потім — журналістом на радіо. Його перший роман «Процес над коханням». (1965) привернув до себе увагу критики, але наступні кілька творів Д. Декуена були майже непомічені нею. Лише 1972 року, видавши роман «Абрахам з Брукліна», який був удостоєний премії книгарів, Д. Декуен знову примусив критику заговорити про себе. Дія роману «Джон Пекло», в якому викриваються найгостріші соціальні недуги американської дійсності, відбувається в Нью-Йорку. Якщо роман «Абрахам з Брукліна» присвячений виникненню цього велетенського міста, то «Джон Пекло» — його цілковитому духовному занепадові. «Хоч роман і реалістичний, — пише газета «Юманіте», — він сприймається як фантастика, бо іноді просто важко повірити, що описана письменником жорстока дійсність можлива в цивілізованому світі».

Дідьє Декуен.

ФРН

Театральний ансамбль Франкфурта-на-Майні поставив спектакль за твором Бертольта Брехта «Дні Комуни», який розповідає про героїчні березневі дні паризьких комунарів.
Режисер Паліч використав у спектаклі пісні про Паризьку комуну.

* * *

У містечку Залгау відбулась остання зустріч членів літературного об'єднання «Група 47», яке відіграло важливу роль у західнонімецькій літературі. До нього входило чимало провідних письменників країни. Та відсутність єдиної ідейно-політичної і творчої платформи призвела до поступового розпаду «Групи 47».

ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА

Життю та діяльності першого мера визволеної Праги комуніста Вацлава Вацки присвячений новий телевізійний фільм режисера Ярослава Хужери «Червоний мер».

* * *

До 30-річчя лютневих подій 1948 року вийшов на екрани фільм Йозефа Маха «Тихий американець у Празі», знятий

за романом М. Гладкого «Залаштунковий диригент». У фільмі відтворено тривожні дні лютого 1948 року, коли реакційні сили вчинили спробу захопити владу в країні.
В головних ролях знялися польська актриса Барбара Брильська й чеський актор Мирослав Зоунар.

ЧІЛІ

«Кілапаюн» — найвідоміший ансамбль напрямку «Нова чілійська пісня». В репертуарі ансамблю, що виступає в еміграції, — пісні соціального звучання, пов'язані з трагічними подіями в Чілі 1973 року, народні мелодії та пісенний фольклор країн Латинської Америки, а також твори сучасних чілійських, уругвайських, кубинських композиторів. Свого часу цей колектив брав активну участь у кампанії підтримки уряду Сальвадора Альєнде.
Нещодавно «Кілапаюн» з успіхом гастролював у багатьох містах США й Канади.

Ансамбль «Кілапаюн».

ШВЕЦІЯ

В архіві стокгольмського Національного музею знайдено полотно пензля Рубенса «Алегорія безтурботної юності». Картина розмірами 212 на 164 см має підпис вчителя Рубенса Ото ван Веєна, але знавці довели, що її створив Рубенс між 1594 і 1596 роками. Композицією твір нагадує іншу картину великого фламандського художника «Алегорія війни й миру».

* * *

В інтерв'ю варшавському тижневику «Культура» Артур Лундквіст сказав: «Писати для мене життєва необхідність. Завдяки цьому я живу... Я пишу для анонімного, невидимого читача, який є

Артур Лундквіст.

читачем ідеальним, тобто таким, що досконало розуміє всі мої слова, думки, почуття і задуми. Чи існує такий читач насправді? Хочеться вірити, що існує. Я волів би мати тисячу справжніх читачів замість ста тисяч читачів поверхових».

ЮГОСЛАВІЯ

Люблянське видавництво «Цанкарева заложба» видало в гарному художньому і поліграфічному оформленні чотири книги роману М. Шолохова «Тихий Дон». Роман переклав на словенську мову Янко Модер.

* * *

В СФРЮ існує понад два десятки професійних лялькових театрів. Такі театри функціонують у столицях шести республік і в містах Маріборі, Спліті, Новому Саді, Суботиці, Мостарі. Колективи театрів щороку готують по чотири-п'ять прем'єр і показують протягом сезону до 400 вистав — не тільки для юних глядачів, а й для дорослих.

Веселі сторінки

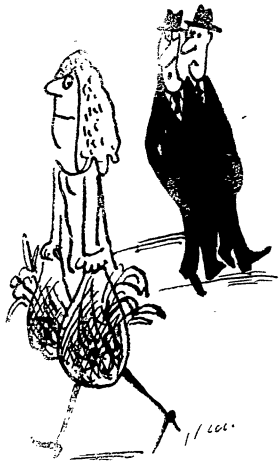

— Той, хто назвав їх слабкою статтю, помилився.

«Польское обозрение». Польща.

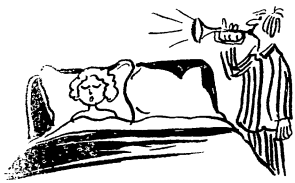

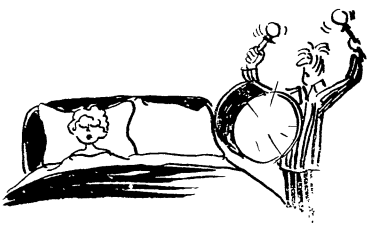

«Парі-матч», Франція

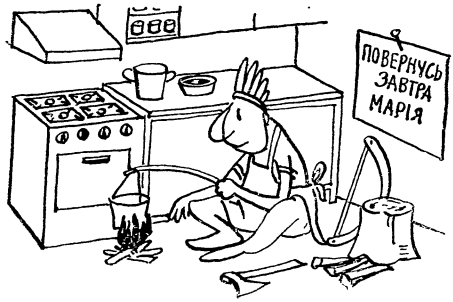

«Лудаш Маті», Угорщина

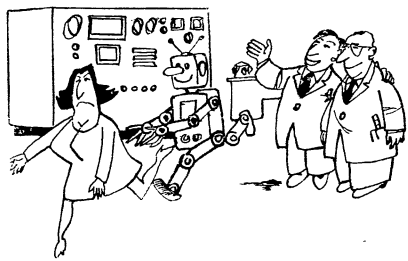

— Неймовірно! Якими чисто людськими рисами ви наділили цю холодну машину.

«Галло, собота», Чехословаччина.

— Надаремно марнуєш час, синку. Хто ж захоче подорожувати до Лондона із швидкістю сто миль на годину в екіпажі, якого тягне чайник?

«Панч», Англія.

«Парі-матч», Франція

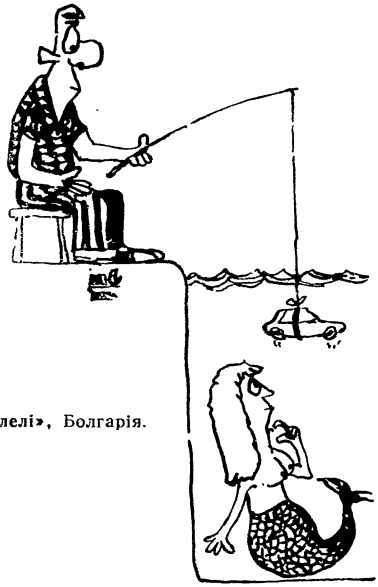

«Паралелі», Болгарія.

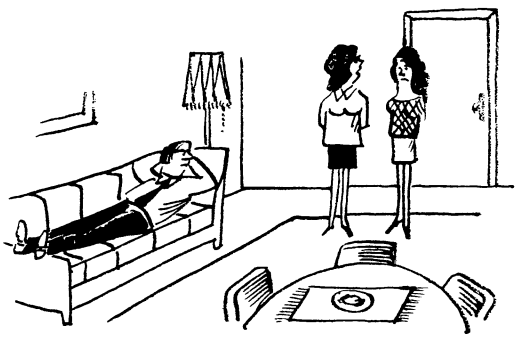

— Іноді він мені допомагає. Сьогодні відірвав листок календаря.

«Трибуна люду», Польща.

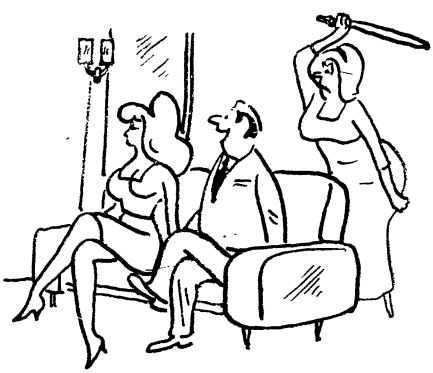

— Побий мене грім, якщо я одружений.

«Нейе рев'ю», ФРН.

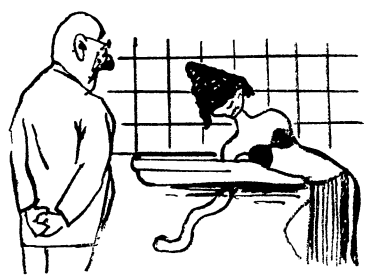

«Паралелі», Болгарія.

«Шпільки», Польща.

Головний редактор
Дмитро Павличко.

Редакційна
колегія:

Дмитро Білоус,
Олесь Гончар,
Павло Загребельний.
Дмитро Затонський,
Віктор Коптілов,
Юрій Кочубей,
Олег Микитенко
(заст. головного редактора),
Марія Орлик,
Воліна Пасічна,
Олександр Підсуха.

Відповідальний секретар
Богдан Чайковський.

Художній редактор
Володимир Писаренко.

Адреса редакції: 252021, Київ-21, вул. Кірова, 34
Телефони: головний редактор — 93-13-18, секретаріат 93-06-13, відділи: художньої літератури — 93-28-88, 93-27-10, критики — 93-29-61, публіцистики — 93-27-60.
Видавництво «Радянський письменник», 252133. Київ-133, бульвар Лесі Українки, 20.

Рукописи обсягом до одного друкованого аркуша не повертаються.

БФ 32869. Здано до набору 14. XII. 1977 р. Підписано до друку 27. I. 1978 р. Формат паперу 70×108 1/16. Друк. фізичн. арк. 15. Умовних друк. арк. 19,5. Обл.-вид. арк. 20,89. Тираж 66 090. Ціна 60 коп. Зам. 05832.

«ВЕСЬ МИР» № 3 1978 г. (на украинском языке). Ежемесячный литературно-художественный и общественно-политический журнал Союза писателей Украины, Украинского общества дружбы и культурной связи с зарубежными странами и Украинского республиканского комитета защиты мира. Адрес редакции: 252021, Киев-21, ул. Кирова, 34. Издательство «Радянський письменник», 252133, Киев-133, бульвар Леси Украинки, 20. Комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047, Киев-47, Брест-Литовский проспект, 94. Печат. физ. листов 15. Условн. печ. листов 19.5. Учетн.-изд. листов 20,89. Тираж 66 090. Цена 60 коп. Зак. 05832.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна». 252047, Київ-47, Брест-Литовський проспект, 94.

Ціна 60 коп.

ВСЕСВІТ

1978

ІНДЕКС 74089